Bruce Clark

İki Kere Yabancı

Kitlesel İnsan İhracı Modern Türkiye'yi ve Yunanistan'ı Nasıl Biçimlendirdi?

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

BRUCE CLARK

Bruce Clark 1958 yılında Kuzey İrlanda'da doğdu. Cambridge Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi Bölümü'nden mezun olduktan sonra, Reuters'in Atina temsilcisi olarak çalışmaya başladı. *Economist* dergisinde çalışmaya başlamadan önce, *Financial Times* gazetesinin dış haberler bölümünde çalıştı. Clark, halen *Economist* dergisinin dış haberler editörü ve 2004 yılından itibaren de aynı derginin dinsel konulardaki baş yazarıdır; Clarke'ın başlıca ilgileri, farklı inançlar arasındaki ilişkiler ve dinin barışa katkılarıdır.

Bruce Clark'ın elinizdeki kitabın dışında, sosyalist bloğun çökmesinin ardından Rusya'daki gelişmeleri ele alan, *An Empire's New Clothes* (Jonathan Cape, 1999) isimli bir eseri vardır.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Bruce Clark
İki Kere Yabancı
Kitlesel İnsan İhracı Modern Türkiye ve Yunanistan'ı Nasıl Biçimlendirdi?
Çeviren Müfide Pekin

Twice a Stranger
How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey
by Bruce Clark
Copyright © 2006 Bruce Clark
Published by Granta Publications, London

Türkçe yayın hakları Akçalı Telif Hakları Ajansı aracılığıyla alınmıştır.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 222
Dün Bugün 18

ISBN 978-605-399-060-4

Kapak Vardar bölgesinde Müslüman bir sığınmacı ailesi, 1923-1924 yılları.

Esat Halil Ergelen Koleksiyonu

1. Baskı İstanbul, Kasım 2008

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 95 Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 50 00 - 311 52 59 / Faks: 0212 297 63 14

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayan Göksun Yazıcı
Tasarım Mehmet Ulusel
Dizin Bora Bozatlı
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Baskı ve Cilt Sena Ofset Ambalaj ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok Kat 6 No: 4 NB 7-9-11 Topkapı İstanbul
Telefon: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / Faks: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Clark, Bruce.
İki Kere Yabancı: Kitlesel İnsan İhracı Modern Türkiye ve Yunanistan'ı Nasıl Biçimlendirdi?
Bruce Clark; Çev. Müfide Pekin.
p. cm.
Includes bibliographical references (p.) and index.
ISBN 975-6857-54-4 (pbk.)

1. Greco-Turkish War, 1921-1922—Refugees. 2. Population transfers—Greeks—History—20th century. 3. Population transfers—Turks—History—20th century. I. Title. II. Pekin, Müfide.
DF845.52 .C5319 2008

BRUCE CLARK

İKİ KERE YABANCI
KİTLESEL İNSAN İHRACI MODERN TÜRKİYE VE YUNANİSTAN'I NASIL BİÇİMLENDİRDİ

Bu kitap, beni Ege'ye ilk kez getiren annem June ve babam Wallace'a sevgiyle ithaf olunur.

İki Kere Yabancı

Geç kaldık anıları kaydetmeye
o ilk malzeme yitti gitti
ilk mübadiller götürdüler anılarını
oysa onlar hemen kaydedilmeliydi
üzerinden 80 yıl geçtikten sonra
anı savaşları
her türlü manipülasyona açık
Mübadeleyle ilgili her metnin özü aynı:
'Yerinde doğup yabanda kocamak'
İki yerde de yabancı olmak.

Ailesi Girit'ten Türkiye'ye gelen
Profesör Ayşe Lahur Kırtunç

Twice a Stranger

It's late for us to be preserving our recollections;
The essence of them, the first essence, has vanished
already.
Those first migrants took away their memoires;
the memories that ought to have been
recorded without delay.
Eighty years have passed,
and the memories are warring with another,
ripe for distortion.
But the core of every migrant's statement
remains the same.
Birth in one place.
growing old in another place.
And feeling a stranger in the two places.

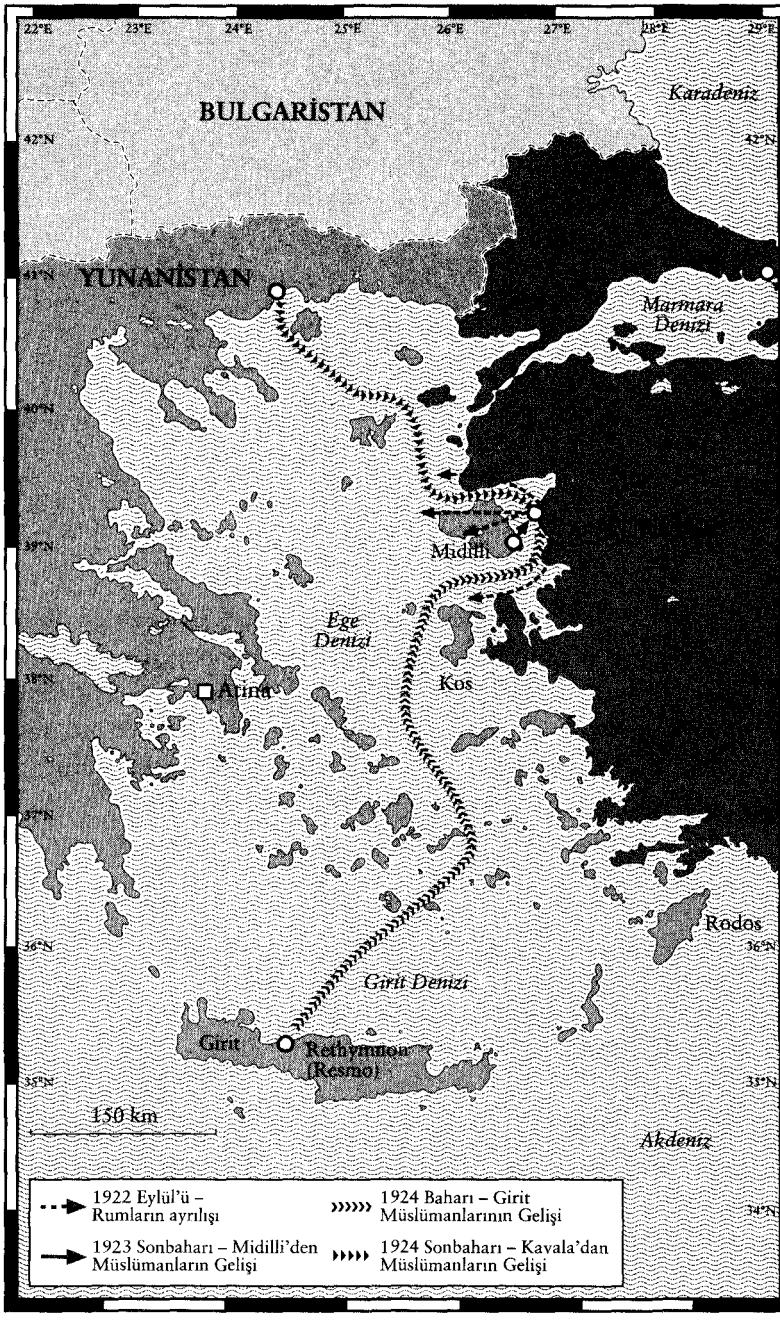
Professor Ayşe Lahur Kurtunç,
whose famil came to Turkey from Crete

İçindekiler

ix Teşekkür
xiii Önsöz: Lozan'ın Çocukları
1 GİRİŞ Parçalanmış Bir Dünya
23 BİRİNCİ BÖLÜM Ayvalık ve Hayaletleri
47 İKİNCİ BÖLÜM Lozan Yolunda
75 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Kayıp Kardeşler: Samsun'dan Drama'ya
101 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Kim Gidecek, Kim Kalacak: Lozan Pazarlıkları
125 BEŞİNCİ BÖLÜM Gizli İnançlar, Gizli Bağlar: Osmanlı Trabzon'unun Kaderi
151 ALTINCI BÖLÜM İstanbul'dan Dışarı
185 YEDİNCİ BÖLÜM Selanik'e Elveda Derken: Müslümanlar Yeni Ufuklara Yelken Açıyor
209 SEKİZİNCİ BÖLÜM Anadolu'ya Uyum Sağlamak
233 DOKUZUNCU BÖLÜM Berraklık Peşinde
259 ONUNCU BÖLÜM Başarının Bedeli
287 Bölüm Notları
297 Bibliyografya, Kaynaklar ve Metodoloji
311 Dizin

Teşekkür

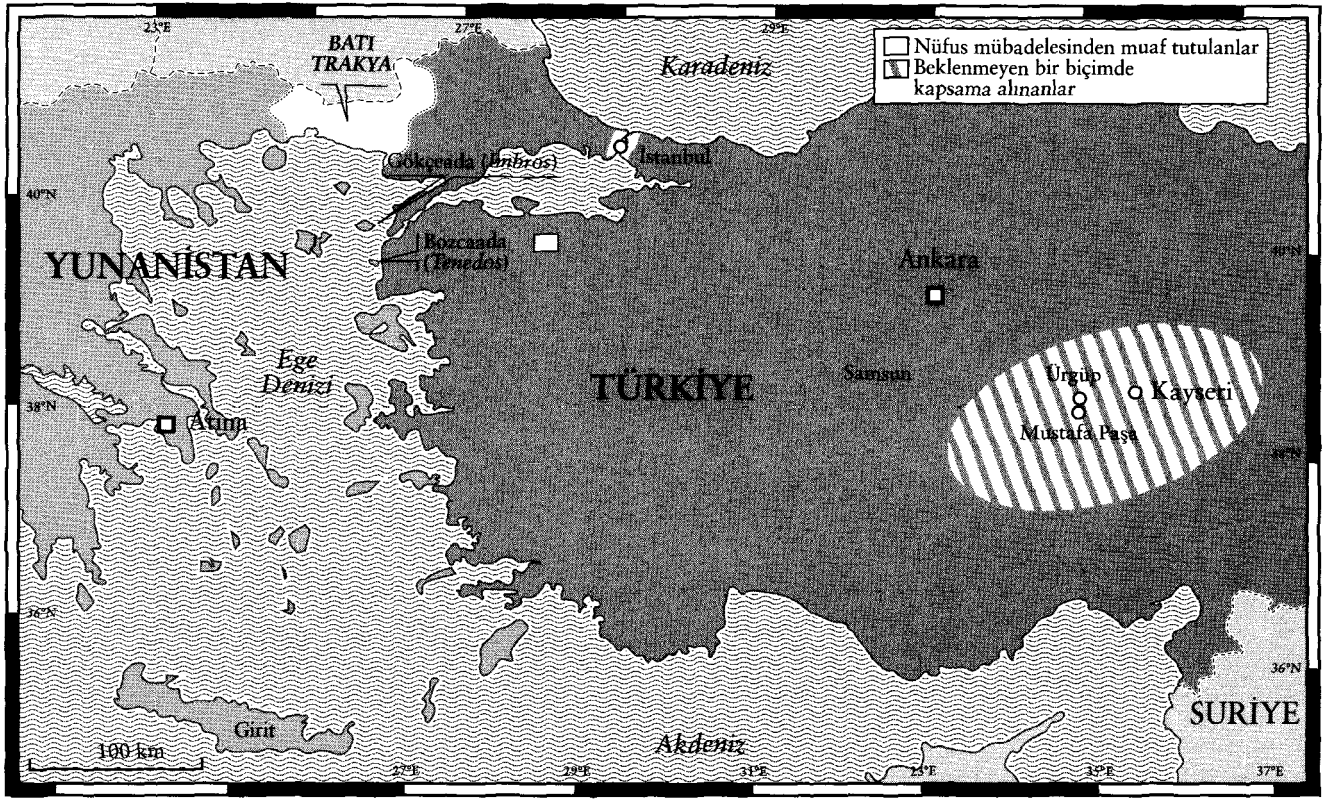
Bu kitap, Türkiye ve Yunanistan ile hiçbir bağı olmayanlar da dahil birçok insanın sevecenliği, sabrı ve moral desteği sayesinde ortaya çıktı. Sosyal antropoloji ve daha birçok konuda beni aydınlatan Renee Hirschon'a, aldığı alkışın hakkını veren başarılı radyo programcısı Ayça Duffrene'e ve her iki sözcüğün en has anlamıyla popüler tarihçi Marianna Koromila'ya içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayvalık'tan dışarı, Ayvalık'tan içeri.

Drama'ya doğru.

Gidenler, kalanlar.

ÖNSÖZ

Lozan'ın Çocukları

İster beğenelim ister beğenmeyelim, Avrupa'da ya da Avrupalıdan etkilenen yerlerde yaşayanlarımız Lozan'ın çocukları olmaya devam ediyorlar; burada "Lozan"dan kastedilen, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İsviçre'de, bir göl kıyısı kentinde imzalanan ve Türkiye ile Yunanistan arasında zorunlu kitlesel nüfus göçünü karar altına alan anlaşmadır. Özel ilgi alanı Güneydoğu Avrupa olan bir araştırmacı gazeteci olarak bu anlaşmanın meşum mirası sürekli karşıma çıkıyor.

Balkanlar'ın savaş bölgelerine barış getirme planları 2004 baharında Kosova'da iki gün süren kargaşayla kesintiye uğrayınca Lozan'ın kalıcı önemi bir kez daha kanıtlanmış oldu. Dünyanın gelişmiş ülkelerinin polisi ve askeri güçlerinin gözlerinin önünde çoğunluğunu Sırpların oluşturduğu binlerce insan yerlerinden edildi. Evlerine yeni geri dönmüş olan Sırp mültecilerin yaşadığı bazı köyler yakıldı, bir düzine tarihi kilise tahrip edildi ve yirmi kişi öldürüldü. Etnik ve dinsel temelli bir saldırıya maruz kalmadan bölge halklarının dostluk içinde rahat bir yaşam sürmeleri şeklinde ifadesini bulan Batı politikasının amacı, korkunç bir maskaralığa dönüştü. Bu olaylara tepki olarak European Stability Initiative ESI (Avrupa İstikrarı için İnisiyatif-Aİİ)

adıyla bir uzman danışmanlar grubu oluşturuldu. Balkanlar'da siyasi ve insani yardım konusunda tecrübe sahibi genç Avrupalılardan oluşan Aİİ grubunun bir talebi vardı: Hükümetlerin o anda izledikleri politika her ne olursa olsun, "Lozan şartını" yeniden uygulamak gibi eski bir hevesin tutkusuna kapılmamaları. Diğer bir deyişle, toprakla ilgili müzminleşmiş bir anlaşmazlığı, tartışmalı bölgeyi ikiye bölerek ve "yanlış tarafta" kalanları sınırlar çizilip etnik gruplar tamamen örtüşünceye kadar çizginin diğer yanına göçe zorlamak gibi kolay yola başvurmamaları. İşte 1923'de "uluslararası güçlerin" de teşvikiyle Türkiye ve Yunanistan hükümetlerinin Lozan'da yaptığı buydu. Bu anlaşmanın sonucu olarak yaklaşık 400.000 Müslüman Yunanistan'dan Türkiye'ye göç ettirildi; en az 1.2 milyon Rum Ortodoks Hıristiyan da Türkiye'den Yunanistan'a gitti ya da zaten anlaşmadan önce göç etmişlerse, kendilerine artık eski vatanlarına dönemeyecekleri bildirildi.

İsviçre'deki konferanstan seksen bir yıl sonra kaleme alınan o fazlasıyla umutlu belgede de işaret edildiği gibi, bugün hâlâ Balkanlar dahilinde ve Balkanlar dışında "Lozan şartının" yeniden uygulanmasını isteyenler var; örneğin Bosna'da birden fazla devlet yaratmak ya da Kosova'yı bölmek isteyenler. Ancak belgede iddia edildiği gibi bu tür bir baskıya boyun eğmek, en azından 1996'da Bosna'nın uluslararası vesayet altına alınmasından beri Avrupa'nın bu en sıcak bölgesinde, tüm Batılı politikaların payandasını oluşturmuş olan değerlere ihanet etmek demek olurdu. Bazı başarısız sonuçları olmuş olsa da Balkanlar'da üzerinde anlaşma sağlanan hedef, "etnik ayrıştırmanın kirli mantığına ilkeli ve etkili bir cevap verebilmekti." Özellikle 1995'te Bosna yakınlarındaki Srebrenitsa kasabasında 7000 Müslümanın katledilmesinden bu yana bu politikanın temelini bir "anti-Lozan konsensüsü" oluşturmaktadır – en azından 'Avrupa İstikrarı için İnisiyatif'in uzman danışmanlar grubu bunu iddia ediyor.

Vardıkları sonuçlar ister doğru ister yanlış olsun, Aİİ belgesini kaleme alanlar, Türkiye ve Yunanistan arasında kitlesel nüfus değişimine yol açan Lozan Antlaşması'nın hayaletinin, imzalandığı günden

beri bu bölgede ve bir bakıma bütün dünyada dolaştığına dikkat çekmekte haklıydılar. Esasında bu anlaşmanın uzun vadeli etkileri sadece Balkanlarla ve Avrupa ile kısıtlı kalmadı. Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen bu devasa nüfus değişiminin hatırası yüzyılın geri kalan kısmı boyunca dünyanın her yerinde oluşturulan politikaların yönünü etkilemeye devam etti. Büyük çaplı etnik mühendislik girişimlerinin, bu girişimlerin başarı olarak nitelenmesinin, hem pratik hem de ahlaki açıdan mümkün olabileceğine kanıt olarak gösterildi. Sıradan insanların kaderiyle ilgili hükümetlerin aldığı kitlesel nüfus değişimi kararları, dünya liderleri için mantıklı, hatta kimi kez çekici bir alternatif oldu. 20. yüzyıl tarihi de gösterdi ki belli politik ya da jeopolitik durumlarda bu yönteme başvurma eğilimi özellikle çok güçlü. Örneğin, emperyal bir egemen güç yok olma sürecine girdiğinde (Sovyet komünizminden İngiliz sömürgeciliğine kadar örnekler çoğaltılabilir), yeni bir milliyetçi güç odağı otoritesini sağlamlaştırmak istediği ya da savaş sonrası yeni bir stratejik düzen yaratılmaya çalışıldığı zaman bu eğilimler ortaya çıkabiliyor.

Nitekim, Nazi Almanyası gerek İtalyan müttefikleriyle gerekse 1939-41 ittifakında Sovyetler Birliği'yle nüfus mübadelesi ihtimalini birkaç kez pazarlık konusu yapmıştı. Tüm bu anlaşma girişimleri, Avrupa'nın etnik haritasına "çekidüzen" vermek ve stratejik önemi haiz yerlere Alman nüfusunun yerleştirilmesi amacını güdüyordu. 1937 yılında İngiltere, Filistin üzerindeki mandasının sona ermesinden sonra bölgenin geleceğini şekillendirmek isterken, Rum mültecilerin yerleştirilmesinde tecrübe sahibi bir bürokratın başkanlığındaki bir hükümet komisyonu marifetiyle Araplar ile Yahudiler arasında Lozan tipi bir mübadeleyi hararetle savunuyordu. Her iki tarafın liderine 1923'te Türk ve Yunan liderlerinin gösterdiği "devlet adamlığına yakışır" esnekliği göstermelerini tavsiye ediyordu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Avrupa'da yaşayan 12 milyon kadar sivil Alman yerlerinden sökülüp Müttefikler'in işgalindeki harap Alman bölgelerine yollandılar. Bu olay Winston Churchill ile Franklin Roosevelt'in yaptığı, 1923'de Ortodoks Hıristiyanların

Anadolu'dan çıkarılmalarını örnek alan bilinçli bir modellemeydi. Çok kısa bir süre sonra İngiliz egemenliğinin sona ermesiyle Hindistan'da ve Filistin'de, yeni çizilen sınırların iki tarafında önceden öngörülmesi mümkün olmayan boyutlarda *de facto* nüfus değişimleri yaşandı.

Bu karışıklıklar herhangi bir uluslararası anlaşmayla karar altına alınmamıştı. Ancak daha sonraki tartışmalarda, böyle karışıklıklara verilen tepki şekillenirken ve yıkılan imparatorlukların sonucunda kitlesel nüfus hareketlerinin kaçınılmazlığı tezi savunulurken, Türk-Yunan örneği çok önemli bir başvuru kaynağı oldu. Şu anda bile, İsrail'in siyasi tezlerinde 1948 savaşının sonunda yer alan "nüfus mübadelesi"nin tamamlanmış olmasının gerekliliği ya da şimdi tamamlanması gerektiği, zaman zaman dile getirilmekte. Yani, İsrail'de ya da Batı Şeria'da yaşayan tüm Filistinlilerin Ürdün'e ya da bir başka Arap ülkesine gönderilmeleri öneriliyor. İsrail'de buna aşırı bir görüş olarak bakılıyor ama tartışılmaya değer bulunmayan bir aşırılık kadar da değil. Ayrıca bu opsiyonu hararetle öneren bazı Amerikalı politikacılara da rastlanıyor.

21. yüzyılın başında, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde henüz imparatorlukların varlıklarını sürdürdükleri ve güçlü devletlerin kendilerini, küçük ve güçsüz devletlerin kaderleri üzerinde hak sahibi olarak gördükleri bir dönemde imzalanan bir anlaşmanın hayaletinin hâlâ bizleri kovaladığını kabullenmek çok irkiltici bir durum. Özellikle Avrupalı politikacılar, bizlerin Lozan'ın değil, Helsinki'nin çocukları olduğumuza inanmamızı daha fazla tercih ederler. Avrupa'yı savaştan, savaşı körükleyecek nefret ve baskıdan arındırmak amacıyla 1975'te, Amerika ve Kanada'dan başka otuz beş Avrupalı devlet tarafından imzalanan Helsinki Antlaşması, iki eski ilkeyi yeni bir anlayışla birleştiriyordu. Bir yandan devletlerin azınlıkları dahil tüm yurttaşlarının insan haklarına ve kültürel haklara saygılı olmalarını karar altına alırken, aynı zamanda devletlerin birbirlerinin sınırlarına saygılı olmalarını, hiç değilse birbirlerine zor yoluyla sınır değişikliği empoze etmekten kaçınmaları gerektiğini söylüyordu.

Yaratılan iyimser atmosfer içinde, komünist sistemin çöküşüyle, Helsinki Antlaşması'nın teoride olduğu kadar pratikte de uygulanabileceği konusunda umutlar vardı. Devletlerin çözüldüğü durumlarda, örneğin Sovyetler Birliği'nde ve Çekoslovakya'da olduğu gibi, bu sürecin barış içinde ve karşılıklı rızaya dayalı, "yanlış" yerde kalmış insanların kaderine ölümcül tehditler savurmadan yaşanacağına inanılıyordu. Helsinki ruhu Avrupa tarihinin kısır döngülerinden birini nihayet kıracaktı: gerçek ya da suni olarak yaratılmış toprak hakkı iddialarına, bunun yol açacağı baskı, zulüm, kitlesel yerinden edilmelerle savaşın ve milliyetçi ya da etnik kaynaklı felaketlerin sonu gelecekti. Aynı şekilde, bir etnik ya da dinsel grubun kovulmasıyla sonuçlanan "fiili durum" yaratma, sonra da bu yeni durumu onaylatmak için yeni sınırlar talep etmeyi Helsinki yasa dışı ilan ediyordu.

Eski Yugoslavya'da ve Kafkaslar'da çıkan savaşlar Helsinki'nin verdiği mesajlara belki ölümcül değil ama tahrip gücü yüksek bir darbe indirdi. Hırvatistan, Bosna ve Kosova şiddete teslim olurken, Avrupa'nın zengin ve istikrarlı merkezlerinde yaşayan sözde uygar dünya, sadece birkaç yüz mil uzaklıkta on binlerce insanın öldürülmesini, milyonlarcasının evlerini terk etmek zorunda bırakılmasını şaşkınlık ve üzüntüyle seyretti. Bunun yanına, yanlış etnik ya da dinsel gruba mensup oldukları gerekçesiyle istenmeyen ilan edilen bazı bölge halklarının hızla "temizlenmesi" niyetini de eklemek gerekir. Esas tüyler ürpertici olan, bu kitlesel yer değiştirmelerin savaş ortamının ateşi içinde kendiliğinden ya da tahrik sonucu patlayan hareketler olmayıp, en üst düzey yetkililer tarafından planlanmış olmalarıdır.

Savaş sonrasında Balkanlar'daki sorunlu bölgeleri teftiş eden uluslararası çalışma gruplarına bu tür uygulamaları tersine döndürmek karşı konulmaz bir ahlaki zorunluluk olarak gözükünce, bir "anti-Lozan" mutabakatı üzerinde görüşmelere başlandı. Bir yere kadar başarıyla Bosna'da, daha az başarılı olarak da Kosova'da, barışın mimarları yerlerinden vahşice sökülüp atılan herkese geri dönme hakkı verilmesi konusunda direndiler. Ya soğukkanlı alınmış bir kararla ya da sıcak savaş ortamında, azınlıkları kovan devletlere bu insanların

yeniden evlerine dönmeleri için büyük baskı yapıldı.

Ancak ne Balkanlar'ın ne de başka bir yerin Lozan ruhundan tamamen arındığını iddia etmek iki yüzlülük olur. Balkanlar'ın uluslararası baronlarına bu bölgeye biraz da olsa çok-uluslu bir ahengin geri gelmesi için çaba harcamak, çoğu kez koca bir kayayı yokuş yukarı ittirmek gibi gelmiştir. Güçsüzleri güçlü kılmanın, aşırı uçları tecrit etmenin ve silahların gölgesinde evlerini, topraklarını terk etmek zorunda kalan bazı mültecilerin geri dönmesini sağlamanın bedeli, milyonlarca dolarlık yardım ve uzman kapasitesi ile on binlerce asker olmuştur. Bu büyük çaplı uluslararası çabanın gevşemesiyle etnik nefret ve kavgalardan beslenen milliyetçi politikacıların ve savaş baronlarının yeniden güç kazanması bugün dahi çok mümkün görünmektedir. Hal böyleyse, Lozan hayaletini defetmenin gayet zor olacağı sonucuna varabiliriz.

Lozan Antlaşması'nın kitlesel nüfus transferi için açıkça dinsel kriter kullanmış olmasının modern anlayış açısından özellikle itici bir yanı vardır. Batılı liberal kafalar, uluslararası bir otoritenin, insanlara yanlış inanç taşıdıkları gerekçesiyle baba ocağını terk etmelerini söylemesi karşısında dehşete kapılmaktadır. Ayrımcılığa uğrayacağı ya da baskı göreceği korkusuna kapılmadan kişinin istediği dini ya da dinsiz olmayı seçme hakkı en temel insan hakkı addedilmekten öte inanç üstelik "özel" bir alandır.

Ne var ki bu meselede, kabul edelim ki, modern dünya dürüst ve istikrarlı olmaktan çok uzaktır. Batı dünyasında karışıklıkların dinsel nedenlerden kaynaklandığı son bölge olan Kuzey İrlanda'da Lozan modelini, yani bütün Protestanları belirli bir sınırın kuzeyine, bütün Katolikleri ise güneyine yollamayı önermek, muhakkak ki medeni bir tartışma dahilinde asla düşünülemeyecek bir öneridir. Oysa pratikte, erk sahiplerinin "yanlış" inanç sahiplerinin yaşamlarını ya da mülklerini koruyamadıkları ya da bilinçli olarak korumak istemedikleri birçok bölge var Kuzey İrlanda'da. Böyle olunca yerel nüfus mübadeleleri devletlerin herhangi bir müdahalesi olmadan gerçekleşiyor. Fiziksel tehdit, toplumsal baskı ve genel huzursuzluk yüzünden Protestanların

Katolik bölgelerinde, Katoliklerin de Protestanların yoğun olduğu bölgelerde yaşamaya devam etmeleri giderek imkânsız hale geliyor. En azından yakın vadede toprağın sınırlarla ayrılması ve temizliğe uğrama tehlikesi azalacağına artıyor burada. Bu gidişi ancak çok güçlü bir hükümet tersine çevirebilir; ne var ki, İngiliz yöneticiler böyle bir dirayetli davranış içine girme yanlısı değiller. Bu yüzden burada da, Lozan cinlerinin defedilmesi lazım. Anlaşılan o ki, bu cinler Avrupa'nın neşeli güneyinde olduğu kadar serin, sakin kuzeyinde de geziyor.

Ancak Avrupa'nın ve dünya tarihinin kaderini belirleyen en önemli dönüm noktalarından biri olan Lozan mirasının yakında yok olacağına dair belirgin ve kesin işaretler var. Bugün kitlesel göçü hâlâ hatırlayan Yunanistan ve Türkiye'de yaşayan Ortodoks Hıristiyan ve Müslüman kuşaklar daha uzun zaman bizimle olamayacaklar. Mübadeleyi hatırlayacak kadar güçlü bir belleğe sahip olan 21. yüzyılı görmüş kişiler en azından doksan yaşında olmalı; anne-babası göçü yaşamış ikinci kuşaklar bile artık yaşlanıyor.

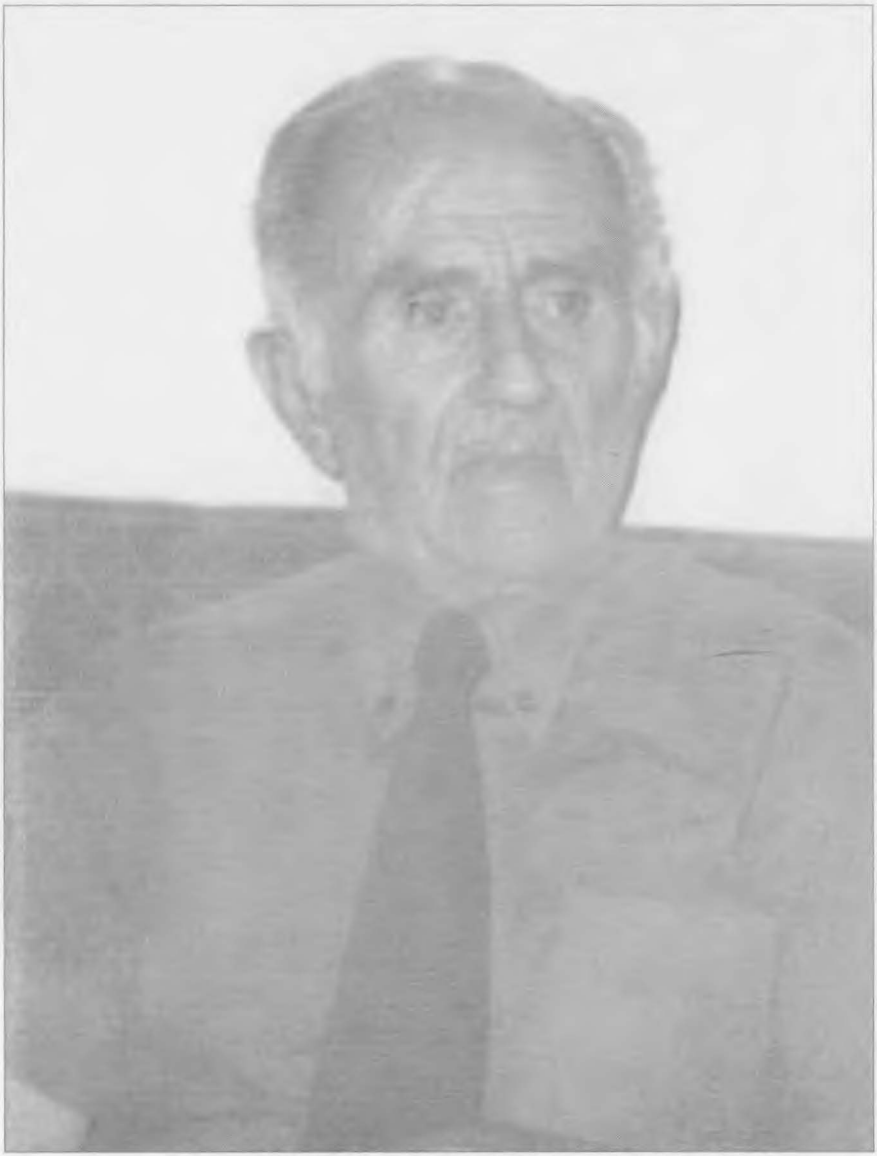
Bu zorunlu göçün hatırası tamamen silinip yok olmadan Lozan Antlaşması'nı ve onun mirasını araştırmak, anlaşmanın bu iki ülke siyaseti, ekonomik yaşamı ve kültürü üzerindeki etkilerini görmek için Yunanistan'a ve Türkiye'ye seyahat etmek iyi bir fikir gibi geldi bana. Balkanlar'da uzun yıllar geçirmiş Kuzey İrlandalı bir gazeteci olarak böylesi bir araştırmaya kalkışmak benim için olağan dışı bir sürü endişe ve tutkuyu da beraberinde taşıyordu. Bu olağan dışı aygıtı iyi kullanıp kullanmadığım başkaları tarafından değerlendirilecek.

Bu seyahat sırasında hem zamanın hem de mekânların içinde gidip geldim; uzak köylerle Cenevre ve Londra kütüphaneleri arasında mekik dokudum. Mübadeleden etkilenmiş her yerde gerek fiziksel çevre gerekse sıradan halkın bilincinde birbirleriyle çelişen kanıtların katmanlarına ulaşmak mümkün. Eski sakinlerinin gönderilip yerine yenilerin yerleştirildiği tüm Yunan ve Türk köylerinde, kasabalarında, şehirlerinde halkın kafasında ve yüreğinde karışık hatıralar ve duygular var. Bazıları onlara inandırılanları tekrarladı, bazıları gerçek yaşanmış anılarını aktardı. Lozan'ı anlamak gibi bir işe kalkıştıysanız, bu anılar

yumağını çözmeye çalışmanın yanı sıra gazete arşivlerini ve diplomatik kayıtları da incelemek zorundasınız. Tozlu kayıtlardan, siyasilerin anılarından o dönemde Türk-Yunan mübadelesinin neden zorunlu görüldüğü konusunda ipuçları elde etmek mümkün. Herkesin çıkarları adına hareket ettiklerini söyleyen resmi ağızların söylemini büyük ölçüde dengeleyen gerçeklere de daha mütevazı insanların anılarından ulaşabiliyorsunuz.

Bu seyahat hem duygu yüklüydü hem de çok ufuk açıcıydı. 20. yüzyıl tarihine dair geniş açılımlar sağlamasının yanı sıra, Lozan'a ve mübadeleye değinmeden çağdaş Yunanistan ve Türkiye'yi anlamak mümkün değil. Neden bu iki ülke siyasi demeçlerinde ve okul kitaplarında birbirlerine hakaret dolu sözler kullanırken şarkılarında, romanlarında, filmlerinde yeniden bir araya gelmek için derin bir arzuyu dile getirirler? Neden bu aşk-nefret paradoksu bazı yörelerde, bazı kişilerde daha keskin? 1999 sonbaharında her iki ülkeyi vuran öldürücü deprem darbesiyle nasıl oldu da birkaç hafta içinde düşmanlık ikliminden çıkılıp yoğun dostluk ve karşılıklı şefkat iklimine girildi?

Bu soruların cevabı sadece Ege bölgesi uzmanlarının ilgi alanına girmiyor. Uzmanlar kaderleri iç içe geçmiş halkların ve insanların karşılıklı ilişkilerinin ve tüm çelişkilerinin gerisinde bu şekilde iki yana savrulmalara dikkat çekerek, ne kadar uğraşılsa da iki tarafın birbirinden bütünüyle ayrılamayacağım söylüyorlar. Bütün bu süreçte galiba kaçınılmaz olan, hem birbirlerinden ayrılmayı deneyecekleri ama tam olarak da bunu başaramayacakları gerçeği. Bu paradoksu biraz olsun aydınlatabildiysem, Avrupa'nın geçmişi ve geleceği için Lozan'ın ne anlam taşıdığını biraz olsun anlatabildiysem, bu kitap için harcanan çabaya değmiş demektir.

Ali Onay – eski Moshonisi, bugünkü Cunda'da yaşayan Giritli Türk topluluğunun yaşlı beyefendisi.

Ferhat Eriş (sağda) – Ayvalık'taki "Midilli Türklerinin" duayeni, babası Ali ve kardeşi Mithat ile.

Vedia Elgün (ortada oturan) babası Selanikli zengin toprak sahibi, avukat Ali Eşref Ertan ve annesi Kamile ile. Vedia Hanım'ın üç kız kardeşi ile erkek kardeşi arkada ayakta.

Ailesi bir zamanlar Selanik'in zengin toprak sahibi ailelerinden olan Vedia Elgün, şahane ve konuşkan bir Türk hanımefendisi.

Raziye Öğüş: Yanya'da göl kenarındaki evinin çok mutlu çocukluk anılarıyla dolu doksanlarında yaşlı bir hanımefendi.

Fatma Gültekin, büyük-büyükanne.

Hüseyin Çetin, 1914 doğumlu bir Türk vatandaşı.

Trabzon'da bir lise öğretmeni ve öğrencileri.

Trabzon'da bir Rum müzik öğretmeni, öğrencileriyle.

Villaların bulunduğu Trabzon çevresinde gezintiye çıkmış zengin Rumlar.

Piskopos Germanos Karavangelis; Makedonya ve Samsun'da militan Yunan milliyetçilerinin koruyucusu.

Aynı zamanda iyi bir diplomat olan Trabzon Piskoposu Chrysanthos Filippidis.

Hıristiyan Pontus'un kalbi, Meryemana Sümela Manastırı.

Şu anda müze olan Trabzon Aya Sofya Katedrali.

GİRİŞ

Parçalanmış Bir Dünya

> Şevket! Tanımadın mı beni, dostum? Yıllarca birlikte güldük, birlikte ağladık. Ah Şevket, canavar kesildik hepimiz... Bunca acı, bunca trajedi. Keşke her şey kötü bir rüya olsaydı, keşke vatanımıza, evlerimizin avlularına, içinde bülbüller, serçeler, küçücük baykuşlar öten ormanlarımıza, mandalina ağaçları ve çiçeklenen kiraz ağaçlarıyla dolu bahçelerimize, güzelim şenliklerimize geri dönebilseydik. Kör Mehmet'in çetecisi, bizi doğuran topraklara selam söyle. *Selam Söyle Anadolu'ya*. Elveda Anadolu! Seni kanla suladık diye bize kin besleme. *Kahrolsun sebep olanlar!*
>
> Manolis Axiotis, Dido Sotiriyü'nun
> *Elveda Anadolu* romanının anlatıcısı

Türkiye ve Yunanistan'ın her yerinde birdenbire ve zor kullanılarak parçalanmış bir dünyanın fiziksel izlerine rastlayabilirsiniz. Anadolu'nun bağrında gözden ırak tepelerde, üzerindeki toprak boyası birkaç çizgiden ibaret kalmış, özgün ve kutsal işlevinin bir Hıristiyan freskinin parçası olduğu anlaşılan paramparça kaya parçaları gözünüze çarpar. Yakınındaki bir köyde, çamurlu yollarında başıboş dolaşan koyun sürülerinin arasında şimdi saman deposu olarak kullanılan, ancak başta daha asil bir amaç için inşa edilmiş olduğu besbelli iki, üç katlı sağlam binalar görülür. Biraz araştırdığınızda burasının, bir zamanlar o yörede yaşayan Türkçe konuşan Ortodoks Hıristiyanları biraz daha Yunanlılaştırmak için İstanbul ve Atina'dan gönderilen öğretmenlerin ders verdiği bir okulun kalıntıları olduğunu anlarsınız. Ve

işte Kuzey Yunanistan'ın kıraç, soluk çehreli şehirlerindeki binalardan yansıyan gerçekler de aynı şekilde şaşırtıcı, aynı şekilde kafa karıştırıcı. Bakmasını bilenler için çoğu kez, neon lambalarının ışığı altında yatan monotonluğu, tüm Ege yöresinin çimentoyla başlayan aşk masalından çok önce buralara kondurulmuş olduğu besbelli, mimari değeri yüksek yapılar, camiler, dini okullar, hamamlar, kervansaraylar bozar. Korumacılara göre Yunanistan'da estetik ya da tarihsel açıdan korunmaya muhtaç en azından 2.300 Osmanlı anıtı mevcut. Ne var ki bunların büyük bölümü ihmal edilmiş, göz ardı edilmiş durumda ya da uygun olmayan amaçlar için kullanılıyor.

Yunanca turist rehberi kitaplarında bu Osmanlı eserlerinden çok az söz ediliyor; aynı şekilde resmi ideolojinin damgasını vurduğu Türkçe rehber kitaplarda da sözü geçen Yunan ya da Hıristiyan kültürel miras kalıntıları için genelde baştan savma ifadeler kullanılıyor. Her iki ülkede de çok garip bir suskunluk var. Ayakta kalmayı başarıp doğanın tahribatına terkedilmiş yapıları neredeyse yok farz ediyor insanlar. Örneğin Atina'da 2004 Olimpiyat Oyunları sırasında konuk Müslüman atletler için bir ibadethane yapılıp yapılmayacağı, yapılacaksa nerede yapılacağı konusunda çok hararetli tartışmalar yaşandı. Sonunda Olimpiyat köyünde geçici bir çözüm bulundu; ancak Atina'nın içinde yaşayan çoğu mülteci işçi Müslüman, ibadet yeri olarak otuzdan fazla gayri resmi, lisansı olmayan yerleri kullanmaya devam ettiler. Bu tartışmalara katılanların çok az bir bölümü, şehrin göbeğindeki Monastiraki semtinde restore edilmeyi bekleyen 500 yıllık tarihi bir cami olduğunu dile getirdi. Oysa ki bu cami yıkık ve terkedilmiş haliyle, sokak kedilerinin mesken tuttuğu yabani otlar bürümüş bahçesiyle terkedilmiş bir halde orada durup duruyordu.

Aslında Avrupa'nın güneydoğu ucunun tarihini sadece mimari kanıtlara dayanarak çözmeye kalkışırsanız, insan elinin ya da doğanın neden olduğu bir felaketin yıllar önce Ege'nin her iki yakasını vurmuş olduğu ve yörenin henüz tam olarak kendine gelemediği sonucuna rahatlıkla ulaşırsınız. Doğrusu, bu afetin tarihi çok da eski sayılmaz. Dünya güçlerinin onayıyla yeni kurulan Yunanistan ve Türkiye devlet-

lerinin, uzun yıllar birlikte yaşayan halkların, dillerin, dinlerin yer aldığı bu coğrafi ve kültürel alanı tamamen ve nihai olarak bölme kararı almalarının üzerinden sadece seksen küsur yıl geçti. 1923 yılında Yunan ve Türk toplumlarını tümüyle birbirinden koparan karara gelinceye kadar gerek psikolojik gerekse maddi anlamda giderek artan bir ayrışmanın süregeldiği elbette doğru. Bu süreç mübadele süreci olarak biliniyor. Mübadele her iki devlete istikrar ve huzur sağlaması beklenen uzun vadeli bir yerleştirme programının nirengi taşı olarak planlandı. Ancak ayrılış, zaten var olan bir gerçeğin tasdiki olmaktan öte bir anlam da taşıyordu; bu hem bir acı kaynağı hem de çekilen acılara tepkiydi.

Türkiye ve Yunanistan peyzajını daha da dokunaklı ve düşündürücü kılan şey, 21. yüzyılın başlarında hâlâ, bugün "yanlış" tarafta yer alan yarı harap yapıların sağlam ve sağlıklı zamanlarının nasıl bir yaşama tekabül ettiğini hatırlayanların olması. Türkiye'de bugün Kavala imarethanesinin, Yanya minarelerinin işlevlerini yerine getirdikleri günleri hatırlayan doksanlıklar var. Selanik'in papazlar, hahamlar şehri olduğu kadar Müslüman dervişlerin de şehri olduğunu unutmamışlar. Ege'nin öte kıyısındaki akranları da Türkiye'nin Karadeniz kıyılarındaki Trabzon şehrinin çok parlak bir Rum ticaret, eğitim ve kültür merkezi olduğunu, Hıristiyan geleneğin 1700 yıl geriye uzandığı Kapadokya'yı, Elen dünyasının büyük iş ve ticaret merkezlerinin adlarının orada yaşayan Rumlar tarafından Konstantinople ya da Smyrna olarak anıldığını hatırlıyorlar. Ege'nin her iki yakasında bu kuşak, ister sıcak savaş koşulları içinde, isterse uluslararası bürokratların gözetiminde olsun, baba ocaklarından ayrılmanın acısını çok iyi biliyor. Bütün göç edenler gibi onlar da denizin öte yanma taşındıkları yolculuklarda çektikleri sıkıntıları, hiç tanımadıkları bir sosyal ve fiziksel ortama uyum sağlamaya çalışırken karşılaştıkları zorlukları hatırlıyorlar. Bazıları için yeni yerleştikleri yerin en azından teorik olarak anavatanları olduğunu kavramaları süreci daha da sancılı olmuş. Bir "eve dönüş" duygusu içinde olmaları beklenirken her zaman böyle olmamış.

Her uzak hatıra gibi mübadeleyi hatırlayanların anıları kolayca duygusallığa teslim olabiliyor ama çoğu kez bu insanlar duygusallığa karşı bir panzehir de geliştirmişler. Kaybolup giden dünyalarında her şey o kadar da toz pembe değil; özellikle bu dünyanın kaybolup gitme koşulları o kadar dehşet verici ki arkasından gelen her yeni durum bir çare, bir umut. Barışçıl ve zengin Batı dünyasından gelip Orta Anadolu'daki harap şapelleri ya da Yunan-Arnavutluk sınırındaki bir Müslüman *tekke*sini ziyaret etme tenezzülünde bulunan Batılının ruhunda bu anıtlar, en azından günümüze kadar estetik değeri aşılmamış güzellikleriyle büyüleyici bir kayıp zaman duygusu yaratabilir. Oysa bu duygunun göz ardı ettiği bir şey var: o insanlar için ola ki tek rahatlama mekânı olan bu anıtların fonunda fakir ve merhametsiz bir köy kültürü, terk edilmelerinden önce belki on yıllarca buralarda yaşanan korku dolu günler. Baskıdan kaçan insanlar için yeni bir ülke, istediği kadar yabancı olsun, basit bir yaban eli, bir düşman yer olarak değil, aynı zamanda hayat kurtaran bir sığınak olarak algılanır. Bunu da akıldan çıkarmamak lazım. Yunanlı oyun yazarı Euripides, çok temel bir gerçeğin bir kısmını –ama sadece bir kısmını– şu sözlerle dile getiriyordu: "İnsanın anavatanını kaybetmesinden daha büyük bir keder yoktur dünyada." 1920'li yılları inceleyen en azından iki liberal görüşlü Türk akademisyen bu cümleyi iktibas etmiştir. Çok güzel bir ifade de olsa, gerçeğin bütününü yansıtmıyor bu söz. Yeni bir yere göç etmek insanın kendi ülkesinde katledilmesinden daha keder verici değil.

O zaman, Hıristiyanlarla Müslümanları, Rumlarla Türkleri ayırıp, onları farklı yerlere yerleştirmek *gerekli* miydi? Bu soruya iki açıdan yaklaşmak mümkün: Buna karar verenler ve bu karardan etkilenenler açısından. 1923'te karar altına alınan Hıristiyan-Müslüman nüfus mübadelesi ancak olaya, teleskopun her iki ucundan bakmakla anlaşılabilir.

Böyle bir anlayış, Türkiye ve Yunanistan'da terk edilmiş kiliselerin, kullanılmayan Müslüman ibadet yerlerinin gerçek anlamı üzerine biraz olsun ışık tutabilir. Bir açıdan bu anıtlar bize böyle geçişlere eşlik eden tüm acıları, travması –ve özgürleştirmesiyle– geleneksel yaşamdan

moderniteye dönüşümü anlatmaktadır. Liberal Batılıların kavraması zor, ancak dünyanın birçok yöresindeki çelişkileri anlamamız için gerekli olan bir başka şeyi daha anımsatırlar. Dinsel ve etnik grupların otoriter bir çatı altında bir arada yaşamak zorunda oldukları dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da modernite ve çağdaş anlamda özgürlük arayışı çoğu kez entegrasyonla değil etnik bölünmeyle sonuçlanmıştır. Bir arada yaşayan dinler, diller, milli gelenekler şimdi ayrı yaşıyorlar çünkü bir arada yaşayabilmenin yeni bir dili bulunamadı. İyiydi ya da kötüydü tartışılabilir ama padişahlar, Müslüman din adamlarının Selanik'te müminleri huzura kabul ettikleri, Hıristiyan mistiklerinin de Kapadokya köylerinde mucizelerini gerçekleştirebildikleri bir ortamı sağlayan bir çeşit koruyucu çatı geliştirmişlerdi. Bu otoriter çatı yıkılınca her iki kıyıdaki insanlar hayatlarını kurtarmak için bulundukları yerden kaçmak zorunda kaldılar.

Konuyu biraz daha açacak olursak, çokuluslu imparatorluklardan geriye çokuluslu demokrasiler değil sınırları çok kesin belirlenmiş ulus-devletler kaldı. Bu ulus-devletlerin kendilerini tanımlama süreci de çoğu kez sert yaşandı. Her zaman açık savaşa yol açmamış olsa da eskiden üzeri örtülen ayrılıklar artık keskinleşti ve bu durum insanlar üzerinde travmatik bir etki bıraktı. Çizgiler çekildi ve halklar iki taraftan birine geçmeye zorlandılar. Yunanistan ve Türkiye'deki mübadeleyi yaşamış yaşlılar bunu çok iyi biliyorlar, tıpkı Bosna'da, Kafkasya'da olduğu gibi. Mübadele çocukları kültürel kimliklerin zengin, karmaşık ve belirsiz olduğu bir dünyada büyüdüler. Ulusal kimliklerinin daha kolay kabul gördüğü ve daha sıkı empoze edildiği bir ortama adapte olmaya zorlandılar. Bu kolay kabulü sorgulamanın bedeli yüksekti.

Bir açıdan bakıldığında Türkler ile Yunanlılar arasındaki bu büyük ayrılık, acil siyasi ve insani bir krizin çözümü için bir pratik çare olarak görülebilir. Türkiye'nin muzaffer çıktığı savaş sonrasında yüz binlerce insan evsiz, umutsuz, hasta ve muhtaç vaziyette ortada kalmışlardı. Bu kriz karşısında üzerinde mutabık kalınan bir mübadele, bedeli yüksek de olsa üstesinden gelinebilir bir çözümdü ve zaten birçok kişi başka bir çözüm yolu da göremiyordu. Aynı zamanda bu nü-

fus mübadelesi, bir asırdan fazla bir zamandan beri gözler önünde kıvrımları bir bir açılan uzun bir tarihsel sürecin vardığı son noktaydı. Birçok değişik yönden toplulukların ve inançların bir arada yaşadığı eski Osmanlı modeli modern çağın gelişiyle kaçınılmaz sonuna doğru sürükleniyordu. En klasik biçimiyle bu Osmanlı sistemi, padişahın tebaası üzerinde titizlikle ve merhametsizce tatbik edilen iş bölümüne dayanıyordu. Kabaca ifade edersek, imparatorluğun korku salan ordularının emir kumanda zinciri Müslümanların elindeydi; elit kadrolarda yer almak üzere Hıristiyan ailelerden devşirilen çocuklar derhal Müslüman yapılıyordu. Dünyanın en büyük Müslüman hükümdarının ordusunda Müslüman olmayan bir asker olamazdı. Bu arada imparatorluğun gayrimüslim tebaasını oluşturan Hıristiyanlar ve Yahudiler askerlikten muaftılar, ancak bunun karşılığında yüklü bir vergi ödemek zorundaydılar. Hükümdarlarına ve onun yerel temsilcilerine sadık kaldıkları sürece tüccar, zanaatkâr ya da çiftçi olarak işlerini oldukça özgür bir biçimde sürdürebilirlerdi. Bir miktar Hıristiyan ise yerel bey ya da diplomat statüsüyle ayrıcalıklı bir konumdaydılar.

Kuzey Afrika'dan Hazar Denizi'ne uzanan geniş ve farklı yapıdaki toprakların yönetilmesi, dinsel azınlıkların enerjisinin dizginlenmesi ve ileri gelenlerinin yönetime katılması bakımından bu sistem oldukça etkili yürüyordu. Ancak 19. yüzyılın başlarından itibaren çözülme başladı. Bunun nedeni kısmen, modernleşme sorunlarıyla boğuşan bir başka imparatorluk olan Rusya ile sürekli savaş hali, kısmen de Batı Avrupa'da giderek hız kazanan ekonomik ve ideolojik değişimlerdir. Rumlar, Ermeniler ve Slavlar başta olmak üzere imparatorluğun Hıristiyan toplulukları Fransa'dan, Almanya'dan gelen yıkıcı liberal fikirlere, her ne kadar bu fikirler kendi din adamları tarafından tehlikeli bulunsa da, açıktılar. Bu yeni fikirler arasında evrensel laik eğitimin gerekliliği, bilginin basılı malzeme olarak herkese ulaştırılması gibi konular da vardı. Ayrıca, Batı'ya seyahat kavramı (her ne kadar Osmanlı topraklarına girince çok iyi anlaşılmamış da olsa) özgürlük ve demokraside yeni bir kavram, ulusların ve ulus-devletlerin tarihinde kalıcı önem taşıyan yeni bir görüştü.

Osmanlı azınlıkları başka türlü bir dış etkiye de açıktı. Dünyadaki sanayileşmeye paralel olarak imparatorluk dış dünyaya buharlı gemiler ve demiryolları aracılığıyla açılmış ve padişahın mülküyle hevesli dış partnerleri arasındaki aracılık işini Hıristiyanlar ve Yahudiler üstlenmişti. 18. yüzyılın sonundan itibaren özellikle Rum azınlık hızla zenginleşmenin tadını çıkarmaya başlamış, bu cemaatin ileri gelen bazı üyeleri sarayın bankerleri konumunda servetlerine servet katmışlardı. Küreselleşmenin Viktoryen versiyonu Osmanlı İmparatorluğu'na dinamizm kazandırmış olsa da istikrarını bozmuştu. İmparatorluğu yönetenler tümüyle çözülmeyi önleyici tedbirler düşünürken "Rum faktörü" ellerindeki en kuvvetli kart durumundaydı. Ege'nin bir kıyısında kırsal huzursuzluğun ve yeni bir klasik çağın romantik rüyasının karışımı sonucu kurulmuş fakir ama hırslı yeni Yunan krallığı ya da bir başka deyişle, Yunanistan'daki bazı seçkinlerle onların Batılı dostlarını heyecanlandıran yeni bir Bizans İmparatorluğu vardı. Ege'nin diğer kıyısında ise padişahın Rum Ortodoks tebaası ticarette, iş ve finans dünyasında giderek zenginleşiyor, Rum Ortodokslar arasında neredeyse unutulmuş olan Yunanca dilini ve kültürünü geliştiriyorlardı. Bunun son derece çekici bir durum olduğunu anlamak için jeopolitik alanında dâhi olmak gerekmiyor. Ege'de nihai denetimi sağlamak ve bunun sonucu olarak Doğu Akdeniz'in hakimi rolünü üstlenmek pek de uzak bir ihtimal değildi.

Osmanlı'nın Avrupa'dan çekilme harekâtı, 1804 Sırp isyanı ve kendini bilinçli olarak münhasıran Hıristiyan olarak niteleyen yeni bir Yunan devletinin 1829'da kurulmasıyla başlamıştı. Bu toprakların üzerinde yaşayan Müslümanlar ya katledildi, ya sürüldü ya da Hıristiyan yapıldı. 1878 yılında Osmanlı İmparatorluğu Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan gibi, topraklarını genişletme meselesinde Yunanistan ile aynı hayallerin peşinde olan bu yeni ve ekseriyeti Hıristiyan devletleri tanımak zorunda kalmıştır. Bu arada imparatorluğun bir kısım Müslüman seçkininin, özellikle de Batılılaşmış bürokratların arasında huzursuzluk giderek artıyordu; onlar da gerek maddi gerekse kültürel alanda Batılılaşmanın meyvelerinden kendi paylarına düşeni almak is-

tiyorlardı. Bu sırada bir yandan da Osmanlı topraklarının bağrında Müslüman nüfus artmaktaydı. Rusya imparatorluğuyla yaşanan her çatışma sonrası, Rusya'nın topraklarını genişletmesiyle sonuçlanan her hamlesinin sonunda, yüz binlerce Müslüman Rus çarının hakimiyetinde yaşamaktansa Anadolu'ya kaçıyor, Anadolu'daki Hıristiyanlar da ters istikamete doğru göç ediyorlardı. Balkanlar Hıristiyanlaştıkça Anadolu Müslümanlaşıyordu.

Ancak 1900'lerde bu hareketlenme ne henüz durulmuş, ne de tümüyle durulacağının bir garantisi vardı. Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu'nun son bir hesaplaşmaya girişmesi ise henüz kaçınılmaz mutlak son gibi gözükmüyordu. En azından kısa vadede Yunan ve Türk çıkarlarının birbiriyle çelişmeyeceği imkân dahilindeydi. Zengin Osmanlı Rumları sıkıntı içindeki Yunan krallığında tahayyül edemeyecekleri bir refahın tadını çıkarıyorlardı ve bu yeni krallığa çabucak katılmak gibi bir arzuları da yoktu. Yeni krallığın insanı öğüten yoksul koşullarından kaçan birçok Yunanlı nefes almak için Osmanlı topraklarına göç ediyorlardı. Bu arada Osmanlı Makedonyası, üç Hıristiyan gücün, Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'ın insafsız rekabetine sahne oluyordu. Bu Hıristiyan devletler Osmanlı'nın Avrupa'dan çekilip gitmesini an meselesi olarak görüyorlardı. 20. yüzyılın ilk yıllarında birçok Yunanlı Osmanlıyı Bulgarlara karşı taktik bir müttefik olarak görüyordu. Bunların bazıları Yunan çıkarlarının, Osmanlıdan toprak kapmakta değil, Osmanlı dünyasını içeriden Hellenleştirmekte yattığını söylüyorlardı; mümkündür ki bu da bazı Müslüman Türklerin aklına yatabilecek bir projeydi. Hatta bir çeşit Türk-Yunan müşterek hakimiyetinin bölgenin mal varlığı üzerinde yerel bir denetim sağlama imkânı yaratacağına, böylece bölgenin dış güçlerin istedikleri gibi at koşturacakları bir yer olmasının önlenebileceğine inanılıyordu. 1908'de bir grup genç radikal subay saraya isyan edip imparatorlukta yaşayan Müslümanlar ve gayri-müslimler arasında kardeşlik ruhunu öne çıkaran bir söylem benimsediklerinde, birçok Rum bunu olumlu karşılayıp en azından ilk yıllarda aktif biçimde desteklemişlerdi.

Ne var ki 1909'dan sonra bu kısa ömürlü çokuluslu idealist ça-

banın sonunun geldiği anlaşılacaktı. İmparatorluğun yeni efendileri olan Jöntürkler, içeride dini muhafazakârlığın, dışarıda Avusturya ve Rusya ile yaşanan toprak anlaşmazlıklarının getirdiği sıkıntılarla tutumlarını iyice sertleştirdiler. Balkanlar'da, Arnavutluk ve Kosova'da imparatorluğun Müslüman halkı dahi ayrılma girişimlerine başlamışlardı. Yunanlılarla Türkler arasında tarihi olabilecek bir uzlaşma umutları 1912'de, Yunanistan'ın Osmanlı ordularını Balkanlar'dan atmak için Sırp ve Bulgarlarla girdiği pan-Hıristiyan ittifakıyla temelinden dinamitlenmiş oldu. Balkan savaşının sonunda Yunanistan, girişinden birkaç saat sonra Bulgaristan'ın da girdiği Selanik dahil çok geniş topraklar elde etti.

Topraklarının genişlemesi Yunan devletinin ilk kez çok sayıda Müslümanı yönetmesi demekti. Yeni kazanılan toprakların büyük bölümünde Hıristiyanlar dil ve etnik bağlar bakımından bölünmüştü; Müslümanlar ise en büyük yekpare nüfus topluluğunu oluşturuyordu. Geniş ve "söz dinler" bir Müslüman köylü nüfusun Bulgar genişlemeciliğine karşı tampon görevi görebileceği Yunanlılar arasında yaygın bir inanıştı.

Osmanlı dünyasının artık dağılmakta olduğu bu son dönemde bile Balkanlar'daki çatışmalar Ortodoks Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında izahı kolay bir "medeniyet" yarışına indirgenemezdi. İnanılmaz bir hızla yeni ittifaklar oluşuyordu ve taraflardan hiçbiri dinsel ayırım çizgilerinden içeriye süzülerek yeni ittifaklar oluşturmakta en ufak beis görmüyordu. Kısa dönemli bir pan-Hıristiyan koalisyonun yaşandığı 1912 krizinden aylar sonra Balkan devletleri yeniden birbiriyle savaşıyordu. Bu defa Osmanlı Devleti, Yunanlılardan ve Sırplardan da aldığı ihtiyatlı yardımla kuvvetli addedilen Bulgaristan'dan bir miktar toprağı geri almayı başardı. Ne var ki uzun vadede, 1912-13 savaşları Anadolu'nun havasını zehirleyip Hıristiyanlarla Müslümanların bir arada yaşamasını zorlaştırmakta önemli bir rol oynadı. Balkanlar'dan, özellikle de Sırbistan ve Bulgaristan'dan kaçan yüz binlerce Balkan Müslümanı, İstanbul'a akarak önlerine çıkan her camiye ve kamu binasına sığındılar. Kısmen kendileri, kısmen de yetkililerin em-

ri dahilinde bu mülteciler Batı ve Kuzey Anadolu'da yaşayan Rum Ortodoks Hıristiyanları evlerinden attılar.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'nun büyük bölümü mezarlığa dönüştü. Muharebelerde Rusların ve İngilizlerin yanı sıra yüz binlerce Türk askeri hayatını kaybetti. Modern tarihin en dehşetengiz bölümlerinden birini Anadolu'nun birçok yöresindeki Ermeni nüfusun güneye doğru sürülmesi ve bunun sonucunda en az 600.000 kişinin ölmesi oluşturur. Bu ölümlerin nedeni ile ilgili sert tartışmalar günümüzde de Türkiye hükümeti, savunanları, karşı çıkanlarıyla sürüp gitmektedir. Uygulama kasten bir yok etme politikası mıydı, yoksa ihmalden mi kaynaklandı, tartışılmaktadır. Birkaç cesur Türk tarihçi bu ölümlerin ihmalden kaynaklanmış olabileceği ihtimalini anlamsız bulmaktadır.

Orta Karadeniz kıyılarında ve bu hattın gerisinde yaşayan birçok Rum Ortodoks Hıristiyan, Rum çetelerinin Kuzeydoğu Anadolu'yu işgal etmiş olan Çarın ordusuyla işbirliği yaptığı ya da işbirliğine hazırlandığı gerekçesiyle Türk yetkililer tarafından göçe zorlandılar. 1917'de Yunanistan Osmanlı karşıtı ittifakta yer alınca batı kıyılarındaki Ortodoks Hıristiyanlar da yerlerinden gönderildiler.

Ancak bu trajediler ortaya çıkmadan, Anadolu'daki Ortodoks Hıristiyanlarla Müslümanların ilişkilerinin 1908'den sonra çözülmesini hızlandıran, bu toplulukların kaderlerini tayin eden bir başka gelişme oldu. Hıristiyanların ilk kez Osmanlı ordusunda, daha çok geri hizmetlerde yer almaları yönünde çok ciddi çabalara girişildi. Müslüman askerler ile eşit olmayan bir konumda, yani vergi ödemek suretiyle askerlikten muaf tutulan Hıristiyanlar için geçerli eski iş bölümü artık, daha üniter bir Osmanlı devletinin varlığını özleyenler tarafından geçerli sayılmayacaktı.

Hıristiyanların silah taşımaları güvenli bulunmadığından onlara genellikle zor çalışma koşullarında angarya işler veriliyordu. Birçok Hıristiyan çiftçi orduya katılmaktansa evlerini terk etmeyi seçtiler. Bazıları Rusya'ya göç etti; bazıları da Anadolu kırsalındaki başıbozuk çetelere katıldı. İmparatorluğa sadık kalan soylu Osmanlı Rumları da fi-

kir değiştirerek padişah himayesinde yaşayan cemaatlerinin parlak bir geleceği olamayacağına karar verdiler.

Osmanlı'daki dengeler sisteminden geriye her ne kaldıysa o da 1919 Mayıs'ından itibaren Anadolu'yu yutan girdabın içinde ölümcül darbeyi aldı. 1919 Mayıs'ı, Batılı güçlerin desteğiyle Yunan ordusunun Ege'nin en önemli ticaret limanı İzmir'i işgal ettiği tarihtir; bu aynı zamanda Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı hezimetinden, başarılarıyla takdir toplamış olarak çıkan ve hızla yıldızı yükselen karizmatik Osmanlı subayı Mustafa Kemal'in, Müslüman halkın kendi evinin efendisi olacağı yeni bir devlet oluşturmak için Anadolu'da verdiği mücadelenin başlangıç tarihidir. Mustafa Kemal'in askeri ve siyasi harekâtı ivme kazandıkça –ki bu harekât sadece Yunanlılara karşı değil, aynı zamanda Mustafa Kemal'in Batı işbirlikçisi olarak gördüğü İstanbul hükümetine de karşı başlatılmıştı– Yunanlılarla Türkler arasında gerek askeri gerek sivil alanlarda eldeki bütün kartların bir bir açılacağı belli olmuştu.

Anadolu'yu paylaşım mücadelesi 1921'lerin ortalarından itibaren daha acımasız bir hale dönüştü. Yunan ordusu doğuya doğru ilerlerken sivil Türkleri katletti ya da yollara döktü. Bu arada Karadeniz bölgesinde gerçek ya da potansiyel işbirlikçi olarak görülen binlerce Ortodoks Hıristiyan evlerini terk edip dağlara kaçmaya zorlandılar ve bu koşullarda sadece en dayanıklıları ve şanslıları hayatta kalabildi. Eylül 1922'de Türk ordusunun nihai zaferi kazanmasından önceki birkaç hafta, Batı Anadolu halkı korkunç şeyler yaşadı. Orta Anadolu'dan denize doğru kaçan Yunan ordusu orta büyüklükteki birçok şehri ve kasabayı ateşe verdi, buralarda hayatta kalmayı başaranlar aç, evsiz kaldılar. Muzaffer Türkler de intikam ateşlerini yaşa, cinsiyete bakmaksızın yerel Ortodoks Rumların üzerinde söndürdüler.

Ne var ki birbirlerine çektirdikleri bunca acıya rağmen Yunanlılar ile Türkler arasında, Osmanlı dünyasında birlikte yaşamakta olan Ortodoks Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında çok uzun yıllar boyunca örülmüş bağlar 1922'de bile öyle kolayca çözülmemişti. Birlikte yaşadıkları son yılların tüm acılarına rağmen Ege'nin iki yakasında-

ki halklar birbirlerinden nefret etmediler, birbirlerini fiziksel olarak ayıran günü şükranla anmadılar. Elbette böyle duygulara sahip kişiler de vardı. Yine de, dehşet ve ihanet anılarıyla da süslense geriye kalan duygular ve hatıralar Türk-Yunan ayrılığını aştı; kişisel arkadaşlıklar, ticari ortaklıklar, tek bir dünyaya birlikte ait olma duygusu, ortak coğrafya, dil, müzik, mutfak ve günlük hayatın tüm benzer hayhuyuyla halklar birbiriyle barışık kaldı.

Bu durum, aynı zamanda hem acı hem de huzur getiren bir ayrılığın yol açtığı psikolojik travmayı açıklayabilmemize yardımcı oluyor. Bugün bile ister kişisel isterse kolektif düzeyde olsun Türklerin ve Yunanlıların birbirleriyle karşılaştıklarında yaşadıkları tekinsiz karışık duyguların varlığına ışık tutuyor. Diplomatik ve askeri ilişkiler çoğu kez çok gergin olduğundan bu iki halk en fazla kültür dünyasında –romanlarda, filmlerde, şarkılarda– ortaklıklarının derinliklerine inebiliyor, onları birbirinden kopuk, ayrı dünyalara mahkûm eden resmi ideolojiyi sorgulayabiliyorlar. Bugün hâlâ, seksen küsur yıl önce kurgulanan ve her iki tarafa zorla dayatılan büyük ayrılığa rağmen Türkler ve Yunanlılar, ortak kaderlerini ve tutkularını dillendiren herhangi bir kitap, film ya da müzik olayı karşısında aynı duyguları paylaşıyor, aynı tepkileri dile getiriyorlar.

Türk ve Rum nüfusu karşılıklı olarak diğer tarafa yollayarak Türkiye ve Yunanistan halkları arasında resmi ayrılığı başlatan anlaşma, önce geçici olarak ilan edildiği tarihte, yani 1922'nin Aralık ayında ve onu takip eden ayda, söz konusu bölgede ve dünyada sarsıntılara yol açtı. Kuşkusuz bu anlaşmanın soğuk, ölümcül bir mantığı vardı. Yeni sınırlar çiziliyor, ekonomik kaynaklar yeniden dağıtılıyor, bu arada uygulamaların doğal sonucu olarak halklar arasına çizgiler çekiliyordu. Bu suretle, Yunanistan'ın hemen hemen tamamının Ortodoks Hıristiyanlardan, Türkiye'nin ise ezici çoğunluğun Müslümanlardan oluşmasına karar veriliyordu. Din açısından "yanlış" yerde kalan herkes, Ege'nin öbür yanında yeni bir hayata başlamak üzere "doğru" yere gönderilecekti. Son birkaç ayda yaşanan mezalim ve insanlık dramı, son üç yıl içinde yaşanan savaş, geçen yüzyılın getirdiği

ekonomik ve sosyal değişimler, bunların hepsinin bu yöne işaret etmesi bakımından doğal sayılabilecek bu hareketlenme aslında hiç de doğal değildi.

Boşanma koşulları 30 Ocak 1923'te muzaffer bir Türkiye, yorgun bir Yunanistan ve lider dünya güçlerinin Yakın Doğu diye bilinen bölgenin geleceğini harita üzerinde çizmek gayesiyle Lozan Konferansı'nda imzaladıkları anlaşmanın acımasız maddelerine yazıldı. Altı ayda son şeklini alan anlaşma, on yıldır sürüp giden savaşlara son verilmesi, Türkiye açısından savaş meydanlarında büyük bedeller ödenerek kazanılan zaferin diplomatik arenada da teyit edilmesi amacını taşıyordu.

Lozan Antlaşması'nın birinci maddesi şöyle der:

> Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının ...zorunlu mübadelesine karar verilmiştir. Bu kimselerin hiçbiri, Türk hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunan hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyecektir.

Bu madde ve amaçlanan sonuç çok basitmiş gibi görünse de bu kararın doğrudan pratik sonuçları hiç de basit değildi. Anlaşma, o anda çözülmeye çalışılan sorundan farklı derecelerde etkilenen farklı kategorilerdeki insanlar için farklı anlamlar içeriyordu. Yakın tarihte Türkiye'den kaçan yaklaşık 1 milyon Rum Ortodoks ile Yunanistan'dan kaçan 100.000 civarında Müslüman için anlaşmanın anlamı bir daha doğdukları topraklara dönebilme umudunun tamamen yitirilmesiydi. Erkekleri savaş esiri olan ya da zorla çalıştırılma koşullarında yaşayan aileler için bu karar, sevdiklerine kavuşabilme umudunun ışığını taşıyordu. Karadeniz Rumları gibi evlerinden edilen ama henüz yaşadıkları toprakları terk edememiş olanlar için bu anlaşma, salimen gidecekleri yere ulaşabilme olanağını artırıyordu.

Son olarak da savaştan doğrudan etkilenmemiş olan insanların üzerine (ana dilleri Yunanca, Arnavutça, Bulgarca ve Türkçe olan Yu-

nan uyruklu yaklaşık 400.000 Müslüman ve Anadolu'nun iç bölgelerinde savaş mıntıkasından uzakta yaşayan ana dili Türkçe en az 50.000 Hıristiyan) anlaşma sert ve keyfi bir darbe olarak indi. Bu insanlar için anlaşma, doğal olarak üzerinde yaşamlarını sürdürme umudunu taşıdıkları doğup büyüdükleri toprakları ebediyen terk etmek zorunda kalmak demekti.

Ayrılmak zorunda bırakılanlara hiçbir seçim şansı tanınmadı. Çoğunluğun kendi egemenliğini kabul ettirme peşinde olduğu bir yerde küçük bir azınlık topluluğu olarak yaşama riskini göze alarak orada kalmayı tercih edip etmeyecekleri kendilerine sorulmadı. Neler hissettikleri sorulmadı onlara, hangi ülkeye ya da topluluğa kendilerini daha yakın hissettikleriyle ilgilenilmedi. İnsanların özel hisleri nüfus mübadelesini imzalayan siyaset adamları için düşünülecek en son meseleydi. Onların isteği –ki bu da soysuz bir istek sayılmazdı– kalıcılığı olan, hem yakın gelecekte kendileri için, hem de bir sonraki kuşak için savaş ihtimalini en aza indiren koşulların yaratılmasıydı.

İnsanların yerini değiştirmek binaların, medeniyetlerin yerini değiştirmekten daha kolay; üstelik bir kere yerlerini değiştirdiniz miydi, onları her şekilde yeniden programlamak mümkün. Nüfus mübadelesinin gerisindeki mantıkta kısmen yatan işte buydu. Ancak bu büyüklükteki sayılara yeniden biçim vermek, onlara kendileri ve kimlikleri hakkında yeni bir bakış açısı kazandırmak hiçbir zaman yumuşak bir süreç olarak yaşanmıyor. Bu her şeyden önce insanların bazı duygularını, onları hâlâ kendilerinin ya da büyüklerinin yaşamış olduğu topraklara bağlayan duygularını bastırmaya zorlamak demek. Aynı zamanda kendileriyle yeni hemşehrileri arasında var olabilecek herhangi bir farklılığı inkâr etmeye teşvik etmek demek.

Ege'nin iki yakasında yaşayan yüz binlerce insan için ayrılığın, çoğu kez korkunç koşullarda yerlerinden, çok bağlı oldukları ecdat toprağından uzaklaştırılmış olmanın travması, yeni bir ülkeye uyum sağlamanın ve kendilerini eski vatanlarına bağlayan birçok şeyi isteyerek unutmaya çalışmanın zorluğuyla iki katma çıkmıştı. Bunun için Türkiye ve Yunanistan coğrafyası içinde gezindiğiniz zaman etkileri

hâlâ hissedilen sarsıcı bir şoku ve travmayı yaşamış bir yerde bulunduğunuzu hissedersiniz ve bu sezginiz doğrulanır.

Osmanlı'nın son on yılında Anadolu nüfusunun yaklaşık yüzde 20'sinin feci bir biçimde can vermiş olduğu saptanmıştır: 2,5 milyon kadar Müslüman, 800.000 civarı Ermeni ve 300.000 Rum. Bir başka deyişle, Hıristiyan nüfusun üçte biriyle Müslüman nüfusun sekizde birinin ölmesiyle Osmanlı İmparatorluğu çok daha kırsal nitelikli, İslâm ağırlıklı bir yer oldu. Karşılıklı katliamların sürdüğü söz konusu on yıldan önce yüzde 80 olan Müslüman nüfus artık yüzde 96 civarındaydı. Nüfus mübadelesi Anadolu'nun Müslümanlaştırılması, Güney Balkanlar'ın ise tümüyle Hıristiyanlaştırılması sürecinin nihai olarak soğukkanlılıkla tamamlanmasıydı.

Avrupa tarihinin bu olağanüstü hikâyesinden etkilenen sadece göçmenler değildi. Modern Türkiye ve modern Yunanistan toplumlarının nüfus mübadelesiyle biçimlendiğini söylemek herhalde abartılı olmaz: sadece içinde eritmek zorunda oldukları nüfus değil aynı zamanda (özellikle de Türkiye bakımından) kaybettikleri nüfus da önemliydi. Türkiye'nin bazı bölgelerinde Hıristiyanların ayrılması neredeyse tüm tüccar ve iş adamlarının, ayrıca profesyonel kadroların ve zanaatkârların da kaybı anlamına geliyordu. Orta Anadolu'da bir zamanlar ticari yaşamın çoğunlukla Hıristiyanların elinde olduğu yerlerde, bugün bile yerel ekonominin pek toparlanamadığı izlenimi uyanmaktadır.

Yunanistan'ı etkileyen ayrılanlardan çok gelenler oldu. Bugün Yunanistan'ın kuzey bölgelerinin büyük bölümünde ve Atina'nın bazı mahallelerinde yoğun olarak Anadolu kökenli göçmenler yaşamaktadır. Yani Yunan Makedonyası'nda ya da Yunanistan başkentinin göçmen mahallelerinde yaşayan insanların büyük çoğunluğu aile kökenlerini Anadolu'da ya da Trakya'da bulabilirler. "Falanca kişiler bugünkü Türkiye'nin neresinden gelmişler?" sorusunu sormadan Kuzey Yunanistan'ın herhangi bir yöresinde güncel siyaseti, kültürü, hatta dinsel inançları kavramak pek mümkün değil. Türkiye tarafında da Müslüman göçmenlerin böyle önemli bir rol oynadıkları belirli sayıda yerleşim yeri var; ancak,Türkiye'nin yurt dışına gönderilen Hıristiyan

burjuvazisi dikkate alınmadan bu ülkenin iktisadi ve toplumsal gelişimini anlamaya imkân yok.

1923 mübadelesiyle yaşanan kitlesel yer değiştirmeler Rumlarla Türkler arasında mı gerçekleşti, yoksa Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında mı? Anlaşmaya göre ikincisi. Ne var ki o zamanlar bile insanlar bu konuda ikircikliydiler. Bazen "Rum" ile "Hıristiyan" ya da "Türk" ile "Müslüman" sözcüklerini eşanlamlı kullandılar, bazen de farklı kullandılar. Aslında tüm bölgede yaşayanların hayal edildiği ya da sınıflandırıldığı biçimiyle devasa bir değişim sürecinin yarısını tamamladıkları söylenebilir. Dinsel diye tanımlanan bir dünyadan ulusal diye tanımlanan bir dünyaya geçiş süreci hiçbir zaman bütünüyle tamamlanmadı; son zamanlarda bu süreç tersine dönmüş bile olabilir. Ama 1920'lerde bilinç değişimi henüz çok başlangıç düzeyindeydi. Gerçekten de dünyayı eski Osmanlı tarzında anlayan bir kişi için yığınla insanın kaderini belirlemede kriter olarak dinin seçimi pek de garip sayılmayabilirdi.

Osmanlı sisteminde padişahın tebaasını birbirinden ayıran en belirgin unsur dinsel farklılıktı. Osmanlı'da Müslüman ya da Osmanlı Ortodoks Hıristiyan ya da Osmanlı Yahudi olmak insanın yaşamında çok şey fark ettiriyordu. Ödenecek vergiyi, toplumsal hayattaki kişinin rolünü, hangi yasaya göre yargılanacağını belirleyen buydu. İmparatorluk Müslüman teokrasisine göre örgütlendiğinden gayri-müslim tebaanın da uyumlu davranması, teokratik kurallara uygun hareket etmesi beklenirdi; başka bir deyişle, gayri-müslim tebaanın dinsel gruplar halinde örgütlenmeleri, kendi aralarından seçilmiş bir liderin, cemaatin davranışlarından padişaha karşı sorumlu olması şart koşulurdu. Osmanlı yönetimi dinin önceliğini vurgularken İslâm'ın kendi teokratik geleneğinin yanı sıra bir ölçüde Bizans teokrasisini de örnek almıştı. Gerçek şu ki, Osmanlı sistemi, dil, âdetler ya da inançlardan kalkarak tebaasının "ulusal" kökenleri arasında bir fark gözetmiyordu. Bir Osmanlı Müslüman Sırpça, Arapça, Arnavutça ya da Türkçe konuşuyor olabilirdi; egemenlerin gözünde bu durum o kişinin statüsüne ilişkin herhangi bir farklı yaklaşıma yol açmazdı.

Değişmekte olan Osmanlı toplum yapısı sonuna yaklaştıkça, başlıca kimlik ve aidiyet kaynağı olarak din yerini "millet"e bırakıyordu. Osmanlı teokrasisinin zirvesini yaşadığı yıllarda emperyal rejimin önemli kurumlarından biri olan Rumların hakimiyetindeki İstanbul Patrikhanesi imparatorluğun Ortodoks Hıristiyan cemaati üzerinde büyük nüfuz sahibiydi; fakat 19. yüzyılda millet bilinci yükseldikçe,özellikle Slavlar ve Araplar tarafından doktrin bakımından Rum Patrikhanesiyle aynı, ancak farklı etnik kimliklerde ifadesini bulan yeni dinsel otoriteler yaratılmış ya da yeniden canlandırılmıştı. Resmi söyleme göre 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Makedonyası'nda patlak veren büyük çatışma, Ortodoks Kilisesi'nin Yunan ve Bulgar başpapazları arasındaydı; ancak bu kavga, dine dayalı olmaktan ziyade dinsel kisve altında sürdürülen ulusal kimlik kavgasıydı.

Avrupa'da yer alan ya da Avrupalı fikirlerden etkilenen birçok yerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde de elit tabakanın içine yeni bir doktrin sızmıştı: modern ulusçuluk. Bu doktrin, insanların kendini tanımladıkları ana kategori olan dinin ayağını kaydırmayı hedefleyen, ancak o da insan davranışını izah ederken, insan davranışına yol gösterirken ve nihai geçerli doğruları saptarken dine çok yakın duran bir teoriydi.

Fransa ve Almanya gibi Batı Avrupa devletlerinde ulusalcılığın mezhepçiliğe karşı zaferi neredeyse kazanılmıştı. İnsanlar 20. yüzyılın başlarında Katolik, Protestan, Yahudi ya da özgür düşünceli gibi ayrımları (tam olarak ortadan kaldırmamış da olsa) aşmayı başarmış olan Fransa ve Almanya devletlerine bağlılık duyuyorlardı. Bu dinlerin akidelerine inancın azalıyor olması da kuşkusuz bu sonucu etkilemişti. Ama Osmanlı mülkünün geleneksel toplulukları arasında dinsel bağların güçlü oluşu bunların yerine bir başka şeyin kolaylıkla geçmesine engeldi. Burada bütün Osmanlı tebaasının çok dindar olduğunu söylemiyoruz ancak bu dünyada dinsel payandayı kullanmayan bir yetkeden bahsetmek zordur. Böylece ulusçuluk –insan kaderinin yapı taşı olarak etnik bir tanımla tanımlanmış "millet"e inanmak– bu bölgede yükseldi, başka dinsel katmanların üzerine

yerleşti, onlarla kesişti, ancak onları hiçbir şekilde tam olarak ortadan kaldıramadı.

Bir ölçüye kadar mezhepçilik üzerinde ısrar etmek, yeni milliyetçi dogmayı kısmen kabul etmekle kendi otoritelerini sağlama aldıklarını bilinçli ya da bilinçsiz olarak kavramış bulunan seçkin din çevrelerinin akıllı bir artçı harekâtıydı. Osmanlı dünyasının Ortodoks Hıristiyan papazları kendilerini "Rum Ortodoks" ya da "Sırp Ortodoks" ya da "Arnavut Ortodoks" olarak yeniden tanımladılar; böylece kendilerini sadece katılımcı değil yeni *uluslaşma* sürecinin öncüleri olarak gördüler. Bu taktik teslimiyetin acısını çıkarmak için yeni ulusların kendilerini tanımlamalarında dinin kriter sayılması konusunda genellikle ısrarcı oldular. Örneğin Ortodoks Hıristiyan sayılmak için Rum olmanın gerekli (ama yeterli olmayan) bir şart olduğunu kesinlikle vurguladılar.

Yeni milliyetçilik dogması imparatorluğun kalbine erişmeden çevre bölgelerini etkilemişti. Anadolu'nun içlerinde Halifenin ruhani otoritesi altında kendilerini etnik ya da dile dayalı bir grubun üyesinden çok Müslüman olarak tanımlayan bir sürü insan vardı. Üstelik Balkanlar'da bile Lozan Antlaşması sırasında bir bilinç düzeyinden diğerine geçiş süreci henüz tamamlanmış olmaktan çok uzaktı. Daha yirmi yıl önce Makedonya'nın geleceğini tayin edecek olan çatışmalar artarken orada yaşayan Hıristiyan köylüler bir tek şeyden çok emindiler, o da dinleriydi. Eğer milliyetleri, yani Yunanlı, Sırp ya da Bulgar mı oldukları kendilerine sorulsaydı, herhalde soruyu anlamazlar ya da soru soranı memnun edecek bir cevap uydururlardı. Aynı şekilde Anadolu'nun bağrında yaşayan Hıristiyanların büyük bölümü, ister Türkçe, Rumca ya da her ikisini birden konuşuyor olsunlar, sorulduğunda kendilerini belirli bir kasaba ya da bölgede oturan imparatorluğun Ortodoks tebaasından biri olarak tanımlarlardı. Siyaset bilimcilerinin jargonuyla kimlikleri hakkında bir "pre-etnik" anlayışları vardı. Eğer Yunanca biliyorlarsa kendilerini, köklerinin Bizans'a ya da Doğu-Roma İmparatorluğu'na dayandığını söyleyenlerin kullandığı folklorik cazip bir terimle, *Romios* (Rum) olarak tanımlamaları mümkündü; ancak

eğer Atina'dan yollanan milliyetçi hislerle dolu bir öğretmen tarafından özel olarak öğretilmemişse kendilerini yeni kurulan Yunan devleti kimliğiyle tanımlamazlar, yani asla *Ellines* (Yunanlı) demezlerdi.

Milliyetçilik çağı öncesinde "Yunanlı" ya da "Türk" gibi kelimelerin bir anlam taşımadığını söylemek biraz fazla abartılı olur. Bazı bağlamlarda Türk, rafine Osmanlı Müslümanına karşı basit Anadolu köylüsü anlamında kullanılıyordu. Milliyetçilik ruhuyla yeniden hayat bulmadan asırlar önce Yunanca *Ellin* ya da Hellen sözcüğü hafif aşağılayıcı bir ima taşırdı; klasik Yunanistan'ın eski tanrılarına inanmaya devam eden pagan kişiler için kullanılırdı bu sözcük. Ancak her şekilde Yunanlılık ve Türklük özgül legal ve siyasi bir ima içermeyen, kesin olmayan değişken kavramlardı ve belirsiz, değişken bir gerçeğe tekabül ediyorlardı. Örneğin Anadolu Hıristiyanları arasında kimliklerini güçlü bir biçimde bağımsız Yunan devletiyle özdeşleştirenler de vardı, ama bunun nedeni bu insanların Batı Anadolu'ya kısa bir süre önce göç etmiş olmalarıydı. Öte yandan yüzlerce kilometre doğuda, Türkçeden başka hiçbir dil konuşmayan öyleleri vardı ki bunların Yunan devletinin varlığından haberleri bile yoktu. Ve bu iki uç arasındaki spektrumda –yani kendilerini tamamen Yunanlı hissedenlerle hemen hemen hiç Yunanlı hissetmeyen Anadolu Hıristiyanları arasında– sayısız farklı duruşlar yer alıyordu. İnsanla ilgili hallerde gerçekten de durum böyle oluyor. Ne var ki Lozan Antlaşması ve ondan önceki savaş toplumlara farklı bir bakışı da beraberinde getirmişti: her kişinin ve ailenin şu veya bu ulusa ait olması gerektiğini, bu ulusun sınırları dahilinde yaşamaya mecbur olduğunu ısrarla söyleyen katı, lehimlenmiş kategorilerin içinden bir bakıştı bu. Osmanlı teokrasisinin çöküşüne rağmen kimsenin anlamakta zorlanmadığı tek bir kategori vardı, o da dindi. Dinin kendisi yıpransa bile, insanları birbirine bağlayan bir alamet olarak önemini hep korudu.

İşte dinsel farklılıklar "sorununun" bir vuruşta halledildiği 1923 Lozan Antlaşması'nın mantığı temelde buydu. Bu anlaşmanın mimarları paradoksal görünen bir gerçeğin farkındaydılar. Eğer her projenin "hammaddesi" aynı dinden olursa siyasi ve etnik bakımdan

tanımlanmış yeni bir toplum, yani Yunan vatandaşlarından oluşan bir toplum ile Türk vatandaşlarından oluşan ayrı bir toplum yaratmak çok daha kolay olur. Başka bir deyişle, örgütleyici unsur olarak dinin öneminin çok azaltıldığı bir devlet yaratmak için aynı dinden olanları bir araya toplayıp, farklı dinden olanları kovmak en başta yapılması gereken şeydi.

Şüphesiz zorunlu mübadeleye gerekçe olarak bu işe dahil tüm siyasi aktörlerin öne süreceği başka pratik nedenler de vardı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularına göre, Batı Anadolu'nun büyük kısmını son üç yıldır işgal altında tutan Yunan ordusuyla işbirliği içindeki Rum Ortodokslar, yeni kurulan devlette yaşayabilme hakkını ahlaken kaybetmişlerdi. Rumlar ya da Osmanlı Rum Ortodoksları külliyen suça bulaşmışlardı ve sınır dışı edilmeleri –bu ister göç ettirilerek, isterse daha vahim koşullarda gerçekleşsin– muzaffer Türkiye için pazarlık edilemez bir talepti. 1 milyon insanın toprağına yığıldığı 5 milyon nüfuslu yenik Yunanistan için ise yeni gelenlere yer açmak gayesiyle Müslüman nüfusunu yollamak, bir ilke sorunu olmaktan çok en uygun acil çözüm olarak görünüyordu. Ama kitlesel bir mübadeleyi anlaşılır ve şüphesiz her iki taraf için de arzulanır kılan şey, yeni ulus-devlet ideolojisi, yani her iki devletin esas itibariyle ve sadece belirli bir ulus için var olduğu ilkesiydi.

Okullarda, konferans salonlarında ve ordu barakalarında her iki ülkenin gençlerine zorunlu mübadele mutlu sonla biten bir kahramanlık öyküsü olarak anlatılıyor. Türkiye resmi tarihinde yabancı çıkarlara hizmet ederek kendisini lekelemiş Ortodoks Hıristiyan azınlığın bu topraklardan çıkarılması, ülkenin kurtuluşu ve modernleşme sürecinde zorunlu bir duraktır. Ortodoks Yunan devleti için Türkiye'nin dindaşlarını yurt dışı etmesi sonucu bu insanların anavatan Yunanistan'ın bağrına basılması mutlu sonla biten trajik ama asil bir hikâyedir. Bu hikâye Türklerin kötülüğünü, Türklerle Yunanlıların asla bir arada var olamayacaklarını ve Yunan ulusunun safların belirlendiği güvenli sınırları içinde bir arada yaşaması zorunluluğunu kanıtlamak için anlatılır.

Bu fikirler, eğer içlerinde bir nebze inandırıcılık taşımasalardı, bu kadar yaygın kabul görmezlerdi. Ülkelerini işgal edenleri cesaretlendiren Hıristiyan komşularına karşı Türklerin yaşadığı ihanete uğramışlık duygusu gerçekti; böyle bir duyguya kapılmaları için özel olarak ikna edilmelerine gerek yoktu. Ve mübadeleden sonra her iki ülkenin giriştiği uluslaşma çabası kendi şartlarında kısmen başarılıydı – her iki ülkeye yeni gelenler kendilerini "Türk" ya da "Yunanlı" olarak tanımlamaları konusunda ikna edilmişlerdi ya da en azından durum çocukları için böyleydi. Bu acımasız ulusal ve etnik mühendislik olayının uygulanmasından sonra bir kuşak üzerinden her iki devletin yeni gelenlerini içine sindirip bilinçlerine yeniden şekil vermekte başarılı oldukları söylenebilir. Anadolu Hıristiyanları ve Yunanistan Müslümanları başka bir ülkeye yollanırken neler hissetmiş olurlarsa olsunlar sonunda yapay olarak da olsa Yunanlı ve Türk olarak yeniden biçimlendirildiler.

Dahası, ayrılığı "kurtuluş" olarak sunan resmi doktrin her iki ülkenin halkının yaşam deneyimlerine bütünüyle yabancı sayılmaz. Devlet ideolojilerinden bağımsız olarak birçok sıradan kişi Osmanlı döneminin sona ermesini kurtuluş olarak görmüş olabilir: Yunanlılar için bu kurtuluş, Osmanlı devletinin keyfi yönetime dayanan siyasi iktidarından kurtulmak, sıradan Türkler için ise kurtuluş, ticarete ve endüstriye hakim Hıristiyanların ekonomik gücünden kurtulmak anlamını taşıyordu. Bunlara, sürekli korkmaktan kurtulmuş olmayı da eklemek pek yanlış olmayacaktır. Osmanlı'nın son döneminde, Yunanlılarla Türklerin birbirlerine uyguladıkları o bıktırıcı kötü muameleyi anımsarsak, toplulukların fiziksel anlamda birbirinden ayrılması birçok kişi için hayatta kalmanın garantisi olarak algılanmış olabilir, ki bazı hallerde durum gerçekten de böyleydi.

Ne var ki bu ancak gerçeğin sadece yarısı. İnsanların inanmalarına izin verilen ve bir anlamda inanmaya mecbur edildikleri yarısı. Gerçeğin öteki yarısı ise Ege insanlarının birbirinden koparılmalarıyla her birinin kendi kimliğinin bir bölümünü ve dolayısıyla kendisini anlama kabiliyetini yitirmiş olduğudur. Bu paradoks Rumlarla Türkle-

rin, Anadolu Hıristiyanlarıyla Anadolu Müslümanlarının birbirlerini düşman değil, insan olarak gördükleri bir zamandan söz eden romanlarda, şarkılarda ve filmlerde çarpıcı ifadesini bulmuştur. Şu ana kadar Yunanlılar ve Türkler birbirlerinin acılarına sadece kültürel alanda baktılar. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne hazırlandığı şu dönemde bile Atina ile Ankara arasındaki siyasi söylemde bu duygulara pek yer yok.

Tören alaylarında Yunan ve Türk ordularının askerleri hâlâ birbirlerine karşı nefret içeren çirkin sloganlar atıyorlar. Tersinden bakıldığında bu durum belki az da olsa umutlandırıcı bile sayılabilir. Nefret telkini süreci ihtiyatlı ve kendi durumunu kollayan bir süreç gibi görünüyor çünkü Bizans-Osmanlı dünyasının manevi olarak bölünmesi milliyetçiliğin en parlak dönemini yaşadığı zamanda bile tam olarak tamamlanabilmiş değil. Her iki ülkede yer alan yarı harap durumdaki anıtlar bize bunu hatırlatıyor. Harap yapılar gibi harap kimliklerin ve ilişkilerin tamiri de mümkün olabilir.

Kısaca, Türk-Yunan nüfus mübadelesi, bir diplomatik çare, bir gaddar kültürel ve jeopolitik yol ayracı ve milyonlarca insanı etkileyen bir insanlık dramı olarak hâlâ incelemeye değer bir olaydır. İlerideki bölümlerde mübadelenin pazarlık koşulları, politikacıların bu büyük ve acımasız yukarıdan dikte edilen ulus yaratma sürecinde kapsam içi ve kapsam dışı kalacak olanların kimler olacağına ilişkin kararı neye dayanarak aldıkları ele alınacaktır. Türkiye'nin ve Yunanistan'ın çeşitli bölgelerinde sıradan insanların mübadeleyi nasıl yaşadıklarına bakılacak, insanların günlük hayatlarında ve kendilerini ifade edişlerinde hâlâ elle dokunulur bir olgu olan mübadelenin etkileri irdelenecektir. 19. yüzyılda başlayan ve 200 yıldır halâ canlılığını koruyan tarihsel süreç mikrokozmik mercek altına alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Ayvalık ve Hayaletleri

Midillili Yunanlıların adadan ayrılan komşularına yemek dağıttığını, onları limana kadar uğurladıklarını, adada bir ömür boyu yan yana tarlalarını sürmüş, köy kahvelerinde tavla oynamış Hıristiyanlarla Müslümanların limanda birbirlerine nasıl ağlayarak sarıldıklarını gören müzmin Elenofobi-Türkofobi sahipleri, bu manzarayı görseler herhalde şaşırıp kalırlardı. Sonra etraflarında dolanan davarlarıyla üst üste dizilmiş denkler üzerine tünemiş gözü yaşlı kadınlar, kedilerine köpeklerine sarılan çocuklar, her zamanki mağrur duruşlarıyla ak sakallı dedeler – Midilli Müslümanları bilinmeyen topraklara, Türkiye'ye doğru yola çıktılar.

National Geographic dergisi,
Kasım 1922

1922 Ekim'inin başlarında Kemaleddin isimli bir Türk subayı terk edilmiş bir Ege kasabasının limanında çılgına dönmüş bir Rum kadınına hüzün dolu bir sesle elveda diyordu. Bu vedalaşma sırasında çok kısa bir süre önce memleketi Bursa'da Yunan ordusunun öldürdüğü üç kızkardeşinden birinin adını fısıldadı kadına. Agape adındaki bu Rum kadına bir de söz verdi Kemaleddin: kadının, güya çalıştırılmak üzere esir alınan 3.000 Rum erkeğinden biri olan on sekiz yaşındaki kardeşi İlias'ın güvenliğini sağlamak için elinden gelen her şeyi yapacaktı. Yıllar sonra Agape'nin anlattığı Kemaleddin ile yaşanan bu veda sahnesi, Anadolu'nun batı kıyısında o sonbahar yaşanan çok ciddi

ve birçokları için dayanılmaz acılarla dolu olayların arka planını oluşturan dokunaklı bir insanlık dramının son perdesiydi.

Kemaleddin'in ayrılık mesajı Agape'ye, Ayvalık'tan kalkan son vapura binerken erişmişti. Vapur, bu liman şehrinin geride kalan son insanlarını taşıyordu; daha bir ay öncesine kadar yaklaşık 30.000 olan şehir nüfusunun neredeyse tümü Rumdu. Türk ordusu Ağustos'ta başlattığı taarruzla Yunan ordusunu Anadolu içlerinde bozguna uğratmış, Yunan ordusunu önünde bir yıldır ümitsizce beklediği ama bir türlü ele geçiremediği Türk kurtuluş savaşının karargâhı Ankara önlerinden batıya doğru sürerek kazandığı olağanüstü zaferini, 1921 Eylül'ünün başlarında Ayvalık'a girerek perçinlemişti. Eylül ortalarında Yunan ordusu 200.000'den fazla askeriyle Anadolu'dan atılmıştı. Yunanlıların bir kısmı kuzeye, Marmara denizine doğru az çok düzenli bir biçimde çekilirken büyük çoğunluğu dağılmış, kaçarken de Türk şehirlerini, kasaba ve köylerini ateşe vermişlerdi.

Bugün de Türkler bu döneme, her muharebenin ve her kumandanın adını ezbere bildikleri kutsal bir tarihi dönem olarak çok değer verirler. Her Türk çocuğu daha sonra "Türklerin atası" Atatürk olarak bilinen Mustafa Kemal'in, savaşın en karanlık günlerinde, Ankara henüz cepheden sürekli taşman yaralıları bile tedavi edecek koşulları olmayan küçücük, darmadağın tehlikelere açık bir kasaba iken metanetini nasıl koruduğunu öğrenir. "Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır" gibi cesaretlendirici emirlerini, kolay uzlaşma önerilerini reddederken sağlam duruşuyla kendi karargâhındaki ürkeklere cesaret verişini, ihanetleri ustaca bertaraf edişini bilir. Öğretmenler Mustafa Kemal'in, sönen bir imparatorluğa kıyısından tutunmaya çalışan düşkün bir Osmanlı yönetimiyle sıkı fıkı işbirliği içinde olan ve İstanbul'da hâlâ etkili bir konumda bulunan İngilizleri nasıl ustalıkla susturduğunu anlatırlar. Bu hikâyelerde anlatılanların tümü gerçektir ancak gerçeğin sadece bir bölümüdür.

9 Eylül 1922'de Mustafa Kemal'in atlıları en batıdaki Ege liman şehrine girerek ona yeniden İzmir adını verdiler. Bu tarihten önceki üç yıl bu şehir Yunan ordusunun ve bürokrasisinin karargâhı ola-

rak kullanılmış ve her zaman İncil'deki eski adıyla, yani *Smyrni* olarak anılmıştı. Yunan ordularının Anadolu içlerinden püskürtüldüğü Ağustos'un son günlerinde bile şehrin kozmopolit yaşamı tüm ihtişamıyla sürüyordu: kahvehanelerde, opera salonlarında, ticaret merkezlerinde halk gündelik yaşamını sürdürüyordu. Şehre yeni girenlerin ardından ilk dört gün içinde şehrin dörtte üçü yanmış, felaketi önlemek için fazla çaba harcamayan İngiliz, Fransız ve Amerikalıların limanda demirlemiş gemilerine çoğu kez nafile bir çabayla binmeye çalışan on binlerce insan ya yanarak ya da boğularak ölmüştü.

Şehrin Ermeni mahallelerinde başlayıp hızla yayılan yangının nedeni bugün hâlâ tartışmalıdır. İzmir'deki Amerikan Koleji'nin müdürü Minnie Mills, Türk askerlerinin Ermeni evlerine gaz döküp sonra da patlamalarını seyrettiklerini gördüğünü nakletmiştir. Bu ihtimal Türk ve Türk yanlısı kaynaklarda dikkate alınmaz çünkü Yunan ordusunun geçtiği birçok yerde yangınlar çıkardığı bilindiğine göre bu büyük Ege liman şehrinde de aynı şeyi yapmış olması mümkündür, diye düşünülür. İslâm bilginlerinin "analoji üzerinden muhakeme" dedikleri yönteme dayanarak bu iddianın zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Türk birliklerinin başındaki kumandan İsmet İnönü hatıralarında daha da karışık bir ifade kullanmaktadır. Yunanlıların daha iç bölgelerde başlattıkları yangınlara ve büyük İzmir yangınına değinirken şöyle diyor: "ast rütbedekiler emirleri yerine getirdiklerini, üst rütbedekiler ise disiplinsizliğin hakim olduğunu söylüyorlar." "İçimizde sevinç ve acıma duyguları aynı anda birbirine karışırken" ... Atatürk'ün şöyle dediğini hatırlıyor: "bir gün kendimizi Yunanlılarla ittifak içinde bulabiliriz." Ancak İsmet İnönü'ye göre bu ifade, liderinin İzmir yangınından pişmanlık duyduğu anlamına gelmiyordu. O tepkisini basitçe söyle dile getiriyordu: "Yansın, yıkılsın."

Şüphe götürmeyen bir gerçek var ki o da Anadolu kıyılarında 3000 yıldır şu veya bu biçimde süren Rumların yaşamının, 1922 Eylül'ünün ilk yarısında sona erdiğidir. O sıralarda İzmir Rum doluydu. 200.000 kişi şehrin içinde ya da çevresinde yaşıyor, belki 150.000 mülteci de şehrin doğusundan gelip umutsuzca şehre yığılmıştı. Yangınlar-

dan kurtulanlardan çalışma yaşındaki erkekler Yunan ordusunun verdiği zararı onarmak maksadıyla çalıştırılmak için Türkler tarafından esir alınmıştı. Kadınlara, çocuklara ve yaşlılara ülkeyi terk etmek için iki hafta süre tanınmıştı. Gönderilenlerden çoğu hayatlarını Amerikalı utangaç bir Metodist rahip olan ve hiçbir resmi yetkisi olmaksızın sırf kendi inisiyatifiyle davranarak Yunan hükümetine derhal gemi göndermesi için bir sürü mesajlar çeken ve eğer bunu yapmazlarsa onları irade zafiyetlerini sergilemekle tehdit eden Asa Jennings'e borçludur.

Genel kaos ortamında iletişim koptuğundan bu olayların ağırlığı Ayvalıklı Rumlar tarafından biraz geç algılandı. Ayvalık Rum cemaati, İzmir Rumlarından sayıca az olmasına rağmen kendisini Yunan eğitiminin ve girişimciliğinin ileri karakolu olarak görmek isterdi. Kasabalarına Ayvali* ya da resmi Yunancasıyla "Kydonies" derlerdi; her iki sözcük de "ayva bahçesi" anlamındadır ve kasabanın verimli, güzel bahçelerini hatıra getirir. 1 Eylül'de Batı Anadolu'nun Yunanlı genel valisi Aristidis Sterghiadis, Ayvalık dahil bölgede kendisine bağlı tüm birimlere gizli bir telgraf yollayarak vukubulan korkunç askeri bozgun yüzünden tüm Yunan polis teşkilatını ve resmi dairelerini kapatmalarını emretti. Gerçekleşmesi beklenen büyük kaçış ve bunun nedenleri sokaktaki Rum ahaliden hayati önem taşıyan birkaç gün boyunca bir sır olarak oldukça başarılı bir biçimde saklanmış görünüyor. Eylül'ün ilk günlerinde yenilmiş Yunan ordusu birlikleriyle memurların gemilere binip kaçışını üzüntüyle seyreden belediye meclisi, bölgenin ruhani reisi Grigorios Orogolos başkanlığında bir toplantı yaptı ve şehrin kaderini değiştiren acemice bir karar aldı. Yerel halk olduğu yerde bekleyecek ve muzaffer Türk ordusunu karşılayacaktı. İyi niyet gösterisi olarak tüm gemiler rıhtımda demirleyecek ve insanların bunlara binip şehri terk etmeleri engellenecekti. Meclisin umudu Türk yetkililerle, bazı kısa süreli dramatik hadiseler hariç 1775'ten beri, yani şehre Osmanlı idaresi tarafından tümüyle Rum ve Hıristiyan kalmak gibi bazı imtiyazlar verilmesinden beri, sarayla süregiden iyi ilişkileri

(*) Rum cemaati burasını hep bu isimle andı, ayrılıştan sonra bile; son seksen yılda bu liman şehri yeni halkı ve dolayısıyla tüm dünya tarafından Türkçe adıyla 'Ayvalık' olarak anılıyor.

yeniden inşa edebilmekti. Ancak kısa zamanda ortaya çıkacağı gibi, Türk yöneticileriyle Rum ahali arasında ustaca sürdürülen bir arada yaşama devri artık bitmişti.

19 Eylül'de Türk ordusu Ayvalık'a girdi. Ordu piskopos Grigorios ve şehrin diğer ileri gelenleri tarafından şehir girişinde karşılandı. Türk atlıları şehrin caddesini boydan boya geçerken halk tarafından "*Yaşasın!*" nidalarıyla alkışlandı. Yerel halk Mustafa Kemal'in ordusu için müzikli danslı bir resepsiyonun bile düzenlenmesine yardımcı oldu. Ne var ki bir iki gün sonra Ayvalık'ın sokaklarında soğuk rüzgârlar esmeye başlamıştı bile. Atlıların yerini piyade askerleri aldı ve burada da, Batı Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi çalışmaya elverişli Rum erkeklerinin amele taburlarına gönderilecekleri, nüfusun geri kalan kesiminin ise Yunanistan'a yollanacağı resmen duyuruldu.

Yüzbaşı Kemaleddin ile Rum kadın Agape'nin karşılaşmasına yol açan olay buydu işte. Agape'nin on sekiz yaşındaki kardeşi toplananlar arasına katılacak yaştaydı; Agape ise kardeşini geri almaya ölümüne kararlıydı. Eylül'ün son günlerinde ahalinin büyük bölümü deniz yoluyla şehirden boşaltılırken Agape ailesiyle Ayvalık'tan ayrılmayı reddetti, gitmedi. Rastlayacağı bir Türk subayı yakarışlarını duyar da kardeşini serbest bırakır diye sokaklarda birkaç gün dolaşıp durdu. Böyle bitkin ve ateşler içinde perişan dolaşırken Kemaleddin'e rastladı. Kemaleddin ona ve daha sonra babasına yakınlık gösterdi, onları kardeşinin tutuklu olduğu binaya getirdi. Agape kardeşinin çığlıklarını duydu. Ancak serbest kalmasını sağlamayı başaramadı. Kendi hikâyesini, üç kız kardeşinin Yunanlılar tarafından öldürülmesini anlatan Kemaleddin, son vapura binmeleri ve hiç olmazsa kendi hayatlarını kurtarmaları için onlara yalvarıyordu.

Bu dönemde Ayvalık'ta geçen diğer hikâyeler de oldukça acı, içlerinde hiçbiri romantik bir esinti olsun taşımıyor. Rum ahaliyi limandan alıp götürmek üzere olan bir gemide, nasılsa kadınlarla çocukların arasına karışmayı başarmış bir Rum erkek, rıhtımda bekleyen bazı Türk muhafızların gözü önünde Rumların sadece Türk üstlerinin muhabbetini kazanmak için giydikleri fesi başından çıkarıp parçala-

mak gibi çılgınca bir hareket yaptı. Hemen gemiden indirilip oracıkta infaz edildi. Bunun sonucu olarak gemiler daha dikkatli aranmaya başladı. Kalabalıklar arasına karışıp gizlenmeyi başarmış birçok genç erkek yakalandı ve hapse atıldı. Agape'nin kardeşi İlias, sınavını geçti, hayatta kaldı ve İlias Venezis takma adıyla 20. yüzyılın en büyük Yunan yazarlarından biri oldu. Ama 3.000 Ayvalıklı erkekten sadece yirmi üçü hayatta kalabilmişti. Gregorios ve diğer ruhani liderler şehrin dışında ıssız bir yerde infaz edildiler; söylentiye göre piskopos kendisini canlı canlı toprağa gömecekleri sırada kalp krizi geçirip ölmüş. Ne yazık ki ölenlerden bir kısmı daha fazla saygı görürler diye rahip kıyafetleri giymiş olan kilise korosu üyeleri ve kilisede görevli memurlardı.

Yunanlıların Moshonisi dediği çok yakındaki Cunda adasında yerel halktan farklı yaşlarda yüzlerce kişi evlerinden alınıp öldürüldü. Sadece çocuklara dokunulmadı ve yetimhanelere yerleştirildiler. Anlaşılan birkaç yıl önce Cunda'ya gelen bazı Yunanlı başıbozuk askerlerin öldürdükleri Müslüman kadının intikamı alınmıştı.

Seksen küsur yıl sonra her ikisi de turistik yerler olan Ayvalık ve ona artık bir karayoluyla bağlı Cunda adasında bu dönemin hayaletleri ve daha birçoğu dolaşıyor. 1922 yılında Rum Ayvalık'ın boşaltılması, bu yöreye rengini veren ayrılış hikâyelerinden sadece biridir. Kasabanın büyük bölümü 1923-24'te Yunanistan'ın değişik yerlerinden buraya getirilen Müslüman aileler tarafından iskân edilmiştir. Bugün Ayvalık'ın nüfusu doğal olarak devletine sadık Türk vatandaşlarından oluşmaktadır ve yerel siyasette Türk milliyetçiliğinin varlığı epeyce hisedilmektedir. Ama yüzyıl öncesinin Osmanlı Rum dünyası en hareketli ve canlı haliyle tahayyül edilecekse bunu Ayvalık'ta görmek mümkündür. Arnavut kaldırımı sokaklarda gidip gelen at arabaları, yüksek tavanlı, serin avlulu volkanik taştan yapılmış evler, bakırcı, saatçi ve zeytincilerin ürünlerini sattıkları sessiz sokak pazarları hâlâ varlıklarını sürdürmektedir. Ve Cunda adasının geleneksel kahvehanelerinde yaşlı balıkçıların tavla oynayıp kahvelerini yudumlarken kullandıkları dil, Yunancanın renkli, eski moda bir lehçesi olan Girit Rumcasıdır. İhtiyarların denizin ufuk çizgisinde seyrettikleri alçak dağ-

ları, geniş zeytin bağları ve çam ormanlarıyla görünen ada, sanki üzerinde yaşadıkları adanın hinterlandının aynaya yansıyan suretidir. Bu ada yerel halktan bazılarının doğduğu yer olan Midilli'dir; ama geçen yüzyılın büyük bölümünde iki yaka arasındaki bu dar deniz geçidi, neredeyse geçilmez bir sınır teşkil ediyordu.

Ayvalık'a dikkatli bakarsanız şehir görüntüsü ile şehrin şimdiki sakinleri arasında garip bir ilgisizlik görürsünüz, ki bu olgu Yunanistan'ın birçok yerinde de böyledir. Gayet açık görülür ki, eski şehrin ortasındaki iki büyük cami yaşamlarına, tanrıya bağlılığın yanı sıra 19. yüzyıl burjuvazisinin zenginliğinin de bir göstergesi olarak inşa edilmiş kocaman kolonlu kiliseler olarak başlamışlar. Kapı üzerine maharetle yerleştirilmiş yelpaze şeklindeki pencereden içeriye gün ışığı süzülse de bu binalar İslâm mimarisinin karakteristiği olan mükemmel ışık ve mekân uyumundan yoksun. Cunda adasında en büyük yapı, bugün hâlâ Yunanca adıyla, yani Taksiarhis ya da 'kumandan' olarak anılan dev bir katedralden geriye kalan iskelet. Dünyanın birçok yerindeki ibadet yeri gibi bu kilise de başmelek Mihail'e adanmış. Kilisenin duvarları depremlerde çatlamış, duvar resimleri de büyük ölçüde kaybolmuş. Yapının ürpertici ıssızlığı Bolşeviklerin çıplak bıraktığı Rus kiliselerini hatıra getiriyor. Ama kilisenin gayri resmi koruyuculuğunu yapan Ayvalıklı Müslüman hanım son derece neşeli biri; büyüklerinden öğrendiği Giritcesiyle bir saat hiç nefes almadan bildiği bütün manileri, şarkıları birbiri ardına söyleyerek ziyaretçilere hoş vakit geçirtiyor.

Ayvalık'ın aldatıcı yüzünün gerisinde bir sürü yarı-gizli hikâye var. Bunlardan bir bölümü, aile kökenleri çoğunlukla Yunanistan'a dayanan kasabanın şu andaki sakinlerine ait. Yani bu insanlar Lozan mübadelesiyle Türkiye'ye yollanan Müslüman ailelerin çocukları. İlk grup karşı ada Midilli'den gelmiş; ikinci ve daha büyük olan grup, bir sonraki yılın ilk aylarında Girit'ten gelenler. Bu grubun esas, çoğu kez de tek ana dili Yunancanın bir lehçesi olan Girit Rumcası. Daha sonra 1924'te, Drama ve Serez'den son bir kafile gelip adaya yerleşiyor.

Ayvalık'ın şu andaki sakinleri Yunanistan'da geçirdikleri son yıllarında Hıristiyan komşularından çektiklerini hatırlamaya ve anlat-

maya resmi ağızlar tarafından teşvik ediliyor. Yaşamları o kadar pamuk ipliğine bağlı hale gelmiş ki orada daha fazla barınmalarına imkân yokmuş. Bu nedenle Yunanlıların milliyetçi saldırganlığına sürekli maruz kalmanın ölümcül sonuçlarından tek kaçış yolu olarak nüfus mübadelesini görüyorlar. Resmi söylem böyledir ve aslında çok da temelsiz değildir. Ancak Ayvalıklıların biraz da çekinerek kabul ettikleri bir başka gerçek daha var ki o da Yunanistan'da Yunanlı komşularıyla yaşadıkları çok da tatlı anılarının varlığı. Bu kasabanın insanları Türk pasaportlarını gururla taşıyorlar ama bazılarında, sonuçları iyi de kötü de olmuş olsa, Yunanistan'daki yaşamlarının kendilerini biçimlendirdiğine, kendilerinin oradaki yaşamın bir ürünü olduklarına dair bir duygu hakim.

Ayvalık'ın bir Hıristiyan Rum kasabası olarak yaşamı, şimdi burada yaşayan Müslüman aileler buraya gelmeden çok önce zaten bitmişti. Ama burada hâlâ kasabanın Rum geçmişini duyumsayan, kendi aile tarihlerinin de farkında olarak o döneme ait kalıntıların ihmal ya da tahrip edilmemesini, tam tersine korunmasını hararetle savunan birileri var. Bu insanların da idrak ettikleri gibi bu yöre, Türkler ve Rumlar arasında sürekli gelgitlerle yaşanan bir arada varolma sorunsalından bağımsız algılanamaz.

Ayvalık Midilli'nin Anadolu'ya en yakın ucundan yaklaşık on deniz mili uzakta. Bölgenin tarihine bakıldığında liman ve ada her zaman tek bir kültürel ve ekonomik varlık oluşturmuşlar. Son birkaç yüzyıldır hem bu liman kasabası hem de ada zeytinyağından sabuna zeytin ürünlerinin en önemli ihracatçısı durumunda. Her iki kıyının evleri ve çiftlikleri aradaki dar deniz şeridini aşarak "karşı yaka"ya sanki davet edercesine el ederler. Ama 1770'ten sonra farklı bir durum ortaya çıkmıştı: Osmanlı donanmasının eski karargâhı olarak Midilli oldukça büyük bir Müslüman Türk nüfusa sahipken Ayvalık tümüyle Rum Hıristiyan bir nüfustan oluşuyordu. Ayvalık'ın bu yapısı yaklaşık bir on yıl sonra Osmanlı tebaası bazı Rumların 1821'de başlayan isyan hareketleriyle bozulacak, isyana misilleme olarak kasabanın büyük bölümü boşaltılarak Anadolu'nun bir başka bölgesine yollanacak-

tı. Ama 1830'dan sonra bu liman yeniden Yunan eğitimiyle, gelişmiş kültürüyle, zenginliğiyle yeniden canlanacaktı. Yüzyılın başında Osmanlı dünyası giderek uluslararası ekonomik ilişkiler içindeki yerini aldıkça Ayvalık halkı da, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yörelerinde yaşayan Hıristiyan tebaa gibi ihracatçı, ithalatçı ve iş adamı olarak gayet mutlu bir yaşam sürmeye başlamıştı. 20. yüzyılın başında gerek Ayvalık'ın gerekse Midilli'nin zengin Osmanlı Rumları Saray yönetiminde huzur içinde yaşıyorlardı ve Osmanlı ordusu tarafından 1897'de esaslı bir yenilgiye uğratılan bağımsız Yunan Krallığıyla birleşmek gibi bir isteği hiçbir şekilde dile getirmiyorlardı. Ancak 1912'den sonra Hıristiyan-Müslüman ilişkilerinin içine girdiği derin kriz sonucu bu bölge de çalkalanmaya başladı. 1912-13 Balkan savaşları sırasında Midilli Yunanlılara geçti ve anakaranın buraya komşu bölgesi Balkanlar'dan gelen Müslüman muhacirler tarafından işgal edildi ve on binlerce Hıristiyan Ayvalık hinterlandından boşaltıldı. Yunanistan'ın kendisine verilen bölgede sahip olmayı hayal ettiği "toprak imtiyazı" vaadiyle gözü boyanarak katıldığı İngiliz-Fransız-Rus İtilafına karşı Osmanlı İmparatorluğu savaşa girince şehrin Rum sakinleri 1917'de evlerinden, topraklarından atıldılar. Daha sonra 1919'da Yunan birlikleri Batı Anadolu'yu işgal emrini alınca Rumların refah içindeki şaşaalı yaşamı yeniden Ayvalık'a döndü. Şehrin kiliseleri, okulları, balıkçı motorları, meyve, sebze pazarları tamamen yok olmadan önce üç yıl boyunca son defa parlak bir dönem yaşadılar.

Bugün Ayvalık'ta bu dönemi iyi bilen çok insan yok. Kasaba halkından herhangi biri tarihten söz edecekse bu genellikle Girit tarihi ve oradaki Müslümanların yaşamıyla ilgili oluyor. Giritli Müslümanların uzun uzun anlattıkları anıları, Ortodoks Rumların kutsadıkları kendi hikâyelerinin adeta aynadaki sureti. Resmi Yunan tarihinin coşkuyla kutladığı anlara onlar ağıtlar yakıyor ya da tersi oluyor. Kolektif belleklerinde Yunan milliyetçiliğinin yükselişi, kıvrımları önlerinde bir bir açılan bir trajedinin sahneleri.

Bu durum Girit'te gerçekten yaşananlarla ne ölçüde bağdaşıyor? Bir yandan 19. yüzyılda Girit'in Müslümanlarla Hıristiyanlar

arasında Osmanlı Balkanları'nda yaşananlar kadar korkunç kanlı sahnelere tanık olduğu doğrudur. "Hayat artık tahammül edilmez olmuştu" cümlesi, özellikle Yunanlıların gücü ellerine geçirdiklerinde sistematik olarak yaktıkları Müslüman köylerini düşününce epeyce haklılık kazanıyor. Mezhep kavgaları bir yana, Girit dağlarının kültürü, sürekli birbirinin davarlarını çalan, eski intikamların peşinde koşan toprağa bağlı silahlı büyük ailelerin arasındaki hiç bitmeyen kavgalarla yoğrulmuştur. Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında yaşanan çatışmalar, en kanlı yerel kan davaları olarak anılır.

Öte yandan Girit Müslümanları, Yunanistan'da yaşayan diğer Osmanlı Müslümanlardan farklı olarak dil, adetler ve doğaya bağlılıklarında Hıristiyan komşularına (çoğu kez de hısımlarına) olan benzerliklerini hep sürdürmüşlerdir.

Girit Müslümanları nasıl ortaya çıktı? Bu soru hayli ideolojik nitelikli olup Yunan milliyetçileriyle Türk milliyetçilerinin kendi tarih yorumları açısından tamamen farklı cevaplar vereceği bir sorudur. Ancak şurası açıktır ki, Venedik hakimiyetindeki ada 1669 yılında Osmanlı ordusu tarafından ele geçirildikten hemen sonra on binlerce ada sakini –bazen tek tek, ama çoğu kez de topluca köy halkı olarak– Hıristiyanlıktan İslâm dinine dönmüşlerdir. Bunun belli nedeni padişahın Hıristiyan tebaasına ödettiği ağır vergilerden kurtulma isteğidir. Her ihtida olayı beraberinde yeni bir Hıristiyan-Müslüman gerilimi getirmiştir. Osmanlı idaresi adadan belirli bir vergi geliri elde etmek istediği için, vergi mükellefleri azaldıkça geri kalan Hıristiyanlar üzerindeki yük artmaktaydı. Hıristiyanlar kırsal bölgelerde çoğunluğu korurlarken şehir hayatı kısa sürede Müslüman ağırlıklı olmaya başlamıştı. Bu durum yakın zamanlarda Bosna sorunu sırasında yaşanandan pek de farklı değildir.

Ancak iki topluluğun ekonomik çıkarları birbirinden uzaklaşırken davranış biçimleri ve kültürleri farklılaşmadı. 1821'de Osmanlı yönetimine karşı Yunan isyanı başladığında Yunanistan geçici yönetimi Girit Müslümanlarına açıklayıcı bir mesaj yollayarak onlardan "Yunanlı kimliklerini" dinsel kimliklerinin önüne geçirmelerini istedi.

> Çünkü evleriniz bizimkilerle yan yana, bizimle aynı giysileri giyiyorsunuz, aynı yürekliliğe, aynı yürüyüş tarzına, aynı dile sahipsiniz... bizim davamıza katılmanızı yeniden rica ediyoruz, çünkü sizin kökleriniz Doğulu değil, Arap değil, siz Yunan kanı taşıyan gerçek Giritlilersiniz ve bunu dikkate alarak davranmalısınız...

Esasına bakılırsa ihtilalci davaya katılanlar sadece Ortodoks Hıristiyanlardı, üstelik de başlarda bunların çok küçük bir bölümüydü; ancak söz konusu on yılın geri kalan kısmı, hatta 19. yüzyılın geri kalanı Girit'te kanla sulandı; isyan girişimleri misillemeleri beraberinde getirdi ve ada, biraz da uluslararası diplomasi sayesinde, giderek daha geniş bir özerklik sahibi oldu.

Bütün bu çekişmeler boyunca Hıristiyan ve Müslümanların arasındaki bağ hiçbir zaman tamamen kopmadı. 1834'te Girit'i anlatan bir kitap yazan İngiliz Robert Pashley, en azından isyanlardan önce Müslümanların, Hıristiyan komşularının çocuklarına vaftiz babası olmalarının yaygın bir davranış olduğunu kaydediyor. Pashley'nin sözleriyle bu tür ilişkileri kolaylaştıran bir olgu da, İslâm dininin tüm kısıtlamalarına rağmen "bir Giritli Müslüman'ın şarabını herhangi bir Hıristiyan kadar töresiz, kuralsız içebildiği" idi. Nihayet 1880'lerde Girit, Osmanlı imparatorluğu dahilinde epeyce özerk bir konum kazandığında, adadaki siyasi gruplar ilginç bir şekilde sekter bölünmeyi aşmayı başarmışlardı. Bir grupta erk sahibi Hıristiyanlarla daha az itibar sahibi Müslümanlar yer alırken diğer grupta seçkin Müslümanlarla daha mütevazı, ama yükselme potansiyeli taşıyan Hıristiyanlar yer alabiliyordu.

Yine de Yunan milliyetçi söyleminin her zaman dile getirdiği gibi, Hıristiyanların siyasi statüsü iyileştikçe adadaki Müslüman nüfusun hızla azaldığı inkâr edilemez. 1821 ayaklanması patlak verdiğinde adadaki iki din arasındaki nüfus dağılımı her iki tarafta yaklaşık 100.000'er kişiydi. 1880'de 206.000 Hıristiyan, 72.000 Müslüman vardı. 1900 yılında Hıristiyan nüfus 270.000'e tırmanmış, Müslümanların sayısı ise 33.500'e düşmüştü. 1898'de Girit henüz hukuken Osmanlı egemenliği altındayken buraya vali olarak atanan Prens Geor-

ge'un adada fiilen Yunan idaresi tesis etmesini izleyen iki yıl boyunca binlerce Müslüman İstanbul'a ya da Anadolu'ya göç ettiler. Prensin Müslümanları korkacak bir şey olmadığı yolunda ikna çabaları pek bir işe yaramadı. Girit üzerine yazan bir Yunanlı tarihçi hüsnütabir kabilinden şu sözleri söylüyordu: "Gitmeye karar verenlerin büyük bölümü kırsal kesimde yaşayanlardı. Girit köyleri böylelikle Türk varlığından temizlendi, köylülere daha fazla toprak kalmış oldu." Daha doğrusu, toprak ve hayvanlar için sürekli rekabet ortamında yaşarken değişen siyasi koşullardan yararlanan Hıristiyan çiftçiler, Müslüman komşularını topraklarından kovup mallarını yağmalamışlardı.

Girit'in gelişmiş şehirlerinde Müslümanların durumu daha iyiydi. Şehir yaşamında hakim konumlarını kaybetmiş olsalar bile ticaretle uğraşanlar ya da meslek sahibi olanlar müreffeh bir yaşam sürmeye devam ettiler. 1922'ye gelindiğinde başka bölgelerde Türk-Yunan çatışmaları on yıldan beri sürmekteyken Girit Müslümanları ile Hıristiyanlar arasında ilişkiler gergin olmakla birlikte çoğu yerde açık şiddet görülmüyordu. Adada kalan Müslümanlar, Girit'e en bağlı olanlar ve her şeye rağmen Hıristiyan komşularıyla bir arada yaşamaya devam etmenin mümkün olduğuna inananlardı. İzmir'e Türk ordusunun girmesinden sonra Girit'in İraklion limanına 13.000 Rum mülteci geldiği zaman bile, Müslümanların yeni gelenlere yer açmak için gitmek zorunda kalacaklarına işaret eden herhangi bir emare yoktu.

On dört yaşında Müslümanların gidişine tanık olan Giritli yazar Pandelis Prevelakis, nüfus mübadelesinin her iki topluluk üzerinde şok etkisi yaptığını söyler. "Barıştıkları anda boşanma hükmü yüzlerine okunan bir çift gibiydiler" der yazar. En az 1.000 Girit Müslümanı son anda Hıristiyanlığa kabul edilmek için başvururlar ancak bu isteklerini Atina Başpiskoposu reddeder. Yazarın çarpıcı diliyle olay şöyle anlatılır:

> Adanın bir ucundan öbür ucuna ayrılmaya hazırlanan Türklerle memleketlerinden kovulup Girit'e yeni adım atmış olan mültecilerin şikâyet dolu homurdanmaları birbirine karışıyordu. İnsan ister

istemez soruyor: İnsan acısını hiçe sayan canavarlar bu ıstıraptan nasıl bir çıkar elde edebildiler acaba?

Adadan ayrıldıkları son günleri ve saatleri Müslümanlar evlerinin kapılarını, panjurlarını sökmekle geçirdiler. Evlerine bir an evvel yerleşmeyi bekleyen Hıristiyan mültecilerle aralarında itişmeler oluyordu. Sonunda kendilerini taşıyan gemiler Girit limanlarından ayrılıp denize açılırlarken Müslümanların "hem acı hem keder, hem tehdit hem niyaz dolu haykırışları rüzgârda dalga dalga kıyılara vuruyordu."

Birçok Anadolu Hıristiyanının Anadolu'daki memleketlerinden ayrılma koşullarıyla karşılaştırıldığında Müslümanların Ayvalık'a geliş koşulları o kadar da kötü sayılmazdı. Yeni gelenler limanlarda davul zurnayla karşılandı; yerliler kendileri gibi Rum Hıristiyanların elinde eza çekmiş din kardeşlerini bağırlarına basıyorlardı. Resmi karşılanma töreni böyleydi; ancak Giritliler Rumlardan kalan evlere yerleştikçe kendilerini buranın yerli halkından ayıran şeylerin giderek daha fazla farkına varmaya başladılar.

1922'de Anadolu'dan gelen ve kendilerini yerli halkın inayetine terk eden zavallı Rum Ortodokslar Yunanistan'da *Turkospori* (Türk tohumu) diye aşağılanıyorlardı. Türkiye'de ise bunun karşılığı yeni gelen Müslümanlara *"yarı gâvur"* diye hakaret etmekti. Yunanistan'dan geldikleri için Müslümanlıkları şüpheyle karşılanıyordu. Ayrıca Anadolu'daki Türk-Yunan savaşının sıkıntılarını da yaşamamışlardı. Türkiye'nin bazı yörelerinde Yunanistan'dan gelen mübadil Müslümanlar prefabrik evlere yerleştirildiler.

Ayvalık'ta işler biraz daha iyi gitmişti. En azından konut sıkıntısı yoktu. Eski Rum evleri çoktu; bu evler gayet geniş ve sağlamdı. Ancak yeni gelenlerin birçoğunun, özellikle de yanlarında para getirmeyi başaramayanların, Türkiye'deki ilk yılları yoksulluğun pençesinde kıvrandıkları yıllar oldu; iş bulamadılar, ürettikleri malları satmakta zorlandılar. Uzun süre, denizin öte yakasında yaşayan doğal ekonomik partnerleri Yunanlılarla ilişkilerin gergin oluşu nedeniyle yasal ticaret yapamadılar. Onun yerine kaçakçılık yaptı insanlar. Ancak 1960'tan

sonra Ayvalık'ta bazı aileler balıkçılıktan zengin olup balıklarını yasa dışı yollardan Yunanlılara ve İtalyanlara satmaya başladılar.

Ayvalık'ın bugünkü sakinleri ya da onların bir önceki kuşağı 1923 sonbaharında buraya vardıklarında tam bir hayalet şehirle karşılaştılar. Ağır mobilyalarla döşeli taş konaklar toz içindeydi ama olduğu gibi bırakılmışlardı. Bazı evlerde içlerinde yarısı yenmiş yemek bulunan tabaklar vardı. Kasabanın Hıristiyan nüfusu buradan kovulalı tam bir yıl olmuştu ve buralarda bir zamanlar süren zengin ve ince zevklerle donanmış yaşamın izleri her yerde kendini belli ediyordu. Ama bu durum yeni gelenlerin yerleştirilmesi meselesini kolaylaştırmadı.

İşte Ayvalık'ın mevcut paradoksal statüsünün arka planı böyledir. Burası insanların Rum evlerinde yaşayıp, bazılarının (değişik nedenlerle) hâlâ Rumca konuştuğu, bazılarının da Türkçeyi Rumca aksanıyla konuştuğu bir yerdir. Ama kendilerine Rum demezler. Kendilerini hangi dille ifade ederlerse etsinler Türk vatandaşıdırlar, Türk bayrağını birçoklarından daha coşkulu sallarlar. Hangisine isterseniz aile tarihlerini sorun, ilk anlatacakları şey Yunan mezaliminden tam zamanında kurtulduklarından ötürü ne kadar şanslı olduklarıdır. Hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar, kendi arzuları ne şekilde olursa olsun,Yunanistan'da Müslümanlar için hiçbir umut ışığı kalmadığını ısrarla söylerler. Onlar için mübadele, ne kadar acı çekilmiş de olsa, gerekli bir kötücül durumdur. Cumhuriyetlerinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e, onları Türk vatanının güvenli topraklarına getirdiği için minnettardırlar.

Böyle inanmaya teşvik edilmişlerdi ve gerçek duygularının en az yarısı bu inançlarında yansıyordu. Ama biraz daha bastırırsanız Ayvalık Müslümanları için –özellikle de Giritliler için– Yunanistan ve Yunanlı olmak, canlarını zor kurtardıkları ölümcül bir tehlikeye tekabül etmez. Giritli Hıristiyan komşularıyla paylaştıkları zengin ifadeli Yunancanın Girit lehçesi, giyim kuşam, mutfak kültürü, adetler, bütün bunlar belleklerinden silinmeyen hikâyelerinin parçalarıdır. Doğdukları vatana özlem duymaları doğru olmaz ama Hıristiyan komşularını özlerler.

Giritlileri adanın eski sakinlerine bir şekilde bağlayan ve onları diğer Türk vatandaşlarından ayıran kullandıkları dilden başka özellikleri de vardır. Kadınları daha fazla kendine güvenlidir, çalışma hayatında, küçük çaplı girişimlerin başında daha fazla yer alabilirler, yemeklerinde çok çeşitli sebze ve otlardan yararlanırlar ve tuhaftır ama şarkıları ve müzikleri şu anda Girit'te moda olan müziklerden çok daha az Oryantal tınılıdır. Bazı Ayvalık Giritlileri saatler boyu mani, şarkı ya da şiir okuyabilirler. Ve hepsi, üçüncü, dördüncü kuşaklar dahil hepsi şu maniyi bilirler: *Kriti mou omorpho nisi, to fiori tou levanti* (Girit, benim güzel adam, Levant'm çiçeği).

Fiyakalı, konuşkan, ufak tefek seksenlik Ali Onay, 2004 başlarında Cunda Giritlileri arasında yaşayan yaşlı ve saygın bir beyefendidir. Giritli coşkusuyla bu çelişkilerin bazılarını şahsında barındırmaktadır. Babası Rethimno (Resmo – ç.n.) limanının zengin tüccarlarındandır. Ailesi ana dili Rumca olan sadık, seçkin Osmanlı nüfusunun mensubudur. Bu durumu kendi mantığıyla şöyle izah ediyor: Ana dili Yunanca değildir, *Kritika*'dır (Giritli ağzı). Gerek kendisinin gerekse Giritli topluluğunun geliştirdikleri tarih versiyonuna göre 1669 yılında Girit'in Osmanlılar tarafından fethi bir "kurtuluş" tu çünkü Osmanlı hem Müslümanlara hem de Hıristiyanlara bir önceki Venedik idaresine oranla çok daha merhametli bir rejim getirmişti. Kritika meselesine gelince, Osmanlı döneminin daha başlarından itibaren pratik nedenlerle kullanılmaya başlanmıştı. Girit, Osmanlı Müslümanlarının –ki bunlar Arap, Slav, Arnavut ya da Türk olabilirdi– idaresi altında bir ada olup bu Osmanlılar sıklıkla Yunanlı Hıristiyan kadınlarla evleniyorlardı. Kritika da böylelikle faydalı bir uluslararası dil olup çıkmıştı. Girit Müslümanları Türk değildiler (çünkü o zaman bu kavram henüz yoktu) ama Rum da değildiler. Onlar sadece Kritika konuşan Osmanlılardı.

Ali Onay kendi aile hikâyesini anlatırken zaman zaman hırçınlaştı, zaman zaman muzaffer bir edaya büründü, zaman zaman duygulandı, gözyaşı döktü. "Resmo'dan dışarıya en çok parayı çıkaran aile benim ailem" derken kıkır kıkır gülüyor Ali Bey ve babasının pirinç

karyolanın demirlerinin içine altın liraları nasıl tıkıştırdığını, mis kokulu servi ağacından yapılma nefis sandıklara süs eşyalarını, dantelleri, arşiv malzemelerini nasıl doldurduklarını anlatıyor. "Ölünceye kadar bu sandıkları saklayacağım, bana Girit'i hatırlatıyorlar" diyor ve ekliyor: "ama eminim ki öldüğüm gün çocuklarım eskiciyi çağıracaklar ve kurtar bizi bu pisliklerden diye verecekler sandıkları." Sevgi dolu anılarla Yunan milliyetçiliğine yönelttiği sert eleştirilerin karışımı Girit hakkındaki sözleri, Cunda'nın merkezinin biraz uzağına düşen iki katlı taş evinin içindeki eşyalarla dokunaklı bir uyum içinde. Sadece sandıklar değil, halılar, el işlemeleri, soluk bir gelinlik, dikkatle çerçevelenmiş bazı belgeler, içinde yüksek siyah çizmeler giymiş pos bıyıklı adamların yer aldığı sepye fotoğraflar ve Girit adasının eski bir haritası; bütün bunlar Giritte bırakılan yaşama hem selam yolluyor hem de yasını tutuyor. En değerli evladiyelikleri arasında büyük büyük anneannesi tarafından bir yerden kopya edilmiş içinde romantik şiirlerin yer aldığı seksen sayfalık defter var. Osmanlıca yazılmış Arap alfabesiyle, ama dili Yunanca.

Ailesinin Resmo'da yakın görüştüğü Yunanlı komşuları olduğunu çocukken farkında Ali Onay. Ama dediğine bakılırsa ailesi aynı zamanda Hıristiyan cemaatin siyasi niyetlerine de ihtiyatla yaklaşıyor. Ali Bey, mübadeleden on yıl önce bile iş adamı babasının pusulanın ucunun nereyi işaret ettiğini açıkça görebildiğini söylüyor. İşlerinin çoğunu tasfiye edip varlığının büyük bölümünü paraya çevirmiş. "Babam Girit Müslümanları için Yunan idaresi altında hiçbir umut olmadığını görmüştü, haklıydı da."

Ali Onay, Türklerle Yunanlıların bir arada süren yaşamlarına ölümcül darbenin 1919 Mayıs'ında İzmir'e Yunan ordusunun girmesi ve giderek Anadolu içlerine yayılmasıyla vurulduğunu söylüyor. Bu tespitini doğrularcasına anne ve babasının henüz Resmo'da yaşarlarken Yunan birliklerinin Anadolu'da giriştikleri vahşete dair anlatılan hikâyelerle nasıl dehşete kapıldıklarını anımsıyor yaşlı beyefendi. Komşuları Rum kasabın oğlu Yunan ordusunda Anadolu cephesinde savaşıyormuş. Oğlan yaralı olarak geri döndüğünde asker arkadaşlarının Türk kadınlarını nasıl dövdüğüne, taciz ettiğine dair korkunç hi-

kâyeler anlatmış. Oğlanın annesiyle babası şok olmuşlar; elbette Ali Onay'ınkiler de. Muharebe alanlarından gelen bu hikâyeler Ali Bey'in ebeveynlerinin, artık Yunanlılarla herhangi bir yerde bir arada yaşamanın imkânsız olacağı konusundaki önsezilerini doğrular nitelikteymiş. "Aslında bu çok acıydı çünkü Hıristiyanlarla Müslümanlar yüzyıllardır bir arada yaşıyorlardı" diye ısrarla sürdürüyor konuşmasını Ali Onay. Standart Türkçe terminolojiye sadık kalarak Rumlarla –yani Ortodoks inanca sahip Osmanlı uyruklarıyla– Yunanistan devleti arasındaki farkın altını çiziyor. Yunanistan 1919'da işgal ordusunu Türkiye'ye yolladığında, Ayvalık gibi Rum yerleşimlerinde yerel halkın orduyla suç ortaklığı yapması kaçınılmaz bir durum değildi ama yaptılar ve bedelini de ödemek zorunda kaldılar. "Maalesef Rumlar 1919'dan sonra Müslüman-Hıristiyan dostluğunu çabuk unuttular. Yunan ordusu Anadolu'ya gelmeden önce Rumlar milliyetçi değillerdi; devletlerine sadık Hıristiyan Osmanlılardı. Ama buraya Yunan ordusu gelip de Müslümanlara çok feci şeyler yapınca, bir de üstelik Rumlar onlarla işbirliği yapınca, her şey bitti. Eğer bu korkunç olaylar olmasaydı, şimdi burada Rumlar hâlâ yaşıyor olacaklardı." 1922'de ölen yerel Rumların ve Piskopos Grigorios'un hayaletlerine karşı Ali Onay'ın bir çırpıda dile getiriverdiği özlem dolu cümleleri işte bunlar.

Girit'te ve Yunanistan'ın herhangi bir yerinde Müslümanlara yaşam hakkı olmadığı sonucuna varan babası haklı mıydı öyleyse? Esasında Ali Onay'a göre ailesi daha önceden gelmeliydi. Mübadeleden çok önce Girit'ten gelip İzmir'e ya da Anadolu'nun başka yerlerine yerleşen kuzenlerinin tavsiyesine uysalar ne iyi olurmuş. Ama Girit'ten ayrılmanın doğru olduğuna bunca ısrar da etse Ali Onay oraya hâlâ hayli bağlı görünüyor.

Kasabanın en tanınmış yazarı Ahmet Yorulmaz, Türk-Girit topluluğunun ideolojisi denebilecek resmi bir ifade kullanıyor. Deniz kıyısındaki bir kahvede, başında beresi ve kravatıyla bir Akdenizli entelektüel görünüşüyle limanın tarihini, ailesinin vatanı Girit'i tutkuyla anlatıyor. Coşkulu, belâgatlı bir anlatımı var, resmi Türk söylemine saygılı. "Ben bir pasifistim, bir hümanistim, insanlar saldırganlıktan, mi-

litarizmden uzak yaşasın istiyorum" diye birkaç kez tekrar ediyor; Yunanlılar ile Türkler arasında iyi ilişkilerin en iyi garantisi aralarına doğru tanımlanmış, yüksek bir duvar çekmektir, yani ayrılıktır, diyerek bu arada kendi görüşünü özenle dile getiriyor. Yunanlılarla Türklerin yeniden bir araya gelmesi, kaynaşmaları ihtimaline kuşkuyla yaklaşıyor. "Bizi hâlâ barbar olarak görüyorlar, Atina Başpiskoposunun bizim için bu sözcüğü kullandığını duymadınız mı?" Ve Türkiye'nin hiçbir zaman Avrupa'ya kabul edileceğine inanmıyor. " Gayet basit, bizi istemiyorlar. Bir gün bunu kabullenmek dürüstlüğünü gösterecekler. Bu nedenle Türkiye tamamen kendi kaynaklarına dönmeli, adil şartlarda kim Türkiye ile ticaret yapmak istiyorsa onunla ticaret yapmalı, aksi halde tamamen kendisine güvenmeli."

En çok bilinen romanı *Savaşın Çocukları*'nda Ahmet Yorulmaz mübadeleden önce Girit'teki yaşamı betimler. Hem ideolojinin hem de kolektif belleğin talebi uyarınca toplumlararası şiddetin yaşanır çekilmez hale soktuğu, bu nedenle yeni bir ülkeye gitmenin çekici bir seçenek haline geldiği noktası vurgulanır romanda. Ancak Ayvalık'ta 1932 yılında Giritli anne-babadan doğan Ahmet Yorulmaz, Girit adasında Hıristiyanlarla Müslümanların mutlu bir biçimde bir arada yaşamalarına örnek teşkil eden en azından bir hikâyeyi bizden esirgemiyor: yaşlı bir Hıristiyan çift Müslüman olan roman kahramanını çocukları gibi büyütmüşlerdir. Ama bu olay, elbette ki, eski güzel zamanlara aittir. İki tarafı da nefret bürüyüp iki halk arasındaki ilişkiler giderek kötüleşince ayrılma tek çözüm olarak belirir. Mübadelenin mimarları Mustafa Kemal Atatürk ve Eleftherios Venizelos'a gelince, kim ne derse desin, Türkleri ve Yunanlıları birbirlerinden ayırarak her iki tarafı birbirinin gazabından kurtaran bu iki lidere şükran duyulmalıdır.

> Anadolu'dan Rumları attı diye bir Yunanlının Mustafa Kemal'den nefret etmesi ya da bir Türk'ün Anadolu'yu işgal etti diye Venizelos'tan nefret etmesi anlaşılır bir şeydir... ama Yunanlıları Türklerden, Türkleri Yunanlılardan kurtardıkları için biz gerçekten bu iki adama müteşekkir olmalıyız.

İşte ideolog Ahmet Yorulmaz'ın görüşleri böyle; ama onun da kendisine farklı bir dille konuşan bir genetik belleği var. Bir tarihte ailesinin memleketi Hanya'ya bir konferans vermek üzere davet edilmiş belediye tarafından. Birlikte olduğu grupla birlikte kıyı boyunca Venedik surlarının önünden yürürken "diğerlerinden geri kaldım ve birden durup ağlamaya başladım, çünkü burası tıpkı kafamda canlandırdığım yerdi" diyor Yorulmaz. Ama yakın geçmişte Ayvalık'ta akan Rum kanı onu fazla etkilemiyor: "Kendi kabahatleriydi, Yunan ordusu buraya işgal için gelmemeliydi..."

Türk milliyetçi düşüncesinin Anadolu Rumlarının, özellikle de Ayvalık gibi yerlerde başlarına gelenleri haklı göstermek için kullandığı ana söylem budur. Rumlar Atina'nın yolladığı işgalcilerle işbirliği yaptıkları için ceza olarak Anadolu'da yaşama haklarını kolektif olarak kaybetmişlerdir; büyük bir bölümü canını kurtarıp Yunanistan'a gidebildiklerine dua etmelidirler. Bu affetmeyen yaklaşım, Yunan devleti sınırları dışında yaşayan ama bir gün anavatana katılmaları mümkün görülen ve sanki insanın kurtuluşu sadece kendi devletinin egemenliği altında gerçekleşirmiş gibi etnik Yunanlıları yıllar boyunca "kurtarılmayı bekleyenler" diye adlandıran milliyetçi Yunan görüşüyle aşağı yukarı örtüşmektedir. Yorulmaz'a göre, işgalci Yunan ordusu Anadolu Rumlarını "kurtarmak" şöyle dursun bu cemaatin kaderini değiştirmişti çünkü bu işgal Türkleri çok kızdırmış ve asker, sivil tüm Hıristiyanları topraklarından kovmak için harekete geçmelerine neden olmuştu. İsabetli bir görüş, ancak bu 'olanların tümü Rumların kabahatidir' şeklinde özetlenen önceden kabul edilmiş gerçeğin psikolojik bir amacı da var: Rumları insan olarak görüp kaderleri üzerinde düşünmeyi engelliyor.

Türk-Yunan tarihinin bir başka versiyonu 1923 Ekim'inde Ayvalık'a gelen ilk grup tarafından anlatılıyor. Bu grubu Yunalılarla birlikte yaşanmış anılarıyla Ayvalığa gelen Midilli Müslümanları oluşturuyor. 1912'den önce yaşadıkları ada Osmanlı İmparatorluğu'nun hayli müreffeh bir ileri karakoludur. Adanın dörtte üç nüfusunu Yunanlılar, geri kalanını da ana dilleri Türkçe olan Müslümanlar oluştu-

rur. Adanın önemli aileleri arasında padişahın himayesinde zenginleşmiş olan Osmanlı Rumları ve Hıristiyan komşularıyla gayet iyi ilişkiler içinde yaşayan kültürlü Müslüman Beyler vardır. Osmanlı'nın Girit'teki yönetimi çoğu kez Venedikliler zamanında gelişmiş olan sanatsal yaşamı ezen sert ve şiddete dayalı bir yönetimken imparatorluğun geç dönemlerinde Midilli'de hayat, en azından zengin kesimler arasında, son derece rafine ve dinler arası hoşgörüye dayalı olarak sürmektedir. Adanın gerek Hıristiyan gerekse Müslüman görece fakir halkı 19. yüzyılda daha iyi bir ekonomik yaşam elde etmek maksadıyla Anadolu'ya geçmişler. Ama bölgenin ve dönemin standartlarına göre geç Osmanlı Midilli'si oldukça uygar bir yer.

Bu düzgün yaşam koşulları 1912'de Yunan donanması Balkan savaşı nedeniyle adayı ele geçirince bozuluyor. Düzenli Yunan ordusu adaya gelmeden önce, başıbozuk Yunan askerleri, Türkçe deyişle *çeteler*, bazı yörelerde istediklerini yapar hale gelirler; Müslüman Türkleri öldürürler, soyarlar ve korkuturlar. Bu yakın geçmişte Bosna'da ve Hırvatistan'da da yaşanmıştır; Balkanlar ve Anadolu'daki savaş modeline çok uygundur: politikacılar ve generaller düzensiz kiralık asker ordularını orada yaşayanlara dehşet saçıp onları yerlerinden ederek bölgeyi 'yumuşatmak' için buraya yollarlar, ancak denetlenmesi güya mümkün olmayan bu unsurların yaptıkları 'aşırılıklarla' ilgili tüm sorumluluğu reddederler. Neyse ki Midilli'deki Hıristiyan-Müslüman dayanışmasının sağlam oluşu, Yunan çeteleri üzerinde en azından caydırıcı bir etki yaratmıştır.

Midilli Türklerinin kolektif belleklerinin sözcüsü 1911 yılında Midilli'de doğmuş olan ve 1923'ten beri Ayvalık'ta yaşayan Ferhat Eriş. Adanın kuzey ucunda, köyün Müslüman nüfusunun anısına hâlâ ayakta duran minaresiyle zengin bir köy olan Skalohori'de büyümüş. Ferhat Bey doksanlarında; iyi, kötü hatıralar ağzından istem dışı dökülüyor. Çocukluk yıllarını çetelerin korkusu gölgeliyor, ama çok net değil hatırladıkları. Bu çetelerin davranışlarının çok düzensiz ve önceden tahmininin güç olduğunu söylüyor. "Yunan çeteler köyümüzde birkaç kişiyi öldürdüler ama bunlar genellikle Rum komşularımız

tarafından bizlere yaklaştırılmıyorlardı. Eşkıyaların bile nereye saldıracakları pek belli olmuyordu," diye sürdürüyor konuşmasını.

> Annem ve kardeşi bir Yunan çetesine rastlayınca ödleri kopmuş. Yunan çetecileri annemin kucağındaki çocuğa işaret ederek –ağabeyime yani– erkek mi kız mı, diye sormuşlar. Annem yalan söyleyememiş, gerçeği olduğu gibi yüzlerine söylemiş. Ama çete başı anneme bir avuç ceviz vermiş, sütüne bunları da kat, çocuğun kuvvetli olsun, demiş.

Ferhat Eriş'in ailesi hayvancılıkla uğraşan nispeten zengin bir çiftçi ailesi. Ortodoks Hıristiyan komşularının çoğu gibi Ferhat Eriş'in babası para biriktirip ufkunu genişletmek maksadıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmiş. Midilli'ye döndükten sonra iki oğlunun dil yetkinliklerini artırmak için sabah Türk okuluna öğleden sonra Yunan okuluna yollarmış. Topluluklar arası ilişkilerin iyi olduğunu söylüyor Ferhat Eriş: "Yunanlılarla kardeş gibi yaşıyorduk. Birlikte iş yapıyorduk. Birbirimizin kalbini kıracak hiçbir şey yapmadık, en azından Yunan ordusu 1919'da İzmir'i işgal edene kadar." Yakındaki anakarada Türk-Yunan ilişkileri gerginleştiği zaman bile adada dostluklar sağlam kalmış.

Bilinçli ya da bilinçsizce Ferhat Eriş birlikte yaşanan günlere ait hoş anıları anlatırken araya ayrılığın kaçınılmaz olduğunu hatıra getiren anekdotlar sıkıştırıyor:

> Midilli'deki komşularımızdan biri, İsmail Hocaoğlu adındaki çok cana yakın, neşeli komşumuz, yakın bir Yunanlı arkadaşından sevecenlikle bahsederdi; işler sarpa sararsa ikisi de birbirini korumaya, birbirinin kaçmasına yardım etmeye söz vermişler. Ama bir gün, mübadele arifesinde Yunanlı, İsmail'i Midilli kalesine götürmüş ve tepeden tırnağa silahlı Yunan askerlerini göstererek onu şöyle uyarmış: "Mübadeleyi kabul ettikleri için sen Türk liderlerine teşekkür etmelisin; çünkü mübadele olmasaydı bu askerler hemen koşup seni yakalarlardı."

Ferhat Eriş 15 Ekim 1923'te suyun öte yanına geçtikleri günü gayet iyi hatırlıyor. "Adanın Yunanlı valisi bize, toplanın gidiyorsunuz, dedi. Ayrılırken köydeki Yunanlılar arkamızdan ağladılar. Gayet güzel birlikte çalışıyorduk. Bize bir zararları dokunmamıştı." Ferhat Eriş'in babası karşı yakaya 300 koyun getirmeyi başarmış. İlk başta bir Yunanlı subay hayvanların götürülmesine karşı çıkmış ama oradaki bir Amerikalı gözlemci araya girip her türlü taşınır malın, bu arada çiftlik hayvanı ve ev hayvanlarının mübadillerin yanında götürülebileceğini söylemiş.

Geldiklerinden tam iki hafta sonra Türkiye Cumhuriyeti ilan edilmiş ve Ferhat Eriş'in ailesi Midilli'den gelen 10.000 diğer Müslümanla birlikte kendilerini bu yeni devletin vatandaşı olarak bulmuşlar. Ferhat Eriş'in soyunu sürdüren otuz aile üyesi varmış; oturma odasının duvarında, Yunan tarzı işlenmiş bir çerçevenin içinde oğullarından biri havacı üniformasıyla poz veriyor. Ancak ailenin babası Ayvalık'taki evinin penceresinden görünen doğduğu adaya 78 sene gitmemiş. Sonunda gittiğinde ailesini hatırlayan birkaç yaşlıyı bulmuş köyünde. Evini hemen tanımış, annesinin hayrat olarak yaptırdığı çeşmeyi gösterip iyi niyetini oradaki köy halkına ispatlamış.

Para, mücevher ve hayvan gibi taşınır mallarının bir bölümünü yanlarında getirmiş olmalarına rağmen Midilli Müslümanlarının Türkiye'de geçirdikleri ilk yıllarda yaşam standartları giderek düşüyor. Ali Onay'ın babası yeni hayatına sabunculuk yaparak başlıyor; ürününü kıyı boyunca tekneyle taşıyor. Daha sonra basit bir zeytinyağı presi alıyor. Ancak Girit'ten beş kuruşsuz gelen bazı Giritlilerin, bir tas çorba içmek için Ali Onay'ın babasının dükkânı önünde kuyruk olmaktan başka çareleri yok.

Bugün bile Ayvalık'ta siyaset, mübadeleden hemen önce Yunanistan'da yaşananlara ait çelişkili anılar tarafından belirleniyor. Son on yılda yerel politikaya damgasını vuran Ahmet Tüfekçi, duygularını bazı acılı aile anılarıyla dile getiren keskin dilli bir Türk vatanseveri. Mübadeleden hemen önce Midilli'deki memleketinde Yunan çetelerinin çok büyük vahşetine tanık olunmuş. Yirmi kadar Müslüman köy-

lü bir kahvehaneye sokularak infaz edilmiş. Ahmet Tüfekçi'nin babası bu olayda ağır yaralanmış, ancak hayatta kalmayı başarmış.

Yerel politikacının görüşlerini bu karanlık anılar biçimlendiriyor. Belediye başkanlığı zamanında, korumacı gruplarla bazı iş adamlarının gönüllü yardım isteklerine rağmen bazıları kullanılmadığı için tamamen yıkılmaya terk edilmiş Hıristiyan kiliselerinin restorasyonu önerilerine karşı çıkmış. Eski moda bir popülist olan Tüfekçi, kasabanın okul, sağlık ocağı gibi daha yaşamsal binalarının yapımı söz konusuyken Hıristiyan kiliselerinin restorasyonu için bugün bile "gerekli atmosferin" oluşmadığını ısrarla belirtiyor. Yerel yönetimde Tüfekçi'nin rakiplerinden biri olan yumuşak dilli, ağırbaşlı mimar Müjdat Soylu'nun ailesi de Midillili; ancak belli ki Soylu'nun ailesi daha mutlu koşullarda gelmişler. Soylu kiliselerin restore edilip müze olarak kullanılmaları durumunda önemli bir turizm kaynağı yaratılacağını vurgulayarak durumu rahatlatıyor. Fakat sonuç olarak bu sorun siyasi ve tarihsel içeriğinden soyutlanamaz. Restore edilmiş kiliseler her ziyaretçiye, her bir kasaba sakinine görünüşün altında yatan acılı katmanları hatırlatmaya devam edecektir. Üstelik sadece Yunanistan'daki evlerinden adeta burkularak sökülüp alınan Müslümanların acısını değil, bu limanı inşa eden ama artık burada yeri olmayan Hıristiyanların acısını da. Soylu'nun vardığı hüzünlü sonuç şu ki aradan seksen yıl geçmiş de olsa "henüz olanların hatırlanması için vakit erken."

İKİNCİ BÖLÜM

Lozan Yolunda

Türkiye ile Yunanistan arasında neredeyse azınlıkların tümünü kapsayacak olan zorunlu mübadele fikrini ilk olarak kim önerdi? Kabul edilmesi için iki tarafın kendi adına ileri sürdüğü güçlü nedenleri olmasına rağmen, her iki tarafın da bu kadar şiddetle reddettiği bir başka öneriye tarihte pek sık rastlamak mümkün olmasa gerek. 1922 sonbaharında, Türkiye'nin Yunan ordusuna karşı zaferi ve Anadolu'daki yaklaşık tüm Ortodoksların ya ölümüyle, ya kaçışıyla ya da tutuklanmasıyla sonuçlanan olaylardan sonra yürütülen uluslararası görüşmelerde, üzerinde anlaşma sağlanmış bir kitlesel mübadele formülü tüm siyasi şahsiyetlerin aklındaydı. Diplomasi oyununun her bir oyuncusu, diğerinin davranışının kendisine "başkaca bir seçenek bırakmadığım" söyleyebilmeyi arzu ediyordu.

Hiç kimse bu oyunları, 1910 yılında ilk kez başbakan olan ve bunu izleyen otuz yıl, ister iktidarda ister sürgünde, Yunan siyasi arenasına damgasını vuran ele avuca sığmaz siyasetçi Eleftherios Venizelos kadar maharetle oynayamadı. Onu ilk olarak memleketi Girit'te, Yunanistan hükümetinin yüksek komiseri sıfatıyla görünüşte Osmanlı egemenliği altındaki adayı yöneten Yunan kralı Prens George'a kar-

şı çıkarak, Girit'in Yunanistan'a tam ilhakını talep eden bir grubun başında görüyoruz. İngiliz diplomat Harold Nicolson bir keresinde, "Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da öne çıkan iki büyük adam vardır: Lenin ve Venizelos" demişti. Venizelos kimi zaman cazip, kimi zaman içine kapalı, çoğu kez de kafasının içinden geçenleri başkasının anlaması zor bir kişiliktir. Ama bugüne kadar modern Yunan siyasi panteonunda merkez-sağdan sosyalist sola kadar herkes tarafından takdir edilen en tepedeki şahıs olarak kalmayı başarmıştır.

1922 sonbaharında ülkesi felaketi yaşarken resmi bir sıfatı olmayan Venizelos'un morali çok yüksekti. Bunun nedeni bir önceki bir buçuk yılın askeri başarısızlıklarının sorumluluğunun kendisinin değil bir başkasının omuzunda olmasıdır: gelinen bu noktada sorumluluk Giritli lideri iki yıl önceki sürpriz seçimlerde makamından uzaklaştıran Kral Konstantin ile kral yanlılarındır. Yunan ordusunun en büyük başarıları ise Venizelos'un hanesine yazılıdır. 1912-13 Balkan savaşlarında ülkesini zafere taşımış, Yunanistan'ı Osmanlı karşıtı Birliğin içine sokmayı başarmış, ödül olarak da İzmir'in işgali için gerekli emirnameyi elde etmiştir. 1920'de sahnelerden çekildikten sonra Yunanlıların içine düştüğü kötü duruma rağmen Yunanlı bir strateji dahisi olarak itibarı lekesizdi. Böylece 1920 Eylül'ünde Atina'da bir grup kral karşıtı küskün subay iktidarı ele geçirip Kral Konstantin'i tahtından uzaklaştırınca, ülkenin uluslararası siyaset alanında temsil edilebilmesi için Venizelos'a başvurulacaktı. Dünyanın güç simsarları diğer Yunanlı politikacılara oranla en çok ona güveniyor, en çok onu seviyorlardı. Venizelos çağının alametlerini okumakta, ülkesinin ne yapması, ne söylemesi gerektiğini hesaplamakta vatandaşlarının çoğundan iyiydi. 1922 sonlarında bu sezgileri ona, mevcut kötü durumdan olabilecek en iyi sonucu elde etmesi gerektiğini, Ortodoks Hıristiyanların Anadolu'dan kovulmasını kuzeyde yeni kazanılan toprakların yeniden iskânı için kullanmak suretiyle güney Balkanlar'da Yunan denetimini güçlendirmesi gerektiğini söylüyordu. Venizelos, Yunanistan'ın uzun vadeli çıkarlarının kollanması konusunda müthiş tavizsiz ve sertti. Bu çıkarlar o dönemde, bir yandan acil mülteci sorunuyla bo-

ğuşurken bir yandan da homojen ya da etnik saflığa erişmiş bir nüfusa sahip olmayı gerektiriyordu.

Venizelos hayranları onun bir strateji uzmanı olduğu kadar bir hümanist olduğu konusunda ısrarlıdırlar. Kitlesel mübadele koşullarının ayrıntılarının hararetle tartışıldığı bir sırada, bu büyük çaplı zorunlu göçün insani boyutunun farkında olduğunu etrafına kanıtlamak için yaptığı dramatik cümlelerle dolu açıklamasında şöyle demişti: "Yüzyıllar boyunca yaşamış oldukları ata topraklarına, memleketlerine duydukları içgüdüsel bağlılığın etkisiyle Rum ve Türk halkları... bu kararı protesto ediyorlar... ve ellerine geçen her fırsatta memnuniyetsizliklerini belli ediyorlar." Bu beyan, o zamanlar nüfus mübadelesinin insani acıları hafifleten bir çözüm olduğu kadar bu acılara bizzat yol açan bir uygulama olduğunu kabul eden çok az sayıdaki beyandan biridir. Ancak Venizelos'un Türk muhatabı İsmet Paşa bu sözlere hemen karşılık vererek zorunlu nüfus mübadelesi fikrini ilk ortaya atanların Yunan diplomatları olduğunu söylemişti. Venizelos ise, olayın öyle olmadığını, bu işi esas başlatan şahsın, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında ortaya çıkan büyük mülteci dalgasıyla uğraşmak üzere büyük dünya devletleri tarafından görevlendirilen Norveçli Fridtjof Nansen olduğu konusunda ısrarlıydı. Nansen de daha sonra, muzaffer Türkiye ile yenik Yunanistan arasında dinsel azınlıkların tümüne yakın bir bölümünün değişimini önerirken görevinin sadece kendisine verilen emirleri uygulamak olduğunu söyleyecekti. Bu emir, İstanbul'un işgalinden sonra Osmanlı İmparatorluğu ve onun yerini alacak devlet ile barış görüşmeleri henüz sallantıda bekleyen dünyanın dört büyük gücünün –İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın– yüksek komiserliklerinden gelmişti.

Bu arada İngiliz Dışişleri Sekreteri Lord Curzon, büyük güçlerin bu derin kararsız tutumunu dile getiren bazı beyanatlarda bulunuyordu. Zorunlu bir mübadelenin çok büyük sıkıntılara neden olacağını biliyorlardı; ancak istedikleri, taraf olan tüm devletlerin jeopolitik çıkarlarına en minimal düzeyde de olsa uyan ve dolayısıyla yaşama şansına sahip bir yerleştirme planıydı. Curzon zorunlu mübadele fikrini "ilerideki yüz yıl boyunca dünyaya çok pahalıya patlayacak ada-

makıllı kötü ve haince" bir fikir olarak niteliyor, ancak başka bir seçenek olmadığını da teslim etmek zorunda olduğunu söylüyordu.

Esasında Ege'nin bir kıyısından diğerine insanları kitleler halinde taşıma fikri, dünya kamuoyunun da onayıyla, hem Venizelos, hem Mustafa Kemal ve onun askeri komutanı İsmet İnönü, hem Curzon, hem de mültecilere yardımın tüm dünya için bir zorunluluk olduğu ilkesiyle hareket eden Norveçli Fridtjof Nansen tarafından eşit kabul gören bir fikirdi.

Özellikle Nansen görevinin bir bölümünün, herkesin desteklediği ama hiç kimsenin açık çek vermediği önerilerin ahlaki ve siyasi maliyetini içine sindirmek olduğunu anlamıştı. Dag Hammerskjold'dan da, Bernard Kouchner'den de, Bob Geldof'dan da çok önce, daha 20. yüzyılın başlarında savaş alanlarında, felaket bölgelerinde çok işe yarayan bir sorun çözücü olarak dolaşan cevval şahsiyetinin yararlarını kanıtlamıştı. Ayrıca Nansen, Kuzey Kutbu fatihi olarak modern anlamda şöhretin, başka alanlara tahvil edilebileceğini, bir alanda elde edilmiş olan başarının başka kapıların açılmasına da yardımcı olacağını ispat eden ilk kişilerdendir. Gençliğinde, dünyanın henüz tam anlamıyla haritasının çıkarılmadığını, dolayısıyla da tam olarak evcilleştiremediğini söyleyerek Avrupalı ve Amerikalı gazete okurlarını büyülemişti. Demiryolları ve telgraf çağında bile dünyanın bazı bölgelerinde yaşayan insanların hayatta kalmalarının, dayanıklılık sınırlarını zorladıkları nispette mümkün olduğunu yaşayarak göstermişti. Bu yerlerden biri, 27 yaşındaki Nansen ve beş arkadaşının son derece zor bir seyahat sonucu dünyada kaydedilmiş en düşük ısıya göğüs gerdikleri Greenland kuzey kutbuydu.

Yaşamının ikinci evresinde Nansen'in içi içine sığmayan maceracı kişiliği diplomaside bir çıkış yolu buldu. Birçok ülkenin muktedirine ulaşarak dünya politikasında ve insani yardım çalışmalarında aktif rol aldı. Yeni misyonu, on yıl süren dünya savaşları ve devrimler sonucu evsiz barksız kalan milyonlarca perişan insanın acısını hafifletmekti. İlk misyonu, devrim sonrası Rusya'nın kaos ortamında, Almanya'da ve Orta Avrupa'da komünistleri 400.000 savaş esirini serbest bı-

rakmaya ikna etmek oldu. Rusya'nın yeni yöneticileriyle iletişim kurabilen az sayıdaki Batılılardan biri olarak 1921 yılında Volga yöresini vuran açlıkla mücadele çalışmalarına girişti. Birçok kişinin ortak kanısı Nansen'in ilk başarısızlığının burada olduğudur. Bolşeviklerin köylülerin hayatını kurtarmayı istemek gibi bir meselesi olmadığını bir türlü anlamayan Nansen, kandırılmıştı ve onların taraftarı olmuştu. Ancak aynı dönemlerde Nansen, daha başarılı bir sona ulaşan bir başka işle ilgilenmeye başladı: devrimden kaçan ve o anda hiçbir vatanı olmayan binlerce eski Çar yanlısının refahı ve yasal statülerinin kazandırılmasına çaba harcamaya başladı. Adını, dünya devletlerinin zaman içinde tanımaya ikna edildikleri vatansızlara ait bir kimlik kartı olan "Nansen pasaportuna" verdi ve mültecilerin tüm ülkelerin sorunu olduğu ilkesini dünyaya kabul ettirdi. Bu konuyla ilgili iş emrini, o dönemde yeni kurulmuş etkili bir kuruluş olan Milletler Cemiyeti'nden almış, 1921 Ağustos'unda bu örgütün ilk Yüksek Komiseri olmayı kabul etmişti. Sadece bu işi kabul etmekle Nansen, yüzyıl içinde değişime uğrayıp UNHCR adında çok büyük bir uluslararası yardım örgütüne dönüşecek olan o günlerde Cenevre merkezli küçük örgütün prestijinin birden artmasına neden olmuştu. Kâşifin ve ilişkileri güçlü genç İngiliz danışmanı Philip Noel-Baker'ın da daha sonra takdir edecekleri gibi başlangıç dönemindeki örgütlerin hem avantajları hem dezavantajları vardır. Milletler Cemiyeti Nansen'e fazla maddi destek sağlayamadı ama verdiği görevler –ki başta sadece Rusya ile sınırlıydı– zamanla geniş bölgeleri kapsayacak biçimde genişledi.

Böylelikle Nansen altmış yaşında Ege'nin iki yakasında yaşanan krizin çözümünde Türklerle Yunanlıları ve ilgili tüm devletleri bir araya getiren aracı olarak gerekli niteliklerin sahibiydi artık. 1922 Eylül'ü başlarında hâlâ İsviçre'deki mütevazı ofisinde üzerinde çalıştığı tek konu Rusya'ydı. Ama birkaç hafta sonra jeopolitik ve insani risklerin en az Rusya kadar yüksek olduğu yeni bir krizin baş aktörü olacaktı. 19 Eylül'de müttefiklerin işgali altında bulunan İstanbul'daki temsilcisi Albay Procter'den gelen telgraf dünyanın aşağı yukarı beklemekte olduğu şeyi doğruluyordu: Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ya-

şayan yüz binlerce Rum ve diğer Hıristiyanlar canlarını dişlerine takmış Yunan ordusunun peşi sıra kaçıyorlardı. Bazıları yanmakta olan İzmir'den gemilerle boşaltılmış, Sakız, Midilli gibi yakın adalara ya da Pire, Selanik limanlarına indirilmişti. Bu kaçaklar arasında çok sayıda kadın ve çocuk bulunuyordu çünkü Türk ordusu birçok yerde erkekleri esir almıştı. Bazı mülteciler nispeten güvenli olan başşehir İstanbul'a doluşmuştu; ancak İstanbul o sıralarda Yunan ordusunun saldırılarının önünden perişan bir halde kaçan evsiz Müslüman Türklerle zaten doluydu.

Yenik düşmüş Yunanistan'da ise siyasi kargaşanın yanı sıra bir insanlık dramı hüküm sürüyordu.Yeni Türkiye devletinin lideri Mustafa Kemal, kurulacak cumhuriyette azınlıkların yeri olmadığı konusunda ısrarlıydı. Mevcut nüfusu 4,5 milyon olan Yunanistan'a en azından 1,2 milyon göçmenin dahil olması demekti bu. On yıldır savaşlarla yorgun düşen Yunan krallığının tamamen çökmesi işten bile değildi.

Nansen'in Yunan dünyasıyla pek tanışıklığı yoktu ama yardımcısı Philip Noel-Baker, karısı İrene'nin Eğriboz adasında geniş toprakların varisi olması dolayısıyla ülkeyi yakından tanıyordu. Noel-Baker Rusya krizi sırasında da Nansen'in yanında yer almıştı. Kuşağının büyük yeteneklerinden biri olan bu genç İngiliz, zekâsı ve dirayetiyle hocasının düzeyine erişmişti ve ona nasıl yararlı olacağını iyi biliyordu.

Anadolu krizinin boyutları iyice belli olunca Nansen kendisini tamamen bu bölgenin sorunlarına adadı. Türkiye'nin ve Yunanistan'ın tek taraflı baskıyla değil uluslararası anlaşmayla dinsel azınlıklarını sınır dışı etme pazarlıklarının başlıca müzakerecilerinden biri oldu. Nansen'in en önemli ortakları, Yunan hükümetinin kendisinden uluslararası alanda savunma makamı olarak görev yapması ricasını kabul eden Venizelos ile parlak kariyerinin son basamaklarında olup Türkleri de Yunanlıları da aynı derecede hakir gören eski Hindistan valisi Lord Curzon'du. Nansen muzaffer Türklerden müzakereci olarak karşısında kimi bulacaksa onunla yetinmek zorundaydı; ona göre Türkler, dış dünyayla kurdukları ilişkilerde Bolşevikleri hatırlatan bir küseğenlik içindeydiler.

Arşiv belgeleri özellikle Venizelos ve Nansen arasında neredeyse tam bir görüş birliğinin varlığına işaret ediyor. Her ikisi de siyasi antenleri son derece duyarlı ve diplomasinin, devlet adamlığının, insana dayalı siyasetin 20. yüzyılda nasıl kesişmesi gerektiğini idrak etmiş, halden anlayan kişilerdi. Gerek Venizelos gerekse Nansen Versailles konferansında yer almışlardı; Venizelos burada bir belâgat ustası, Nansen ise Amerika'dan Rusya'ya yapılan gıda yardımlarında dönen entrikalara yetişmeye çalışan bir gözlemciydi. Versailles'da Yunanlı ve Norveçli farklı yerlerde duruyorlardı; ancak üç yıl sonra, Türkiye'nin zaferini takip eden dönemde birbirlerine yazdıkları uzun ve gizli mesajlardan anlaşılacağı gibi, göçmen krizinin nasıl çözüleceği konusunda büyük ölçüde anlaşan bir ikili oluşturdular.

Nansen henüz İsviçre'deyken ilk hamlesi kendisine verilen talimatın sınırlarını genişletmek oldu. Müttefik işgali altındaki İstanbul'da bulunan elçisinden aldığı bir telgrafı Milletler Cemiyeti'nin yüzüne doğru sallayan Nansen, görevinin tüm Anadolu'yu kapsayacak şekilde genişletilmesi için Cemiyet'i ikna etmeyi başardı. Teorik olarak misyonu sadece insani yardım sağlamaktı ancak bu görev Nansen'in güçlü ellerinde kısa zamanda son derece politik bir nitelik kazandı. Ekim ayı başlarında artık o, entrika ve oportünizm kaynayan Osmanlı payitahtı İstanbul'daydı. Eski şehir ve her iki kıyıdaki yerleşim şeridi 1920 yılından beri İtilaf Devletlerinin –İngilizlerin, Fransızların, İtalyanların– işgali altındaydı.Şehri ikiye bölen İstanbul boğazında serbest dolaşım hakkını elde edip Karadeniz'e çıkabilmek özellikle İngilizler için büyük stratejik önceliğe sahip bir konuydu. Şehir aynı zamanda padişahlığın ve tüm Osmanlı toprakları üzerinde hakimiyetini kurmuş olan dinsel yetkenin merkeziydi. Ne var ki Türkiye'nin gerçek efendileri olan ulusal güçler Mustafa Kemal'in önderliğinde Ankara'da toplanmışlar, emin adımlarla tarihi başkente doğru ilerliyorlardı. İstanbul şehrinin Türk sakinlerinin en büyük umudu, Rum ve Ermenilerin ise en büyük korkusu Ankara kuvvetlerinin yakında İstanbul'a girmeleriydi.

Nansen Boğaziçi kıyılarına vardığında Türkiye ile İngilizler arasında yeniden bir savaşın başlaması olasılığı hâlâ vardı. Mustafa Ke-

mal köylü ordusunu dağıtıp onları topraklarına yollamadan önce, ister kuvvet yoluyla ister diplomasiyle olsun İstanbul ve Avrupa'nın güneydoğu köşesi olan Doğu Trakya üzerinde denetim sağlayacağına ant içmişti. Yunan davasına daha önce verdiği destek yüzünden şimdi şevki kırılmış ve bu davayla fikir ayrılığına düşmüş olan İngiliz hükümeti, Türklerin kendi başlarına bir harekât başlatmaları durumunda bunun savaş anlamına geleceğini açıklıkla belirtmişti. Bir ara İngiliz savaş bakanı Winston Churchill İngiliz Dominyonlarına bir çağrı çıkararak Boğazların kurtuluşu için savaşmaya hazırlanmalarını istemişti. Türkiye, Yunanistan, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın askeri temsilcileri ancak 11 Ekim'de imzaladıkları ateşkes ile ufukta beliren yeni bir uluslararası savaş ihtimalini bertaraf edebilmişlerdi.

Birkaç gün sonra Nansen ve Philip Noel-Baker İstanbul dışına çıkarak ateşkesin ilk sonuçlarını gözlemlemek imkânını buldular: Doğu Trakya, sadece Yunan ordusu tarafından değil, orada yaşayan 250.000 civarı Rum ahali tarafından da boşaltılıyordu. Anadolu'dan halihazırda kaçan 800.000 kadar Hıristiyana yüklü sayıda bir mülteci grubu daha ekleniyordu ve bunların neredeyse tümü Yunanistan'a doğru yola çıkmışlardı. Nansen bu sahneleri şöyle anlatıyor:

> Evet, akşam saatlerinde bir tepenin üzerine vardığımızda karşımda gördüğüm manzarayı binlerce ışıklı bir şehir sandım – aşağıdaki ovada yan yana binlerce kamp ateşi yakılmıştı, insanlar açıkta, toprağın üzerinde barınaksız uyuyorlardı... Nereye gittiklerini bilmiyorlar ve vardıkları yerde de bir barınak bulamayacaklar.

Trakya'dan kaçışı anlatan bir başkası da genç Amerikalı gazeteci Ernest Hemingway'dir:

> Yirmi mil boyunca dizilmiş ineklerin, öküzlerin ve her yanı çamur içindeki mandaların çektiği arabalara yüklenmiş dünyalıklarının yanı sıra yağmur altında kafalarında battaniyeleriyle düşe kalka şuursuzca yürüyen bitkin erkekler, kadınlar, çocuklar... Çok sessiz bir yürüyüş bu. Bir şikâyet nidası bile duyulmuyor. Sürekli ilerleyebilmek için yapabildikleri ancak bu.

Hemingway bu kaçışın insani ve siyasi sonuçlarının daha çok uzun bir süre hissedileceğini görebilmişti:

> Sadece Doğu Trakya'dan boşaltılması beklenen 250.000 Hıristiyan göçmen var... Şu anda Makedonya'da yaklaşık yarım milyon göçmen bekliyor. Bunların beslenme sorunu nasıl halledilecek, bilen yok; ama bir ay sonra bütün Hıristiyan dünyası şu çığlığı duyacak: ' Makedonya'ya gelin ve bize yardım edin.'

Hemingway'in *Toronto Daily Star*'da yayınlanan bu makalesi birçok tarihçi tarafından sık sık alıntılanır, ancak bunların çok azı gazetecinin başvurduğu kaynağın farkındadır: Gazeteci burada İncil'deki Havarilerin İşleri bölümünden çok ünlü bir cümleyi tekrar etmektedir.

Aslında Doğu Trakya'dan kaçmak zorunda kalan Rum köylüler, Türk-Yunan savaşı sonunda sağa sola dağılarak göçmek zorunda kalan 1.6 milyon insanın içinde şüphesiz en talihsizleri değildi. Bu bölgede aileler parçalanmamış, hayatlarını kurtarabilmek için kendilerine birkaç gün tanınmış, hatta yanlarına birkaç parça eşyalarıyla hayvanlarını almalarına izin verilmişti. Trakya'nın boşaltılması sürecinin boyutları ve hızı ile ilgili mantık dışı ya da beklenmeyen bir durum da söz konusu değildir. Trakya'nın boşaltılması, Türklerin önüne getirilmeden önce İngilizler ile Fransızlar arasında süren ateşli tartışmalar sonunda imzalanan ateşkesin mantıksal bir sonucudur. Mustafa Kemal'in muharebe alanında gösterdiği başarıların ortaya çıkardığı yeni güçler dengesi gereği, Doğu Trakya'nın Türklerin denetimine bırakılması genel kabul gören bir görüştü. Fransızlar, Türklerin bölgeyi hemen devralma taleplerine sıcak bakarlarken İngilizler, ister askeri ister sivil olsun bütün Yunanlıların daha onurlu ve düzenli bir biçimde ayrılmaları ve İstanbul üzerinde oluşabilecek milliyetçi baskıları bertaraf edebilmek için daha fazla zamana ihtiyaç duyulduğu konusunda ısrarlıydılar.

Sonunda anlaşma gereği Yunan ordusuna Doğu Trakya'yı terk etmeleri için on beş gün süre tanındı; Müttefikler de bölgeyi en fazla bir ay içinde Türk denetimine devredeceklerdi. Anlaşmanın bu maddeleri duyulunca Rum ahali kaybedecek bir günleri bile olmadığını anla-

mıştı. Buradan ayrılan Rum yönetiminin Atina'ya çektiği telgrafta şu biçare ifadelere yer veriliyordu:

> Bölgenin boşaltılması havsalanın alamayacağı kadar trajik ve feci şartlar altında gerçekleşiyor... Silivri'de on beş günlük boşaltma süresi resmen üç güne inmiş durumda; bu anlamsızca kısa süre içinde paniğe kapılmış ahalinin bölgeden çıkartılması teknik olarak mümkün değildir çünkü her türlü ulaşım aracına ordu tarafından el konmuştur. Ordunun çekilmesiyle kamu düzeninin bozulacağına dair açık işaretler vardır; bahtsız ülkemiz üzerine çöken dehşet verici, korkunç bir felaketin şahidi olacaksınız...

Nansen ve Venizelos, Doğu Trakya Rumlarının durumuna kaygı duyarken şüphesiz samimiydiler ama iki politikacı da buna ağıt yakmak için fazla zamanları olmadığını da biliyorlardı. Önlerinde uzanan manzara çok daha geniş kapsamlıydı. Nansen bir yandan İstanbul'daki İtilaf devletleri komutanlarıyla müzakereler yürütüp, bir yandan ülkenin geri kalan kesimine giderek hakim olan Türk ulusal güçleriyle temas koşullarını zorlarken, Venizelos Londra ve Paris arasında mekik dokuyordu. Kaderin cilvesine bakın ki, birkaç yıl önce en büyük diplomatik zaferlerinin alanı olan Avrupa başkentlerinde o şimdi jeopolitik beklentilerinin yıkılışına şahit oluyordu. Yine de, henüz yerli yerine tam oturmamış yeni rejimin danışmanı olma dışında hiçbir resmi sıfat taşımamasına rağmen Venizelos, hadiseleri daha yakından izleme durumundaki birçok vatandaşına oranla gerçekte ne olup bittiğini çok daha iyi kavramıştı.

İngilizler için Venizelos, tartışmalı bir kişilik de olsa yakından tanıdıkları bir müzakereciydi. Lord Curzon da kendisini iyi tanıyordu. Dışişleri sekreteri ateşkes koşullarında Yunanlıları kollayan bazı değişikliklerin yapılmasını sağlamak için bir yandan Fransızlarla pazarlık ederken Venizelos'a, Doğu Trakya'nın Yunanlılardan alınıp Türk denetimine verilmesinin acı da olsa kabullenilmesi gereken bir gereklilik olduğunu söylemişti. Venizelos da bu görüşü derhal Atina'ya iletmiş, ancak Yunanistan'da iktidarı yeni ele geçirmiş subaylar tarafından ilk

etapta reddedilmişti. Bu sertlik yanlısı generallere göre Trakya'daki Yunan ordusu zarar görmemişti; dolayısıyla Anadolu'da uğradığı büyük hezimetten sonra en azından Trakya'da kalabilir ve Türklerin yeniden Avrupa'ya yayılmalarını önleyebilirdi.

Bu argümana karşı çıkabilecek yeterli kişilik özelliklerine sahip tek Yunanlı Venizelos'du. Doğu Trakya'da esnek davranılması durumunda bunun ileride yapılacak barış konferansında Yunanistan'ın iyi niyet gösterisi olarak elini kuvvetlendireceğini söyleyerek generalleri ikna etmeye çalıştı. Ama 13 Ekim'de Venizelos, ülkesine kabul ettirdiği ateşkes koşullarını harfi harfine karşısında görünce dehşete kapıldı. Yunan politikacılarının içinde sıkı İngiliz dostu diye bilinen Mayfair'deki Yunan elçisinin, Lord Curzon'a hitaben yazdığı buruk mektupta, tanınan bu son derece kısa süre içinde Trakya ahalisinin yerlerini derhal terk etmedikleri takdirde yüz binlerce kişinin "tamamen yok olma" tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceğini söylüyordu.

> Kendilerini son iki yıl boyunca Yunan tebaası sanarak ya Yunan ordusuna hizmet eden ya da Yunan yönetimi ile işbirliğine girenlerin affedilmesi için Türklerin henüz bir af ilan etmeye zorlanmamış olmaları bu bahtsız insanların içinde bulundukları feci durumun vahametini artırmaktadır ve bu kişiler şimdi vatana ihanetten yargılanıp... asılacaklardır... Yunan milleti, felaketi yaşadığı şu anlarda meşru iddialarının destek görmediğine inanmaktadır... Yunan milletinin karşılığını çok pahalı ödediği en büyük yanlışı ... Büyük Savaşın, her şey bir yana, küçük milletlerin kurtuluşu için verildiğine inanmış olmasıdır.

Trakya ahalisinin uğradığı felakete bir yandan tepki gösterirken Giritli'nin hızlı işleyen beyni sonraki hamlelerin ne olması gerektiğini planlamaktaydı. Sıkıntılı da olsa Trakya Rum ahalisinin İstanbul'un Avrupa yakasındaki limanları üzerinden boşaltılarak yüz mil batıdaki araziye yerleştirilmesi Yunan stratejisi açısından yararlı bir sonuç doğuracaktı. Doğu Trakya'nın boşaltılmasıyla, daha önce nüfusun ezici çoğunluğunu Türklerin ya da kendilerini Bulgar kimliğiy-

le tanımlayan Bulgarca konuşan Müslümanların ve Hıristiyanların oluşturduğu, Yunanca konuşan Hıristiyanların ise küçük bir azınlık olarak yaşadıkları hemen batıda yer alan bölgenin "Yunanlılaştırılması" sağlanmış olacaktı. Ege'ye açılacak bir koridor elde edebilme hevesiyle Ankara ile 1922 ortalarında gizli bir anlaşma imzalamış olan Bulgaristan korkusu, Atina'da aynen Türk korkusu kadar büyüktü. Bulgaristan'ın toprak kazanma hevesini kırma isteği, hem Yunanlıları hem Türkleri memnun edecek bir pazarlığın başlaması için fazladan bir teşvik unsuruydu. İşte bütün bu nedenler yüzündendir ki Yunan nüfusun Doğu Trakya'dan Batı Trakya'ya transferi, ödenecek büyük bedeli karşılayacak gibi duruyordu. Daha da önemlisi, aynı ilke –yani etnik ve siyasi haritaya "bir düzen verme" amacıyla– kitleleri bir yerden bir yere taşıma fikri çok daha büyük bir ölçekte de uygulanabilirdi.

Bu fikir Venizelos'un ve Nansen'in beyninde neredeyse aynı anda oluştu. Topraklarından sökülmüş Trakyalı köylülerin bir ovada bekleyişlerini seyretmemiş bile olsaydı Nansen'in pratik içgüdüsü ona, Trakyalıların çoğu köylü olduklarına göre bunların bir an evvel yine aynı şekilde tarım arazilerine yerleştirilip karınlarını kendilerinin doyurmalarının sağlanması gerektiğini söyleyecekti. Dışarıdan gelen yardıma bağımlı yaşadıkları süre mümkün olduğu kadar kısa tutulmalıydı. Yunan topraklarının kısa zaman içinde yeni gelenlerin kullanımına sunulmasının ise bir tek yolu vardı: Yunanistan'ın, sayıları yaklaşık 500.000'i bulan Osmanlı Müslüman nüfusunun Türkiye'ye yollanması. Neticede 10 Ekim'de Nansen, İstanbul Pera Palas otelinden Londra'da bulunan Venizelos'a gizli bir mektup gönderdi. Bu mektupta Anadolu'dan Yunanistan'a kaçmakta olan ya da halihazırda kaçmış olan 750.000 kadar göçmenin içinde bulunduğu durumu "anlatılamayacak kadar vahim" olarak tarif ediyordu. Yunanlı yetkililerin ve yardım kuruluşlarının tüm çabalarına rağmen yeni gelen bu göçmen ailelere doğru dürüst yiyecek, barınacak yer, giysi sağlanamadı; eldeki kaynaklar bir sonraki yaza kadar yetmezdi.

> Temel sorun... mültecilerin sonunun ne olacağıdır. Bunları Türklerin Anadolu'ya geri alacağını ya da kendilerinin gitmeyi kabul edeceklerini beklemenin hayal olduğunu anlaşılan herkes kabul ediyor... Bu nedenle başka bir yere iskân edilmeleri lazım. Ve sanıyorum ki, Türkiye ile varılacak anlaşma sonucu, hatta böyle bir anlaşma gerçekleşmese dahi, Yunan hükümetinin amacı bu mülteciler Makedonya'nın ve Trakya'nın geniş arazilerine yerleştirmek olacak. Şu anda meseleye vakıf olduğum kadarıyla, anladığım o ki mübadele o kadar geniş kapsamlı ve zor bir süreç olacak ki, çok sayıdaki göçmen her şekilde şu anda meskûn olmayan ve üzerinde tarım yapılmayan geniş arazilere yerleştirilmek zorunda kalacaklar.

Venizelos, kendi adına, mübadelenin bu kadar "geniş kapsamlı ve zor" olması için bir neden göremiyordu. Bir yandan Lord Curzon'a ateşkes şartlarının ağırlığından yakınırken, bir yandan da 13 Ekim'de Nansen'e yolladığı bir telgrafta, "nüfus transferinin barışın imzalanmasından önce gerçekleşmesini ayarlamaya çalışması" için ricada bulunuyordu. İki gün sonra Nansen, İstanbul'u yöneten İtilaf devletlerinden –yani İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'dan– "mümkün olan en kısa süre içinde, barış görüşmelerinden bağımsız olarak mübadele şartlarını müzakere etmek için gerekli her adımın atılması" konusunda beklediği emri almıştı. Yani Nansen'in iki taraflı nüfus değişimini hayata geçirdiğinde, Müttefikler adına davranıyor olduğunu söylemek teknik olarak doğru bir tespitti; beklediği sadece bir emirdi.

Şahıslara ya da Kilise'ye ait topraklara el konulmak suretiyle bir kısım yerleşim yeri elde etmek mümkündü; ancak Venizelos'a göre, Anadolu'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi için Müslüman nüfusu buralardan çıkarmak sadece arzu edilir olmaktan öte, bir zaruretti aynı zamanda. Bunu gerçekleştirmenin tek yolu ise üzerinde anlaşmaya varılmış bir mübadele sürecinin başlatılmasıydı. Ancak bu tam olarak ne anlama geliyordu? Nüfusun yer değiştirmesi diplomatik bir araç olarak aslında ilk kez ortaya atılan fikir değildi. Bir önceki on yıl boyunca, Avrupa'daki Osmanlı toprağından geriye kalanı üzerinde yaşanan her çatışmadan sonra büyük nüfus hareketleri olmuş, bunların

en azından ikisi ilgili hükümetler tarafından kabul görmüş ve teşvik edilmiştir. 1912 Birinci Balkan Savaşı'ndan sonra yüz binlerce Avrupalı Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmıştı. Türkiye'nin yeni yönetimi de çözümü yeni gelenlere 'yer açmak' için Anadolu kıyılarında yaşayan Rumları kovmakta bulmuştu. Türkiye'nin Bulgaristan'dan bir parça toprağı geriye aldığı çatışmaların ikinci perdesinde ise hem Türkler hem de Bulgarlar kendilerini yeni çizilmiş sınırın yanlış tarafında buldular. Sonunda, barış anlaşmalarının bir bölümü gereğince sınırın iki tarafında on beş millik bir şerit içinde yaşayan ahalinin bağlı oldukları devletin sınırları dahiline göç etmelerine izin verildi.

1913'de gerçekleşen bu küçük çaplı mübadelenin (galiba bu terim burada ilk kez kullanılıyordu) amaçlarından biri çok yıllar sonra bir Türk diplomat tarafından ifşa edilecekti. Türkiye o sıralarda Yunanistan ile, sonunda Midilli ve bazı başka Ege adalarını geri alacağını umduğu bir savaşa daha girme beklentisindeydi. Bu nedenle Bulgaristan ile ilişkilerini düzeltmeye ve etnik haritayı 'eşitlemeye' özel özen göstermişti. Bu durum diplomaside önemli bir ilkeyi teyit ediyordu. Çatışarak topraklarını genişletmek isteyen ülkeler için ulusal sınırların ötesinde, şikâyetleriyle iki ülkeyi savaşa sürükleyebilecek 'stratejik azınlıklar' bulundurmak yararlı olabilir. Oysa barış yapmaya çalışan iki ülke için, aralarındaki sınıra 'bir düzen vermek' ve keyfi kaçmış azınlıklar yüzünden birden alevlenmesi mümkün olan istenmeyen çatışmaları önlemek amacıyla gerçekleştirilecek karşılıklı nüfus takası yararlı olabilir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgarlar, Alman ve Osmanlı müttefikleriyle birlikte yenilen cephede yer alınca, bu sefer Bulgaristan ile Yunanistan arasında küçük çaplı bir nüfus mübadelesi daha oldu. Bulgaristan kısa bir süre Ege'ye açılan tek koridoru olan Batı Trakya'dan vazgeçmek zorunda bırakılınca bölgenin yeni hakimleri olan Yunanlılar burada yaşayan Bulgarlardan kurtulmak istediler. Teorik olarak gönüllülük esasına dayalı 1919 Bulgaristan-Yunanistan nüfus mübadelesi Batı Trakya'nın biraz daha fazla Yunan çehresi kazanması için pratik bir çözümdü.

1914-1918 savaşının başlamasından hemen önce Türkiye'nin Atina'daki baş diplomatı ve Yunanistan Başbakanı Venizelos tarafından daha geniş kapsamlı bir mübadele üzerinde ilke düzeyinde bazı çalışmalar yapılmıştı. Hiçbir zaman uygulamaya konulmayan bu plana göre, Yunanistan'ın yeni kazandığı kuzey bölgelerinde yaşayan çok sayıda Müslüman ile o zamanlar Anadolu'da yaşayan Rumlar takas edilecekti. Bunun neden en kestirme çare gibi göründüğünü anlamak zor değildir. Böylelikle Yunanistan büyük ve potansiyel hain Müslüman azınlığından kurtulmuş, Anadolu'nun batı kıyıları da 'Türkleştirilmiş' olacaktı. Anlaşılan o ki, o sırada Venizelos'un Batı Anadolu'yu bütünüyle Yunanistan'ın siyasi denetimine almak gibi acil bir meselesi yoktu.

Böylece, 1922 sonbaharında, Mustafa Kemal'in zaferini takiben, mübadele fikri çok daha yakıcı bir biçimde yeniden gündeme gelecekti. Londra'da hadiseleri takip eden Venizelos, Yunanistan'ın tüm Müslüman nüfusunun zorunlu tahliyesinin (tercihan Türkiye ve uluslararası camianın onayıyla, ancak mecbur kalınırsa bu olmadan), Ortodoks mültecileri ülke nüfusuna katarak istikrarı sağlayabilmek için başvurulacak tek çıkar yol olacağı sonucuna vardı. Yunan Dışişlerine yazdığı 17 Ekim tarihli mektubunda şu gözlemlere yer veriyordu:

> Yunanistan'ın geleceğinin bu soruna iyi ya da kötü bir çözüm bulunmasına bağlı olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Başarısızlık insanın tüylerini ürperten felaketlere yol açacaktır; halbuki başarılı bir sonuç, savaşın talihsiz sonucunun omuzlarımıza yüklediği feci yükten kurtulmamıza ve Büyük Yunanistan ideali çökse de, Batı Trakya ve Makedonya Yunan toprakları haline gelmeden hiçbir zaman istikrarlı sınırlara kavuşmayacak olan Büyük bir Yunanistan'ın sadece siyasi olarak değil, etnik bağlamda da sağlam bir temele oturmasına neden olacaktır.

Başka bir deyişle Venizelos mülteci felaketinde sadece sorun değil aynı zamanda bir fırsatın doğuşunu da görüyordu. Hem Avrupa'yı hem Asya'yı idare edecek olan Büyük Yunanistan hayali uçup gitmiş de olsa şimdi artık Müslüman nüfus yerine Anadolu Hıristiyanlarını

yerleştirerek daha önce elde edilen toprakların, yani Kuzey Yunanistan bölgesinin istikrara kavuşturulması mümkün görünüyordu. Dahası Venizelos, en azından kendi umutsuz yurttaşlarına seslenirken bu sonuca nasıl varılması gerektiği konusunda gayet açık bir ifade kullanıyordu:

> Bu demektir ki Yunanistan'daki Türklerin derhal tahliyesi sağlanamazsa, [Hıristiyan] mültecilerin barınma meselesi çözümsüz olmaya, nihai olarak bir yere yerleştirilmeleri de neredeyse çözümsüz olmaya devam edecektir. Ve eğer Dr. Nansen derhal tahliye konusunda Ankara hükümetinin onayını almayı başaramazsa, o zaman [Atina] hükümeti, dört beş hafta içinde Doğu Trakya'nın [Yunan nüfusunun] boşaltılmasının tamamlanmasının ardından Yunanistan'daki Türk nüfusun zorunlu tahliyesi emrini vermeye hazırlıklı olmalıdır. Biz bu tahliyenin mümkün olan en medeni biçimde gerçekleşmesini garanti edecek olan Dr. Nansen'in gözetiminde yapılmasını isteyeceğiz. Ayrılanların [Müslümanların] tüm taşınır mallarını yanlarına almalarına sadece izin verilmekle kalınmamalı, aynı zamanda bu konuda kendilerine yardımcı olunmalıdır. Bu görev kıdemli bir memurun başkanlığındaki gizli bir komiteye verilmeli, bu komite her yörenin en son ne zaman tahliye edilmesi gerektiğini tarihe bağlamalı, bu işe Batı Trakya'dan başlanmalı, daha sonra Batı Makedonya ve adaları kapsamalıdır... Eğer benim hesaplarıma göre Yunanistan'dan 350.000 civarında Türk ayrılacaksa –ki bu rakama Batı Trakya da dahildir– o zaman geride bıraktıkları evlerde 500.000 Hıristiyan göçmeni, belki de 700.000 kişiyi barındırmak mümkün olacaktır. Bunun [Hıristiyan] göçmenlerin barınma sorununu ilk elde çözmede ne kadar büyük bir kolaylık sağlayacağı apaçık ortadadır; Türklerin ayrılmasıyla yaratılan boşluğu doldurdukça, göçmenlerin kalıcı yerleşim meselesinin çözümü de kolaylaşacaktır. En başından sağlanması gereken şey, [Anadolu'dan gelen] köylü nüfusun kırsal bölgelere, şehirli nüfusun da şehirlere yerleştirilmelerine özel dikkat gösterilmesidir.

Venizelos'un yapmak istediği gaddarca tedbirlerle bu işi çözmek değildi; o, uluslararası havayı ortalama insandan daha iyi koklayabilen bir politikacı olduğundan Müslümanların zorunlu tahliyesinin ya-

ratacağı o günkü zorlukları yumuşatmak için net fikirlere sahipti: Şöyle ki:

> Medeni milletler ailesi içindeki ahlaki konumumuzun, Yunan ordusunun Küçük Asya'da işlediği ve Türkiye'nin iyi örgütlenmiş müthiş propaganda aygıtı tarafından gayet ustalıkla aleyhimizde kullanılan kundakçılık ve benzeri şiddete dayalı suçları yüzünden hayli yara aldığını hükümetin iyice görmesi gerekir. Bu yüzden acilen ihtiyacımız olan şey dünya milletleri gözünde sarsılan ahlaki itibarımızı yeniden kazanmaktır ve özünde barbarca bir uygulama olduğu şüphe götürmeyen zorunlu mübadelenin uygulaması öyle bir şey olmalıdır ki, zorunlu göçle karşı karşıya kalmış insanların yaşadıkları felakete anlayış ve sevecenlikle yaklaşan medeni insanların yönettiği bir son çare faaliyeti olarak daha çok gönüllü bir kabul görmelidir. Yabancı ülkelerde şüphesiz yol açacağı protestolara karşı ben kamuoyu önünde bu uygulamanın 'fikir babası' olduğumu açıkça ilan etmeye ve savunmaya hazırım. Uluslararası arenada kazandığım prestijden geriye ne kalmışsa o kadarı da kızgınlıkları yumuşatmama yetecektir...

Bu mektupta da görüldüğü gibi Venizelos, hem halkla ilişkiler hem de insani müdahale siyaseti konusunda çok modern bir anlayışa sahipti. Yerel aktörlerin bu oyunda oynaması gereken rolü kavramıştı: kendi tarafının çıkarları doğrultusunda adım atarken (çünkü başka hiç kimse bunu yapmayacaktı) aynı zamanda dünyaya hoş bir mantık ve tarafsız bir hümanizm imajı sunmak. Her iki taraf da diğer tarafın yaptıklarını sadece kendilerine değil bütün insanlığa karşı işlenmiş suçlar olarak lanetlemeli ama aynı zamanda kendi davranışının, ne kadar acımasız da olsa, mantıklı ya da en azından dayanılmaz provokasyonlara karşı anlaşılabilir bir tepki olarak görülmesi sağlanmalıydı. Venizelos'un bu zorunluluğu kavrayış tarzı, Balkanlar'dan Afganistan'a yakın geçmişteki tüm çatışma bölgelerinde boy gösteren milliyetçi iktidar simsarlarının söylemlerine tıpatıp benzemektedir.

Peki ya Nansen, uluslararası topluluğun elçisi Nansen? Venizelos'un öne sürdüğü fikirler onu şoka uğratmış mıydı? Pek öyle görün-

müyor. Tam tersine, bölgeyi istikrara kavuşturma gayesiyle hızla uygulanacak katı bir kitlesel etnik mühendislik planı, büyük stratejilere ve pratik eylemlere eğilimli Norveçliye çok da uygun görünmüş olmalı. Nansen'in Venizelos tarafından takdim edilen pazarlık taktiğini benimsemesi de hiç zor olmadı; bir başka deyişle, kabul etmemeleri halinde Yunan hükümetinin Müslüman ahaliyi tek yanlı bir uygulamayla ülkeden atabileceği uyarısını yaparak Türk hükümetini iki yönlü bir nüfus değişimini müzakereye ikna etmekte zorluk çekmedi.

Giritlinin Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na açık mesajını yolladığı aynı gün, o bir de İstanbul'da bulunan Nansen'e açıklayıcı benzer bir mektupla Türk tarafını etkileyecek bazı taktikleri öneriyordu. "Olur da daha yüksek yerlerin ileri sürdüğü sebeplerle Mustafa Kemal" iki yönlü bir nüfus mübadelesi konusunda ikna edilemezse, o zaman "Yunan hükümeti, kaçamayacağı bir mecburiyetin baskısı altında topraklarında yaşayan Türklerin göç ettirilmesi fikrini empoze etmek zorunda kalacaktır" diyordu Venizelos. Onun için en yakıcı konulardan biri de Anadolu'da ilerleyen Türk ordusu tarafından esir edilen Yunanlı erkeklerin kaderiydi. Venizelos bu meseleye ilişkin olarak da Nansen'den Türk tarafına, Yunanistan'ın aynı şekilde mukabele etmeye hazır olduğu mesajını vermesini istemişti.

> Askerlik yaşına gelmiş erkeklerin serbest bırakılmaları meselesine gelince, eğer gerekirse, uzlaşmaya yanaşmadığı takdirde Yunan hükümetinin de uzlaşmaz tavrını sürdüreceği Mustafa Kemal'in dikkatine getirilebilir; Yunan hükümeti Yunanistan'da erkekleri sürgüne yollayarak misillemeye girişecektir. Cebire dayalı bu argümanları öne sürdüğüm için gerçekten üzgünüm ama Doğulu kafalar için diğerlerinin başarısız olduğu durumlarda bu önlemler daha etkili olabilecektir...

Peki "Doğulu kafalar" buna nasıl tepki verdiler? Milliyetçi iradenin henüz cisimleşmediği Müttefik işgali altındaki İstanbul'da Nansen, başlarda Ankara hükümeti adına müzakere yürütecek birilerini bulmakta güçlük çekti. Mustafa Kemal de yüz yüze görüşmelere sıcak

bakmıyordu; o henüz zafer sonrası meselelerle, hiziplerden oluşan koalisyonun üzerinde otoritesini kurmayla meşguldü. Ancak Mustafa Kemal'in güvendiği subaylarıyla yaptığı görüşmelerde Nansen, Venizelos'un ileri sürdüğü argümanları kullandığı görülüyor. Yardımcısı Philip Noel-Baker'e göre Nansen, İstanbul'un seçilmiş valisi Refet Paşa'nın karşısına şu durum muhakemesiyle çıktı:

> Sırf yaşama alanının daralması nedeniyle Yunan hükümeti yarım milyon Türk vatandaşını sınır dışı etmeye mecbur kalabilir; eğer önerilen barış anlaşması sağlanırsa bu Türkler uluslararası bir komisyonun gözetiminde gönderilecek, bıraktıkları topraklarının maddi değeri tarafsız bir bakışla hesaplanacak, Türkiye'ye ulaştıklarında geride bıraktıkları bütün mallarının karşılıkları kendilerine ödenecektir. Her şekilde Türkiye, kaçan Rumların bıraktığı şehir ve kasabalara yerleştirilecek yeni vatandaşlara ihtiyaç duyacaktır.

Yunan ordusunu yenilgiye uğratıp Anadolu'yu Ortodoks Hıristiyanların çok büyük bir bölümünden temizlemiş olan muzaffer Türklerin mağlup düşmanlarından ya da onların vekillerinden konferans dinleyecek halleri yoktu. Ayrıca Yunanistan'da yerleşik Müslümanlara karşı tek yanlı tedbirler alma tehdidi Ankara'ya blöf gibi görünmüş olmalıydı. Eğer böyle bir girişimde bulunulursa, milliyetçi dikkatin odak noktasındaki Batı Trakya'nın işgal edilmesi ya da Anadolu'da halihazırda bulunan Ortodoks Hıristiyanlara karşı çok daha saldırgan misilleme hareketlerine girişilmesi için Türk tarafına haklılık zemini hazırlanmış olacaktı. Ancak üzerinde anlaşmaya varılmış bir Türk-Yunan nüfus mübadelesi genel ilke olarak Türk milliyetçileri tarafından da çoğunlukla kabul görmüş bir fikirdi; aslında Venizelos ve Nansen zaten aralık olan bir kapıyı ittiriyorlardı. Daha 1922 yılının Mart ayında Mustafa Kemal'in bir elçisi Lord Curzon'a şöyle diyecekti: "Ankara hükümeti dünya kamuoyunu memnun edecek ve kendi ülkelerinde sükûneti sağlayacak bir çözümden kuvvetle yanadır. Ankara hükümeti Anadolu Rumları ile Yunanistan Müslümanları arasında bir nüfus mübadelesi fikrini kabul etmeye hazırdır."

O sırada, Yunan ordusu Anadolu'nun göbeğinde karargâh kurmuşken ve henüz yöredeki Ortodoks Hıristiyanlar için bir tehlike söz konusu değilken böyle bir sonuç, Müttefik güçlerin İngiltere'nin meşruiyetini tanımadığı bir Ankara hükümetine verdiği kocaman, yersiz bir taviz olarak görülebilirdi. Lord Curzon elçi Yusuf Kemal Bey'e işin önemini sonradan anlamış olmanın verdiği ayrıcalıkla safça ve dokunaklı bir cevap verdi. "Bu yönde bir adım atmak mümkün olmakla birlikte" böyle bir nakil kalıcı bir çözüm olmazdı çünkü "Anadolu'nun [Rum] nüfusu yarım milyon kadardı. Fiziksel nedenlerle bu kadar büyük bir sayının tümünün nakledilmesi mümkün değildi, tarımsal ve ticari nedenlerle de bu sayının büyük çoğunluğunun gitmeye istekli olmayacakları" belliydi.

1922 Ekim ayında gerçekte sayıları 1,5 milyona yaklaşan Anadolu Rum Ortodokslarının "gitmeye istekli olma" sorunu aslında çözülmüştü. Bunların büyük bölümü ya ölüydü, ya esirdi ya da Türkiye limanlarında veya Yunan mülteci kamplarında hayatta kalma mücadelesi veriyorlardı. Ancak Mart önerisi, Mustafa Kemal'in karargâhından verilen ilk sinyaldi; bu öneri Yunanistan'da (ve daha birçok eski Osmanlı topraklarında yaşayan) Müslümanların Mustafa Kemal'in kurmak istediği yeni Türk devletine davet edilmelerini, hatta buraya göç etmeye teşvik edilmeleri gerektiğini vurguluyordu. Mustafa Kemal Yunanistan'da yaşayan Osmanlı Müslümanlarının oldukları yerde kalmaları için ne stratejik, ne de insani, hiçbir zorlayıcı neden görmüyordu; buna tek ciddi istisna, hâlâ bazı milliyetçilerin plebisit yoluyla yeniden kazanmayı hayal ettikleri Batı Trakya idi.

1922 Eylül'ü başlarında emrindeki kuvvetler perişan durumdaki Yunan ordusunu Akdeniz'e doğru sürerken Mustafa Kemal mübadele fikrini yeniden gündeme getirdi. Ankara'nın ateşkes görüşmelerine açık olduğu izlenimini vermek için Londra'ya elçi gönderilen Fethi Bey vasıtasıyla bu kez verilen öneri, bu konuda müzakerelere devam talimatıydı. Aslında Türk tarihçilerinin de teslim ettikleri gibi, Fethi Bey'in tüm misyonu bir blöf unsurunu kapsıyordu; Anadolu'nun içlerinde kazandığı zaferlerden sonra Türk ordusunun, Yunanlıları İzmir

dahil tüm Anadolu'dan kovmadan silah bırakmak gibi bir niyeti yoktu. Ama Fethi Bey'in İngiltere'ye taşıdığı öneriler Ankara'nın savaş sonrası taleplerini eksiksiz olarak dile getiriyordu. Fethi Bey, yaratılan fiziki ve psikolojik zararın Yunanistan tarafından tazminini, İstanbul'un ve Doğu Trakya'nın derhal Türk yetkililere devrini ve bir nüfus mübadelesinin gerçekleşmesini talep ediyordu.

Azınlıklarını tek taraflı olarak yollamaya her şekilde hazır politikacıların ağzıyla "üzerinde anlaşmaya varılmış bir nüfus mübadelesi" neyi ifade etmekteydi? Gerçekte her iki taraf da böyle bir anlaşmaya şöyle yaklaşıyordu: Senin toprağında yaşayan "benim" insanlarımı –etnik anlamda akrabalarımı, dindaşlarımı– yurt dışı edip benim ülkeme yollamak konusunda seni yetkili kılıyorum. Farklı koşullarda ben böyle bir kovma eylemini düşmanca diye adlandırabilirim, ancak şu anda sonlandırmakta olduğumuz karşılıklı pazarlık gereğince alınan bu tedbiri kabul ediyorum ve uygulamasına yardımcı olacağım ve karşılığında "senin" insanlarını benim topraklarımdan atmak için senin iznini almaktayım.

Tek yanlı ihraç ile "mübadele" arasındaki bir başka fark ise ikincisinde hükümetlerin her iki tarafta yer alan insanların kayıplarını bir ölçüye kadar karşılama hususunda işbirliği yapmış olmalarıdır. Daha kaba bir deyişle, karşılıklı mutabık kalınmış bir değişim, işin utanç verici yanına maruz kalmadan istenmeyen azınlıkların tek taraflı tahliyesinin "yararlarının" semeresini alabilmede hükümetlere kolaylık sağlamaktadır.

Liberal Batılı kulaklara istenmeyen azınlıklarından kurtulmaktan "yarar sağlama" gibi bir düşünce çok itici gelecektir. Ancak Osmanlı, Avusturya-Macaristan ya da Çarlık Rusyası imparatorluklarının bağrından doğan ulus devletlerin çoğu aynen bu anlayışla hareket etmişlerdir. O zaman ihracın varsayılan "yararlarının" ne olduğu sorusu akla gelecektir. İster İdi Amin'in Uganda'sında, ister Nasır Mısır'ında, isterse Sırp kontrolündeki Bosna'da olsun, bir azınlığın tek yanlı ihracı çoğu kez iktidarların salt kendi çıkarlarına dayanır ve iktidarlarını sağlam temellere oturtmaya çalışan milliyetçi grupların in-

ce hesaplarının bir ürünüdür. Hatta romantik milliyetçi ideoloji kılığına bürünmüş de olsa gözden kaçırılmaması gereken nokta, bu tür bir davranışın bir lidere kendisine sadık destekçilerine dağıtacağı rüşveti sağlıyor olmasıdır. Üzerinde mutabakata varılmış bir mübadele durumunda ise ilgili hükümetler kendi çıkarlarını ileri sürmekten imtina ederler ve en azından teorik olarak söz konusu toplulukların hayatlarını garanti altına alarak, bazı mallarını yanlarına almalarına izin vererek ve taşınmazları için tazminat talep ederek bu insanlara verdikleri zararı yumuşatmış olurlar. Karşılığında da kendi ülkesini potansiyel sadakatsiz "düşmanlardan" temizlemiş olduğu için her iki devlet de "sadık" ve kendisine bağlı yurttaşlara sahip olmuş olur.

1922 yılının yarısından itibaren Nansen bu şartlarla Türkiye ve Yunanistan arasında büyük bir pazarlığa hızla girişmesi gerektiğini düşünüyordu. Acil hareket etmesini gerektiren bariz nedenlerden biri Anadolu Hıristiyanlarının tek yanlı ayrılışlarının türlü sıkıntılar içinde sürmekte olduğuydu. Türkiye'nin limanları evlerinden sürülmüş olan ve bir an önce bu limanlardan yollanmayı umutsuzca bekleyen mültecilerle dolup taşıyordu. Yunanistan tarafında bu olaya kötümser yaklaşanlar Türklerin, herkes ya da hemen hemen herkes sınır dışı edilene kadar işleri yavaştan almaya niyetli olduklarını düşünüyorlar ve zaten bu durum gerçekleşmekte olduğundan Türklerin anlaşmaya dayalı bir eylem planına yanaşmayacaklarından korkuyorlardı. Eğer bu ortamda Mustafa Kemal karşılıklılık esasına dayalı bir anlaşmanın avantajlarını görmüşse, bu tıpkı Venizelos gibi onun da kısmen Türkiye ile Yunanistan arasında kalıcı bir barışın mümkün olduğuna inanması yüzündendir; diğer bir neden de Nansen'in kendisinin de ileri sürdüğü argümana –yani Yunanistan'dan Türkiye'ye giriş yapacak Müslümanların, giden Rumların bıraktığı ekonomik ve demografik boşluğu kısmen dolduracakları– argümanına dayanıyordu.

Ekimin üçüncü haftasında Nansen ve Noel-Baker, Venizelos'un başkanlık ettiği Yunan önderliğinin, Milletler Cemiyeti'nce öngörülen ve elbette ekonomik olarak da desteklenen bir nüfus mübadelesi fikrini iyice kavramış olduklarını ve savunduklarını gözüyle görmek için

Atina'ya gitti. Nansen, yirminci yüzyılın ikinci yarısında Dünya Bankası ya da IMF gibi uluslararası örgütlerin oynayacağı rolü o tarihlerde önceden tahmin etmiş olmalıydı. Yunan Dışişleri Bakanı Nikolaos Politis'e, Milletler Cemiyeti'nin öncü üyelerinin aralarında varacakları bir anlaşmayla Yunanistan'ın kredibilitesini nasıl artırabileceklerini, mülteci sorununu çözmek için ihtiyacı olan fonları yaratmada nasıl yardımcı olacaklarını anlattı. Nansen bakana ayrıntılı bir yazılı öneriyle gelince, Politis ve hükümetinin dünyanın dört bir yanından gelebilecek her türlü yardımı şükranla kabul edecekleri ve Nansen'in eline büyük bir umutla, hatta neredeyse çocukça bir umutla baktıkları iyice anlaşıldı. "Bu mektubu okumadan önce" diyordu Politis Nansen'e, "bilmenizi isterim ki Yunanistan önereceğiniz her şeyi kabule hazırdır. Bütün Yunanlıların halkımıza beslediğiniz dostluğu bildiğini ve hükümetimizin dirayetinize olan güveninin tam olduğunu söylemem için bu mektubu okumam gerekmez."

Türk milliyetçilerinin isteksiz de olsa rızalarını alan ve çaresiz Yunanistan'ın abartılı övgülerine boğulan Nansen bu anlaşmayı sağlama bağlamak için artık kendini hazır hissediyordu. Ancak Ekim sonunda ciddi bir sorunla karşılaşacaktı. Atina'daki arkadaşları İstanbul ve çevresinin, yani müttefik işgali altındaki bölgenin mübadele dışı kalacağını varsayıyorlardı – böylece çoğu zengin 300.000 civarında Rum Ortodoks oldukları yerde güven içinde yaşamaya devam edebilirlerdi.

Mustafa Kemal'in ise böyle bir varsayımı yoktu. Türk milliyetçilerine göre Osmanlı başkentinin kalabalık Hıristiyan nüfusu, Türkiye ekonomisine egemen olan ve bu yüzden başlarından atmaya kararlı oldukları yabancı sermayeyi temsil ediyordu. Dahası Hıristiyanlar, uzun zamandır Batı Anadolu'yu Yunanistan'a bağlamak ve İstanbul'u yeniden Bizans'a döndürmek gibi hayallerle hareket eden Yunan milliyetçi kampanyasına açık destek vererek Türklerin gözünde prestij kaybetmişlerdi. Bu nedenle Boğaz'da yaşayan Hıristiyanların gönderilmesi sadece meşru değil aynı zamanda arzu edilir bir şeydi. Mustafa Kemal'in elçisi Hamid Bey 31 Ekim'de Nansen'e, "Ankara hükümetinin kendisine sadece toptan ve zorunlu bir mübadele için müzakere

yetkisi verdiğini" söyleyecekti. Başka bir deyişle, İstanbul mübadelenin oldukça içindeydi.

Nansen bu mesajı Yunanlılara ilettiği zaman aldığı tepkiler keder ve ümitsizlik doluydu ve bunu açıkça dile getiriyorlardı. Nansen'e göre tüm iktisadi ve tarihsel önemiyle İstanbul'u nüfus mübadelesine katmak Yunanlıların içmek zorunda oldukları acı ilaçtı; ancak Venizelos Boğaz kıyılarından Yunanistan'a doğru yeni bir göç dalgasının, Müslüman nüfusu sınır dışı etme planının beklenen "yararını" sıfıra indirgeyeceğini düşünüyordu. 1 Kasım'da Paris'ten şunları yazıyordu:

> Türklerin İstanbul'daki ırkdaşlarımızı sınır dışı etme talepleriyle ortaya çıkan sorun korkunç bir sorundur. Eğer on binlerce İstanbul Rumu halihazırda topraklarımıza sığınmış bulunan yüz binlere eklenirse, zaten çok zor olan iskân sorunu iyice çözümsüz bir hal alacaktır. Yunanistan'daki Türklerin boşaltılması da bir çözüm değildir çünkü bunların sayıları İstanbul ve çevresinde yaşayan Rumlardan çok az fazladır.

Bu arada Nansen, İstanbul dahil topyekün mübadele "ilkesini" Yunanlıların kabul etmeleri tavsiyesinde bulunuyor, buna gerekçe olarak bir anlaşmayı garanti altına almanın hâlâ istenen bir durum olduğunu, daha sonraki bir tarihte İstanbul'u hariç tutma konusunda Türklerin ikna edilebileceklerini söylüyordu. Eğer bir mutabakata varılırsa, İstanbul Rumlarının fazla miktardaki mallarını tazmin etmek çok pahalıya patlayacağından Türklerin bu grubu sınır dışı etmekten vazgeçebileceklerini düşünüyordu; ama eğer herhangi bir anlaşmaya varılmazsa, İstanbul'un Hıristiyan azınlık nüfusunun büyük bölümü her şekilde şehirden ayrılabilir, evlerini, arsalarını satma ya da mallarının karşılığını alma hakkını tümden yitirebilirlerdi.

Türklerin istisnasız tüm Hıristiyanları sınır dışı etmeye kararlı olmaları durumunda, sürecin antlaşma kurallarına bırakılmaktan başka bir seçenek kalmayacak noktaya varacağını Venizelos bile görmüştü. Ancak bu durum karşısında ilk düşüncesi Yunanistan'ın pozisyonunu daha sertleştirmesi gerektiği yolundaydı. Yunanistan tek taraflı

olarak Müslüman nüfusu sınır dışı etme hazırlıklarını iki katına çıkarmalı (ki nispeten akışkan olan mevcut durumda bunu yapmak, ileride yapmaktan daha kolay olacaktı) ancak Türkiye'de esir tutulan erkeklere karşılık onsekiz ile kırkbeş yaş arasındaki Müslüman erkekleri göndermeyip Yunanistan'da tutmalıydı. Kararlılığının göstergesi olarak da Yunanistan ordusu en az altı tugayını savaşa hazır hale getirmeliydi. Yeniden savaşa girmenin ne beklenen, ne de istenen bir şey olmasına rağmen Venizelos belli ki bu güç gösterisinin, "Türklerin" onlara eski müttefiklerine "duyduklarından daha fazla saygı duymalarına" yol açabileceğini düşünüyordu. Bu sözler Giritli politikacının diline hiç uymayan alışılmadık pervasız sözlerdi. Ama Venizelos Doğu Trakya için gösterdiği bunca iyi niyetli çabadan sonra Türkiye'den –ya da herhangi bir başka yerden– tepki alamayınca kendisini ihanete uğramış hissediyordu. Yunan ordusunun yörenin Rum nüfusuyla birlikte Doğu Trakya'yı boşaltması, bunu yaparken de Anadolu'dan çekilme serüvenlerine kara leke çalan köy kasaba yakmak gibi hunharca davranışlara girişmeden bunu yapması, doğrusu Venizelos sayesinde gerçekleşmişti.

Nansen, Venizelos ve Atina'daki Yunan hükümeti arasındaki farkları çok da abartmamak gerekir. Nansen Türklerin nüfus mübadelesine Osmanlı başkentini de katmak taleplerinin Yunanlıların asla kabul edemeyecekleri bir koşul olduğunu gayet iyi biliyordu: bunun hem duygusal –daha birkaç ay önce Yunanlılar Konstantinopolis'in başkent olduğu bir imparatorluk düşleri kuruyorlardı– hem de pratik nedenleri vardı. Rumlar yerlerinde kaldıkları sürece İstanbul, Yunanlıların finans ve ticari gücünün kalesi olmaya devam edecekti. Oysa göçmen statüsünde, zaten çaresiz olan anavatanın sırtına ağır bir külfet daha eklemiş olacaklardı.

3 Kasım'da halen İstanbul'da olup Türklerin bir esneklik gösterip göstermeyeceklerini beklemekte olan Nansen Yunan Dışişleri Bakanı Politis'e anlayışlı bir mektup yazdı: "İstanbul şehrini de içine alan zorunlu nüfus mübadelesi fikri etrafında Türk ve Yunan hükümetlerinin herhangi bir anlaşmayı müzakere etmelerinin imkânsız olduğu so-

nucuna ben de varmış bulunuyorum." İstanbul'un mübadeleye katılmasına ilişkin Türk tarafının talebi Nansen'de de "derin endişe" yaratmış, bu endişesini güya adlarına müzakere yürüttüğü İtilaf Devletleri'ne de belirtmişti. Bu durumun yarattığı kızgınlık ve en çok da İstanbul Rumlarının mecburi ayrılışları ihtimalinin Atina'daki siyasi ve psikolojik yansımasının Politis'ten gelen mektubun korku dolu satırlarına yansımış olması, onu böyle davranmaya itmişti. Politis, ilk başlarda Yunan tarafının nüfus mübadelesi ilkesini kabul ederken sonucun neredeyse tamamen kendi lehlerine olacağını düşündüklerini açıkça ifade ediyordu. Öte yandan Yunan tarafı, zaten oldubittiye getirilen Anadolu'dan ve Trakya'dan Hıristiyan nüfusun çıkartılmasını resmen kabul edecekti; ama aynı zamanda yakınları Anadolu'dan Yunanistan'a daha önce kaçmış olan esir Yunanlı erkeklerin serbest bırakılmaları sağlanacak, daha da önemlisi Yunanistan Müslüman nüfusundan arındırılarak yeni gelenlere yer açılacaktı. Politis, Yunanistan'ın başta böyle umutlar taşıdığım şu sözlerle ifade ediyordu:

> Ek Rum nüfusun, özellikle de İstanbul Rumlarının evlerini terk etmek zorunda kalacakları sanısı hiçbir zaman kafamızda oluşmadı. Mesele sadece Yunanistan'ın halihazırda göçmenlerle dolup taşmış olması ve daha fazlasını kaldıramayacağı değildir... ancak Yunan hükümetinin –özelikle şu andaki geçici hükümetin– yaklaşık 400.000 kişiyi bulan İstanbul Rum nüfusunun kitlesel göçünün yaratacağı korkunç olaya onay vermesini milletin vicdanı kolay kabullenmeyecektir... Bu mütalaaların, tarafsız ve medeni biri olarak sizin vicdanınızda da derin yankı uyandıracağına ve cömert ruhunuzun önerilen koşulları eski öngörülen sınırlar içine çekmek yolunda ısrarınızı sürdüreceğinize inancım tamdır.

Nüfus mübadelesinin ilkeleri ve kapsamı üzerine bu ateşli yazışmalar sürerken, bölgede bir farklı diplomatik oyun oynanıyor, daha geniş çaplı bir barış konferansına atıflarda bulunan konuşmalar yapılıyordu. İlk başlarda Türk resmi zevatı kaderlerinin kendi topraklarında, tercihan da İstanbul'da çizilmesini istiyorlardı. Tarafsız İsviçre'nin

Lozan şehrini toplantı yeri olmasını güç bela kabul ettiler. Başta İngiliz hükümeti Lozan'a hem İstanbul hükümetini, hem de Ankara hükümetini davet etmek istediyse de bu isteğe Ankara hükümeti büyük infial gösterdi. Ne var ki her geçen gün padişahın otoritesi Müttefiklerin yönetimindeki Boğaz çevresi de dahil olmak üzere giderek azalıyordu. 16 Kasımda Osmanlı İmparatorluğu'nun otuzaltıncı ve son padişahı Sultan Vahdettin İngilizlere hayatından endişe duyduğunu bildirdi ve aynı gece deniz yoluyla İstanbul'dan kaçırıldı. Bu durum Türkiye adına kimin söz sahibi olacağı sorununu da çözmüş oldu; Sultan kaçarken barış görüşmelerine katılacak olan milliyetçi delegasyon konferansın 13 Kasım'da başlayacağı beklentisiyle trene binmiş ve İsviçre yolunu tutmuştu bile. Ama konferans bir hafta ertelendi; bu durum Türk tarafında, konferansın ev sahipliğini üstlenen İngilizlerin bu zaman aralığını diplomatik destek toplamak için kullanıp onları savaş alanında kazandıkları zaferin meyvelerini toplamaktan mahrum edecekleri şüphesinin artmasına yol açtı.

Nansen ve Venizelos barış konferansı başlamadan çok önce nüfus mübadelesi müzakerelerinin tamamlanacağını umuyorlardı. İstanbul Rumlarıyla ilgili görüşmeler kördüğüm halini alınca bu mümkün olamadı ama konferansın etkileyici açılış konuşmasını yapan İsviçre Devlet Başkam'nm sözlerini dinleyen herkes, gündemdeki en yakıcı konulardan birinin Türkiye ve Yunanistan'daki dinsel azınlıkların kaderi olacağını anladı. Diplomatlar birbirlerine iyi dileklerini dile getirirken Atina'da ve hemen bitişiğindeki Pire'de tiyatrolardan hükümet binalarına, kraliyet saraylarına kadar tüm kamusal alanlar, Anadolu'nun her yerindeki Hıristiyan topluluklardan gelen üstü başı paramparça, perişan ve hasta göçmenlerle dolup taşıyordu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kayıp Kardeşler: Samsun'dan Drama'ya

Dağlarda yaşıyorduk. Öldürülüyorduk, ama biz de öldürüyorduk. Evlerimizi yakıyorlardı, biz de yakıyorduk. 1922'de mütareke oldu, Samsun'dan deniz yoluyla Yunanistan'a geldik. Savaş bittiğinde kız kardeşim yakalanmıştı. Olduğumuz yere Türk ordusu geldi. Ardından savaş oldu, kız kardeşim, genç kızdı o zaman, yakalandı. Kavak'tan bir fırıncı aldı onu, evlat edindi. Kendi çocuğu gibi yetiştirdi.

1961'de Samsun'a gittiğimde onu buldum. 1958'den beri onu arıyordum. Kavak belediye başkanına yazdım. Hiçbir Yunanlının bana yapmayacağı bir şey yaptı benim için. Savaşlar böyledir, diye yazdı bana cevabi mektubunda; ne olursa olsun, Türklerle Yunanlılar kardeştir. Kız kardeşimi bulmuş, mektubumu ona vermiş. 1961'e kadar yazıştık, sonra ben 1961'de kendim gittim kardeşimi görmeye. Beni tanımadı.

Üç kızı, bir oğlu vardı. Oğlan Türk ordusunda askerdi. En büyük kız ailemiz hakkında bir sürü soru sordu: dedesini sordu, anneannesini, annesinin diğer çocuklarını. Hepsi öldürülmüştü. Sonunda şöyle dedi bana: "Ah, dayıcığım, annem Türk olmuş bir Rum kadını. Peki biz neyiz?"

MICHAEL PAPADOPOULOS, 1964'te Drama yakınlarındaki Kiriya köyünde Küçük Asya Araştırmaları Merkezi tarafından yapılan görüşme.

Türkiye ve Yunanistan'daki birçok şehir gibi Samsun limanı da, bir ticaret ve sanayi merkezi olarak fazlaca bir değer taşımıyor; modern görünüşünden ziyade doğal güzelliği ve tarihinin zenginliği ve karmaşıklığıyla tanınıyor. 2700 yıl önce iki verimli delta arasında ku-

rulmuş. Anadolu'dan kıvrıla kıvrıla akarak gelen Kızılırmak Samsun'un batısında Karadeniz'e kavuşuyor. Doğusunda çok zarif kasabaları ikiye bölerek ve İrlanda ile Galler bölgesine benzeyen yağmur içmiş vadilerden akarak gelen Yeşilırmak'ın ağzı bulunuyor. Limanın üzerinde Agiou-tepe diye bilinen zirve yükseliyor. Bu ve yakınındaki diğer dağlar 1920'lerin başlarında Türklerle Yunanlıların tam manasıyla birbirlerinden ayrılmalarıyla sonuçlanan savaşta, gururla hatırlanan en kanlı çarpışmaların yaşandığı yer. Şehrin içinde en etkileyici heykellerden biri, ülkesinin kırılan gururunu onarma ve Anadolu'da Türklerin üstünlüğünü yeniden tesis etme kararlılığıyla 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Atatürk'ün at üzerindeki dev heykeli. Türklerin *gâvur İzmir* dedikleri İzmir liman şehrinin bu tarihten birkaç gün önce Yunanlılar tarafından işgal edilmesiyle Osmanlı Müslümanlarının artan kızgınlığı Mustafa Kemal'in misyonuna hız kazandırmış.

Samsun hiçbir zaman İzmir'in görmüş geçirmişliğiyle ya da kültürel yaşamıyla karşılaştırılamaz olsa da bu iki limanın modern tarihleri bazı ortak özellikler gösterir. Her iki yer de 19. yüzyılın sonlarında boy atan ve birçok göçmeni Yunanistan'dan buralara çeken ticari faaliyetlerin, bir zamanlar dışa dönük Rum toplumlarının hakimiyetinde olduğu yerlerdi. Biriken servet, bu şehirlerin hinterlandında bir kısmı Türkçeden başka dil konuşmayan daha az gelişmiş Ortodoks Hıristiyanların harekete geçirilmesi ve yeniden Elenleştirilmesi için harcanıyordu.

1922 Aralık ayında Rum kenti Samsun (antik Yunan adıyla söyleyecek olursak *Amisos*) tıpkı üç ay önce Yunan İzmir'inde olduğu gibi hızla yok oluyordu. Karadeniz dağlarının ve buna bağlı olarak Karadeniz sahil şeridinin denetimi mücadelesinin son perdesi artık açılmış, insani boyut her gün daha kötüye giden bir hal almaya başlamıştı. İyi silahlanmış adamlardan becerebilenleri kiraladıkları ya da çaldıkları teknelerle önce Rusya'ya, oradan da deniz yoluyla Yunanistan'a kaçıyorlardı. Kaçanlar, son birkaç yıldır dağlarda Türk askerleri ve düzensiz ordularıyla kırsalda savaşın acımasız koşullarında çarpış-

mış Ortodoks Hıristiyan gerilla çetelerine mensup kişilerdi. Onlarla birlikte cemaatlerinin silahsız halkı –on binlerce kadın, çocuk ve yaşlı– kendilerini Yunanistan'a ya da herhangi güvenli bir yere götürecek gemilere ulaşma umuduyla dağlardan aşağıya doğru düşe kalka ilerliyorlardı. Bu insanlardan büyük bölümü 1921 ortalarından beri feci koşullar içinde hep hareket halindeydiler. Bunun nedeni, Ankara'daki karargâhları bir Yunan saldırısına uğrayan Türk milliyetçilerinin Karadeniz bölgesinde yaşayan Ortodoks Hıristiyanları çok büyük gruplar halinde iç göçe zorlamalarıydı. Çete reisleri bazı hallerde, sürgünden kurtulmanın en güvenli yolu olarak ailelerini dağların tepesine taşımayı gördüler. Ancak bölgedeki Rum Ortodoks nüfusun çok küçük bir bölümü yüksek arazideki bu barınaklarda korunabildi; büyük kesim evleri yakılana ya da yürüyerek orayı terk etmeleri istenene kadar köylerinde kaldılar.

Bu savaşta zulüm sadece bir tarafın tekelinde değildi. Bir Rum köyünün yakılmasının ardından ilk fırsatta bir Müslüman köyü yakılarak intikam alınıyordu. Her iki taraf da fidye için karşı tarafın insanlarını kaçırıyordu. Eğer fidye ödenmezse rehineler öldürülüyordu. Her iki tarafta da dağlarda savaşanlar kökenleri itibariyle, çürüme ve oportünizme olduğu kadar sekterliğe ve siyasete dayalı bir geleneğin mirasçısıydılar. Bir bakıma modern Afganistan'ın yerel diktatörleri gibi savaş ağalarıydılar.

1922 sonlarında silahlar susmuştu ve İsviçre'de süren barış görüşmeleri bekleniyordu. Samsun ve civarında 1922 Mart'ından beri bir nevi bölgesel ateşkes uygulanıyordu. Sürekli savaşın bölgeyi kuruttuğu ve işlerine sekte vurduğunu ileri süren tüccarların baskısıyla alınmıştı bu karar. Ama o yılın son çeyreğinde, Türk ordusu Anadolu'da ilerlerken Karadeniz bölgesini silahlı ya da sivil kalan tüm Ortodoks Hıristiyanlardan temizlemek gayesiyle yeni bir hareket başladı. Hıristiyanlar tek kurtuluşlarının deniz yoluyla kaçmak olduğunu düşünüyorlardı. Ama göçmenlerin Karadeniz limanlarından gemilere bindirilmesi Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan karşılıklı kuşkular yüzünden gereksiz yere çözümsüz hale getiriliyordu. Yunan hükümeti

göçmenleri bedavaya ya da çok düşük bir ücrete taşıyacak gemiler yollamayı teklif ediyor, ancak bu Türk hükümeti tarafından reddediliyordu. Türkler, o kıyı şeridinin Yunan donanması tarafından bombalanmasının üzerinden henüz fazla zaman geçmediğini düşünüyordu. İngiltere de boşaltma işlemlerine yardımcı olabileceğini, ancak tüm ihtiyaca cevap veremeyeceğini bildirdi. Başka ülkelerin gemileri Samsun'dan göçmen taşımaya razıydılar, ancak bunu para karşılığı yapacaklardı. Bazı gemiler göçmenleri doğrudan Yunanistan limanlarına taşıyordu; ama bu limanlar dolup da daha fazla göçmen alamaz duruma gelince bazıları insan kargolarını hâlâ Müttefik işgali altındaki İstanbul'a boşaltarak askeri misyonun insafına terk ettiler.

İngiltere'nin "Çocukları Kurtaralım Fonu" da dahil çeşitli yardım kuruluşları arasında dolaşan bir rapor 1922 sonlarında Samsun limanındaki durumu biraz olsun gözler önüne seriyor:

> 27 Kasım tarihli bilgiye göre limanda birikmiş iç kesimlerden gelme 30.000 kişiye günde 500 kişi ekleniyor. 7 Aralık'ta bir İngiliz gemisi Samsun'dan 2.500 kişiyi almak üzere yola çıktı. Yaklaşık aynı tarihlerde, yol parası olarak yedi Türk lirası ödeyebilen göçmenlerle tamamen dolu iki Fransız, bir İtalyan ve dört Türk gemisi [Samsun'dan] İstanbul limanına son birkaç gün içinde geldi.

11 Aralık tarihli bir başka sirküler şunları bildiriyor:

> ... Rum ve Ermeni göçmenlerinin Yunan gemileriyle taşınmasına Kemalistlerin izin vermemesi dolayısıyla Samsun, Trabzon ve diğer limanlardan alınacak göçmenlerin İstanbul'a İngiliz gemileriyle taşınmasına, oradan da Yunanistan'daki varış noktalarına taşınmak üzere Yunan gemilerine bindirilmelerine karar verildi. Amerikan donanma yetkilileri taşıma işlerine yardımcı olamayacaklar; ancak boşaltmanın yapıldığı limanlarda uygun yerlere destroyerler yerleştirerek gözlemci olarak görev yapacaklar.

Bu kısa ve özlü notların gerisinde yatan şey, birtakım öfkeli ve yakışıksız diplomatik kavgalardı. Türk yetkililer dahil herkes Orto-

doks Hıristiyanları mümkün olan en kısa zamanda Karadeniz limanlarından uzaklaştırmak istiyordu; tüm boşaltma işlemini tek bir ülke üstlenmeye razı değildi; ayrıca bunu başaramazdı da. Türkiye de denizlerini eski düşmanlarına açmakta ihtiyatlı davranıyordu. Sonunda Samsun'dan göçmenleri feci koşullar içinde taşıyan yine Türk gemileri oldu; koşulların kötülüğünün kısmi nedeni göçmenlerin çoğunun gemiye hasta olarak binmiş olmalarıdır.

Şu anda Yunanistan'da bu dramın hayatta kalanlarıyla onların çocukları Samsun'dan başlayan yolculuk ve ondan öncesinde dağlarda uzun yürüyüşü iki şekilde hatırlıyorlar. Bir yanda dağda gizlendikleri yerlerde sonuna kadar direnen, Yunanlıların çoğundan bu mücadelelerinin ümitsiz olduğuna dair sesler yükselmesine rağmen Türklere karşı eşit olmayan bir savaşı sürdüren Karadeniz savaşçılarının romantik geleneği yüceltiliyor. Göçmenler bu savaşçıların 1915-17 arasında Ruslardan ve (gelip geçici de olsa) 1919 sonrasında Yunan ordusundan aldıkları gizli yardımı seve seve kabul edişlerini hayranlıkla anımsıyor. Bu sayede Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın ve diğer Antant güçlerinin, daha sonra da başlangıçta yine onların yardımıyla 1919 sonrasında Yunanistan'ın, Türklere karşı sürdürdükleri uzun savaşta ek bir cephe oluşturmayı başardıklarını söylüyorlar.

Bu Yunanistan'da dinleyebileceğiniz hikâyenin bir yönü. Kolektif belleğin bir başka kolu bölgenin boşaltılması sırasında yaşanan zulmü, Karadeniz Ortodoks Hıristiyanlarına Birinci Dünya Savaşı'nın ortalarından beri aralıklarla empoze edilen ve 1921 ortalarında en yoğun noktasına ulaşan zor arazide zorla yürütülüşlerini vurguluyor. Bu gelenek genellikle insanların bulundukları yerlerden sürülmelerini, Anadolu'yu neredeyse tüm gayri-müslimlerden ve Türk olmayan azınlıklardan temizlemek amacıyla üzerinde uzun düşünülmüş bir planın parçası olan keyfi, sadistçe bir olay şeklinde sunuyor.

Her iki söylemin de tamamen doğru olmasına esasen mantık açısından imkân yok. İster Osmanlı ister milliyetçi kanat olsun Türkiye'nin, düşmanlarıyla işbirliği içine giren çeteler tarafından öldürücü bir tehditle karşı karşıya bırakıldığı doğrudur; aynı şekilde, zalimane

de olsa kitlesel sürülmeler, Osmanlı ya da Osmanlı-sonrası savaş standartları düşünülünce keyfi değildiler; hatta fevkalade kötü şartlarda gerçekleştikleri bile söylenemez. Türkiye'nin gözünden bakılınca kitlesel sürülmeler, kendilerini besleyen sivil topluluklara ilişilmediği sürece dağlardaki çetelerin hakkından gelmenin mümkün olmadığı inancı etrafında gerçekleştirilen kendini savunma hareketiydi. Aynı ilke 1990'larda Kürtlere karşı mücadele yürüten Türk generalleri ve 21. yüzyılın başında Çeçenlere karşı savaşan Rus komutanlar tarafından da dillendirilmişti. Sonuçları ne kadar feci olursa olsun 1921 zorunlu göçünü planlayan yönetici beyinlerin sahipleri şu katı mantıkla hareket eden ne ilk ne de son kişilerdi: halk desteği alan düzensiz ordular, onlara yardım sağlayan sivil halkı yerlerinden uzaklaştırmadıkça asla yenilgiye uğratılamazlar. Yunan iddialarına karşı herhangi bir Türk ya da Türk-yanlısı tarihçinin öne süreceği değişmez görüş budur.

Ancak tutulan bu tarihsel çetelelerin hiçbiri, eskiden huzur içinde yaşadıkları köylerinden sürülen on binlerce kadının ve çocuğun acısını azaltmaz. Bu insanlar haftalar boyu sürüler halinde güneye, şimdi Türkiye'nin en güney sınırını teşkil eden Kürtlerin yaşadıkları yerlere sürüldüler; bu yolculuk sırasında sadece en güçlüler hayatta kalabildi. Bazen tertip bazen değil, bu yürüyüşe katılanlar yollarda genç kadınları kaçıran silahlı Türk çetelerine rastladılar. Hemen hemen her aile çocuklarını koruyabilmek için çok zor şartlardan birini kabullenmek zorunda kaldı: ya çocuklarını köylerindeki Türk ailelerin birinin yanına bırakacaklar ya da dağ yollarında soğuktan, yorgunluktan ölmelerini göze alarak yanlarına alacaklardı. Evlenme yaşında kızları olan aileler ayrıca ıstırap dolu bir ikilemin içindeydiler. O anda egemen topluluk mensubu yerel bir Türk'e kızlarını "verip" ona görece rahat ve güvenli bir gelecek sağlamalı mı, yoksa ırza geçme ve kaçırma gibi tehlikelerle dolu yürüyüşlerinde onu da yanlarında götürmeli miydiler? Bu dayanıklılık sınavını tamamlayıp Yunanistan'a kaçabilenlerin çocuklarının hayatta kalabilmelerini ve sonunda o topraklardan ayrılışlarını mümkün kılan kaderlerinin garip cilvesi ile ilgili birçok canlı anıları var.

Aşağıdaki hikâye 1924'te Samsun'un güneyinden, Havza'dan gelip bir kuzey Yunanistan köyüne yerleşen Türkçe konuşan Hıristiyanlardan olan orta yaşlı bir adam tarafından 2005 yılının başlarında anlatıldı. Görüşme yapılan kişi kitlesel sürgün sırasında yedi yaşında olan babasının yaşadığı ateşten gömleği anlatıyor.

> Babaannem ve köyümüzün diğer üyeleri bir Türk köyünden geçerken yolda rastladıkları bir Türk, o zaman çocuk olan babamı işaret edip şöyle demiş: "Niye bu çocuğu da götürüyorsunuz? Ölecek bu çocuk. Bırakın bana ben büyüteyim, ölmez, hayatta kalır hiç olmazsa."
>
> Bunun üzerine babaannem, hiç istememiş ama yine de çocuğunu adama vermiş. Babamı yıkamışlar, yedirmişler, giydirmişler, evlatlık alan adam ona bir de Türk ismi vermiş. Sonra bu adam babamı kendi yaşındaki diğer Türk çocuklarıyla oynasın diye etrafı telle çevrili bir avluya yollamış. Babam bir müddet oynamış çocuklarla, ama sonra yollara düşmüş olan annesine, ailesine takılmış aklı. Bir şekilde telleri geçmeyi başarmış, tesadüf eseri başka bir grupla yola çıkmış olan büyük abisine rastlamış. Böylece annesine kavuşmuş; annesi de ona: "Seni bir daha asla bırakmam, ya beraber ölürüz, ya beraber hayatta kalırız" demiş.

Ayni Yunan köyünde yine 2005'te, artık konuşmakta güçlük çeken doksanlarında bir adam kendi el yazısıyla yazdığı hikâyesini kaydettiği defterini uzattı bana. Hikâyesi bana Yunanca anlatıldı ama bu adamın ana dili ve o yaşlı halinde hatırlayabildiği tek dil Türkçe. On yaşında bir çocukken Karadeniz'den güneye katıldığı grupla birlikte yürüyerek inişi hakkında hatırladıklarıyla başlıyor anıları. 8.000 kişilik bir Hıristiyan köylü grubunda yer alıyormuş, ancak güneye indiklerinde, kaçırmalar, hava koşuları ve hastalıklara bağlı kayıplarla sayıları 6000 civarına düşmüş. Sürekli yürüdükleri birkaç ay boyunca korkunç sıcaklara da, dondurucu soğuklara da maruz kalmışlar. Her sabah güneşin altında toplanıp yoklama alıyorlar; böylece sanki dayanma güçlerini smıyorlarmış. Bazen onlara "Türklerle evlenen talihsiz Ermeni kadınlar yardım ediyor, ekmek, su veriyorlar"mış. Bazen

de bir göl kenarına çadırlarını kuruyor, avladıkları balıklarla açlıklarını bastırıyorlarmış. Yüksek dağlarda, bir yerlerde bir manastıra rastlamışlar; burada altı papaz ayin yönetiyormuş; "ekmeğimizi, şarabımızı aldık, buraya kadar gelebilmemizi sağladığı için ulu Tanrı'ya şükürler ettik." Sonunda Fırat nehrini geçince Amerikan Kızılhaç'ı onları doyurmuş; ama yolculuğun bu son bölümü, yani 1921 sonbaharına rastlayan bölümü, aynı zamanda en tehlikeli olanıymış çünkü başlarındaki Türklerin dediğine bakılırsa, eğer Yunan ordusu vaad ettiği gibi, yeni Türkiye başkentine girmeyi başarırsa onlara bunu fena ödeteceklermiş. Yunan ordusu Ankara'ya girerse karşılığında Ortodoks esirler öldürülecek diye bir uyarıyı taşıyan mesaj yollanmış batıya. "Yunan ordusu Ankara'ya girmesin diye Tanrınıza dua edin, dediler bize. Sonunda Yunan ordusunun geri çekildiğini duyduk, böylece *yavurlar* kurtuldu."

Yunan ordusunun Ankara saldırısının başarısızlıkla sonuçlanmasının –ki bu daha sonra şu andaki İngiliz kraliçesi Elizabeth'in kayınpederi Prens Andrew tarafından tüm acılarıyla ayrıntılı bir biçimde anlatılacaktır– birçok sonucu oldu. Sonuçlardan biri, anlaşılıyor ki, Karadeniz'den kalkıp Fırat kıyılarına inen, oradan da sonunda kendilerini Kuzey Yunanistan'da bulan bir grup mültecinin hayatta kalması olmuş.

1922'de çaresiz Rum Ortodokslar gemilere bindirilme umuduyla Samsun limanında birikirken, Karadeniz'e inenlerin fiziksel koşullarının kötülüğüne ilaveten hayatta kalmalarını zorlaştıran birçok değişik etmen mevcuttu. Anadolu'nun batı kıyısındaki Ayvalık ve İzmir gibi limanlarda ise bu durumdan farklı olarak, sivillerin yaşadığı felaket Türk-Yunan savaşının ancak son haftalarında en şiddetli halini almıştı: Müslüman Türklerin evleri yakılıyor, Ortodoks Hıristiyan erkekler esir alınırken aileleri Yunanistan'a yollanmak üzere gemilere üst üste yığılıyordu. Ege bölgesinde, sınır dışı edilen Hıristiyanların sağlıkları yerindeydi; en büyük ıstırapları erkeklerinden ayrılmak zorunda kalmaları ve Yunanistan'da kendilerini neyin beklediğini bilmemeleriydi.

Samsun'daki kader arkadaşlarının durumu ise çok daha vahim-

di. Onları takatsiz düşüren, her türlü hastalığa açık hale getiren bir dizi sıkıntıdan sonra bindirildikleri gemi, çekilen acıların en son safhasını oluşturuyordu. Samsun'a geldiklerinde gemi parasını denkleyebilmek için amelelik yapmak zorunda kalmışlardı. Ortodoks Hıristiyan aileler iç kesimlerden Karadeniz'e kaçarken ya da kitleler halinde yollanırlarken korkunç bir darboğazla karşı karşıya kaldılar. Bir yıl önce geldikleri aynı yollardan kuzeye doğru yeniden yürümeye zorlandılar. Türk yetkililer, eğer istenmeyen Hıristiyan göçmenler hızla limandan gemilere bindirilip yollanmazsa, iç bölgelere doğru yeniden yola çıkarılabilecekleri konusunda uyarıda bulunmuşlardı.

Ayni tarihlerde Yunanistan'ın ana limanları Batı Anadolu'dan gelen mültecilerle dolup taşıyordu. Bunların büyük bölümü önce Midilli ve Sisam adalarına indirilmiş, oradan iş ve barınak aramak üzere Atina'ya ve Pire'ye geçmişlerdi. Karadeniz göçmenlerinin imdadına yetişecek tek yer Müttefik işgali altındaki İstanbul'du. Bu şehirde, lider konumundaki bazı bireyleri Eylül 1922 Türk zaferinden sonra kaçmış olmalarına rağmen büyük ve başarılı bir Rum topluluğu halen yaşamını oldukça iyi koşullarda sürdürüyordu. Gelgelelim, Boğaz kıyılarındaki okullar, kiliseler ve kamu binaları mülteci kamplarına dönüşürken, denetlenemeyen kızamık ve tifo salgınları hızla yayılmaya başlamıştı bile. Bazı göçmenler geldiklerinde zaten hastaydılar ve mülteci krizi öyle hızlı derinleşmişti ki karantina uygulamasını etkili bir biçimde uygulamak başlarda hiç kolay olmayacaktı.

Samsun'un 1922 sonunda bir gemi indirme bindirme noktası haline dönüşmesi, son beş yıl içinde şehrin kaderinde meydana gelen değişiklikleri yaşayan birine çok olağanüstü görünebilir. 1919'da Osmanlı padişahı tarafından asayişi sağlamak üzere gönderilen Mustafa Kemal, Samsun'a ayak bastığında ulusal kurtuluş hareketini başlatmak için uygun bir ortam görmedi bu liman şehrinde. Burada bulunan bir küçük İngiliz garnizonu, Osmanlı İmparatorluğu'na empoze edilen silahsızlanma şartlarını ve barışı sağlamak için yarı gönülsüz çabalarını sürdürüyordu. Şehrin ticareti halen yerel tarım ve sanayi ürünleri olarak tütün ve fındık işinden zenginleşmiş Rumların elindeydi.

Samsun Rumları çevrelerine çabuk uyum sağlayabilen insanlardı çünkü şartlar onlara başka bir şans tanımamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda inanılmaz gelgitler yaşamışlar, özellikle 1916 baharını takiben Rus ordusunun şehrin hemen batısına kadar tüm bölgeyi işgal etmesiyle binlerce Türk askeri, düzensiz ordular ve siviller batıya doğru kaçarken, Rus zaferi için faaliyet gösterdiğine inandıkları azınlığın (ki bazı hallerde gerçek böyleydi) Türk yetkililerce aşağılanması iki kat artmıştı. Örneğin, Ortodoks Hıristiyanların askerlik için başvurmadıkları (ki bu pratikte angaryaya demekti) ya da askerden kaçtıkları durumlarda tüm topluluğun sorumlu tutulacağı duyurulmuştu. Başlarda köylerin yakılması için bu iyi bir mazeret oluşturuyordu; daha sonra bu olaylar Hıristiyan ağaların intikam almak gayesiyle iştahlarının kabarmasına yol açacaktı. 1916 Ekim ayında Hıristiyan çetelerinden birinin lideri bir Rus gemisiyle kaçırılmış, teslim aldığı silahlarla geri dönmüştü. 1917 başlarında Samsun'un önde gelen Rumlarından birçoğu iç bölgelere sürgüne gönderilmişti; şu anda modern bir saat kulesinin bulunduğu şehrin ana meydanlarından biri yakalanan Rum çetecilerinin ahali önünde asıldığı bir yer haline dönmüştü. Samsun'da neredeyse tüm erkekler evlerini terk etmiş, dağlara kaçıp çetelere katılmışlardı.

Agiou-tepe dağını denetim altında tutmak için çok sert bir rekabet yaşanıyordu. Rum çetelerinin davasını hararetle destekleyenlerden biri sıkı milliyetçi Ortodoks piskopos Germanos Karavangelis idi. Karavangelis hayatının daha erken dönemlerinde Osmanlı Makedonyası'nı denetimleri altına almak isteyen Bulgarlara karşı çarpışan Yunanlı savaşçıların büyük destekçisi olmuş bir kişiydi; benzer taktiklerin Kuzey Anadolu'da da başarıyla uygulanabileceğine inanıyordu. Ancak Yunan krallığından bunca uzak bir bölgede Yunan düşünün çok daha az şansı olduğunu anlamak için haritaya bir göz atmak yeterli olacaktır. Ama bir anlamda, Makedonya ve Karadeniz krizlerinde ortak bir nokta bulmakta Germanos haklı da sayılabilirdi. 1912-13 Balkan savaşları sonrası Balkanlar'dan gelen Müslüman mültecilerin yerleşmek istediği birçok Anadolu yöresinden biri de Samsun'du. Gelenlerden bir kısmı, halihazırda Rum köyleri olan yerlere yerleşmek için ısrar ettiler.

Yöreye yeni tayin edilmiş olan Piskopos Germanos, Karadeniz Hıristiyanlarını bu saldırılara güç kullanarak cevap vermeleri yolunda kışkırttı ve gerek Balkanlar'da gerekse Anadolu'da, Osmanlı dünyasında Hıristiyan-Müslüman ilişkileri aşağı doğru kıvrıla kıvrıla inen bir yol izlemeye başladı.

Piskopos Germanos'un faaliyetleri, Hıristiyan Ortodoks başpiskoposluğunun ve ona bağlı cemaatlerin bu yeni ve daha koyu milliyetçi tavırları Türk yetkililerin husumetini giderek arttırdı. Ama 1918 sonunda, Osmanlı İmparatorluğu ve müttefikleri yenilgiyi kabul edince Samsun'daki yerel denge aniden Rumların lehine değişti. İngiliz garnizonundan bazı çeteci Rum mahkûmlar salıverildi. Rum tüccarlarla daha önce buradan kaçmış bulunan bazı şahıslar geri döndü. Dönenler, eskiden Güney Karadeniz kıyılarında yaşayan, ancak 19. yüzyılda Rusya'ya göç etmiş olan aileleri de geri dönmeye teşvik ettiler. Hatta piskopos Germanos bile sürgünden geri döndü ve Karadeniz bölgesini Türklerin denetiminden kurtarmak için silahlı propaganda kampanyalarına destek veren çalışmalarına coşkuyla yeniden başladı.

Bu yüzden Mustafa Kemal'in faaliyetlerine başlaması için Samsun'dan daha uygun bir yer bulunamazdı. Kendisi de bunun farkındaydı. Yerel duruma hakim olur olmaz, Yeşilırmak vadisinden inerek Müslümanların çoğunlukta olduğu şifalı sular kasabası Havza'ya ulaştı ve Batı Anadolu'nun Yunan işgaline karşı halkın daha sonra çok sayıda girişeceği protestolarından ilkini burada örgütlemeye başladı. Ülkesinin kuruluş hikâyesini öğrenen her Türk çocuğu için bundan sonrası bir zafer hikâyesidir: İngilizleri yüzüstü bırakan, hain İstanbul hükümetinin inanırlılığım sıfırlayan, Fransız ve İtalyanların sempatisini kazanan ve son olarak da Yunanlıları ezen, gittikçe güçlenen bir siyasi ve askeri harekâtın hikâyesi.

Samsun'a ayak basmasından üç buçuk yıl sonra Mustafa Kemal bütün gücüyle mücadele etmiş ve kendisini yerel, bölgesel ve emperyal tüm güçlerin gözünde yeni Türk devletinin lideri olarak kabul ettirmişti. 1922 sonlarında başlıca kaygısı bu zaferi hem İsviçre'deki müzakerelerde hem de Samsun gibi savaşın tahrip ettiği şehirlerin gündelik ha-

yatı içinde perçinlemekti. Mustafa Kemal ve yanındaki lider kadro, örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun ne zaman ortadan kaldırılacağı gibi konularda bazı farklı görüşlerin sahibi olsalar da bir konuda tamamen anlaşıyorlardı: işgalcilerin beşinci kolu gibi hareket ettiklerine inandıkları Hıristiyan azınlıkların yeni kurulacak devlette hiçbir yeri olmayacaktı.

Ne olursa olsun teori böyleydi. Dünyanın geri kalan kısmının çözmesi gereken daha pratik bir problem ise, geçen yüzyılın büyük bölümünde farklı inanç sahibi insanların aynı hayvan sürülerini güttükleri, aynı yemekleri pişirip aynı müziklerle coştukları, oysa şimdinin harabeye dönmüş Hıristiyan yerleşim yerlerini ve bir o kadar da yakılıp yıkılmış Müslüman köylerini indikleri dağların gerilerinde bırakarak Samsun limanına doluşan çaresiz, hasta kalabalıkların yarattığı sorundu. Bu yöreden gelen Ortodoks Rumlar yeni vatanlarında Yunanca "deniz" anlamına gelen 'Pontus' sözcüğüyle, yani Pontus Rumları olarak anıldılar. Bugün dahi Yunanistan'da farklı bir topluluk olarak yaşayan Pontus Rumları, Atina Yunancasından farkı sadece bir dilbilimci değil, herhangi biri tarafından da rahatça fark edilen ve içinde eski Yunanca özellikler taşıyan lehçeleriyle konuşmayı sürdürmektedirler. Yerel farklılıklara pek de hoşgörülü bakmayan bir ülkede –çünkü Yunanlıları birleştiren unsurlar onları ayıran önemsiz farklardan ideolojik düzeyde çok daha önemli sayılır– Pontus kökenli Yunanlılar Yunan camiasında espri konusudur. Canlı, ters tabiatlı, her kalıba giren, yaratıcı ve inatçı olarak nam salmışlardır. İngiltere'de İrlandalılar ya da Amerika'da Polonyalılar gibi fıkralara konu olurlar; ya durgun zekâlı ya da çarpık bir zekânın sahibi kişiler olarak çok da acıtmayan fıkraların baş kişisidirler. Ama onlar, itibarlarını zedeleyen insanlardan çok daha zeki olduklarına inanan insanların özgüveniyle bu laflara hiç aldırmadan yollarına devam ederler. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Yunanistan'da Karadenizlilere yakıştırılan her türlü özellik Türkiye'deki Karadenizliler için de geçerlidir. Yunanistan'da olduğu gibi Türkiye'de de "Karadenizlilerin farklı olduğunu" herkes bilir ve anlatılan bu farklılıklar arasında çarpıcı bir benzerlik vardır.

Ne var ki Karadeniz bölgesinde Ortodoks Hıristiyan kültürünün ve kolektif belleğinin izini sürmeye çalışan birine Samsun yöresi ilk elde pek fazla kanıt sağlamamaktadır. Turist rehber kitapları, bu liman kentinin M.Ö. 7. yüzyılda Yunan kolonistleri tarafından kurulduğunu ve buraya Amisos adını verdiklerini yazmaktadır. Ancak daha yakın tarihlerde buralarda kendilerini Yunanlıların mirasçısı olarak gören ya da Amisos adını kullanan birilerinin de yaşamış olduğu görmezden gelinir. Yerel mirastan Yunan ve Hıristiyan tarihi buhar olup gitmiş, ama aynı şekilde de, mesela kuzeydoğudaki Drama şehrinde olduğu gibi, Yunanistan'da bir zamanlar Müslümanların ağırlıklı olarak yaşadığı yerlerden Müslüman inancı tamamen silinip gitmiştir.

Drama bugün farklı bir hikâye anlatmaktadır ziyaretçilerine: Müslümanların bir zamanlar orada yaşadığı gerçeği saklanmakta ama Samsun gibi yörelerden gelenleri bağrına basmış olması övünç kaynağı olarak dillendirilmektedir şehirde. Bulgaristan'a uzanan uçsuz bucaksız dağlarla ve çam ormanlarıyla kaplı Ege kıyılarının orta yolunda yer alan ve ilk bakışta zenginliğinin nereden kaynaklandığı pek anlaşılamayan bu karmakarışık şehrin yaşamında telaşlı, içten içe kaynayan bir samimiyetin izleri hissediliyor. Pahalı vaftiz giysileri, tasarımcı elinden çıkma koşu kıyafetleri, göz alıcı altın istavrozlar satan dükkânlara girip çıkan, eski şehir merkezini kaplayan beton alanlar üzerinde koşuşturup duran halkının sürekli birbirlerine laf yetiştirdiklerini görünce insan bu şehirdeki 40.000 küsur nüfusun hepsinin adeta birbirini yakından tanıdığını düşünüyor.

Ancak daha yakından incelendiğinde şehrin sosyal coğrafyasıyla yakın tarihi belirmeye başlıyor. Geçen yüzyılın başında Drama bir Osmanlı garnizon şehriydi. İstanbul'dan imparatorluğun Adriyatik kıyılarındaki topraklarına doğru ilerleyen askerlerin ya da tebaa mensuplarının konakladıkları bir yol istasyonuydu. 1911'de, yani bu yöreyi Osmanlı denetiminden çıkaran Balkan savaşlarının patlak vermesinden hemen önce, Drama'da 11.000 Müslüman, buna karşılık 2.500 Ortodoks Hıristiyan yaşıyordu. Bu sayıların gösterdiği gibi, Osmanlı döneminde burada yaşayanların büyük çoğunluğu nüfus mübadelesiy-

le ayrılmak zorunda bırakılmış Müslümanlardır; bugünkü nüfusunun büyük bölümü de 1920'lerde Samsun ve civarından buraya gelip yerleşen Ortodoks Hıristiyan mültecilerin çocukları ve torunlarıdır. Kuzey Yunanistan'da bile nadir olan bir durum burada gerçekleşmiş, iki nüfusun neredeyse tamamı takas edilmiştir. Bugünkü Yunanlı nüfusun kökenleri tamamen Karadeniz kıyılarına ve İç Karadeniz bölgesine dayanır; yani Drama gerçek bir Pontus-Rum şehridir. Böyle küçük şehirlerde pek rastlanmayan canlılığını, parlaklığını Pontus-Rum dünyasına ait olmasına borçludur.

Epeydir üzeri betonla kaplanmış olsa da şehri kuzey-güney doğrultusunda bölen nehir doğudaki Osmanlı mahallesiyle batıdaki Bizans kalesiyle görüntüsü tamamlanan Ortodoks Yunan mahallesi arasındaki sınırı çizer. Sadece Yunan tarafında ayakta kalmış olan birkaç bina tarihsel değer ve estetik zevk açısından kayda değerdir. Bunların yanı sıra şehirde birkaç güzel göl, park, kestane ağaçları ve açık okra tonlarında boyanmış, yüksekliği en fazla dört kat olan bir iki hoş bina göze çarpar. Bu binalar mübadeleden önce olduğu kadar mübadele sonrası da kullanılan şehrin en önemli sanayi ürünü tütünün depolandığı, işlendiği tütün fabrikalarıdır. Şehrin doğu kısmında, yani eski Müslüman mahallesinde ayakta kalmış tek bir bina bile bulunmamaktadır. Dikkatli bir göz, şehir merkezinde yıkılmaya yüz tutmuş bir duvarın üzerinde eskiden şehre özelliğini veren bir düzine hanlarından birine ait Osmanlıca kitabeyi fark edebilir.

Nüfus mübadelesinin etkisi bu bölgede o kadar güçlü hissedilmiştir ki bugün bile Drama'nın çevresindeki yerleşim yerleri 1920 göçmenlerinin kökenlerine göre sınıflandırılır. Şehrin doğu (yani eski Osmanlı) kısmında bir mahalle, 1922 Ekim'inde Ernest Hemingway'in kızgın bakışları altında Doğu Trakya'yı terk edip buraya yerleşen aileler tarafından iskân edilmiştir. Bir başka mahallede Bulgarlardan kaçan Batı Trakyalılar oturur. Batı yönünde şehir çıkışına doğru uzanan ana caddeye yakın bir yerde, Karadeniz'in güneydoğu köşesinde hakimiyet kutmuş Trabzon İmparatorunun şaşaalı adıyla anılan bir mahalle vardır: Komnini mahallesi. Hem burada, hem de

şehrin çevresindeki yerleşimlerde en kalabalık nüfus grubu Karadenizlilerdir.

Bu Pontus mirasının bir sonucu, Dramalı ailelerin çoğunda var olan yerlerinden edilmişliğe ait acı ve taze anılar; bu anılar Türkiye ve Türklere karşı ihtiyatlı, buruk ama aynı zamanda da çok derin bir ikilemi içinde barındıran bir davranış biçimini bugün bile ortaya koyuyor. Dramalılar Türkiye'yi, her şeye rağmen kendilerini bağlı hissettikleri bir coğrafya, bir ülke olarak görüyorlar.

Drama'da her iki evden birinde uzun yürüyüşün olumsuz koşullarına karşı hayatta kalabilmiş bir aile büyüğünün hikâyesi anlatılır: ya bir Türk muhafızına rüşvet verilmiştir, ya esir düştükleri Türklere bir tür yardım, bir hatır işi yapılmıştır ya da nispeten az sayıdaki Rum çetelerine katılıp deniz yoluyla kaçmanın bir yolu bulunmuştur. Birçok ailede geride bırakılan genç kızlara, kadınlara ait hikâyeler vardır; bu kadınlar ve kızlar maruz kaldıkları değişik oranlardaki baskılar altında ya Türklerle evlenmişlerdir ya da Türk aileleri tarafından evlat edinilmişlerdir.

1923 ortalarında Anadolu cehenneminden kaçan mültecilerin birikmesiyle Drama'nın merkezi sefalet içindeki insanların doluştuğu göçmen kamplarıyla dolmuştu; insanlar şehrin Müslüman nüfusunun yakında ayrılacağını ve onların bıraktıkları evlere ve topraklara, her ikisine de çok ihtiyaçları olan mültecilerin yerleştirileceğini biliyorlardı. Kuzey Yunanistan'ın birçok yerinde olduğu gibi burada da hiçbir şey planlandığı şekilde yürümedi. Müslümanların ayrılışından hemen sonra, şehrin en güzel evlerine yörenin yerel muktedirleri ve onların yakınları el koydu. Söz konusu on yılın geri kalan kısmında büyük çoğunluğu Karadeniz'den gelme on binlerce çiftçi aile Drama civarındaki topraklara yerleştirildi; şehrin içine de ortada bir koridorun iki yanında yer alan iki odayla bahçede toprak bir tuvaletten ibaret derme çatma basit barakalar inşa edildi. Eklenen bir avlu ve çiçekleriyle, güneşlenebilmek ve mahalleliyle oturup rahat rahat dedikodu yapabilmek amacıyla daha kullanışlı bir hale dönüştürülmüş olan bu barakalardan bazıları bugün hâlâ mevcut.

Samsun'daki eski yaşamla Drama'daki yeni yaşamı birbirine bağlayan unsurlardan biri tütün işi. Göçmenler gelmeden çok önce Drama çevresinde koyu renk yapraklı tatlı Doğu tütünü ekilen topraklar çok boldur. Dünya tütün ve pamuk fiyatlarındaki dalgalanmalar sayesinde dünyanın bu bölgesinde yer alan birçok bağış zengini manastır ya da varlıklı Osmanlı Müslümanı toprak ağası, 19. yüzyılda avantajlı konumda olmanın meyvelerini toplamışlardır. Karadeniz göçmenlerinin yanlarında getirdikleri en önemli nitelikleri, en kötü toprak koşullarında, toprağı işleyebilmenin hemen hiç mümkün olmadığı koşullarda bile topraktan tütün fışkırtmayı başaran müthiş kararlılıklarıydı. Verimli hale dönüştürdükleri toprak alanlardan biri, Drama'ya tepeden bakan ve adı Falakros, yani "Kel" olan kıraç, kayalık dağın sırtları idi.

Yunanistan'ın diğer birçok yöresinde olduğu gibi Drama bölgesinde de yerel tarihin anlatımı, resmi tarih ile bunlarla büyüyen halkın kolektif belleği ve halk hikâyeleri arasında bir köprü kuran emekli öğretmenlerin üstlendikleri bir iştir. Şehrin meselelerine biraz ilgi duyan herhangi bir kişi bu öğretmenlerden ikisinin adını hemen bir çırpıda telaffuz edecektir: Bay Vassilis (Hadzitheoridis) ve Bay Savvas (Papadopoulos). Her ikisi de şehirde sevilen, sayılan, yöre halkı ve Karadenizli kökenleriyle ilgili yazdıkları kitaplarıyla tanınan şahıslardır.

"Bay Vassilis" ve kendisi gibi verimli bir yazar olan kardeşi Theofylaktos, Drama ile Bulgaristan sınırı arasında yer alan ve 1930'lu yıllarda babaları George'un kendilerini büyüttüğü Perasma adlı bir dağ köyünün hikâyesini şaşırtıcı ayrıntılarla belgelemişlerdir. George Samsun civarında büyük bir çiftlik sahibi iken geldiği Kuzey Yunanistan dağlarında küçük bir tütün tarlasında tarım işçisi olur. Karadeniz kökenlilerin bu işin peşini bırakmamaları, eski vatanlarındaki anlarını, eski yaşam biçimlerini canlı tutmak için neredeyse fanatik bir kararlılık içinde olmaları, her ailede yaşanan kaderin onları tam ters yöne savurduğu inancına, hayatta kalmış olmalarının ancak bir mucizeyle açıklanabileceği duygusuna bağlanabilir. Vassilis ve Theofylaktos da buna iyi birer örnek teşkil etmektedirler.

Perasma köyü kendilerini Amisos'lu, yani bugünkü Samsunlu diye tanıtan yirmi beş aile tarafından kurulmuştur. Esasında bazıları Samsun civarındaki köy ve kasabalardan bazıları da daha doğudan gelmişlerdir; ama hepsi Karadeniz Rumlarıdır, lehçeleri benzer, bellekleri aynı anı parçacıklarıyla doludur. Anadolu'dan deniz yoluyla sürülmeleri sırasında kaynaşarak birlikte yeni yerleşim yerlerini aramaya koyulmuşlardır. Buldukları yer, sık ormanlar ve çağıldayan akarsuların olduğu, ancak çetin kış koşullarının hüküm sürdüğü, Samsun'un güneyindeki yaylalardan pek de farklı olmayan bir yerdir. Vassilis ve Theofylaktos adlı bu iki kardeşin hikâyelerini anlattığı yer (ki bunu muhakkak ki keskin bir Yunanlı bakış açısından anlatıyorlardı) Ortodoks Rumlarla Müslümanların birlikte Bulgar yağmasına ve eşkıyasına maruz kaldığı bir yerdi. Çok kısa bir süre birlikte oldukça mutlu yaşadıkları Müslüman nüfus buraları nüfus mübadelesiyle terk etmek zorunda kalınca Samsun'dan gelen göçmenler Bulgarlara karşı tek başlarına mücadele etmek zorunda kalırlar. Perasma'lı ailelerden birçoğu 20. yüzyılın geri kalan kısmında Yunanistan içinde bir kaçış deliği bulur bulmaz daha dört kez yerlerini terk edeceklerdir: İkinci Dünya Savaşı sırasında, Bulgar Mihver kuvvetlerinin bölgeyi tahrip etmesi ve kitlesel adam kaçırmalar nedeniyle, Yunanistan'da devlet güçleriyle komünistler arasında yaşanan iç savaş nedeniyle ve son olarak da 1990'larda elektrik idaresi baraj gölü yapımı için topraklarına el koyduğunda. 1944'te köyün büyük bölümü Bulgarlar tarafından yakılır ve içlerinde dokuz yaşındaki Vassilis ve on beş yaşındaki Theofylaktos ile anneleri de dahil olmak üzere birçok köylü birkaç ay Bulgar esaretinde yaşarlar. Köylerinin boşaltılmasından sonra her seferinde köylüler ısrarla geriye, köylerine dönerler. Ancak 1960'lardan sonra, Kuzey Yunanistan ahalisi iş bulmak için Almanya'ya gitmeye başladığında köyün nüfusu azalmaya başlar. Bugün yirmi dört haneden sadece dördünde aileler düzenli olarak yaşamaktadır.

Bay Vassilis, kırlaşmış kalem bıyığıyla yetmiş yaşlarında gizemli bir çekiciliği olan ufak tefek vakur bir adam. O sadece bir öğretmen değil, aynı zamanda bir eğitimci bürokrat; bir zaman Almanya'daki

Yunan okullarının yöneticiliğini yapmış. Gözetimindeki Kuzey Yunanistanlı ailelerden bazıları için Almanya'ya göç etmek, onları hiçbir pedagogun daha önceden tasarlayamayacağı bir şekilde geçmişleriyle yüz yüze getirmiş. Pontus Rum müziğinin ve Pontus Rum lehçesinin, Karadeniz Rumlarının vatan dedikleri dağların vadilerinden kopup Almanya'ya gelen Frankfurt ya da Düsseldorf'da yaşayan Türk göçmenler tarafından da güçlü ve bilinçli bir biçimde sürdürüldüğünü fark etmişler.

Bay Vassilis Drama'da eski Osmanlı hanlarının yerlerini bilen az sayıdaki kişiden biri. Hatta Stylianos olan vaftiz adını, daha sonra yarı-Türkçe yarı Yunanca *nom de guerre* "İstil Ağa" yapan efsanevi Yunan çete reisi tarafından 1920'lerde ele geçirilen bir Osmanlı hanının yerini de gösteriyor. Şu anda yerinde zevksiz modern apartmanların ve dükkânların var olduğu bu han bir zamanlar İstil Ağa ve arkadaşlarının dağlardaki çetecilik anılarını yaşattıkları "Pontus'un Silahlı Önderleri ve Savaşçıları Derneği" olarak kullanılmış. Bu savaşçı gelenek (ki bunun içinde dağlardaki karargâhlara kadınları ve çocukları taşımak da vardı) daha sonra İkinci Dünya Savaşı'nda da devam etti. Bu geleneğin canlanması bilhassa, bazı Pontuslu çete reislerinin Kuzey Yunanistan'ın orta bölgelerinde Almanya karşıtı direniş cephesine katılırken diğerlerinin Mihver devletlerinin yanında anti-komünist cephede yer almasıyla çok dramatik bir hale dönüştü. Perasma gibi işgalcinin sadece faşist değil aynı zamanda da Bulgar olduğu yerlerde Yunan vatanseverlerinin Mihver devletlerine karşı mücadele etmeleri gayet doğaldı.

Kendilerini sonunda Perasma'da bulan diğer yirmi beş ailenin de hikâyesiyle örtüşen kendi ailesinin hikâyesini anlatırken tarihçi Vassilis, Samsun'dan kaçan birçok aile gibi kendilerinin de ilk olarak Yunanistan'ın batı kıyılarına geldiklerini kaydediyor. Bunun nedeni Pire ve Selanik limanlarının gemilerle dolup taşmasından ötürü gelenlerin kendilerini kabul edecek herhangi bir Yunanistan limanına yönlendirilmeleridir. Vassilis'in babası yanındakilerle birlikte Lefkada adasına inerler; kir pas içinde gemilerden inen ve garip bir lehçeyle Yunanca

konuşan yeni gelenleri gören ve balıkçılık, denizcilik ve taraçalı tarımla uğraşan ada halkı şaşkınlığa uğrar. Bazı Karadenizli Rumlar, bu Ege adasının sakinleriyle ilk karşılaşmalarının farklı dindarlık anlayışları yüzünden biraz sorunlu yaşandığını hatırlıyorlar. Egeliler de mutlaka iyi Ortodoks Hıristiyanlardı; ancak Hıristiyanlıklarını cemaat kimliklerinin en değerli nişanı olarak öne çıkaran Samsun göçmenleri kadar dindar değillerdi; üstelik, küfürlü konuşmaktan sakınma konusunda onlar kadar dikkatli de değillerdi.

Ancak George Hadzitheodoridis ve arkadaşlarının değerlendirmelerine göre yerli halkla aralarında dinsel meselelerle ilgili bir anlaşmazlık yaşanmamıştı. Lefkada adasının sakinlerini göçmenlere mümkün olduğunca yardımcı olan, onlara gündelik işler bulan, ancak uzun süreli iş bulmalarında ya da başka ekonomik fırsatların yaratılmasında pek de ellerinden bir şey gelmeyen iyi niyetli, düzgün ev sahipleri olarak hatırlıyorlar. Bir başka grup Samsun limanından önce Batı Yunanistan limanlarından Preveze'ye iniyor; ama buradaki yerli halk o kadar da dostane karşılamıyor kendilerini. Yetkililer onların yakında Müslümanlar tarafından boşaltılıp göçmenlere verilecek olan kuzeydoğu bölgelerine gitmelerini istiyorlar. Bu grup önce Selanik'e doğru yola çıkıyor; ancak Selanik'te karşılaştıkları manzara kayıp ailelerini arayan göçmenlerle dolu tam bir keşmekeş. Daha sonra Drama'ya gidiyorlar; burada da benzer bir manzara daha küçük ölçekte yaşanıyor. Kent polisi onlara, en azından birkaç mil daha kuzeye, dağlara, Bulgar sınırına doğru gitmelerini şiddetle tavsiye ediyor; hükümet kendisine sadık Yunanlıların bu yamaçlara yerleştirilmesinde insani olduğu kadar stratejik yararlar da görüyor. Böylece Vassilis, Theofylaktos ve üç kardeşleri, kaçan Müslümanların pek de mütevazı olmayan bir varlığı –su değirmenlerini, meyve ağaçlarını, bir Pontuslu çiftçinin rahatlıkla Basma cinsi tatlı tütün üretebileceği tarlalarını– geride bıraktıkları bu bölgede, yani Perasma'da doğuyorlar.

Perasma'ya yerleştikten hemen sonra bazı aileler kayıp çocuklarını Atina'dan Siros adasına kadar Yunanistan'ın birçok yetimhanesinde bulabilmeyi başarmışlar; böylelikle topluluk yeniden bir araya gel-

meye başlamış. Başlangıçta yapamadıkları tek şey geride, Türkiye'de bilinmeyen bir kadere terk ettikleri arkadaşlarıyla ya da aile üyeleriyle yeniden ilişki kurabilmek. Ailelerin bir araya gelmesi için aradan yirmi beş yıl geçmesi gerekiyor.

Perasma ve çevresinde göçmenlerin yaşam düzeylerini iyileştiren bazı gelişmeler oluyor. Tütün fiyatları özellikle 1930'ların sonunda yükselince, çiftçilerin refah düzeyleri epeyce artıyor; hasat iyi paraya elden çıkarılınca bunu müzikle, danslarla coşkuyla kutluyorlar. Ancak Vassilis ve ağabeyi yaşamlarının o dönemde ne kadar rizikolu olduğunu da gayet iyi hatırlıyorlar. Eğer tütünlerini inceleyen eksper sonbaharın sonuna doğru topraktan henüz kaldırılmış olan tütünün kalitesinden hoşnut kalmazsa, aile korkunç bir mali sıkıntıyla karşı karşıya kalabiliyor; tek umutları satın alınmayan yaprakları bir sonraki baharda yok fiyatına satabilmek. Babaları böyle bir kadere bir ilkbahar razı olmuş. Ama Karadeniz'deki memleketinde bir toprak ağası olan George Hadzitheodoridis, onurlu bir adam. Geride bıraktığı toprakları ve varlığıyla ilgili tazminat talebinde bulunmak için bir Yunanlı hükümet yetkilisiyle karşı karşıya kaldığı bir tartışma sırasında şahsi onuru yerle bir, ailesi de perişan oluyor. Gururlu göçmen 200 yıllık geçmişiyle Samsun'un çok saygın bir ailesine mensup olduğunu söylüyor. Adının her köprü üzerinde kazılı olduğu geniş malikâne topraklarına ek olarak Osmanlı Bankasında bulunan 3.000 Sterlin tutarındaki hesabının karşılığının da kendisine tazmin edilmesini talep ediyor. Kendisinden belge istendiğinde yaşlı adamın aklı başından gidiyor ve Anadolu'da çektiklerini anlatmaya başlayarak böyle bürokratik ayrıntılardan kendisinin muaf tutulmasını istiyor:

> Neredeyse ölüsü yere düşene kadar ayaklarından ters asılan, sonra da Güneydoğu Anadolu'nun içlerine doğru 1.800 kişiyle birlikte çıktığı yolculuğu 350 kişi olarak tamamlayan bir adamdan siz hangi cesaretle kanıt soruyorsunuz?.. memleketi olan köye bu meşakkatli yolculuktan dönünce tüm akrabalarının ölmüş olduğunu öğrenen bir adama bir müfettiş hangi hakla böyle konuşabilir?

Bu ateşli konuşmanın sonunda ailenin tazminat talebi doğal olarak çöp sepetine atılıyor. Atina'nın bir göçmen mahallesinde yaşayan tarihçi kardeşler Vassilis ve Theofylaktos'un babalarıyla ilgili hatırladıkları anılarından biri de bu. Bu anılarına küfür dolu Pontuslu dilleriyle lezzet katıyorlar.

Karadeniz Rumları yanlarında sadece lehçelerini değil inanılmaz zenginlikteki sözlü geleneklerini de getirdiler: tiyatro, destanlar, maniler, masallar ve karmaşık toplumsal ayinler. Bunların bir kısmı Drama civarındaki bazı köylerde tuhaf ama hiç bozulmadan bir nevi zaman palamarına bağlanmış, yaşatılıyor. Zaman palamarına bağlı bu geleneklerden birinin kayıt altına alınması ve yaşatılması, eski öğrencileri tarafından Bay Savvas olarak bilinen bir başka yazar öğretmen-etnografın hayatı boyunca sürdürdüğü bir iş olmuş. Kalın çerçeveli gözlükleri ve eski moda Trilby şapkasıyla Savvas Papadopoulos'un kitaplığı, çocukluk yıllarını süsleyen ve onu 900 mil kadar doğudaki vatanının anılarına götüren kemancılar, rahipler, ebeler ve kaynana ilacı satıcıları üzerine yaptığı ayrıntılı çalışmalarla dolu.

Bay Savvas'ın köyü Drama'nın birkaç mil güneyinde pirinç, pamuk ve mısır tarlalarıyla çevrili kırmızı kiremitli, tek katlı evleriyle Mavrovatos köyü. Bu köy, çok kısa bir zaman öncesine kadar Çar yönetiminde yaşamış olan bir topluluk tarafından 1920'lerde kurulmuş. Bu topluluğun bir önceki memleketi Anadolu'nun en doğu köşesindeki Kars kalesi şehrine yakın Karakurt imiş. Bu yöre 1878-1918 yılları arasında Rus denetimindeydi.

Kendilerini en sonunda Mavrovatos'da bulan aileler, siyasi koşulların değişimine bağlı olarak göç etme deneyimine sahiptirler. Bu topluluk 1880'lerde, Pontus dağlarını terk ederek, daha güvenli bulduklarından ya da belki de Çar egemenliğinde yaşamayı Osmanlı yönetiminde yaşamaya ekonomik açıdan daha avantajlı gördüklerinden doğuya, Karakurt'a göç etmişlerdir. Ancak Çar yönetiminde yaşamanın da kendine özgü zorlukları vardır: köydeki okullarda Rusçanın yanısıra Yunancanın da okutulması için köy halkı bayağı bir mücadele vermek zorunda kalıyor. Bu topluluğun Doğu Anadolu'daki memle-

ketlerini terk etmelerine yol açan olay Türk-Yunan savaşı değil, 1917 Bolşevik Devrimi ve eski Çarlık dominyonlarındaki kargaşa ortamı. Bu olaylardan sonra, Rus ordusunun Türkiye'ye sınır teşkil eden bu bölgeyi terk etmesiyle Osmanlı orduları kırk yıl önce Ruslara bıraktıkları topraklara yeniden giriyorlar ve bu toprakları egemenlikleri altına alıyorlar.

Karakurt göçmenlerinin anlattıklarına göre 1918 Mütarekesini takiben bu yörenin ahalisi Türk yönetiminde huzur içinde yaşayabileceklerini düşünürler çünkü gelen Türkler, "Rum"larla bir alıp veremedikleri olmadığı konusunda kendilerine teminat vermiştir; peşlerine düştükleri sadece Ermenilerdir. Bir keresinde Türk birlikleri Karakurt'ta konaklamışlar, köy ahalisi onları yedirmiş, kalacak yer sağlamışlar. Askerlerden bazıları köylülerden kadın istemeye başlayınca köylüler de onları komutana şikâyet ederler. Tam bu noktada öğretmen Savvas'ın kaydettiği konuşmalara göre Mavrovatos köylülerinden biri şunları söyler: "Komutan çok kızdı ve şöyle dedi: 'Bu insanlar sizi doyuruyor, böyle davranmaya utanmıyor musunuz?' Komutan daha sonra bu suçu işleyenleri diğer askerlere dövdürme emri verdi. Komutanın gizli bir Rum olabileceğini düşündük..." Karadeniz Rumlarının anlatılarında özellikle bu son cümle –gizli bir Rum olabileceğini düşündük– cümlesine çok sık rastlanıyor; bir Türk subayının ya da memurunun alışılmadık bir biçimde bir Rum'a ya da Ortodoks Hıristiyan'a iyi davrandığını söylemek istediklerinde bu cümleyi kuruyorlar. Bazı durumlarda bu açıklamanın doğru olduğunu düşünebiliriz.

Türk-Yunan karşılaşmasının bu görece az sayıdaki mutlu anlarına rağmen Karakurt'lular kendilerini Türk-Ermeni çatışmasının göbeğinde buluverirler. Bir köylünün nahifçe itiraf ettiği gibi "kendilerini bazen Türklerin, bazen Ermenilerin yanında" bulurlar. "Ama Türkler bizi Ermenilerin yanında görünce, artık bir daha oralarda istemediler." Böylece arada sıkışıp kalan Rumlar, kuzeye, henüz Rus kontrolünde olan yerlere doğru kaçarlar. Sonunda da Karadeniz kıyılarını bulurlar. Buradan küçük gemilerle Yunanistan'a gelirler. Yunanistan'da yerleştirildikleri yerlerde Karakurtlu mülteciler topluluklarını yeniden

bir araya getirip, incelikli nişan, düğün –ki düğün törenleri her iki aile mensuplarının önceden belirlenmiş ayrıntılı görevleriyle günlerce sürer– ve cenaze törenleriyle eski yaşamlarını yeniden birlikte kurmak için müthiş bir çabaya girişirler.

Papadopoulos'un anlattığına göre göçmenlerin Drama yöresine yığılması ve buralarda toprak sahibi olmaları, herhangi bir resmi tarih bilgisinde yer alandan çok daha spontane ve düzensiz bir süreç olarak yaşanmıştır. Yeni gelenler Mavrovatos'da, o sırada orada olmayan bir Yunanlıya ait olan ve 1912 Balkan savaşları sırasında kendisine savaş ganimeti olarak verilmiş pek de kullanılmayan konağına resmen girip yerleşmişler. Daha önceleri buraların sahibi Türk beyleriymiş.

Gemiler dolusu Karakurtlu en yakın liman olan Kavala'ya ininince yetkililer onları dağlık bölgelere yerleştirmeye kalkmışlar; ama Karakurtlular kendilerine gösterilen yerleri güvenli bulmamışlar, burada "başka ırklardan" çok fazla insan var –tahminen kast edilenler Müslümanlar, yerli Yunanlılar ya da Bulgarlardı– diyerek şikâyetçi olmuşlar; sonunda kitle halinde şimdiki Mavrovatos denilen ovaya inip orada yerleşmişler. Yerel idareye bağlı iki taş bina alınıp gelenler için yaşama alanı haline dönüştürülmüş. Göçmenler çevrede başka insanlar olmamasından pek hoşlanmışlar; zaten sivrisinek kaynayan çok yakındaki bataklık yüzünden sıtma tehlikesi olduğundan bu bölgeye istenmeyen komşuların gelip yerleşmesi ihtimali hep düşük olmuş. Sağlam bir yere yerleşir yerleşmez Karakurt köylüleri eski cemaatlerini yavaş yavaş buraya toplamışlar. Savvas Papadopoulos, annesinin kendi köylülerinin yanma getirilme hikâyesini şöyle anlatıyor:

> 1922 de annem onüç yaşında kısacık saçlı güzel bir kız çocuğu; annesi ve beş kardeşiyle ayak bastıkları Selanik'in deniz kıyısı Kalamaria'da yaşıyorlar. Daha sonra vali olduğu öğrenilen zengin bir Selanikli beyefendi annemi evine, ev işlerine yardım etsin diye, bir nevi evlatlık olarak alıyor. Vali sonra evleniyor, koruması altındaki bu genç kızı karısı da kendisi kadar çok seviyor. Hatta annemin bütün ailesine de kanat germek istiyor vali. Onlara valilikte bir iş bulmayı, oradan ayrılmış olan Türklerden birinin evine yerleştirmeyi

teklif ediyor. Ama bu inatçı göçmen ailesinin başka beklentileri var. Drama'nın güneyindeki bu çamur deryası ovada yerleşmiş olan köylülerinin yanına gitmek istiyorlar.

Sonunda annemi velinimetlerinden uzaklaştıran bir trajedi yaşanıyor. Karakurt köylüleriyle yakınlarda konaklamış bulunan bir başka Pontuslu Rum topluluk arasında kavga çıkıyor. Bizim köy karşı tarafın üzerine tırmıklarıyla yürüyor; aslında olay birkaç kesik, birkaç sıyrıkla bitebilecekken karşı taraftan bir el silah atılıyor; annemin on sekiz yaşındaki abisi vurulup ölüyor...

Bu arada annem kendisini himaye eden aileye iyice bağlanmış; vali kendisini iyi biriyle evlendirmek istiyor. Ama akrabaları gelip abisinin ölümünü anneme haber verince o da hemen baskılara boyun eğip ailesinin yanına gitmeye karar veriyor. Vali küplere biniyor, bu güzel onaltı yaşındaki kızın köye gider gitmez evlendirileceğini, bir düzine çocuk yapıp, eğer çocukları hayatta kalmayı başarırsa hep beraber sürüneceklerini söylüyor. Tam da böyle oldu işte ve benim 1928 yılında doğuşum, bu olayın sonuçlarından biridir.

Bu dokunaklı hikâye, Karadenizlilerin anılarında değişik biçimlerde hep karşımıza çıkar. Yunanistan'a gelen güzel göçmen kızlar ilk başlarda bir şekilde ailelerinin pençesinden kurtulsalar da arada birilerinin oyununa gelirler ve geriye dönerler. Ancak bu hikâyede yoldan çıkmış bir aile üyesinin ayartılıp geri döndürülmesinde uydurulmuş değil gerçek bir trajedi söz konusudur.

Kalıbının adamı her Karadenizli etnograf gibi Savvas Papadopoulos da atalarının topraklarına birkaç kez gidip gelmiştir. Bu ziyaretleri Türk-Yunan ilişkilerinin ve Türkiye'deki siyasi havanın çok gergin olduğu 1980'li yıllarda gerçekleşir. Böyle bir atmosferde seyahat edenler yeni tanıdıkları insanlara, önceden programlanmamış karşılaşmalara içgüdüsel olarak temkinli yaklaşırlar. Ama o zamanlarda ana dili Pontus Rumcası olan biri Türkiye'nin kuzey kıyılarında dolaşırken mutlaka bazı yerlerde kendi dilinin konuşulduğunu duyardı, bugün de duyar. Böyle bir durumda bakışılır, insanların ağzından *imeteros* (eski Pontus Rumcasında "bizden" anlamında) sözcüğü dökülür ve sohbet başlar.

Yaptığı seyahatlerde karşılaştığı insanlarla ilgili Bay Savvas'ın hatırlanmaya değer bazı anıları var; ancak ayrıntıları anlatmamaya özen gösteriyor. Bu tür karşılaşmaların Yunanlı olan taraf üzerinde çok derin duygusal izleri olabiliyor; Türk olan tarafta ise garipsenebiliyor bu. Bir de eğer Pontuslu Rum Selanik'e dönüp unutulmuş bir Türk köyünde kardeşlerini yeniden bulduğunu etrafına büyük bir coşkuyla anlatmaya başlarsa, bu durum artık tehlikeli olarak bile görülebiliyor. Türkiye gibi kimlikler ve kültürler meselesine hayli duyarlı yaklaşan bir devlet için bu "kardeşler"den birçoğunun isteyebileceği en son şey herhalde birileri tarafından "yeniden keşfedilmek"tir; özellikle de onları bir başka ülkenin potansiyel vatandaşı gibi görmeye yatkın kişiler tarafından.

Pontuslu Rumların arasında daha serinkanlı düşünebilme yeteneğine sahip olanları, ata topraklarında hâlâ yaşayan insanlarla ilişki kurarken nispeten tedbirli olmak gerekliliğinin bir başka nedeninin de farkındalar. Şu anda Samsun ve diğer Karadeniz yerleşim yerlerinde oturanlar onların sadece mecazi ya da kültürel anlamda kardeşleri değil, gerçekten de kardeşleri ya da en azından Anadolu bozgunu sırasında kaybettikleri akrabaları olabiliyor. Birbirleriyle ilişkiyi sürdürmeye önem veren aileler için pasaportlarla, bayraklarla, ordularla ayrılmış sınırların ötesinden ne kadar az siyaset konuşurlarsa, herkesin içinde bu konuları ne kadar az konuşurlarsa o kadar iyi.

Ancak bazı şeylerin söylenmiyor olması onları daha az önemli yapmıyor. Drama'daki ailelerin gözleri doğuya, Türkiye'ye doğru dalıp gittiğinde onlar bir yandan kendilerinin ya da büyüklerinin çektikleri acıları hatırlayıp arada bir de olsa intikam duygularına kapılıyorlar; ama bir yandan da ailelerinden geride kalmış kişilerin hâlâ yaşadığı topraklara doğru bir bakış atmış oluyorlar. Samsun ve Drama, iki tütün şehri, onları birbirlerinden kan ayırmış ama yine kan birleştiriyor.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kim Gidecek, Kim Kalacak: Lozan Pazarlıkları

Lozan'da müzakere edilen Türk-Yunan boşanmasının ayrıntılı maddelerine rağmen bugün hâlâ bazı yerlerde kendilerini Türk ya da Yunanlı diye tanımlayan kişiler birbirleriyle yan yana yaşamaya devam ediyorlar. Her iki yakada da yaşanan bu istisnai durum, İsviçre'deki göl manzaralı otelde 1923 Ocak ayında uzun ve çetin diplomatik pazarlıkların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Bu yerlerden biri Yunanistan tarafındaki Trakya'dır ve burada halen en azından 100.000 Müslüman yaşamaktadır. Bunların büyük çoğunluğunun ana dili Türkçe olup etnik kimliklerini Türk olarak belirlemişlerdir; bir kısmı Bulgarca'nın bir lehçesi olan Pomakça konuşur, çok az bir kısmı da Roman yani Çingenedir. Ülkenin diğer yerlerindeki dindaşları yerlerinden edilirken Trakya Müslümanlarının da son seksen yıldır buradaki yaşamları hiç kolay olmamıştır. Trakya çok ciddi Hıristiyan-Müslüman çatışmalarına sahne olmamıştır. Trakya coğrafyası hâlâ birbirleriyle aktif ama nadiren şiddete dayanan bir rekabet içindeki topluluklara ait minarelerin yanında kilise çan kuleleriyle, ay yıldızın yanında istavrozla bezelidir.

Trakya Müslümanları, onları nicedir bir düşman gücün Truva

atı gibi gören Yunan devletinin kuşku dolu davranışlarıyla, onları tam da böyle kullanmayı hayal eden Türk milliyetçileri arasında sıkışıp kalmışlardır. Son yıllarda Yunanistan'ın Avrupa Birliği üyesi olmasının olumlu katkılarından yararlanan bu topluluğun ekonomik durumu iyileşmiş, Yunan hükümetinin eskiden başvurduğu çeşitli ayrımcılık uygulamaları (örneğin inşaat izinleri, mesleki lisanslar ve toprak alım satımı ile ilgili olanlar) artık kaldırılmıştır. Yunanistan'ın en kuzeydoğu ucunda, Bulgaristan'a yakın köylerde çok yoğun bir Müslüman dindar ortam mevcuttur. Kaç yaşında olurlarsa olsunlar bütün kadınların başları kapalıdır ve yaşamın akışı müezzinin okuduğu ezan saatlerine göre ayarlanmıştır. Türkiye'nin batısında görülen modern yaşama kıyasla bu yerler sanki geçmişteki Osmanlı döneminden kalmadır. Bölgenin ana yerleşim yerleri olan Gümülçine ve İskeçe gibi şehirlerde Müslümanlarla Hıristiyanların omuzları birbirine ihtiyatla ve huzursuzlukla dokunur; aralarında fazla bir sosyal kaynaşma yoktur, birbirleriyle evlenmezler ya da böyle evliliklere pek iyi gözle bakılmaz. Ama son zamanlarda yaşanan liberal havanın da yardımıyla bugün, azınlık mahallelerinin bir zamanlar ilkel, dokunsan yıkılacak gibi duran evlerinin yerinde, tepelerinde tuttukları Türk takımlarının maçlarını onlara istedikleri gibi izleyebilme fırsatı veren çanak antenlerle kaplı yeni apartmanlar pıtrak gibi yükselmektedir.

Aşağı yukarı 200 mil doğuda, yani İstanbul'da diplomatik teoriye göre aynı büyüklükte bir Rum cemaatinin var olması gerekir. Oysa pratikte, şehrin bir zamanlar çok canlı olan Ortodoks Hıristiyan cemaati, bugün çoğu yaşlı 2.000 kişiden azdır. Daha 1950'lerde cemaat hâlâ geniş ve nispeten varlıklıydı; ama bu cemaat iki ana dalgayla buradan ayrıldı. Birinci dalga Kıbrıs meselesi yüzünden Türk-Yunan ilişkilerinin çok gerildiği 1955 yılında oldu. Hükümetin örtülü desteği altındaki bir güruh şehrin Rum mahallelerinde kiliselere, mezarlıklara, evlere, iş yerlerine çılgınca saldırdı, buraları tahrip etti; şehrin Rum mirasının büyük bölümünü yaktı, yıktı. Daha sonra 1964 yılında, yine Kıbrıs'la ilgili duyarlılığın fazlaca kabardığı bir dönemde Türk hükümeti İstanbul'da yaşayan Yunan pasaportlu birkaç bin Rumu sınır

dışı etti. Bu durum çok daha fazla sayıdaki Rum ailenin İstanbul'u terk etmesine yol açtı; böylece cemaatin sayısı iyice düştü ve şehrin ekonomik yaşamı zarar gördü.

Bu gerilemeye rağmen İstanbul Rumları canlarını dişlerine takarak okullar ve kiliseler gibi bazı cemaate ait kurumları yaşatmayı başardılar. Bu kurumların en önemlisi geleneğe göre, doğu Hıristiyan Kiliseleri hiyerarşisindeki eşitler arasındaki birinci konumuyla Ortodoks Patrikhanesi'dir. Şu andaki Patrik Bartholomeos I, 1700 yıllık bir makamı elinde tutan 270. Patriktir. Çevre kirliliğine karşı mücadelesiyle dünya çapında ün kazanmış olan Patrik, doğduğu ülkede dikkatli bir yol izlemek zorundadır. Türkçeyi çok iyi konuşan ve hukuka saygılı bir vatandaş olan Patrik'in hareketleri, kendisini İstanbul cemaatinden sorumlu bir din adamından başka bir şey olarak görmek istemeyen Ankara hükümeti tarafından yakından izlenmektedir. Patrik Haliç kıyısında vakur ama alçakgönüllü bir ahşap binada yaşamaktadır. Yaşadığı mahalle eskiden zengin ve itibarlı Rumların yaşadığı bir yer iken bugün neredeyse gecekondu mahallesi haline gelmiştir. Bartholomeos I'ın konumu, birçok farklı açıdan hem çok güçlü hem de çok zayıf bir karışımı sergiler. Dünya çapında saygın bir din adamı olmasına rağmen yerel cemaati neredeyse yok olma durumuyla karşı karşıyadır.

İstanbul'un yaklaşık 500 mil güneydoğusunda, eğer Lozan'da gelişmeler farklı olsaydı Patrik Bartholomeos'un hâlâ cemaati içinde yer alacağı kesin olan bir yer var: burası Hıristiyan Ortodoksların, her ne kadar Anadolu'nun diğer bölgelerindeki dindaşlarının büyük çoğunluğu sınır dışı edilmiş olsa da işin başında kendilerinin yerlerinden edilmeme olasılığının güçlü olduğu bir yer. Burası ilk Hıristiyanlarca binlerce yıl ibadet mekânları, keşiş manastırları olarak kullanılmış kolaylıkla ufalanan volkanik tüften dev konik kaya oluşumların tuhaf bir güzelliği gözler önüne serdiği Kapadokya. Bu bölge Ortodoks Hıristiyanların genellikle ya da sadece Türkçe konuştuğu bir yöre olmasına rağmen 19. yüzyılın sonlarında zengin yerel Hıristiyanların kurdukları okullar ve bu okullarda ders veren öğretmenler sayesinde Yunanca yeniden kullanılan bir dil haline gelmiştir. İzmir, Ayvalık ve Karadeniz'in

aksine bölge, savaş alanına uzak olduğundan kan dökülen yerlerde Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında karşılıklı güven kaybına neden olan olaylar burada yaşanmamıştır. Kapadokya'nın küçük kasaba ve köylerinde topluluklar ibadetleri dışında birbirine çok yakın yaşamışlardır. Osmanlı toplumunda din elbette ki önemsiz bir farklılık belirteci değil ama bu yörede karşılıklı bir nefretin kaynağı da hiç olmamıştır.

Daha sonra, işlerin farklı gelişmesiyle Kapadokya Hıristiyanları da Yunanistan'a göç etmeye, ortak dinlerinden başka hiçbir şeyin kendilerine tanıdık gelmediği bir ortama adapte olmaya zorlandılar. Ancak bu zorunlu ayrılığa rağmen Türklerle Yunanlılar arasında, Kapadokya Hıristiyanları ile Müslümanlar arasındaki eskiden yaşadıkları birlikte var olma duygusu hâlâ canlılığını korumakta. Yunanistan'a göç etmek zorunda bırakılan tüm Hıristiyan grupların içinde Kapadokyalılar kadar memleket anılarını sıcak ve nispeten kirlenmemiş bir duyguyla saklayan grup yok ve Yunanlı ziyaretçileri, özellikle de bu yörede kökleri olanları, bu kadar sıcak bir misafirperverlikle ağırlayan başka bir yer de yok Anadolu'da.

Yunancada Sinasos, Türkçede Mustafapaşa diye bilinen geçmişi varlıklı küçük bir Kapadokya beldesinde, 1924'te bölgeyi terk eden (ve şu anda Yunanistan'da ya da Amerika'da yaşayıp her fırsatta Kapadokya'ya nostaljik ziyaretler yapan) Ortodoks aileler ile buranın şimdiki Müslüman sakinleri arasında çok güçlü bir duygusal bağ hâlâ sürüyor. Karadeniz'de olduğu gibi burada da duygu bağları kan bağlarıyla daha da güçleniyor; mübadele sırasında birçok Rum Ortodoks kadın Müslüman erkekle evlenip İslâm dinini kabul ederek Sinasos'da kalmayı başarmış. Beldenin mevcut nüfusunun bir bölümünü 1924'te Kuzey Yunanistan'dan göç ettirilen Slavca konuşan Müslümanlar oluşturuyor. Ama buralarda daha eski tarihlerden beri yaşayan Müslüman aileler, "yeni gelenlere" biraz mesafeli yaklaşıyorlar ve köyün nüfusunun dörtte üçünün Hıristiyan olduğu, İstanbul'da bakkaliye ve havyar ticaretiyle zengin olup bu zenginliği köylerine taşıyan Hıristiyan Sinasos'lu gençler sayesinde köylerinin çok zengin bir yer olduğu eski günleri özlemle hatırlıyorlar.

Velhasıl, bütün Rum Ortodoks ziyaretçilerin Mustafapaşa'da güleryüzle karşılanmasına şaşırmamak gerekir. Bu ziyaretçilere, kısa bir süre önce bu beldeye yıllık kısa ziyaretlerinden birini gerçekleştiren ve kendisiyle birlikte gelenlerle oradan tesadüfen geçmekte olan birkaç Ortodoks Hıristiyan dışında cemaati olmayan kısa bir ayini Mustafapaşa'nın oldukça iyi durumdaki kiliselerinden birinde yöneten Patrik de dahil. Hareketleri yetkililer tarafından yakından izlenen Patrik için bu tür ziyaretler müsamahanın sınırlarını yoklar nitelikte. Ne var ki, beldede artık hiçbir Hıristiyan Ortodoks'un yaşamıyor olması bu türden Patrik ziyaretlerini hükümet için daha kolay kabul edilebilir, laik Türk devleti için daha az risk taşır hale getiriyor. Türkiye'nin bazı yerlerinde Ortodoks bir Patrik hâlâ şüpheyle izleniyor ama pek bir cemaati olmayınca haliyle kendisine daha büyük bir hoşgörüyle yaklaşılıyor.

Yunanistan Trakya'sında geniş ama tam oturmamış bir topluluk, İstanbul'da yüksek uluslararası statüye sahip bir din adamı tarafından yönetilen çok küçük bir Ortodoks Rum cemaati ve Kapadokya'da artık olmayan Hıristiyanlar... Bu yerlerin her birindeki mevcut durumun kökleri, İsviçre'de sert mizaçlı bir Türk generalin, parlak zekâlı bir Yunanlı politikacının ve ters tabiatlı bir İngiliz aristokratının tartışmalarında yatıyor.

Lozan Konferansı 22 Kasım 1922'de başladı. Konferans Türkiye ile Birinci Dünya Savaşı'ndaki tüm hasımlarını bir araya getirirken Amerika Birleşik Devletleri ve birçok başka ülke de konferansa gözlemci sıfatıyla katılıyordu. Bütün bu taraflar, Leman nehri kıyısındaki Lozan şehrine yakın Ouchy kasabasında, Chateau otelinin solmaya yüz tutmuş ihtişamı içinde toplandılar. Alplerin bu dingin atmosferine rağmen Lozan görüşmelerinin durmasıyla yeni düşmanlıkların ortaya çıkması ihtimali her an ortaya çıkabilecek bir olasılıktı.

Lozan Konferansı hem bir başlangıç hem de bir sonuçtu. On yıldır süren çatışmaların son faslıydı, Osmanlı'nın geleceğinin belirleneceği yerdi. Emperyal İngiltere'nin diplomasi, ekonomik erk ve askeri gücün birleşimiyle Yakın ve Ortadoğu'da olayları istediği gibi biçimlendirme yeteneğinin sona ermekte olduğu su götürmez bir gerçekti.

Ve emperyal diplomasi ustası İngiltere Dışişleri Sekreteri Lord Curzon için ise Lozan, parlak bir kariyerin son perdesiydi.

Konferans, Yunanistan'ın yeni cumhuriyetçi liderlerinin, varolmayı başardığı ilk yüzyıl boyunca küçük Yunan devletinin dış politikasına egemen kıldığı Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kurulmasını hedefleyen çılgın *Megali İdea* hayallerine de bir son veriyordu.

Türkiye için Konferans, hayali kurulan değil gerçek bir imparatorluğun bitişini haber veriyor, yaygın ve çok çeşitli bir yapı yerine benzer özellikleri haiz, düzgün yeni bir laik cumhuriyet düzenine işaret ediyordu. Bu cumhuriyetin kurucusu olan Mustafa Kemal, uzun zamandır amaçladığı hedefe konferansın başlamasından birkaç gün önce ulaşmıştı: İstanbul'daki Batılı işgalcilere yaltaklandığı için gözden düşen Osmanlı hükümeti varlığını yitirmişti. Ancak Mustafa Kemal'in yakın çevresindeki kavga arkadaşları ve yandaşları arasında ayrılık ve kıskançlık hüküm sürüyordu. Ankara'da yeni bir meşruiyet ve erk kaynağı olarak iki yıl önce çalışmaya başlayan Büyük Millet Meclisi'ne koşulsuz destek sağlama konusunda güvenilmezdi. Mustafa Kemal, askeri ve siyasi çalışmalarının başından beri yanında olan yakın arkadaşlarına da tam olarak güvenmiyordu çünkü her birinin adil bir şekilde taltif edilme konusunda kendilerine has iddiaları vardı. Sonunda Mustafa Kemal Lozan Barış Konferansı'na kendisini temsilen en güvendiği askeri komutanını yolladı: 1921'de Türk ulusal kuvvetlerini ilk askeri zaferlere, 1922'de ise son zafere taşıyan ufak tefek inatçı komutan İsmet Paşa. İsmet Paşa ile Başbakan Hüseyin Rauf Orbay arasında ipler gergindi ama Konferans için talimatların Büyük Millet Meclisi'nin onayıyla Rauf Orbay'dan alınması gerekiyordu. Bu arada Lozan'daki Türk delegasyonunun ikinci adamı, sık sık Anadolu Hıristiyanları ile ilgili dile getirdiği nefret yüklü ifadeleriyle etrafındakilerden ayrılan sivri dilli doktor Rıza Nur idi. Bu iç rekabet, Lozan müzakerelerinde yer alan hiçbir Türk resmi görevlisinin neden "barış için risk almaya" pek eğilimli olmadığını, Batı dünyası ve Yunanistan önünde zafiyet anlamına gelebilecek herhangi bir adımı atmaya neden gönüllü olmadığını açıkça izah ediyor.

Aslında bir asker olarak diplomatik incelikler meselesindeki tecrübesizliği erdem kabul edilen İsmet Paşa'nın mizacı boş laflara dayalı pragmatizme uygun değildi. Türkiye'nin barış koşulları kabul edilene kadar direneceğine herkesin güveni tamdı. Türkiye'nin diplomatlarından başta gelen talebi, bağımsızlığını taviz konusu yapan herhangi bir düzenlemeye, herhangi bir rejime karşı çıkmaktı. Bu nedenle yabancı güçlerin garantisindeki özel bir statüye dayalı azınlıkların varlığını kabul etmek diye bir meselesi olamazdı; aynı şekilde, yabancı şirket temsilcilerinin ve acentelerinin, yıllarca Türk yasaları karşısında dokunulmazlık zırhına sığınarak yararlandıkları kapitülasyonlarla kendilerine sağlanan ayrıcalıklı konumlar artık yabancı güçlere tanınmamalıydı. İsmet İnönü'ye verilen talimat doğrultusunda Türkler bazı önerileri Lozan'da daha baştan müzakere etmeyi bile kabul etmeyeceklerdi; bunların başında Anadolu topraklarının bir kısmının Ermenilere yurt olarak tahsis edilmesi geliyordu.

Konferansın nüfuzlu şahsiyeti Lord Curzon için öncelikli konulardan biri, Karadeniz ile Akdeniz arasındaki deniz yolunun, yani yeni Türkiye devletinin denetiminde kalacak olan Boğazların, serbest geçişlere açılması, bir diğeri ise bugünkü Irak sınırları içindeki Musul'un geleceğiydi. 21. yüzyılın başlarında bize çok tanıdık gelen bir oyun sonucu petrol açısından zengin Musul bölgesi Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından işgal edilmiş ve hemen sonrasında bölge İngiliz Mezopotamya himayesine verilmişti. 2003'te olduğu gibi 1922'de de Türkiye, Musul'da Anglo-Sakson himayesinde Kürtlerin egemen olduğu bağımsız bir rejimin, kendi topraklarındaki Kürtlerin ayrılıkçı taleplerini ateşleyeceğinden korkuyordu. Lord Curzon Musul'u İngiliz vesayeti altında tutmak isterken Ankara'nın siyasi liderleri bölgeyi yeni belirlenmiş kendi sınırları içine çekmeye kararlıydılar. Bu arada İtalya ve Fransa'nın ise Türkiye ile farklı hesapları vardı. Mustafa Kemal'in Yunan işgaline karşı yürüttüğü mücadelede ona taktik destek sağladıkları gerekçesiyle Batılıların eski yıllarda yararlandırılmış oldukları ayrıcalıklardan yeniden yararlandırılmayı umuyorlardı. Lord Curzon Fransızlarla İtalyanlara aynı Türklere yaklaştığı gibi, ihtiyatla

yaklaşıyordu. Türkler çoğu kez, savaş alanlarında kazandıkları zaferlerin meyvesini kendilerine diplomasi alanında tattırmamak niyetiyle Batılıların kamplaştıklarını sanıyorlardı ancak içeriden bakıldığında görülüyordu ki, Batı kampı kendi arasında da son derece bölük pörçük, birbiriyle kavgalı gruplardan oluşuyordu; İngiltere, Türklerden bazı ekonomik ve diplomatik avantajlar sağlamak için onlarla ayrı pazarlık yürüttüklerine inandıkları Fransız ve İtalyanlara sürekli kuşkuyla yaklaşıyordu.

Lord Curzon'un Türklerin olumsuz davranışlarına karşı yöneltiği ithamlara İsmet İnönü ve arkadaşlarının verdiği sert ve ödünsüz tepkiyle başlayan konferansın havası başından itibaren çok gergindi. 1 Aralık'ta Türkiye ve Yunanistan'ı ilgilendiren esirler ve azınlıklar konusundaki ilk etraflı tartışma sırasında dışişleri sekreteri, Türkiye'nin 1 milyon Rum tebaasından öldürmek ya da sınır dışı etmek suretiyle kurtulmuş olduğunu ileri sürerek bundan sorumlu olmakla itham etti. Bu konuda şöyle bir mantık yürütmüştü: 1914'te Anadolu'daki Rum nüfus 1.6 milyondu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda 300.000 kadar Osmanlı Rumu ölmüş ya da kaçmıştı. 1922 yaz aylarına gelindiğinde bu rakama 200.000 kişi daha ekledi. Türkiye'nin Eylül zaferinden sonra 500.000 kadar Rum daha ya öldürülmüş ya da bu topraklardan atılmıştı; yani en iyi tahminle geride 5-600.000 Rum daha vardı. Bunların büyük bölümü Anadolu'dan ayrılmaları önlenen, büyük çoğunluğu da esaret ve zorunlu çalışma koşullarına mahkûm edilmiş on beş-altmış yaşları arasındaki erkeklerdi.

Geriye bakıldığında Lord Curzon'un Anadolu'da kalan Rumların sayısını abartmış olduğunu söyleyebiliriz; o tarihte kalan Rum sayısının 300.000'den fazla olması pek mümkün görünmüyor. Ama Lord Curzon kendi açısından bir şeyi başarmıştı: Türkiye'ye karşı çok sert ahlaki bir tartışmayı başlatmış ve bu tartışmayı kendini savunma gereğini duyan en geniş kesimlerin dikkatine sunmuştu. Ne var ki İsmet Paşa boyun eğecek gibi görünmüyordu. Türkiye'nin isteğinin tüm Yunanlıların Anadolu'yu en kısa zamanda terk etmesi olduğunu bir kere daha tekrar etti. Yunanlıların Anadolu'dan ayrılma tarihini Tür-

kiye son kez 13 Aralık'a kadar uzatmıştı ve bu tarihin dolmasına iki haftadan az bir zaman vardı.

Aynı günün daha erken saatlerinde Fridtjof Nansen'in sunduğu raporda Yunanlıların Anadolu'dan uzaklaştırılmasının neden olduğu insani felaketin boyutları çok karanlık bir tablo olarak çizilmişti. Bu rapor Nansen'in (ve onun gibi düşündükleri halde bunu açıkça dile getirmekten çekinenlerin) en uygun gördüğü çözüm yolunu açıkça öneriyordu: "Yakındoğu'da nüfusları birbirinden ayırmak... Yakındoğu'ya huzur sağlayacaktır" gerekçesine dayandırılarak üzerinde mutabakata varılmış bir mübadele. Başka bir deyişle, Anadolu'dan zaten en kötü koşullarda gerçekleşmekte olan Rumların göçü bir şekilde düzene sokulup resmi bir konum kazandırılmalı, diğer yandan Yunanistan'da yaşayan Müslümanlar Türkiye'ye gönderilerek Yunanistan'a akın akın gelmekte olan mültecilere "yer açılmalıydı".

Batı dünyasının liberal düşünceli insanları Türkiye'nin Hıristiyan tebaasını sınır dışı etmesinin kabul görmesi, hatta uluslararası bir anlaşmayla teyit edilmesi karşısında dehşetle irkildiler. Lausanne'dan bildiren *New York Times* muhabiri, 1 Aralık'ta "modern dünya tarihine kara bir sayfa olarak geçecektir" diyordu. Gazete haberi şöyle devam ediyordu:

> İsmet Paşa medeni dünyanın devlet adamları önünde, daha birkaç yıl önce sayıları iki milyon olan yaklaşık bir milyon Hıristiyan Rum'un Türkiye topraklarından sürülmesinin karara bağlandığını açıkladı. Türk hükümeti büyük ayrılışın gerçekleşmesi için iki hafta daha vermeyi lütfetti. Medeni güçlerin devlet adamları Türkiye'nin verdiği bu hükmü kabul ettiler ve 1910-1917 arasında katledilen 800.000 Ermeninin kaderlerine benzemesin diye binlerce Rumun bir an evvel bu felaketten kurtarılmasının yollarını aramaya başladılar.

Bir gün sonra gazetenin başmakalesinde şu retorik soru soruluyordu:

> Bu Anadolu'nun Hıristiyan azınlıklarının sonu mu olacak – bu topraklar ki, Türklerin ayak basmasından bin üç yüz yıldan fazla bir zaman öncesinde Aziz Paul'un boydan boya gezerek misyonerlik çalışmalarını yürüttüğü, Asya'daki 'ilk yedi kilisenin' kurulduğu, Kitabı Mukaddes'te sözü edilen vahiylerin yollandığı topraklardır...

Bu öfke patlaması modern dünyanın kulağına sanki başka bir çağa aitmiş gibi gelebilir. Batı müessesesinin Hıristiyanlığı diğer inançların üzerinde gördüğü, Hıristiyan güçlerin elinde acı çekenler dahil diğer dinlere mensup savaş kurbanlarına, Hıristiyan olanlara oranla daha az sıcak yaklaşılan bir dönemi hatırlatabilir. Bazı Doğulu Hıristiyanlara göre bu başmakale, bir taraftan din kardeşlerinin kaderine hüngür hüngür ağlarken diğer taraftan savaşın oldubittisine hiç ses çıkartmayarak her şeyi kabullenen Batılı ikiyüzlülüğünün bir göstergesi. Her ne olursa olsun, İngiliz ve Amerikan öfke bulutuyla Türklerin meydan okumasının gerisinde bir pazarlığın hızla şekillenmekte olduğu bir gerçekti. Nansen'in "insanları ayrıştırma" önerisi, bu insanların kendi fikri alınmamış da olsa geniş kabul gördü. Tartışma konusu yalnızca bunun hangi şartlarda gerçekleşeceği etrafında yoğunlaşmıştı. Nansen'in Türk-Yunan mübadelesi çağrısı ateşli Türk delegesi Rıza Nur tarafından 'Tanrının bir ihsanı' olarak görüldü. Zamanın milliyetçi düşüncesini açıklayıcı bir kaynak oluşturan hatıratında Rıza Nur, o günlere şöyle not düşüyor: "bizler ahali mübadelesini teklif etmeyi istiyorduk, ancak bunu yapmaya cesaretimiz yoktu." Nansen'in bu yönde başı çekmesinin, Türk heyetinde yarattığı sevinç böylelikle açıklanmış oluyor.

Ama Nansen'in "ayrıştırma" çağrısının bu denli kabul göreceği belki o zaman o kadar da açık değildi. Önerinin içeriğinden memnun kalmalarına rağmen Lozan'daki Türk delegasyonu prosedür gereği Nansen'in raporunu 1 Aralık toplantısında şahsen okumaması konusunda ısrar ettiler. Raporu bir başkası okumalıydı. Nihayet ertesi gün, esirler ve azınlıklarla ilgili yeni kurulan bir alt-komisyonda Nansen, acil çözüm bekleyen 'insani' durum olarak tanımladığı bu durumla ilgili kendi adına konuşma imkânı elde edebilecek ve Türkiye ile Yuna-

nistan arasında genel bir zorunlu mübadeleden bahsedebilecekti. Bir gün sonra, Nansen Norveç'e döndü. Bir hafta sonra kendisine Nobel Barış Ödülü verildi: bu ödül kendisine sadece Rusya'da savaş esirlerine ve açlık kurbanlarına yönelik yardımlarından dolayı değil, "halihazırda Küçük Asya ve Trakya göçmenleri için yaptığı katkılardan" dolayı verilmişti.

Nansen'in Ege'nin bir yakasından ötekine zorunlu nüfus mübadelesi fikrine verdiği destek (ki Nansen mübadeleyi sadece bir acil durum tedbiri olarak değil, bir stratejik seçim olarak da görmekteydi) ahlaki bir sorun yaratmış olsa da, bu durum Nobel Ödül Komitesi'ni fazlaca rahatsız etmemişti. Daha önce esirlerle ilgilenmesi ve bu konuyla ilgili yaratıcılığını kullanması için Nansen'e talimat veren Batılı ülkelerin de vicdanı pek sızlamış gibi görünmüyordu. Nansen'in biyografisini yazan Roland Huntford bu durumu şöyle kayda geçiyor: "Davranışlarını meşru göstermek için Büyük Devletler ilk kez bir uluslararası bürokratı kullandılar."

Lozan'da Aralık ayı boyunca ve Ocak ayının başlarında mübadelenin kapsamı konusunda çok yoğun pazarlıklar yaşandı. Eleftherios Venizelos'un İstanbul'un Rum nüfusunun mübadele dışında tutulması konusundaki ısrarlarına Nansen de destek verdi. Türkler bu varlıklı dinamik topluluğun mübadeleye dahil edilmesini sağlamak için ödünsüz tavırlarını sürdürdüler. Ankara açısından, savaş öncesi şehrin yaklaşık yarı nüfusunu oluşturan İstanbul Rumlarından kurtulmak mübadelenin sağlayacağı başlıca "yararlardan" biriydi. Türk tarafının bununla yakından ilişkili bir başka talebi de Ortodoks Patrikhanesi'nin Boğaz kıyılarından uzaklaştırılmasıydı. Osmanlı emperyal sisteminin en parlak yıllarında Patrik bu kurumun köşe taşlarından biriydi. İster Rum olsun ister olmasın Patrik imparatorluğun Ortodoks Hıristiyan tebaası üzerinde çok büyük bir idari nüfuza ve vergi toplama gücüne sahipti. Bunun karşılığı olarak da Hıristiyanların padişaha bağlılıklarının garantisi ve doğal olarak oldukça büyük bir vergi diliminin saraya aktarılmasını sağlayan makamdı. Ancak yeni, modern Türkiye devletinin kurucuları, yıllarca devlet içinde devlet gibi davranan böyle bir kuru-

mun, azınlıkların (artık kendilerine ne kadar hoşgörüyle yaklaşılıyorsa) tüm vatandaşlar gibi vergilendirileceği, askerlik yapacağı ve eğitim göreceği bir ülkede yeri olamayacağını savunuyorlardı.

Türk milliyetperverlerinin Patrikhane ile ilgili daha başka şikâyetleri de vardı. 1921 Aralık ayından beri Patrik IV. Meletios savaşta Yunanlılara tam destek vermişti. Teoloji alanında modernist bir yaklaşıma sahip Venizelos dostu IV. Meletios, savaş sırasında, özellikle işler Yunanlılar aleyhine dönünce onlara moral ve maddi destek sağlamak için (ki bu Batı kiliselerinin desteğini de kapsıyordu) varını yoğunu ortaya koyarak mücadele etmişti. Muzaffer Türk milliyetperverleri için İstanbul Rumlarıyla birlikte onlarla ortak beklentiye sahip dini liderlerinin ülkeden uzaklaştırılması, Lozan Konferansı'nın erken safhalarında pazarlığı mümkün olmayan talepler olarak masaya sürülmüştü. Nihayet 16 Aralık'ta İsmet İnönü Patrik'in ülkeden çıkartılmasını isteyen talebini konferansa sundu. Öne sürülen sav, Hıristiyan, Müslüman ya da herhangi bir başka dine ait bu tür yarı-siyasi rolü haiz kurumların yeni Türkiye devletinde yeri olmayacağıydı. Eski Osmanlı sisteminde siyasi ve dini liderlik olan halifelik erki tek bir kişide, padişahta toplanmıştı. Ne var ki, Lozan Konferansı'ndan birkaç gün önce Osmanlı padişahı bir İngiliz vapuruyla kaçarak ülkeyi terk etmişti: yani siyasi ve dini liderlik artık hiçbir zaman tek bir kişide birleşmeyecekti. Tanrı ve Sezar arasındaki bu yeni ayrılık Müslümanlara olduğu kadar Hıristiyanlara da uygulanmalıydı ve Ortodoksların Patrik'i de ıslah olmaz bir siyasi figür olduğu için Haliç kıyılarındaki eski ikametgâhını terk etmeliydi.

4 Ocak'ta Türk delegasyonu Patrikhane'nin yurt dışına gönderilmesi konusundaki ısrarını daha sert bir dille tekrarlarken son savaşta Patrik Meletios'un Yunan davasının ateşli taraftarlığını yaparak oynadığı rolün altını özellikle çiziyordu. Konuşmalarda Türkiye'nin bu konuda tatmin edici bir sonuç elde edemediği takdirde diğer müzakerelerden de çekileceği, İstanbul Rumlarının en önce ve tek taraflı olarak ülkeden çıkarılacağı konusunda ısrar edeceği iması vardı. Aynı zamanda, eğer Yunanlılar ruhani liderliklerinin bir başka yere taşınmasını, örneğin Yunanistan'ın Türkiye'ye yakın manastırlar bölgesi At-

hos Dağı'na taşınmasını kabul ederlerse Türkler daha fazla sayıdaki Rumun Osmanlı başkentinde kalmasına izin vermeye razı olabilirlerdi. İngiliz delegasyonu, gerek aleni olarak gerekse özel görüşmelerinde Patrikhane'nin eski ikametgâhında kalması konusunda direndi. Lord Curzon yardımcısı Harold Nicolson'u, Türk delegasyonunu ziyaret ederek Doğu Hıristiyan dünyasının bu en yüksek kurumu hakkında İngiliz halkının hassasiyetini, bu tarihsel kuruma karşı atılacak herhangi bir olumsuz adımın, Canterbury Başpiskoposluğu ve genel olarak Britanya camiası tarafından çok kötü karşılanacağını açıkça ifade etmesi için görevlendirdi.

İngiliz halkının Patrik'i ne kadar tanıdığı ya da Lord Curzon'un bu meseleyi ne ölçüde kendisine dert ettiği tartışmaya açıktır; ancak dışişleri sekreteri gayet iyi biliyordu ki Türk-Yunan sorununun yanlış yönetilmesinin ülkenin iç siyasetindeki bedeli çok yüksek olabilirdi. Henüz birkaç ay önce tecrübeli Liberal başbakan Lloyd George'un meslek yaşamı, Yunan davasına ve Venizelos'a verdiği şartsız desteğin boşa çıkmasıyla epeyce zedelenmişti. Tarihteki yeri konusunda aşırı hassas olan bu dış işleri sekreteri, Hıristiyanlığın doğuşundan beri var olan bir makamı elinde tutan bir din adamının uzaklaştırılmasına İngiltere'nin vereceği onayın, rahatlıkla geri teperek kendi şöhretine halel getireceğini düşünmüş olmalıydı.

Venizelos ve Yunanlıların hemen kabul ettikleri bir öneri de Curzon tarafından verilen ve Patrik'in gelecekteki rolünün sadece dinsel görevle sınırlı olmasını dile getiren öneriydi. Patrik'in tüm "siyasi ve idari" görevleri elinden alınacaktı. Dinsel kimliği ancak bu şartlarda olduğu şekliyle kalacaktı. 10 Ocak'ta Lord Curzon, eğer Patrikhane olduğu yerden alınıp başka yere taşınırsa bunun "bütün Hıristiyan aleminde şok yaratacağını" Türklere açıkça beyan etti. Ancak bu sırada perde arkasında pazarlıklar çoktan başlamıştı bile. Hemen arkasından İsmet Paşa, Patrikhane'nin rolünün bütünüyle ruhani olarak kalması kaydıyla Türk tarafının 'uzlaşmacı eğiliminin en yüce kanıtı olarak' yurt dışına çıkarılması talebinden feragat edeceğini açıkladı. Her zamanki pervasızlığıyla Rıza Nur hatıratında Türk delegasyonunun

bu tavize yanaşmaya nasıl razı olduğunu anlatıyor. Patrik'i yerinde tutmak 'yılanı deliğinde tutmak' gibi olacaktı – bir başka deyişle, Türk yetkililerin dikkatli gözleri hep üzerinde olacaktı. Eğer dini lider Athos dağına yollanırsa, 'zehrini daha kolay akıtacaktı'; bu Türk doktorun önerdiği acı ilaç işte buydu.

Bu pazarlık konusu daha geniş kapsamlı bir başkasının önünü açacaktı: Patrik'le birlikte cemaati de, yani İstanbul'un Rum ahalisi de mübadeleden muaf tutulacaktı. Türkiye tarafından bakıldığında, dini lideri siyaset yapmaktan men edilmiş bir Rum topluluğu daha az tehditkâr ve katlanılması daha kolay bir gruptu. Konferansa katılan Türk delegasyonunun başarılı bir biçimde dayattıkları, bütün dini azınlıklar gibi İstanbul Rum azınlık mensuplarının bütün Türk vatandaşlarıyla aynı statüde askerlik yapmaları talebi de ayrıca kabul görecekti. Konferansın başında Batılı güçler azınlıkların Türk ordusunda askerlik yapmaktan muaf tutulmaları için epeyce bastırmışlardı. Bu konuyla ilgili Rıza Nur'un görüşü yine duyarsız bir lisanla şöyle dile getirilecekti: askerlik yapmaya mecbur edildikleri sürece İstanbul Rum cemaatine mensup gençlerin buradan göç etme eğilimi güçlü olacaktır ve bir kuşak sonra sadece bu uygulama, azınlığın sayısında keskin bir düşüş sağlayacaktır. Bu nedenle, tanınan diğer ayrıcalıklara karşılık Türklerin İstanbul Rumlarını muhafaza etme ısrarlarından geri adım atmaları mantıklıdır.

Ama bu 'diğer ayrıcalıklar' Türkiye açısından çok somut olmalıydı. Rum Patrik'in her türlü idari görevlerinin sona erdirilmesi ve Rum cemaate askerlik zorunluluğu getirilmesi yeterli değildi. 100.000 kadar, belki de daha fazla Rumun İstanbul'da kalmasına izin verilmesine karşılık Yunan tarafı da eşit ağırlıkta bir jestle cevap vermeliydi; sayıları aşağı yukarı aynı olan Batı Trakya Müslüman Türkü de mübadele dışı bırakılmalıydı. Burası Türk milliyetçileri için hassas bir bölgeydi. Türkiye'nin sınırlarını çizen 1920 Misak-ı Milli'sine göre Batı Trakya'nın geleceği bir plebisitle belirlenecekti – ki bunun sonucunda Batı Trakya Müslüman ahalisinin çoğunluğu büyük ihtimalle Türkiye ile birleşmeyi seçecekti.

Barış Konferansı sırasında Misak-ı Milli'de sözü edilen diğer taleplerin çoğu karşılanmıştı ve Batı Trakya sorununda da başarıya ulaşılması için Mustafa Kemal'e baskı yapılıyordu. Dar bir kıyı şeridinden dağlık arazilere doğru yükselen bu bölgede durum çok gergindi. Doğu Trakya'dan buraya akan Rum mülteciler gözlerine kestirdikleri ilk yerde konaklıyorlardı. Yunan polisiyle ordusu Müslüman evlerini boşaltarak yeni gelenleri buralara yerleştirmekle meşguldü. Yeni sınırın iki yanında da askeri birlikler giderek arttırılıyordu. Türk tarafında Mustafa Kemal'in komutanlarından bazıları Batı Trakya'nın savaşmadan Yunanistan'a verilmemesi konusunda ısrar ediyorlardı. Bu arada Atina'da da, Eylül ayında yönetimi ele geçirmiş olan bazı askerler Doğu Trakya'yı yeniden ele geçirmenin hayallerini kuruyorlardı. Bir başka gerginlik kaynağı da Batı Trakya'nın en son sahipleri Bulgarların, denize açılan koridorlarının ellerinden alınmasını hiç hoş karşılamamalarıydı. Başbakanları Aleksander Stambolitsky, Bulgaristan'ın Ege'ye doğru tek taraflı bir harekât başlatabileceğini ima eden konuşmalar yapıyordu.

Bütün bu nedenler yüzünden Türk ve Yunan diplomasisinin iki büyük ustasının çıkarları bir yerde birleşiyordu: yani Lozan'da Yunan dünyasının en önde gelen şahsiyeti, ancak resmi bir sıfatı olmayan Venizelos ile Ankara'da Mustafa Kemal'in. Her iki lider de iki tarafın sınırları ve halkı ile ilgili nihai bir anlaşmaya, yani her iki ülkeyi kendi yeniden yapılanmasını gerçekleştirmek için gerekli olan enerjiden mahrum etmeyecek, savaş sonrası paylaşım savaşından memnun kalmayan ülkelerin planlarını bozan, genişlemeci güçlerden ziyade bizzat bu iki ülkeyi "tatmin" edecek bir anlaşmaya mümkün olan en kısa zamanda varmak istiyorlardı. Mustafa Kemal açısından Batı Trakya'yı olduğu gibi Müslüman nüfusuyla birlikte Yunanistan'a bırakmak, gerek Atina'yı gerekse kendisini destekleyenleri uzlaştıracak pratik bir anlaşma noktası gibi görünüyordu. Aynı zamanda, başka bir ülkeye yollanmak istemeyen ve bu durumu protesto eden Selanik'teki bazı Müslümanlara rağmen Mustafa Kemal, Yunanistan'ın geri kalanında yaşayan Müslümanların Türkiye'ye gönderilmesine hiçbir şart ileri

sürmeden kabul etmeye hazırdı. Sokaktaki halkın duyguları ne olursa olsun Türkiye'nin yöneticileri Yunanistan'ın birçok yerinde Müslüman unsur olarak geriye ne kalmışsa her şeyi "içeride toplamaya" kararlıydılar.

Kısmen kendi ülkesindeki insanlık dramı yüzünden Venizelos da mümkün olan en kısa zamanda bir Türk-Yunan anlaşmasının imzalanmasından yanaydı. Türkiye ile sabık düşmanları arasındaki daha büyük ve halledilmesi çok daha zor anlaşmazlıklar yüzünden –örneğin İngilizlerle Kuzey Irak ve Karadeniz'e ulaşım, Fransa ve İtalya ile ekonomik ayrıcalıklar yüzünden– kendisini yolundan alıkoyacak pazarlıklara girişmeye hiç niyeti yoktu. Ocak ayının sonunda, Lozan Konferansı'nın başlamasından iki ay sonra, bu büyük sorunların halledilmesine ilişkin yeşil ışık henüz ufukta görünmüyordu. Türkler Lord Curzon'un saldırgan tavrından usanmışlardı; aslında bu duygu biraz da karşılıklıydı. Bu arada İngilizler, Fransız ve İtalyanların Türklere yaltaklanmak amacıyla el altından giriştikleri gizli kapaklı işleri gördükçe iyice sinirleniyorlardı. Ermenilerin yurt meselesi de sinirleri iyice geriyordu. Ermeni delegasyonunun söz aldığı her seferinde, Türk delegasyonu bunu protesto ederek salonu terk ediyordu. Lozan'da gözlemci olarak bulunan Amerika Birleşik Devletleri, Doğu Hıristiyanlarının, bilhassa Ermenilerin içinde bulunduğu kötü durumun liberal Amerikalıların hissiyatını çok olumsuz etkilediği gerekçesiyle bu sorunun sürekli gündemde tutulmasını mecburen istiyordu. Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'yla savaşmamış, giderek büyümekte olan ve ileride Avrupalılara karşı yandaş bir ekonomik güç olma potansiyelini taşıyan Amerika Birleşik Devletleri ile arayı bozmayı hiç istemiyorlardı. Ancak Amerika'nın Ermeniler hesabına ileri sürdüğü ricalara da boyun eğmemeye kararlıydılar.

Kuşkusuz Yunan politikacıları, kendileri gibi Türklerin gazabına uğramış olan Ermenilerin durumuna sempatiyle yaklaşıyorlardı. Türklerin Anadolu zaferinden beri Yunanistan, kendi ırkdaşlarıyla birlikte on binlerce Ermeni mülteciyi de ülkesine kabul etmiş, onlara da sığınacak yer sağlamıştı. Ama Venizelos, her iki ülkenin çıkarlarına

hizmet edecek bir anlaşmanın Ermenilerin kaderi yüzünden engellenmesini kabule asla hazır değildi. Türkiye ne olursa olsun Rum nüfusunun hepsini ya da hemen hepsini sınır dışı etmeye hazırken, Venizelos'un neden böyle düşündüğünü sormak yerinde olacaktır. Herhalde buna en iyi cevap şöyle bir şey olmalı: net sonuç belki aynı olacaktı ama, tek taraflı sınır dışı etmeyle uluslararasınca onaylanmış sınır dışı etme arasında farkın büyük olduğu da yadsınamazdı.

Lozan'da bulunan İsmet Paşa ile Ankara'da bulunan Hüseyin Rauf arasında gidip gelen telgraflardan anlaşıldığı kadarıyla –ki bu telgraflar modern Türk tarihinin klasik metinleri arasında yer alır– Türkler başından beri İngilizlerin ve diğer Batılı devletlerin Osmanlı Hıristiyanlarının kaderi ile ilgili şikâyetlerini tamamen menfaatleri gereği dile getirdiklerine inanıyorlardı. Hıristiyanları topraklarından atmaya hazırlanan Türkleri azarlarlarken Müttefik siyasetçilerin yapmak istediği sadece kendi ülke halklarında Türk düşmanlığı yaratarak esas ilgilendikleri konularla ilgili Türkiye üzerinde bir baskı oluşturmaya çalışmaktı. Bu konular da İngilizler açısından Irak petrolü ve denizlerde serbest seyir hakkı, Fransızlar ve İtalyanlar açısından ise kendi vatandaşları için vergi muafiyeti ve yasal dokunulmazlık gibi ekonomik imtiyazlardı.

İsmet İnönü durumu böyle değerlendiriyordu. Konferansın açılmasından birkaç gün sonra 23 Kasım'da, Türk heyeti kendi hükümetine şu tavsiyede bulunuyordu: "Onlar [Müttefikler] tüm Hıristiyanları sınır dışı etme niyetimizden söz ettiler; ben bunun doğru olmadığını söyledim... sanıyorum azınlıklar meselesinde büyük sıkıntı yaşayacağız." Ama muhakkak ki, bu telgraf trafiğini okuyan üçüncü şahısların makul itirazlarını dile getirebilecekleri gibi, Türkiye'nin bir plan dahilinde tüm ya da tümüne yakın Hıristiyan vatandaşlarını ülkeden çıkarma işinin zaten başlamış olduğu bilinen, basit bir gerçekti. Muzaffer Ankara hükümetinin tüm Rum topluluğuna (ya da pratikte kadınlara, yaşlılara ve çocuklara) yurdu terk etmek için birkaç hafta tanırken güçlü kuvvetli Ortodoks Hıristiyan erkeklerin alıkonulup çalışma gruplarına gönderildikleri doğru değil miydi? 1 Aralık'taki beyanatın-

da İsmet İnönü bu gerçeği yadsımamıştı. Gayet açık belirttiği gibi, Ankara'nın vereceği en büyük taviz istenmeyen azınlığın yurdu terk etmesini on beş gün ertelemek olabilirdi.

Bu durumu açıklıkla ortaya koymasına rağmen Ankara hükümeti, 'tüm Hıristiyanları' hatta tüm dinsel azınlıkları topraklarından atarak keyfi bir zulüm uyguladığı yolunda kendisine yapılan imalara karşı hassasiyetini koruyordu. Bu ayıba karşı en güzel savunma Yunanlıların ve dolayısıyla uluslararası camianın verdiği onaydı. Bölgedeki Rumların en büyük hamisi olan Yunanistan'ın, bunların büyük bölümünü Anadolu'dan uzaklaştırma kararına onay verdiği andan itibaren Lord Curzon'un, *New York Times*'ın başyazarlarının ya da herhangi bir başkasının şikâyetlerine gerekçe bulmaları hayli zor olacaktı.

Oysa, Ankara'nın da vurguladığı gibi tüm Rum Ortodoksları sınır dışı etmek tam olarak tüm Hıristiyanların sınır dışı edilmesi anlamına gelmiyordu. Her şeyden önce ana Ortodoks kilisesiyle doktrin farklılığı olan Ermenileri otomatik olarak kapsamıyordu. Yeni Türkiye devletinde Ermenilerin kalıp kalmayacağı farklı bir sorundu. İkinci olarak, sınır dışı etme politikası Türkiye'de yaşayan Batı Hıristiyanlığının yandaşları –örneğin Roma Katolik kilisesi mensuplarıyla Protestanlığın çeşitli biçimlerini seçmiş olanlar– kapsam dışı bırakılıyordu. Daha da çelişkili olan husus, Türk hükümetinin ilk başlarda, hatta 1922 sonuna kadar, savunduğu görüş çerçevesinde Kapadokya'nın Türkçe konuşan Ortodoks Hıristiyan ahalisinin bu büyük göçten muaf tutulmasıydı. Bu topluluğun statüsü herhangi bir Rum-Türk yerleşimi için olduğu kadar Türkiye'nin geleceği için de kritik bir meseleydi. Bu topluluğun sayısı en azından 50.000, belki de 100.000 civarındaydı. Müslüman komşularıyla her zaman iyi kötü barış içinde yaşamış olan Kapadokyalı Ortodokslarla Müslümanların birlikte yaşayamayacaklarını iddia etmek pek gerçekçi olmayacaktı.

Bazı yönlerden orta Anadolu'nun Türkofon Hıristiyanlarının durumu, Girit'te yaşayan Yunanca konuşan Müslümanların durumunun tam bir yansımasıydı. Her iki toplum, milliyetçi teorinin iddialarının aksine gerçek hayatta "Yunanlılar" ve "Türkler" arasındaki far-

kın o kadar da keskin ve basit olmadığının canlı kanıtıydı. Milliyetçi tarihçiler Kapadokya Hıristiyanlarının dinlerine binaen 'gerçekten' Rum mu, yoksa 'gerçekten' Hıristiyan Türk mü olduklarını tartışırlar. Ancak her iki bakış açısı da insanların günlük yaşamından ziyade ideolojilere bağlı olarak belirlenmiştir. Bir Kapadokya köyündeki Osmanlı Hıristiyan köylüsü hayatının bazı alanlarında Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin yetkisine uygun hareket etmek zorundaydı: sadece dinsel yaşamı değil, eğer varsa eğitimi, doğum, evlenme ve ölüm törenleri de Rum Ortodoks Patriğinin yetki alanı içindeydi. Ama o aynı zamanda padişahın tebaasıydı ve padişahın Anadolulu tebaasının büyük bölümüyle aynı dili konuşuyordu; yani bir başka deyişle Türk'tü. Onun 'gerçekte' Türk mü yoksa Rum mu olduğunu sormak neredeyse cevabı olmayan bir soruyu sormak demektir. Çünkü bu sözcükler bugünkü anlamlarıyla 19. yüzyılda mevcut değildi.

O zamanlar Kapadokya'da kimlikler hızla ve karmakarışık bir biçimde oluşmaktaydı. Bazı yerlerde Pontus Rumcası kadar eski ve değişik bir yerel Rum lehçesi Türkçe lehine kaybolup gidiyordu. Diğer bazı yerlerde ise Elen kültürü ve dili düzgün okullar sayesinde yeniden canlanıyordu. Türkçe konuşan ve Türkler gibi yaşayan Kapadokya Hıristiyanları ile gerçek Yunanlı gibi yaşayan İstanbul'dakiler arasında bir ayrım yapmak da kolay değildi. İstanbul'daki en zengin Rum ailelerin birçoğunu, büyük şehre göç etmiş ve bu süreçte daha da Yunanlılaşmış olan Kapadokyalı tüccarlar yönetiyordu. Sadece Türk-Yunan spektrumunda birçok noktanın var olduğunu söylemek yetmez; bu spektrumun içinde bir yönden diğer yöne aileler ve kişiler sürekli hareket halinde oldukları için sürekli yeni gerçeklikler ortaya çıkıyordu. Kapadokya Hıristiyanlarının 'gerçekte' Türk mü Yunanlı mı olduklarını soranlara verilecek en iyi cevap budur: yani ima edilen Türk mü, Yunanlı mı olma durumunda, iki cevabın mümkün olduğu ve biri olmadan diğerinin mümkün olmayacağıdır.

İdeoloji bir yana, Kapadokya Hıristiyanları muzaffer Türk milliyetperverleri için pratikte bir ikilem ve muhtemelen de bir fırsattılar. Onlar Orta Anadolu'da hayatları siyasi olarak güçlü bir Rum patrikha-

nesinin himayesi altında olan Hıristiyanların yaşamasını istemiyorlardı. Ancak bunların İstanbul Patrikhanesi'yle ilişkileri bir şekilde kesintiye uğratılabilirse Ortodoks Hıristiyanlar sadece katlanılabilir olmakla kalmayacak, kendisini Hıristiyan dünyasının saldırısı altında hisseden ve Türkiye'ye sadık kaldıkları sürece kurmaya kararlı oldukları laik devletleri içinde Hıristiyanlık dahil her türlü inanca yer vermek isteyen Türkiye hükümetine bazı avantajlar da sağlayabileceklerdi. Yunanistan'a karşı askeri zaferi yeni elde etmiş Türkiye önderliğinin en kıdemli üyeleri, Kapadokya Hıristiyanları sorununa oldukça büyük bir dikkatle eğilirken muhtemeldir ki durumu böyle değerlendiriyorlardı.

15 Eylül 1922'de kendisini Türk-Ortodoks olarak ilan eden yeni bir kilisenin kongresi Kayseri'de yapıldı. Bu grubun öncüsü Papa Eftim adında Türk milliyetçileriyle sıkı bağları olan kural tanımaz bir Ortodoks papazdı. Yüksek katlardan destek aldığı aşikâr olan bu inisiyatif, İstanbul Ortodoks Patrikliğinin Anadolu üzerindeki etkisine doğrudan bir meydan okuma niteliğindeydi. Verilmek istenen mesaj, yeni Türk devletinin diline, kültürüne ve etnik kimliğine ortak bir sadakat gösterdikleri sürece Müslüman ve Hıristiyan Kapadokyalıların bir arada yaşayabileceğiydi. 1968 yılındaki ölümüne kadar Papa Eftim Türkiye'de, hep etrafında dolaştığı yüksek resmi çevrelerden ara sıra, ancak asla koşulsuz olmayan desteğini almaya devam eden bir şahsiyet olarak yaşamını sürdürdü. 1923 Ekim ayında, İstanbul'un Müttefik işgalinden kurtulmasından bir saat önce Rum Patrikhanesi'ne bir saldırı düzenleyip altı papazın atılmasını, bir başkasının da değiştirilmesini rahatlıkla talep edebilmişti; ama niyeti Ortodoks Kilisesi'nin Anadolu'daki tam denetimini ele geçirmek ve eski Patrikliği yıkmak idiyse de, bunda başarılı olamadı. 1926 yılına gelindiğinde Papa Eftim çok sayıda Kapadokyalının yaşadığı Galata'da, iki önemli kilisenin denetimini eline almayı başarmıştı. Hayatının geri kalan bölümünde zaman zaman, Türk hükümeti Rum Patrikhanesi'nin hayatını zorlaştırmak istediği dönemlerde sesi duyuldu, ama yetkililer Rumlarla iyi geçinmek ihtiyacı hissettikleri zamanlarda yeniden dizginlendi. Gariptir, "Türk Ortodoks Kilisesi'nin" gelişimiyle ilgili bir sürü prosedüre ait

ayrıntı İsmet Paşa'nın Lozan'dan Ankara'ya yolladığı telgraflarda yer almaktadır. Bu meseleye belli ki büyük önem veriliyordu.

1922 yılının ortalarında Kapadokya'nın Türkçe konuşan nüfusunu hem Patrikhane denetiminin hem de önerilen Türk-Yunan nüfus mübadelesinin dışında tutma politikası genel kabul görüyor gibiydi. Lord Curzon 15 Aralık'ta gözlemlerini şöyle aktarıyordu: "Ortodoks Hıristiyanları Anadolu dışına sürme eğilimine rağmen inancım o ki sayıları 50.000 civarında olan uzlaşan Osmanlı Rumları yerlerinde kalacak." ("Uzlaşan Rumlar" nitelemesi, insanların bu anlaşılması zor kategoriyi, yani Kapadokya Hıristiyanlarını tarif etmek için kullandıkları birçok sıfattan biridir. Daha çok bilinen bir başkası *Karamanlides*'dir; ancak bu daha ziyade onların yazı sistemlerine, Türkçe alfabe ile Yunanca yazmalarına atıfta bulunan bir nitelemedir). Bir gün sonra Venizelos dışişleri sekreterinin sözlerine katılarak tahmininin "50.000 Türkçe konuşan Ortodoks'un her şekilde [Anadolu'da] kalacağı" yolunda olduğunu söyleyecekti. Türkiye adına İsmet Paşa bu tahminleri doğruluyor olmaktan memnun görünüyordu. Söz konusu topluluğun hiçbir zaman ayrıcalıklı bir statü talep etmediğini, ileride de böyle bir talepleri olacağını sanmadığını ileri sürdü. Bu sözleşme şartlarına bağlı kaldıkları sürece gerek Türkçe konuşan Hıristiyanlar gerekse herhangi bir başka dinsel azınlık memnuniyetle yerlerinde kalabilirlerdi.

Yani, hem Türkler hem de Lozan müzakerelerine katılan partilerden her biri başta Kapadokya Hıristiyanlarının mübadeleden muaf tutulacaklarına kani olmuşlardı. Eğer gerçekten muaf tutulsalardı, o zaman kendinden menkul Türk Ortodoks Kilisesi tamamen farklı bir rol üstlenmek durumunda kalacaktı. Başlıca fonksiyonu Rumları taciz etmek olan bir kurgusal yapı yerine bu kilise o zaman, inananlarıyla güçlü ve önemli bir yapıya dönüşebilecek, Türkiye'ye sadakat ile Hıristiyanlık inancı arasında uzlaşmaz çelişki olmadığının canlı kanıtı olarak hizmet verecekti. İlk ortaya çıktığı sıralarda herhalde bunu destekleyenlerin bazıları böyle bir sonuç bekliyordu. Başka hiçbir ülkeyle bir bağ kurma iddiası taşımayan oldukça önemli sayıdaki Ortodoks Hıristiyanı topraklarında tam ve sadık vatandaşı olarak barındıran bir

Türkiye de o zaman farklı bir devlet olurdu; Türkiye Cumhuriyeti'nin laik ve hoşgörülü olma iddiası çok daha fazla haklılık kazanırdı.

Öyleyse şu soruyu sormaya değer: Hıristiyan Kapadokya'nın tüm Türkçe konuşan köylüleri neden sonunda şaşkın bakışlarla buradan ayrılmak zorunda kaldılar? Sadece onlar değil, Ürgüp ve Kayseri gibi civar şehirlerde yaşayan daha varlıklı ve daha kültürlü akrabaları da, ikonalarıyla, sıkı dindarlıkları ve en sevdikleri azizlere ait mukaddes emanetleriyle toparlandıkları gibi neden aniden Yunanistan'a yollandılar? Anlaşılan o ki, Lozan'da taraflardan hiçbiri, Kapadokyalıların kendi tercihlerine uygun olarak yerlerinde kalmalarını sağlamak için bir diplomatik kavga verme zahmetine katlanmak istemiyordu. Görülüyor ki hem Türkiye hem de Yunanistan için Patrik ile ilgili yürütülen pazarlıklar, hesapları tersine çevirmişti. Yunan diplomasisinin bakış açısına göre, yerlerinde kalacak olan Kapadokyalılar hiçbir şekilde artık Rum Ortodoks Patrikliğinin nüfuz alanı içinde eskisi gibi yer alamayacaklardı. Bunun nedeni ilk olarak, Patrik'in kendisinin ruhani gücü dışında artık hiçbir güce sahip olmaması, ikinci olarak da, muhtemelen Kapadokyalıların Papa Eftim tarafından temsil edilen yeni 'Türk' hiyerarşisine boyun eğmek zorunda bırakılacaklarıydı. Yunanlılar için, ister dinsel, ister seküler olsun, Orta Anadolu'da Papa Eftim'in etkisi altında büyük bir Hıristiyan topluluğunun varlığı pek arzu edilen bir şey değildi. Her şeyden önce bu durumda, Rum Patrikhanesi yanında bir çıban başı gibi duran Papa Eftim'in varlığı giderek önem kazanacak; ayrıca belki de, resmi çevrelerin yanından ayrılmayan bu papazın Patrikhane'yi bir gün ele geçirme umutlarını yeşertecekti. Eğer bütün bu ihtimallerin alternatifi, bütün Kapadokyalı Hıristiyanları Yunanistan'a taşımak idiyse, belli ki bu Yunanlılar için bu çok daha fazla tercih edilir bir çözümdü.

Türk tarafı için, Patrik'in İstanbul'da kalacak olması gerçeği bile, elindeki yetkileri sınırlanmış da olsa, potansiyel cemaatinden ne kadarı mümkünse o kadarını eksiltmek isteğini doğurmuş olabilir. Türk yetkililer ne yaparlarsa yapsınlar Kapadokya'nın bazı Hıristiyanları Patrik'e sadakatlerini sürdürecekler, böylece Rum Ortodoksi-

sinin kolu Anadolu'nun içlerine kadar uzanmaya devam edecekti. Burada yine, toplu gönderme daha sağduyulu bir alternatif olarak belirmiş olabilir. Daha kapsamlı bakıldığında, ne Türkiye ne de Yunanistan, bir tarafta Ortodoks Hıristiyanlık ile Yunanlılığı, diğer tarafta ise Türkiye ve İslâm'ı birbirine bağlayan eski mantığı bir kenara itmeye tam olarak yanaşmıyorlardı. Türkiye, Papa Eftim hareketini daha gönülden destekleyerek ve onun potansiyel cemaatini, yani Türkçe konuşan Hıristiyanları Kapadokya'daki yerlerinde muhafaza ederek bu yönde bir adım atabilirdi. Ama böyle bir davranış, hem Yunanistan için hem de Ortodoksluğun tek teminatının Yunanistan'a olan sadakat olduğuna inanan İstanbul Rum Ortodoksları için korkunç bir tahrik unsuru olurdu. Ayrıca, on binlerce Hıristiyanı ülkenin içlerinde tutmak, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu daha da zorlaştırabilirdi. Bütün laik ve din-karşıtı retoriğine rağmen yeni Türk devleti, halkının büyük çoğunluğunun inancı olan Müslümanlığa ters davranmak istemezdi. Yeni hedef, Türkiye halkının Türkiye Cumhuriyeti'ne en azından İslâm dinine gösterdikleri bağlılık ölçüsünde bir sadakatle hizmet etmelerini sağlamak ise, cumhuriyet vatandaşları arasında fazla dinsel farklılıkların olmadığı bir ortamda bunu başarmak çok daha kolay olacaktı.

İdeal bir Türkiye kurmak için Türk-Yunan nüfus mübadelesi tek başına yetmezdi. Lozan toplantılarının açılış günlerinde Türkiye Başbakanı Hüseyin Rauf, İsmet Paşa'ya bazı telgraflar göndermiş, bu telgraflarda ona Ermeni nüfusun "mübadele"si için anlaşma zemini araması konusunda ısrarda bulunmuştu. Başka bir deyimle, istenen şey Türkiye'nin geriye kalan Ermeni nüfusundan zorla değil, bir mutabakat temelinde kurtulmasıydı. İsmet Paşa, gayet isabetli bir cevap vererek bu konuyu müzakere edecek herhangi bir tarafın mevcut olmadığını bildirdi. Kısa ömürlü Ermeni cumhuriyeti çok küçülmüştü ve Sovyetler Birliği'nin içinde yer alıyordu. Ermenileri herhangi bir grupla değiştirecek bir olanak olmadığı anlaşıldıkça Türk-Yunan pazarlığının çekiciliği artıyordu. Anadolu Rumları en azından "sadakatsiz vatandaşlar" kategorisindeydiler ve onların geleceğinden kendisini so-

rumlu hisseden dünyadaki tek ülke olan Yunanistan'ın özgürce verilmiş izniyle ülkeden çıkartılabilirlerdi.

Türkler ve Yunanlıların, karşılıklı değiş-tokuşlarda daha geniş diplomatik meselelere takılacaklarına dair duydukları korku haklı çıktı. 1923 yılının sonlarına gelindiğinde Türkiye ile Batılı güçler arasında global bir uzlaşma henüz gerçekleşmemişti. İngiltere ile Fransa arasındaki gerginlik arttıkça olaylar daha karmaşık bir hal almaya başladı. Ocak ortasında Fransız birlikleri Almanya'nın Ruhr bölgesine tek yanlı bir çıkarma başlattılar; bu harekât İngiltere tarafından tasvip görmedi. Noel tatili dahil on haftasını Lozan müzakerelerine hasreden Lord Curzon Ocak sonlarında, Türkler tarafından –doğrusu Fransızlar tarafından da– derhal reddedilen bir anlaşma taslağı hazırlamıştı. İsmet Paşa, Mustafa Kemal ve Büyük Millet Meclisi'nden daha fazla talimat almak üzere geri dönünce Şubat başlarında Konferansa ara verildi.

Ancak bu durum, kendilerini çok yakından ilgilendiren esirlerin değişimi, ahali mübadelesi gibi konularda Türklerin ve Yunanlıların yürüttüğü çalışmaları engellemedi. 30 Ocak'ta Venizelos ve İsmet Paşa, Rum Ortodoks Hıristiyanları ile Müslümanların "zorunlu mübadelesini" öngören ve Mayıs ayı itibariyle yürürlüğe konulması karara bağlanan anlaşmayı imzaladılar. Mübadele kapsamı dışında kalan gruplar sadece 1912'den beri İstanbul'da yaşayan Rumlarla Batı Trakya Türkleriydi. Mübadelenin resmen uygulanmasına bir yıl kadar başlanamadı çünkü Türkiye'nin dünyanın geri kalanıyla ilişkilerini belirleyen daha geniş anlamdaki Lozan Antlaşması'nın müzakereleri uzun bir zaman –Temmuz ayına dek– sürdü. Ancak Ocak ayının sonundan itibaren bir gerçek bütün acımasızlığıyla gözler önüne serilmişti: zulmüyle hoşgörüsünü kendine has bir biçimde harman etmiş olan geleneksel Osmanlı toplumu Hıristiyanlarla Müslümanların bir arada yaşamasına izin verirken Osmanlı dünyasının içinden doğan modern devletler artık buna izin vermeyeceklerdi.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Gizli İnançlar, Gizli Bağlar: Osmanlı Trabzon'unun Kaderi

Bugünün Trabzon'u, sürekli ticaret ve ulaşım yolları üzerinde olması ve Rusya'yla bağlantıları sayesinde gelişen, canlı bir Türk limanıdır. Neon ışıklı kebapçılarda veya ünlü bir futbol takımına ev sahipliği yapan stadyumunda burjuva zarafetinden pek iz yoktur. Fakat Osmanlı'nın son döneminde, Rumların önemli rol oynadığı burjuva yaşamı ülkenin yok olmasından önceki birkaç on yıl boyunca burada parlak bir biçimde gelişmişti. Bugün Kuzey Yunanistan'da (veya Marsilya'da, veya Manhattan'da) yaşayan bu ailelerin albümlerinde fraklı erkeklerle siyah ipek elbiseli hanımları, faytonlarla şehir dışındaki villalara yapılan gezileri gösteren resimlerde devrim arifesindeki Rusya kadar vakur, zarif ve yok olmaya mahkûm bir dünya vardır. Bu dünya, 1923 Ocak'ı başlarında hâlâ şehirde yaşayan Hristiyan Ortodoks ailelerin çoğuna, bir saat içinde yanlarına ancak taşıyabilecekleri kadar eşya alarak evlerinden çıkıp liman yakınında toplanmalarının söylendiği karlı bir günde kayboldu.

Bu kişiler, birkaç güne kalmadan İstanbul'daki hastalıktan kırılan mülteci kamplarına yollandılar. Yerinden yurdundan edilmiş Rumlardan hayatta kalanlar, anavatanları sayılan yere gönderildiler. Cema-

atlerinin birkaç üyesi, kış ortasındaki bu tahliyenin ardından Kuzeydoğu Anadolu'da kaldı. Bu kişilerin çoğu, Sovyet Rusya ile Türk milliyetçiler arasındaki yakın ilişki tarafından korunan Rus uyruklulardı. Kıyı bölgelerinin Hıristiyanlardan arındırılmasından sonra bile bu kişilerden bazıları dağlık iç bölgede bir yıl daha kaldılar.

1923 yılının Ocak ayında Lozan'da Türk-Yunan nüfus mübadelesi anlaşması nihayet bulurken göç gerçekleşti. Ocak sonunda anlaşmanın maddeleri belirlenmişti, fakat onaylanması ertesi sonbaharı buldu. Anlaşmanın Kuzeydoğu Anadolu'daki olası tek yararı bu bölgeden görece yüksek sayıda Hıristiyan Ortodoksun sağ çıkmasının güvence altına alınmış olmasıdır. Ancak bu kişilerin ayrılışlarının iyi ayarlanmış ve düzenli olduğunu söylemek mümkün değildir. Zaten nihai göçün yıllar öncesinden beri Rum burjuvazisi ortadan yavaş yavaş yok olmakta, yerine yeni bir Türk milliyetçi düzeni kurulmaktaydı. Bankerlerin villaları boşaltılmış ve zaman içinde bu binalar müzeye dönüştürülmüştü. Bulvarlar boyu uzanan ağaçlar kesilip yakılmış, kiliseler ya yıkılmış ya da tıpkı Kuzey Yunanistan'da camilerin kiliseye çevrilmesi gibi camiye çevrilmişti.

Karadeniz'in doğusunda yaşayan Rumlar, bölgedeki varlıklarını MÖ 700 civarında Ege'den gelen sömürgecilere dayandırmaktadırlar. Yunanlılar, kurdukları şehre *Trapezous* veya *Trapezounda* adını vermişlerdir. Şehir bugün dünyada Türkçe adıyla, Trabzon olarak tanınmaktadır. Şehrin geçmişinden bahsederken İngilizcede kullanılabilecek en tarafsız sözcük herhalde Rose Macaulay'ın komik romanı *The Towers of Trebizond* [*Trabzon Kuleleri*] ile ünlenen *Trebizond* sözcüğüdür. Burada Yunan kültürü yüzyıllar boyu, her bakımdan gelişmiştir. 1957'de Edinburg'lu sanat tarihçilerince restore edilmiş, bugün müze olan Aya Sofya kilisesinin fresklerindeki İncil'den alınma sahneler, Yunan ruhunun 13. yüzyılda büyük bir canlılıkla çiçek açtığının kanıtıdır. Fakat Helenizm'in belli başlı merkezlerinden uzak olduğu için, bu bölgedeki Rum nüfus hep kendi dünyasında, bölgeyle ilişkisi olan başka halklarla, ordularla ve hükümdarlarla geçinmenin bir yolunu bulmak zorunda kaldığı bir dünyada yaşamıştır. Şehir, tıp-

kı İstanbul gibi, 15. yüzyıl ortalarında Osmanlılar tarafından fethedilmiş, fakat bölgedeki hükümdar ailesi Komninos Hanedanı ve yeni Müslüman hükümdarlar arasında kurulan evlilik ve ittifaklar ağı sayesinde çevredeki dağlık bölgelerdeki Rum manastırlarının mülkleri ve bölgede ortak sahip oldukları topraklar ellerinde kalabilmişti.

17. yüzyıldan itibaren, Hıristiyan idaresindeki bir diğer kaynak olan gümüş madenleri, Rum Ortodoks cemaatin ekonomik hayatına yeni bir katkı sağladı. Bu madenler, limanın güneyindeki dağ vadilerinde zenginleşen köylülerin güçlenmesine yol açtı. Bu köylü ve tüccarların daha başarılı olanları kıyı kesimine taşındı ve Trabzon'un canlı ekonomisinde kendine yer edindi. Bu kozmopolit liman kentinin son yıllarında Rum azınlığın armatör, tüccar ve bankerleri servet sahibi oldular ve servetlerini okul, hastane yapımına harcadılar. Bunda şehrin, dağları aşıp Kuzey İran'da Tebriz'e uzanan ticaret yolunun bir ayağını oluşturmasının ve Çarlık Rusyası'yla ticarette aracı rol oynamasının da payı vardır.

Haritaya şöyle bir bakınca Müslüman Türkler ve Hıristiyan Ortodokslar arasında çıkabilecek bir nihai çatışmada Trabzon ve gerisinde, yani Anadolu'nun doğu yakasında tecrit edilmiş bu küçük ve zengin dağlık bölgede yaşayan Trabzon Rumlarının sonunun geleceği akla gelecektir. Nitekim böyle de olmuştur. Fakat merkezden uzaktaki bu Helen şehrinin son yıllarıyla ilgili esas ilginç nokta, Osmanlı toplumunun burada bunca uzun süre dayanması, Rumlarla Türkler arasındaki ince ve kısmen gizli ilişkiler ağının, başka yerlerde kırılsa da burada nispeten dayanıklı çıkmasıdır. Bu ilişkiler ağı içinde piskoposlar, iş adamları, siyasetçiler, askerler ve gangsterler vardır.

Yunanlılar Trabzon ve çevresine "Doğu Pontus", Samsun, Giresun ve Sinop limanları ve bunların arkasındaki bölgeye "Batı Pontus" derler. Batı Pontus kökenli Rumların Anadolu'daki son yıllarına dair hatıraları büyük oranda savaş, ölüm ve zorunlu yürütülme hikâyeleriyle doludur. Doğu Pontus'ta da bu tür olaylar yaşanmıştır, fakat oradan gelen Rumlarda güzel, hiç değilse acı-tatlı hatıraların oranı daha yüksektir. Bu hatıralar, Rum cemaatinin ayrılış arifesindeki refahı-

na ve kültürel alandaki başarılarına ve Trabzon'da Hıristiyanlarla Müslümanlar, Rumlarla Türkler, zenginlerle yoksullar arasında gelişen anlaşılması güç, kimi zaman gizli ortak yaşam biçimlerine dairdir.

Batı ve Doğu Pontus'un 20. yüzyıl başlarına ait tarihlerinde bazı bariz farklar vardır. Trabzon, 1916 baharında Çar'ın ordusunca ele geçirilmiş, Rusların Doğu Pontus'taki başarısı, cemaatler arası çatışmaların yoğunlaştığı ve hükümetin Hıristiyan sivillere uyguladığı kitlesel ihracın ilk uygulamalarının görüldüğü Batı Pontus'taki Türk yetkilileri öfkelendirmiştir. 1918 Osmanlı yenilgisiyle Samsun kendini kara bulutların içinde bulmuştur. Mustafa Kemal, Anadolu'nun tümünde Türk hakimiyetini kurma seferberliğini burada başlatmıştır. Bu dönemde Giresun yakınlarında son derece acımasız bir çete lideri olan Topal Osman da Hıristiyan nüfusa karşı yeni bir terör dalgası başlatmıştır.

Nüfus mübadelesinin arifesinde Samsun ve Trabzon arasında önemli, fakat daha az görünür bir fark daha vardı. Rum cemaatinin iki bölgedeki dini liderleri çok farklı kişilikteydiler. Samsun'daki en yüksek rütbeli Ortodoks din adamı, Makedonya'da düzensiz ordulara komuta etmiş ve doğrudan saldırı stratejisinin Karadeniz bölgesinde de işe yarayacağına inanan savaşçı piskopos Germanos'tu. Trabzon'daki en yüksek rütbeli Ortodoks din adamı olan Başpiskopos Chrysanthos Filippides ise kurnaz, ortalığı yatıştırmaktan yana, jeopolitik şartlardaki değişimlere hızla ayak uydurabilen ve çok taraflı bir çatışmada bütün tarafların saygısını kazanmanın uğraşmaya değer olduğuna inanan biriydi. Chrysanthos, Birinci Dünya Savaşı çıkar çıkmaz Türk valiyle yakınlık kurmuş, cemaatinin Osmanlı'nın sadık tebaası olarak kalacağına söz vermişti; böylelikle Türklerin, Hıristiyanların Rusya'ya bağlı olduğu yönündeki haklı şüphelerini hafifletmeye çalışıyordu.

Diğer Hıristiyan azınlık olan Ermenilerin ise, Trabzon'da iyice sert yaşanan insanlık dışı davranışlara maruz kaldıkları anlaşılıyordu. Türk memur ve doktorların 1919'da Osmanlı yetkililerin düzenlediği bir mahkemedeki tanıklığına bakılırsa bu bölgeden pek çok Ermeni çocuğu, aileleri güneye sürülürken zehirlenmiş, boğulmuş veya başka yöntemlerle öldürülmüştü.

Osmanlı yetkililerin "sadakatsiz" cemaatlere uyguladığı toplu cezalandırmanın ilk elden tanığı olan Chrysanthos, Rumların ihracının önlenmesinin sağlanması, zorunlu işçi yapılmaları durumunda da görece hafif işlerde çalıştırılmaları için uğraş veriyordu.

1916 baharında Chrysanthos, diplomatlık becerilerini başka bir yöne taşımak zorunda kaldı. Osmanlı ordusu geri çekilip de Çar'ın orduları Trabzon'a girdiğinde şehrin Rus idaresine devrini resmen gerçekleştiren piskopos olmuştur. İlk bakışta bu durum Hıristiyanlar için "özgürleşme", Türkler için ise köleleştirme anlamına geliyordu. Fakat işgal esnasında Chrysanthos, Türkler ve Müslümanların dayanılmaz acılar çekmesine engel olmak için çaba harcamıştı. Trabzon da dahil olmak üzere, Çar'ın idaresindeki tüm bölgelere yayılan devrimci hareketi de takip etmiştir. 1916 yılı ortalarında, Rus ordularının komutanı Grand Dük Nikolai Nikolayevich'ten yakında Romanov monarşisinin (ve dolayısıyla Rusya'nın savaşa dahil oluşunun) sona erebileceği yönünde bir uyarı aldığı söylenir. Piskopos, Grand Dük'ten aldığı cesaretle Osmanlı başkentinde Türkiye ile Rusya arasında, İngiltere'nin önünü kesecek ayrı bir barış antlaşması için ortamı yoklamış, ancak ne Türkler ne de onların Alman müttefikleri bu konuya ilgi göstermişlerdir.

Şubat 1918'de Ruslar nihayet Trabzon'u terk ettiğinde yerli Rumların çoğu –Hıristiyan Ortodoksların Kuzeydoğu Anadolu'da davayı kaybettiği korkusuyla– onlarla birlikte kaçtı. Kalan Rumlar arasında, 1918'in sonlarına doğru İttifak devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu yenilgiye uğratmasıyla kısa bir iyimserlik dalgası yaşandı – fakat Chrysanthos, bu rahatlamanın kısa süreli olduğunu anlayacak kadar iyi bir diplomattı. Chrysanthos'un bir anlık umuda kapılmasının nedeni, Trabzon'un o güne kadar hep ayrı bir dünya olarak var olmasında yatıyordu. Bizans devrinden beri şehirde Rumlar da Türkler de farklı hayatlar yaşamış, başka yerde başarılması zor uzlaşmalar içinde olmuşlardı. Chrysanthos da Yunanistan'la bir bağlantısı olsun olmasın, bir Pontus Rum devleti kurulması hayalini paylaşıyordu; ne var ki, bunun kurulmasının ne denli zor olduğunu çoğu kişiden önce fark etmişti. 1919'da Versay Konferansı'nda Yunan delegasyonu,

Trabzon'u da içeren Ermeni egemenliğinde bir devlet kurulmasını önerdiğinde Chrysanthos ve cemaati, sezgileri nedeniyle –belki de geleceklerini tamamen Ermenilere bağlamanın Türkiye'ye karşı bir düşmanlığı, yani Pontus Rumlarının belki de hayatta kalamayacakları bir durumu ima ettiğini sezdiklerinden– buna şüpheyle yaklaştılar. Chrysanthos'un öncelikli tercihi, Mustafa Kemal ve Türk milliyetçilerin rızasıyla kurulacak, güçlü ve siyasi yönden eşit bir Türk nüfusun da içinde yer alacağı bir Pontus Rum Devleti'nden yanaydı. Ancak Türkler onu geri çevirdiğinde Ermenilerle görüşmelere başladı, ki bu görüşmeler de hiçbir zaman hiçbir yere varmadı.

1920'den sonra Chrysanthos ve cemaatinin tek derdi hayatta kalmak oldu. Rum bankacı ve armatörler şehirden kaçıp da şehrin zengin günleri mazide kalırken bölgedeki cemaatlerin bir arada bulunması geleneğinden geriye kalanları yaşatmak için umutsuzca bir çabaya giriştiler. Hırçın Piskopos Germanos'un himayesinde geniş çaplı silahlı bir ayaklanma önerisinde bulunmak üzere gelen militan görüşlü Rum heyetini soğuk karşıladılar. Osmanlı Meclisi eski azalarından yerel Rum siyasetçi Matthaios Kofides ziyaretçilere, Trabzon Rumlarının başlatmalarını teşvik ettikleri silahlı mücadele esnasında ortalıkta olup olmayacaklarını sordu alay ederek. Olumsuz bir yanıt alınca konuklarına verdiği yanıt şu oldu: "Trabzon'un yanışını dürbünle seyredeceksiniz demek..."

Aynı dönemde, savaşa susamış bir başka grup da şiddeti kışkırtmak umuduyla Trabzon'dan doğuya gidiyordu: Batı Pontus'taki Rum ve Ermenileri yıldırmış olan çete reisi Topal Osman'ın gönderdiği bir katiller çetesiydi bu. Çeteciler ilk etapta 400 üniforma istediler. Bu talepleri reddedildiğinde daha da çirkin bir tavır takınıp Rum mahallesindeki evleri soymaya başladılar. Fakat limanı da elinde tutan bir Türk olan Yahya, bu davetsiz misafirleri gönderdi; onun bölgesinde izinsiz bulunuyorlardı. Yahya da Topal Osman'dan daha nazik biri değildi, fakat Rum cemaatiyle belli bir ilişkisi vardı ve bedelini ödedikleri takdirde onların Yunanistan veya Rusya'ya kaçmalarına yardım etmeye hazırdı.

Daha saygın Türk çevrelerince de Trabzon, başka yerlerden insanı çileden çıkaracak kadar farklı addediliyordu. Türk milliyetçi hareketinin ilk kalelerinden olmasına rağmen Trabzon'da yerel temsilciler Mustafa Kemal'in önderliğine boyun eğmeye isteksizdiler.

Sonunda Trabzon'un huzursuz Müslüman sakinlerinin Mustafa Kemal'e yaşattığı zorluklar, Mart 1923'te uç noktaya ulaşan bir dizi korkunç olayla bertaraf edildi. Önce Yahya, bölgedeki kışlaların yakınlarında gizemli bir şekilde öldürüldü. Bu cinayet, Mustafa Kemal ve onun liderliğine dair Ankara'da mecliste Trabzonlu vekillerin başını çektiği yeni yeni ortaya çıkmakta olan muhalefetin hoşnutsuzluğunu arttırdı. Bu vekillerden biri olan Ali Şükrü, muhalefet tarafına geçtikten bir müddet sonra ortadan kayboldu. Kısa süre sonra anlaşıldı ki Mustafa Kemal'in korumalığını da yapan Topal Osman ve çetesi tarafından öldürülmüştü. Osman'la ilişkisinin bir yük olmaya başladığını hisseden Mustafa Kemal, onu tutuklatmak için bir askeri birlik gönderdi; Osman açılan ateşle öldürüldü. Ali Şükrü'nün memleketi liman şehrinde yer alan cenazesi sırasında kabaran yerel haysiyet duygusunu kontrol altına almak için Mustafa Kemal'in hızlı davranması gerekiyordu. Nihayetinde Mustafa Kemal, Trabzon'da büyük bir saygıyla karşılandı ve kendisine eskiden bir Rum bankere ait olan bir ev armağan edildi; ancak bu inatçı kıyı halkının kendisine boyun eğmesini sağlaması biraz vakit alacaktı.

Bu olaylardan çok önce, bölgede yaşayan Rumlar, limanın eski kozmopolit geleneklerinden kurtarabileceklerini kurtarmak için son bir artçı eylem gerçekleştirmişlerdi. Rum Trabzon'un son günleri, Türk yetkililere şehirdeki liman ve su kanallarını yeniden inşa etmeyi önererek hemen hemen tüm diğer Rumlardan daha uzun süre kalmayı başaran mühendis Dimitris Fillizis tarafından aktarıldı. Fillizis, Osmanlı'nın 1918'de uğradığı yenilginin ardından bile "biz [Rumlar] Türklerin gereksiz provokasyonlarından kendimizi korumayı bildik" diyor. Örneğin Hıristiyan Ortodoks cemaatin büyük gurur duyduğu Rum Kızıl Haç Hastanesi'nin Rumların yanında Türklere de açık olmasına özen gösterilmiş. Şehrin önde gelen vatandaşları, önemli Türk

ve Rumları bir araya getiren bir "kardeşlik sempozyumu" düzenlemiş. Ona göre en az bir varlıklı Türk ailesi –Nemlizadeler– şehrin Hıristiyan seçkinlerince kabul görmüş ve onların rahat hayatını paylaşmış görünmektedir. Fakat Fillizis'in bir grup Rumun cemaatler arasındaki ilişkiyi iyileştirmek için tavsiyede bulunmasını istemek gayesiyle Nemlizadelerden bir zengin adama yapılan ziyarete dair anlattığı hikâye durumun içyüzünü gözler önüne seriyor. Rumların aldığı yanıt, acıtıcı bir fabl niteliğindedir: Tilki horoza, sende üç kusur bulamaz isem arkadaş olabiliriz, der. Horoz kabul eder. Tilki, horozu çirkin kırmızı ibiğe, keskin tırnaklara ve boğuk bir sese sahip olmakla suçlar ve onu yer. Hikâyenin ana fikri, kavga çıkarmak isteyenin mutlaka bir bahane bulacağıdır. Sonunda da Nemlizade kötümserliğinde haklı çıkmıştı işte.

Trabzon'daki Türk yetkililerin Mustafa Kemal'in tam anlamıyla yanında olmaması, bölgedeki Rumlara manevra için zaman tanıyordu. Fakat Türk milliyetçiler Anadolu'da güç kazandıkça ve savaşta işlerin gidişatını değiştirince o bölgedeki Rum cemaati için işler kötüleşti. Bölgeden çok sayıda Rum erkek, yüzlerce kilometre güneydeki Erzurum'da çalışma kamplarına gönderildi. Bu kaderden kaçabilenler ancak bölgedeki yetkililer için yararlı işler yapan Fillizis gibiler ve Rus pasaportu olan birkaç yüz kişiydi.

1921'in ortasında Batı Pontuslu Hıristiyan Ortodoks kitleler halinde gönderilirken aralarında siyasetçi Kofides'in de bulunduğu pek çok önemli Trabzonlu Rum dindaşlardan oluşan bir grup, Amasya'ya sürülüp vatana hıyanet suçlamasıyla asıldılar. İşler, en uyanık yerel vatandaşın bile anlayabileceğinden daha hızlı değişiyordu: Kofides tutuklanmasına karşı başta nahif denecek kadar sakin bir tepki vermişti – Osmanlı meclisindeki Türk meslektaşlarıyla ilişkileri mükemmeldi ve kendisi lehine ifade vereceklerinden emindi. Bu ümit kısa zamanda boşa çıktı. Ama Kofides'in pek çok Türk dostu olduğu yönündeki inancı pek de kendi kendisini aldatıyor anlamına gelmemeli. Trabzonlu Müslümanlar Kofidis'in idamını öfkeyle karşılamışlar ve "kendi" Rumlarından birilerini daha darağacına göndermeyi reddetmişlerdi.

Daha sonraki aylarda Fillizis'in her sosyal sınıftan Türk ile eskiye dayanan ilişkileri, onun da çok defa canını zor kurtarmasını sağlamış. Fillizis'in "bölgedeki Müslümanlar tarafından bir başka türlü sevilirdi" diye tanımladığı arkadaşı Panos Panayotides, yetkililerin Rum Cemiyeti'nde basit bir optik telgraf bulmasının ardından tutuklanmış; belli ki alet, ilkel bir slayt projektörü yapma umuduyla Panayotides tarafından satın alınmış. Şüpheli yerel Türk iş adamı arkadaşlarının yalvarması sonucu serbest bırakılmış. Daha sonra kalan Hıristiyan erkekler toplanırken Fillizis de tutuklanmış, fakat vali, bu mühendisin belediye için çok önemli bir iş yaptığı gerekçesiyle serbest bırakılması emrini vermiş. Yeni tutuklanan Rumlardan bazıları daha küçültücü işlere verilmişler. Osmanlılardan önce bölgeye hükmeden Komnenos Hanedanı'nın kalesini yıkmaları ve çıkan taşları yol yapımında kullanmaları istenmiş.

Fillizis, kendine hakim biri olmasına rağmen memleketinin kiliselerini dolaşıp parçalanmış ikonaları, yırtılmış rahip giysilerini ve kirletilmiş freskleri gördüğünü anlatırken yazdıkları bir ağıda dönüşmektedir. Kendi mahallesindeki kiliseye gidip çocukken zor anladığı ilahileri okuduğunu, dini bütün Ortodoksların yaptığı biçimde ikonaların önünde yere kapandığını hatırlıyor. "Sevgili rahibimiz Prodromos'un, cemaatimizin ağırbaşlı, eğitimli rahibinin tatlı sesini hatırladım ve dünyanın beyhudeliğine, bütün beyhude işlerin beyhudeliğine üzüldüm..."

Onun gidiş zamanı geldiğinde –anlaşılan 1923 yılı sonlarında– eşi ve bir hanım arkadaşı Rum mezarlığına son bir ziyaret gerçekleştirmiş ve mahallenin çocukları tarafından taşlanmış. "Haklarını teslim etmeliyim, bizim oralı Türkler genellikle iyi ve nazik insanlardı... Rum hemşehrilerini de çok severlerdi, *çünkü aynı soydan olduğumuzu düşünürlerdi*..."

Bu son iddia şaşırtıcıdır ve Rumlarla Türkler arasında Anadolu'nun bu bölgesinde, diğer bölgelerdekinden de yoğun biçimde görülen gizemli ilişkilerin özüne inmektedir. Hem Trabzonlular hem bazen Pontus Alpleri olarak anılan arka bölgesindeki köylerde yaşayanlar arasında Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki toplumsal duvarlar

yüksek olsa da aşılmaz değildi. Bazı ailelerin İslâmiyet'i kabul ettiği pek çok geniş Hıristiyan ailesi vardı. Bu durum, farklı inançlardan kuzenler arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açmış, fakat bu kopuşlar nadiren nihai olmuştur. Din değiştirmenin, özel inançların alanının çok ötesine geçen sonuçları olduğu doğruydu tabii. İslâm'a dönenler orduya alınabiliyordu, ama Hıristiyanların ödemesi gereken vergilerden muaf tutuluyorlardı. 19. yüzyılda Hıristiyanların Rusya'ya serbest seyahat etmek ve şanslarını burada denemek gibi bir avantajı vardı – ama bu, Osmanlıların gözünde padişah düşmanlarının elebaşı olmak gibi bir dezavantajı da beraberinde getiriyordu. Kısmen bölgedeki Hıristiyan manastırlarının süregiden gücü ve Hıristiyanların işlettiği gümüş madenleri sayesinde Pontus bölgesindeki köylüler hem Rumcayı hem de Hıristiyan inancını Anadolu'nun diğer yerlerindeki Rumlardan daha fazla korudular. Bazı bakımlardan Rumların dili, dinleri olan Hıristiyanlıktan daha uzun ömürlü olmuştur. Bölgedeki Hıristiyan kurumlarının gücüne rağmen, Pontus Rum dilini konuşan pek çok kişi İslâm'a geçmiş, hatta kimi durumlarda bu dine, din değiştirenlerde görülen o tutkuyla sarılmışlardır.

İki hayatı birden idare etmiş on binlerce kişi de vardır: Dışarıdan Müslüman gibi görünen, fakat gizliden gizliye Hıristiyan ibadetlerini uygulayan gizli Hıristiyanlar. Gizli Hıristiyanların tarihiyle ilgili pek çok şey gizemini korumakla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nun –İngiliz ve Fransızların baskısı altında– dini özgürlükleri arttıran bir kararname yayınlamasıyla 1860 civarında binlercesinin Müslüman inançlarını bırakıp Hıristiyan kimliğini ilan ettiğine dair belgeler bulunmaktadır. Bugün Yunanistan'da yaşayan Pontus Rum kökenliler arasında diyelim ki, dört-beş kuşak önceki ataları dışarıdan bakan bir göze Müslüman Türk görünenlerin sayısı az değildir. Bunu kabul etmek, bugünün Yunanlı kimliğine tutkuyla bağlı Pontus Helenleri için kolay değildir – ama gizli Hıristiyanların hikâyesi, Selanik'te yaşayan yazar George Andreadis tarafından canlı biçimde aktarılmıştır.

İşine tutkuyla bağlı amatör bir tarihçi ve Pontus Rum cemaati içinde aktif yer alan bir kişi olan Andreadis, Hıristiyan bir kız çocuğu

olarak 1920'lerde Türk bir aileye evlatlık verilmiş Ankara'da yaşayan bir kadının Yunanistan'daki akrabalarıyla tanışmasını anlattığı, bölünmüş bir Rum ailesinin gerçek öyküsünü aktaran kitabıyla ses getirmiştir. Yazar, daha da hassas bir meseleye eğilmiş, kendi ailesinin öyküsünü anlatarak gizli Hıristiyanların ilginç dünyasına ışık tutmuştur.

Andreadis, gizli Hıristiyanların karanlıkta kalmış kültürünü aktarmak için ömrünün son demlerini Kuzey Yunanistan'da mülteci olarak geçirdikten sonra 1955 yılında ölen anneannesinin anılarından büyük ölçüde yararlanmıştır. Neredeyse hiç okuma yazma bilmeyen, fakat müthiş bir hafızaya sahip bu yaşlı hanım, çok daha eski bir hikâyenin koruyuculuğunu yapıyordu: Hemen herkesin molla bildiği büyük dedesi Molla Süleyman'ın hikâyesiydi bu. Molla Süleyman, en azından görünüşte, Trabzon'un güney bölgesindeki Kromni Vadisi'nde büyümüş, kendi halinde bir aileden gelen yetenekli bir köylüydü. Yakınlardaki gümüş madenlerinin önemli bir istihdam kaynağı olduğu ve görece refah sağladığı yıllarda, 1767 yılında dünyaya gelmişti.

16 yaşında gittiği İstanbul'da Osmanlı mahalli idarecilerini etkileyip kadı yapılmasına yetecek kadar Arapça, Kuran ve İslâm eğitimi aldıktan sonra 22 yaşında memleketine döndü. Fakat molla, hayatının bir döneminde başka bir dini inanç bilgisine gömüldü: Bodrumunda ikona ve mumlarla dolu küçük bir kilisesi olan bir evde yaşayan bir Hıristiyan rahipti aynı zamanda. Bu ikonalardan Vaftizci Yahya'yı elinde kendi kesik kafasıyla bir meleğin kanatlarında resmedeni, Andreades ailesinin Selanik'teki dairesinde değerli bir aile yadigârı olarak saklanmaktadır.

Anlaşılan o ki "molla" gizli kilisesinde vaftizler düzenleyip nikâhlar kıyıyor, alışılmadık ve hassas bir aldatma içinde dünyasını sürdürüyordu. Tüm diğer Osmanlı cemaatleri gibi ataerkil örgütlenme içindeki gizli Hıristiyanların, dini bütün Müslüman komşularından "kız almak" gibi bir sistemi varmış. Evlilik gerçekleşir gerçekleşmez, 14 yaşından pek de büyük olmayan Müslüman gelin, müstakbel eşinin ailesinin denetiminde vaftiz edilir, sonra da kendi ailesiyle görüşmesi yasaklanırmış. Öte yandan, gizli Hıristiyanlar kendi kızlarını tama-

men Müslüman olan ailelere vermekten mümkün olduğunca kaçınırlarmış. Pontus bölgesi konusunda en büyük akademik uzmanlardan olan Anthony Bryer, bu cemaatin, Hıristiyan Rumların Anadolu'da Müslümanlar karşısında gitgide dillerini, dinlerini ve kızlarını kaybettiği süreci kırmanın bir yolunu bulduğuna dikkati çekiyor. Kızlarını Müslümanlara vermek yerine karmaşık ve yorucu bir düzenle süreci tersine çevirmişler. Molla Süleyman da, kızını gelin almak isteyen varlıklı bir Müslüman ailenin baskısıyla karşı karşıya kalınca hemen yoksul bir gizli Hıristiyan aileye gidip alternatif bir damat adayları olup olmadığını sormuş. Alelacele nişanlanan çift –mollanın 13 yaşındaki kızıyla arkadaşının 17 yaşındaki oğlu– çocukları ve torunlarıyla iki kuşak daha gizli Hıristiyanlar yetiştirmişler. Ancak mollanın torunlarının çocukları –hiç değilse ömürlerinin ikinci yarısında– açıkça Hıristiyan olarak yaşayabilmişler.

Molla Süleyman 1843'te 83 yaşında ölmüş ve Müslüman adetlerine uygun biçimde Trabzon'daki Müslüman mezarlığına gömülmüş. Ailenin dediklerine bakılırsa molla, cemaatin Hıristiyanlığa bağlılığını ifade etme zamanının gelip gelmediğini görmek için şehre inmiş. Ama yerli Hıristiyan piskoposlar bunun doğru zaman olmadığını söylemişler. İslâm'ı kabul etmiş bir Ermeni'nin, ilk inancına dönmesi üzerine asılması gibi tatsız bir olayla da dikkatli olmakta haklı oldukları doğrulanmış. Andreades ailesinin anlattıklarına bakılırsa rahip dedelerinin açıkça rahiplik yapabilme umudu bu haberle tamamen yıkılmış, adamcağıza inme inmiş ve sonunda ölmüş. 1856'da dini azınlıklara özgürlük getiren ve on binlerce kişinin Hıristiyan olduğunu açıkça ilan ederek Avrupalı güçlerin koruyucu şemsiyesine sığınmalarına yol açan kararnamenin ilanından sonra Trabzon'da durum değişti.

Bu girişimin nedenleri de gizli Hıristiyanların gerekçeleri de hâlâ tartışılmaktadır. Bir kurama göre, bu kişiler Hıristiyan ibadetlerini gizli tutarak yalnız dini inançlarını Osmanlı yetkililerden saklamakla kalmıyor, insanların sosyal ve eğitim hayatının her alanında müthiş bir güce sahip olan ve fazladan vergiler koyarak, okulların ne zaman, nerede inşa edileceğini söyleyip bu gücü kullanmaktan çekinmeyen yerli

Hıristiyan rahiplerden korunmak da istiyorlardı. Kuşkucu kişiler, gizliliğin avantajlarının 19. yüzyıl ortalarında Rusya'nın, kısmen kendini bölgedeki Ortodoks Hıristiyanların koruyucusu ilan edip Hıristiyan ibadetlerinin açıkça yaşanmasını cesaretlendirerek bu bölgeyi etkisi altına almaya çalışmasıyla değiştiğini söylemektedirler.

Bu kuşkucular arasında, büyük kitlelerin Hıristiyanlığı kabulünü Osmanlı ordusundan kaçmak için bir taktik uygulaması şeklinde gören İngiliz bürokratlar da vardı. Ancak kısa süre sonra fark ettiler ki artık böyle taktiklere gerek kalmamıştı çünkü kendini Müslüman olarak kaydettirenler, madenlerde çalışarak askerlikten kurtulabiliyorlardı. Böylece, söz konusu kişiler, bu sayede Osmanlı ordusuna girmekten kurtulabilecekleri ve Hıristiyan olmanın getirdiği –mükemmel bir eğitim sisteminden faydalanmak ve Rus İmparatorluğu'na kapağı atabilmek gibi– diğer ayrıcalıklardan yararlanabilecekleri sürece Hıristiyan din adamlarının kendi cemaatlerine dayattığı vergileri ödemeye değeceğine karar verdiler. Andreades, kendi ataları için durumun arada bir yerde olduğunu düşünmektedir: Onlar hem Hıristiyanlığı terk etmenin çok daha rahat olabileceği bir ortamda inançlarını gizli gizli sürdüren idealistler hem de rüzgârın hangi yönden estiğini iyi takip eden fırsatçılardı. Açıkgöz olmaya açıkgözdüler ama bu hiç yanılmadılar anlamına gelmiyor. Sanki İslâm'ı hiç terk etmemişler gibi Osmanlı ordusuna çağırılmışlardı ve bunun sonucunda da Rusya'ya göçler hızlanmıştı. 1856'da yayınlanan kararnamenin amacı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dini azınlıkların durumunu açıklığa kavuşturmak idiyse bunun fazla işe yaradığı söylenemez.

Her halükârda, 60 sene sonra Trabzon'un Ortodoks Rum cemaati son demlerini yaşarken gizli Hıristiyanların tuhaf öyküsü hâlâ gözler önüne açılmaya devam ediyordu. İki taraftan siyasi ve dini yetkililerin arada katı bir ayrım bulunduğu izlenimini vermeye çalışmaktaki ısrarlarına rağmen özellikle bu şehirde, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ayrım hiçbir zaman basit veya mutlak olmamıştı. Gizli Hıristiyanların içinde yer aldığı bir gri bölge her zaman mevcuttu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun alacakaranlığında farklı cemaatler ve farklı inançlara mensup kimseler arasındaki ilişkileri anlamanın zorluğu, son yıllarda yaşlı Rumlarla yapılan görüşmelerle iyice açığa çıkmıştır. Pontus Rumlarının etkileyici derecede uzun yaşaması ve hafızalarının keskinliği, onları sözlü tarih aşıkları için zengin bir kaynak kılmıştır. 1997 yılında Spiros Yakoustides'le, Selanik'teki dairesinde yapılan görüşme, 20. yüzyıl başlarında Trabzon'da ve çevresindeki "dinsel belirsizliği" açıkça ortaya koymaktadır. Yakoustides, anılarını Yunan toplumsal tarihçi Eleni Ioannidou'yla paylaştığında 101 yaşındaydı.

İhtiyar adam, ailesinin İmera adında –Rumca konuşan Hıristiyanların, Rusya'dan gönderilen paralar sayesinde müreffeh ve görece huzurlu bir hayat sürdüğü– bir dağ köyünden olduğunu hatırlıyordu. Fakat kendisi, çocukluğunun büyük kısmını Trabzon'un liman bölgesinde geçirmişti. Babası, onun doğumundan kısa süre sonra Rus İmparatorluğu sınırları içinde yer alan Gürcistan'ın kaplıca şehri Borzomi'ye taşınmış, annesi de salgın hastalıkların Karadeniz sahillerinde çok can aldığı 1901'de ölmüş. Kendisi de halasının yanında liman bölgesinde büyümüş, iyi Rum okullarında okumuş.

> Rumca'da "Exotiha," yani "surların dışı" olarak bilinen bir bölgede oturuyorduk. Orada yaşayanların çoğu Hıristiyan Rumlardı, fakat Türkler de vardı. Türk dostlarımız, komşularımız vardı; beni tavşan avına götürürlerdi. Fakat bazılarının gizli Hıristiyan olduğunu fark etmiştim ben... Ali Efendi diye bir fırıncı vardı mesela. Onun, Hıristiyanların oruç zamanında yağsız fasulye pişirdiğini (yani Ortodoks Hıristiyanların Büyük Perhiz ibadetini yerine getirdiğini) gördüğümde anlamıştım böyle olduğunu. Bunu fark edince dedim ki "Merak etme, seni ele verecek değilim..." O olaydan sonra, fırından istediğim kadar ekmeği veresiye verdi bana...
>
> Ayni isimde, yine Ali Efendi adında, bir komşumuz daha vardı. Yağ, peynir satan bir dükkânı vardı; o da gizli Hıristiyandı...
>
> Ben doğduğumda babam, anne tarafıma ait bir manifaturacının başındaymış. Soyadları Eleftheriadis'miş, ama önceki kuşaklar gizli Hıristiyanmış. Eleftheriadis ailesinin adı Türkçe Nisan'mış, fakat [Hıristiyan Rum adıyla] Nikolaos olarak da tanınıyormuş... Amcam

> Christos, hızı ve yeteneğiyle nam salmış bir inşaat ustasıymış. Beni işe götürür, işi öğretirdi bana. Ergenlik dönemimde Sümela Manastırı'na götürmüştü beni. [Sarp bir kayalığın kenarına oyulmuş olan bu manastır, bölgedekilerin en büyüğüdür.] Bölgedeki Türklerin bazıları gizli Hıristiyandı ve manastırı koruyorlardı. Bunlardan 10-15 kişinin komünyon gerçekleştirdiğini kendi gözlerimle gördüm. Pek çok gizli Hıristiyan vardı ve bizi koruyorlardı; onlar olmasa keserlerdi bizi. Mesela polisin içinde pek çok gizli Hıristiyan vardı. Kutsal Hafta [Paskalya'yı takip eden hafta] boyunca kiliselere muhafızlık eder, ayinlerin kutsallığını bozmaya çalışan olmasın diye Türkleri içeri sokmazlardı. Paskalya'da da bir gizli Hıristiyan, kimse bizi rahatsız etmesin diye kiliselerimize bekçilik ederdi.

Spiros Yakoustides, okulu bıraktıktan sonra kısa bir süre memleketinde bir deri tüccarının yanında sekreterlik ve muhasebecilik yapmış; daha sonra –tarihini tam hatırlamasa da herhalde 1921-1922 yılları arasında– oranın yerleşmeye değer olup olmadığım görmek için Rusya'daki babasına kısa bir ziyaret gerçekleştirmiş. Rusya'dan Yunanistan'a gitmiş. Babasıyla bütün irtibatı kopmuş, nerede ve ne zaman öldüğü hakkında hiçbir fikri yok.

Kendisiyle aynı soyadını paylaşan hemşehrisi 1908 doğumlu Yannis Yakoustides de 92 yaşında olduğu günlerde, yaşamının ilk yıllarını aynı canlılıkla anlatmaktadır. En canlı anıları, daha çocuk yaştayken bile Rum-Türk veya Hıristiyan-Müslüman gruplar arasındaki çatışmalardan çok Rusya'ya göçün cazibesi yüzünden hızlı ve muhtemelen önlenemez bir çöküş içindeki müreffeh bir yer olan dağ köyü İmera'ya dair.

> 1908'de İmera'da doğmuşum, 1911'de babam Rusya'ya gitti. Neredeyse bütün erkekler göç ediyor, çocuklarını ise Rumca eğitim alsınlar diye köyde bırakıyorlardı. Rusya'ya gidince orada dükkânlar, fırınlar açıyor, eve para yolluyorlardı. Rusları dürüst bulmuşlardı; ne kadar para isterlerse o kadar ödüyorlardı... [Dünya savaşı olmasaydı bile] bizim köy yüz yıl daha dayanmazdı... İmera'nın en müreffeh zamanında köyde 400 hane vardı... ama nüfus mübadelesi zamanında bu sayı, 120'ye inmişti.

Akrabalarım ve ben, Ocak 1924'te İmera'dan ayrılmamız istendiğinde burayı terk eden son kişiler olduk. Köyde, hiç değilse beşinci sınıfa kadar iyi bir eğitim almıştım, sonra [1921'de] bütün öğretmenlerimiz korkunç koşullar altında Erzurum'a sürüldüler. Dedem gibi ihtiyarlar hariç, kalan bütün erkekler sürüldüler. Ben 13 yaşında olduğumdan, sürgün için çok küçüktüm; bu yüzden beni köy kâtibi yaptılar, Ocak 1924'te hepimiz gidene kadar da bu işte kaldım. Görevlerimden biri, köye tuhaf bir biçimde göz kulak olan Türk polise yemek yapma sırasının hangi kadında olduğunu bildirmekti. Ona iyi bakıyorlardı; meyve bahçelerimizde elma, armut, erik olurdu, lahana ve patates gibi sebzeler de yetiştirirdik. Kadınlarımız da nefis yemekler yapardı. Mesela pancarı kaynatır, yumurtaya bulayıp tereyağında kızartırlardı.

İmera'da kalan son aileler için gitme emri kışın ortasında, her yer karlar altındayken geldi. Denize kadar olan yolu yarılamıştık ki bizi geri yollamaya çalıştılar... ama nasıl dönecektik ki? Evlerimiz çoktan boşaltılmıştı; Türkler de bu evleri devralmak için bekliyorlardı. Bizi orada 15 gün tuttular, sonra biz Trabzon'a öncü bir grup yollayıp devam etmek için izin istedik. Sonunda, yolculuğumuza devam etmemize izin verdiler de üç günlük bir yolculuğun ardından limana varabildik. Orada, Sümela Manastırı'na ait, bir sürü odası olan bir pansiyonda kaldık; bizi bu kurtardı. Yanımızda halılar vardı, bir de inek getirmiştik... çünkü annemin midesinde bir sorun vardı ve taze inek sütünden başka şeyi sindiremiyordu. Ama sonunda ineği satıp o parayla bir İtalyan gemisine bilet aldık... İmera'da nalburların, hırdavatçıların, marketlerin olduğu düzenli bir pazarımız vardı... fakat yakınlardaki Kromni'de yerleşimler daha dağınıktı ve bir şey üretemiyorlardı. Oraya zeytin veya meyve ağacı dikseniz bile büyümezdi. Bunun sonucunda pek çok Kromnili Trabzon'a gitmiş, orada belediyede yol işçisi veya bekçi olarak çalışıyorlardı.

Bu sözlerde, komşu Kromni –ve buradan Trabzon'a gidenler– gizli Hıristiyan olma eğilimi gösterirken İmeralıların nasıl olup da açıkça Hıristiyan kalabildiğine dair ipuçları bulmak mümkündür. İmera, inancını korumaya imkân verecek kadar müreffeh ve çevreden yalıtılmıştı; Kromni halkının ise işe ihtiyacı vardı ve bazı fedakârlıklarda bulunmak zorundaydılar. Ne var ki İmera'da da dini bakımdan belir-

sizlikler vardı; bunun nedeni gizli Hıristiyanlar değil, belki on hane kadar İslâm'ı kabul etmiş az sayıdaki yerli halktı.

Yannis Yakoustides'in Müslüman komşularıyla tekrar karşılaşması, kendisinin ve akrabalarının İmera'ya birkaç dönüş ziyareti gerçekleştirdiği 1980'lerde olmuş. Köy büyük oranda terk edilmiş olsa da kimi yerlerde oturanlar varmış. 1986'daki ilk yolculuğunda ailenin tanıdığı Müslüman bir köylü, onu eski Müslüman mahallesine götürmüş ve ziyaretçilere bir ziyafet vermiş. Yere oturup Pontus Rum dilinde eski günleri anmışlar. Yerli Türklerden bazıları Rumların, bahçelerine gömdükleri altınları çıkartmaya geldiklerini düşünmüş, fakat ziyaretçiler, böyle aptalca bir şey yapmayacaklarını söylemişler.

Yaşadıkları –her daim mevcut olan toplu ihraç olasılığı da dahil olmak üzere– muazzam tehlikeleri düşününce toplu göçten önce Kuzeydoğu Anadolu'nun dağ köylerinde büyüyen Pontuslu Rum çocukların terk ettikleri dünyaya dair anılarının mutluluk dolu olması dikkate değerdir. Bu anaerkil ortamda kadınlar, cemaatin varlığını sürdürmesini ve çocuklarının kendilerini güvende hissetmelerini sağlayacak kadar becerikli çiftçi ve iyi birer anneydiler. İmera'nın son günlerinde bir Pontus çocuğunun yaşamına dair canlı bir hatıra yazara, 2005 yılında şakacı ve zeki bir dul olan George Siamanides tarafından Selanik sahilindeki dairesinde aktarılmıştır.

> 1912 yılında, Rumca konuşan Hıristiyanların çiftçilik, ticaret ve madencilikle uğraşarak mükemmel bir hayat sürdükleri bir dağ köyünde doğmuşum. Memleketim İmera, büyük Trabzon limanının ancak 90 kilometre güneydoğusundaydı, fakat deniz seviyesinden 1.350 metre yükseklikte olduğu için iklim farklıydı. Temmuz ayında Trabzon'da hava nemli ve boğucu olabilirdi; fakat bizim dağlardaki memleketimizde yaz havası şarap gibidir, insan ciğerlerine doldurdu mu bütün hastalıklarının iyileştiğini hisseder. İşte bu yüzden, aralarında kuzenlerimin de bulunduğu Trabzonlu zenginler yazlarını bizim orada geçirirdi. Bütün yıl İmera'da olanlarımız da çok sağlıklı olurdu. Kasımdan nisana kadar kar inerdi, hayvanlarımızı içeride tutardık. Ama bahar gelip de güneş açtı mı mis gibi kokan yemyeşil bir halı kuşatırdı bizi. Hayvancılık için mükemmel bir

çevre, çocuklar için bir cennetti. Hâlâ gözümü kapadım mı çayırlardan bizim eve kadar uzanan mavi çiçeklerin kokusunu duyarım. Üç ineğimizin verdiği sütün tadını, buzdolapları çıkmadan çok önce, ahşap fıçılarda sakladığımız tereyağının keskin kokusunu alırım. Samanlar çiçek kokardı, süt çiçek kokardı, yağ çiçek kokardı; doğal yem sayesinde bütün ürünlerimiz çok kaliteliydi.

Hayallerimde, bizim vadiyi bölen, bir yanında karanfillerin açtığı küçük bir çayır bırakan çayın sesini duyarım hâlâ. Çocukken çaya taşlarla set çeker, oynayacağımız, güneşin ışıkları altında eğleneceğimiz bir gölet yapardık. Gümüş yapraklı kavaklar, tepelerinde bulutlar çekildikçe görünüp kaybolan minicik kiliselerle dik yamaçlar hep hatırımda. Bizim evin hemen yukarısında, bir tepenin doruğunda "Panayia Eremitissa" –Tanrı'nın münzevi veya çölde yaşayan anası anlamında– denen bir yatır vardı. Her yıl 15 Ağustos'ta bütün cemaat, Meryem Ana'nın göğe yükselişini anmak –ve kışın getireceği zorluklara hazırlanmak– için tepede toplanırdı.

Bizler elit Hıristiyanlar değildik; cemaatimiz güçlü ve iyi eğitimli piskoposlar tarafından yönetilse de papazlarımızdan bir kısmı halktan kişilerdi. Ama Hıristiyan takviminin yortuları olsun, adetleri olsun, yaşamımızın bir parçası halindeydi. Imera hemen hemen bütünüyle Rumca konuşan bir Hıristiyan köyüydü. Bu durumun tek istisnası Imera'ya bir saatlik mesafede yaşayan, Rumca konuşmaya devam ettiği halde İslâm'ı kabul etmiş on hanelik bir yerleşimdi. Neden bilmem, bizden daha fakirdiler, aynı kandan olmamıza rağmen biz de onlara biraz mesafeli dururduk.

Ben kendimi bilecek yaşa geldiğimde köyümüzün durumu giderek kötüleşiyordu. Ama yine de gördüğüm tüm başka yerlerle karşılaştırıldığında bir çocuğun büyümesi için hâlâ sağlıklı bir yer olduğunu düşünüyorum. Avrupa'da köyümüze benzer bir yer İsviçre'dir. Evimiz kasabadan yarım saat yürüyüş mesafesindeki Livadi denen küçük bir mezradaydı. En zengin olduğumuz dönemlerde Imera'da yaklaşık 350, Livadi'de ise 60 ev kadar vardı.

Ben buralardan ayrılırken evlerin çoğu boşalmıştı bile. Biz yine de fakir sayılmazdık. Tabii ki elektriğimiz, motorlu taşıt araçlarımız ya da bunun gibi modern kolaylıklarımız yoktu. Ama kırsal Anadolu şartlarında biz gelişmiş bir topluluktuk. Yirminci yüzyılın ilk yirmi yılında Imera'da güçlü kuvvetli erkek yoktu. Babam ve onun tüm erkek arkadaşları Rusya'ya ekmek parası kazanmaya gitmişlerdi. Erkek çocuklar erken evlenirler, çocuk yaparlar, ondan

sonra da Rus Çarlığının ücra köşelerine, o karmakarışık ama heyecanlı dünyaya doğru yola çıkarlardı. Kazandıkları parayla İmera'ya dönerler ve burada kesme taşlardan iki katlı güzel evler yaptırırlardı. Ve bu "eli para tutan köy çocukları" cemaatimizin yaşamını iyileştiren okullar, kiliseler yaptırırlar, Türk ağalarımızı şaşkınlık içinde bırakırlardı.

Biz aramızda Rumcanın Pontus lehçesini konuşurduk. Ancak okulda bize Atina ve Selanik'te konuşulan resmi Yunanca dili öğretilirdi. Biz kendimize "Rum" derdik – bu Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Yunanlıların eski adıdır. Ama Yunanistan bizim tahayyüllerimizin çok dışında bir yerdi. Bizim hayallerimizi süsleyen ülke Rusya idi.

Bir İmeralı ailenin erkek kardeşlerinin Sibirya'nın Chifa şehrinde günde 1.000 somun ekmek çıkaran bir fırınları vardı. 1913 yılında kardeşlerden biri öldürüldü – ona üzerinde özenli bir Yunanca ile yazılmış kitabesi olan muhteşem bir mezar taşı yaptılar. Bugün bile böylesine süslü püslü bir Yunancayı yazdıracak kimi bulmuşlardı acaba, diye merak ederim. 1905 Rus-Japon savaşında İmeralı delikanlılar Çarlık ordusu saflarında çarpıştılar. Bazıları da Rusya-Çin sınırını çizen Amur nehri boyunca ufak tefek ticari işler yaptılar. O zamanlar çok sayıda yaşanan Türk-Yunan çatışmalarından biri olan Girit'teki isyanlar sırasında Irkutsk'da çalışan bir delikanlı vardı. Bu delikanlı düşünmüş, Girit'e gideyim, ben de savaşayım, demiş. Aslında hepimiz için o zamanlar Yunanistan çok uzak bir yerdi; ama nasılsa bazı delikanlılarımızın Yunan milli davasına katılmak gibi romantik düşleri varmış, demek ki.

Bizim ailenin patriği benim büyük dedem Hadziyangos Fostiropoulos idi ama ben kendisini hiç tanımadım. Tüccardı, tefeciydi; adı "Hadzi" diye başladığına göre demek ki gençliğinde Kudüs'e hacca gitmiş. Fotoğraflarda kadife ceketi, poturu ve sivri burunlu tahta iskarpinleriyle yakışıklı ve bıçkın bir genç gibi görünüyor.

Oğulları onun yolundan yürümüşler ve bir banka kurmuşlar...

Hadziyangos iki kere evlenmiş... Birinci karısından üç çocuğu olmuş; biri benim büyükannem Efthimiya, Eleni adında bir başka kız evladı ve bir oğlu. Oğlu George Sakız'lı bir armatör ailenin kızıyla evlenip Fostiropoulos bankasının kurucuları arasında yer almış. Birinci karısı ölünce Hadziyangos, Chrysanna gibi çok güzel bir adı olan genç bir hanımla evlenmiş.

Yani büyükannem Efthimia yıllar sonra kendisinden küçük bir

üvey annesi olduğunu öğreniyor; ama bu iki kadın aralarında pek güzel anlaşırlarmış. Chrysanna'nın da sırasıyla dört oğlu bir kızı olmuş. Oğlanların ikisi bankada çalışırlardı – Konstantin ya da 'Kostas', Trabzon'da, Socrates ise Rus Çarlığına aiti Gürcü liman şehri Batum'da. Chrysanna'nın oğullarından bir başkası, Diomides, Güney Rusya'da, Kuban'da 100 hektarlık verimli arazi sahibi zengin bir kadınla evlendi. Bu oğlan ailenin çapkın çocuğuydu. İyi bir izdivaç yapıp koskoca malikânelerde yaşayıp şık arabalarla dolaştı hayatı boyunca.

Ben amcalarımı hemen hemen hiç tanımadım;küçükken beni büyüten etrafımdaki kadınlar büyükannem Efthimia, annem Sotiria, kız kardeşim Sofia ve Kostas Fostiropoulos amcamın karısı Sofia'dır.

Ara sıra babam Rusya'dan bize para getirirdi. Pek şanslı değildi babam. Bir keresinde Rusya'dan dönerken 120 sterlinini çaldırmış; o zamana göre büyük para. Tam da bizim eve çok yaklaşmışken soyulmuş.

Benim çocukluğumda bana kol kanat geren güçlü kadınlar köyün çocuklarına etrafta olup biten çalkantılı olayları aksettirmemekte çok başarılı oldular. Bahar aylarında ineklerini otlatmaya çayıra götürürlerken biz de bu kadınların peşi sıra giderdik. Hayvanların kışlık yiyeceği olan saman ve otları toplarlarken biz de yardım ederdik.

O ara bir dünya savaşının sürmekte olduğundan haberdar mıydım? 1916 baharında Karadeniz şeridindeki yerleşim yerimizin Çar'ın kuvvetleri tarafından işgal edildiğini, daha sonra Rusya'da devrim olunca 1918'de terk edildiğini biliyor muydum? Çarlığın işgalini hatırlıyorum ama, çünkü bir gün evimize Rus askerleri gelip bizden yiyecek istemişlerdi. Medarı iftiharımız ineğimiz Silky'nin bulunduğu ahırı keşfetmişler, onu alıp götürmek istemişlerdi. Ama uyanık ineğimiz Rusların niyetini anlamış, yere yatmış, askerlerin dayağına rağmen yerinden kıpırdamamıştı.

Köyde kalmış yaşlı adamlardan biri de, yüzü iklim koşullarından iyice yıpranmış benim emekli tüccar büyükbabam Dimitris Siamanis'di. Büyükbabam bizim küçük Hayaller Ülkemizi huzursuz eden ve sonunda harap edeceği kesin olan uluslararası kriz karşısında şaşkınlığa uğramıştı. "Dünyamızı ters kepçe getiren köpeklere lanet olsun" diye mırıldanırdı kendi kendine. Ama yine huzurlu eviyle, içinde birlikte yaşadığımız ve ona tam 120 Osmanlı lirasına

mal olan evimizle gurur duyardı. Kışın içerisini sıcak tutan çift camlı pencerelerimiz, duvarlarımızda av sahnelerinin resmedildiği tablolarımız vardı.

1918'de Ruslar geri çekilince başımıza neler geleceği artık belliydi. Mustafa Kemal'in ordusu Anadolu içlerine hakim oldukça, bağımsız bir Pontus devleti kurmak için Ruslarla işbirliği yaptığına inanılan Trabzon'un bazı ileri gelen Rumları mahkeme önüne çıkarıldı. Amcam, bankacı Kostas Fostiropukos kaçmak zorunda kaldı ve gıyabında yargılandı. Sonunda, Osmanlı Bankası'nda çalışan bazı Müslüman tanıdıklarının lehine şahadet etmeleriyle aklandı. Ama epeyce bir zamanı kaçak olarak geçirmişti. 1920 yılında köyümüze gizli bir ziyaret yapıp büyükbabam Dimitris Siamatis'le görüştüğünü hatırlıyorum.

Amcam, en azından o an için cemaatimizin bir gönderilme olayıyla karşı karşıya bulunma riskinin gittikçe azalıyor gibi göründüğünü etrafa duyurmuştu. "Siamani, kurtulduk..." dediğini hatırlıyorum. Sekiz yaşında bir çocuk olarak ne demek istediğini tam anlamamakla birlikte bunun iyi haber demek olduğunu kavramıştım. 1920 yılı olduğunu biliyorum, çünkü büyükbabam 1921 Ocak ayında öldü.

İki yıl sonra, Yunan ordusu son yenilgi darbesini alınca, biz yine kendimizi hayati bir tehlikeyle karşı karşıya bulduk. 1923 Ocak ayında bir gün, Trabzon'da hâlâ yaşayan Rumlar toplanıp gemilere bindirilerek İstanbul'a götürüldüler. Bunlardan biri benim ablam Sofia idi. Evliydi, limanda iki katlı gösterişli bir evde otururdu ama kocası sürgündeydi. Ayrılış emri geldiği gün, on beş dakika içinde ne toparlayabilirse toplayıp limana inmesi istenmiş. Ailemin tüm fertleri içinde en acıklı hikâye onunkidir. Yolculuk sırasında bebeği kollarında ölmüş; bunu 2004 yılında Selanik'teki ölümüne kadar hiç unutmadı. Öldüğünde 101 yaşındaydı.

İlginçtir, bizim dağ cemaati Trabzon'un boşaltılmasından sonra birkaç ay daha oralarda yaşamını sürdürdü. Ailem hayvanlarını otlatmaya, hâlâ açık olan kiliseye gitmeye devam etti daha bir müddet. Okulumuz kapanmıştı ama ben deliler gibi okumaya devam ediyordum. On yaşıma geldiğimde Victor Hugo'nun *Les Misérables*'ini yutmuştum.

Ben kitaplarıma gömülmüş İmera'nın manzarasını, seslerini, kokusunu son bir kez içime çekerken, büyüklerim o yaz köyümüzden ayrılma hazırlıklarına başlamışlardı. Büyük güçlerin, Yunanis-

tan'daki Müslümanlarla Türkiye'deki Ortodokslar arasında yapılacak bir nüfus mübadelesinin pazarlıklarını aralarında sürdürdüklerinin farkındaydılar. Asırlarca atalarının yaşadığı dağları bırakmayı hiç istemeseler de mübadeleyi bir çeşit çare olarak görüyorlardı. Ama biz Milletler Cemiyeti tarafından boşaltılmayı beklemedik; sadece kendimize, nispeten güvenli bir ayrılma zamanı saptadık ve kendi imkânlarımızla oradan ayrıldık.

Gidişlerini planlarlarken bizimkilerin bazı avantajları vardı: çok geniş bir aileydiler, birçok farklı yöreye dağılmış olarak yaşıyorlardı ve imkânları daha geniş olanlar olmayanlara yardım etmeye hazırdı. 1923 ortalarında, Fostiropoulos bankasının Trabzon'daki merkezine haciz gelmişti; ancak İstanbul'daki şube henüz çalışıyordu, amcam Kostas oradaydı. Amcam, bir şekilde köye bazı mesajlar ve para gönderebilmişti. O sıralarda hâlâ İmera'da kalmaya devam eden bizler için en büyük servet, içinde 300 sterlin bulunan bir para çantasıydı ve bu ailenin bir ferdinden diğerine özenle aktarılıyordu. Bir süre bu çanta Chrysanna'nın korumasındaydı; daha sonra Chrysanna onu büyükannem Efthimia'ya verdi saklaması için. Chrysanna, kendisinden büyük olan üvey kızına herkesten çok güveniyordu.

Sonunda, amcamın karısı Sofia yengenin ailenin büyük bir bölümünü köyden alma zamanı gelmişti. Böylece bu para çantasının denetim sırası ona geçiyordu; hemen devrettik. Sofia, o zamanlar otuz yaşlarında becerikli bir kadındı. Kendine ait hayvan sürüsünü satarak kiraladığı atlarla kendi sorumluluğundaki aile mensuplarını yalçın dağlardan aşarak, Trabzon'a indirdi. Bu grupta çoğu çocuk yirmi kişi vardı; biri de bendim.

Her bir atın terkisinde her iki yana sarkıtılmış küfeler içinde yürümeye yeni başlamış çocuklar taşınıyordu; ama ben yayan gidecek kadar büyüktüm. Annemle iki küçük kız kardeşim bir ay kadar daha köyde kaldılar. Yolculuğumuz sırasında korktuğumu hatırlamıyorum. Trabzon'a vardığımızda denizi ilk kez yakından görmüş, çok heyecanlanmıştım. Ama Rumların sahip olduğu bütün iş yerleri ve evler toparlanmıştı. Hiç ilişilmeyen Rumlar, sadece Rus pasaportu taşıyanlardı. Türk yetkililer onlara ilişmeyi göze alamamışlardı. Bu Rumlardan birinin evinde, bayan Zahariadou'nun evinde birkaç gün kaldık. Bu bayanın sağır-dilsiz bir hizmetçisi vardı. Koca bir grup insanın kalmak üzere kapılarına geldiği gün, bu olayı el işaretleriyle hanımına anlatışını bugün bile görür gibiyim.

Yengem bir kargo gemisine bilet aldı ve biz de Karadeniz kıyısı boyunca süren yolculuğumuza başlamış olduk. Çevre değiştirmek bana iyi gelmemişti; boyuna başım ağrıyordu; Sofia yenge alnıma soğan dilimi koyarak baş ağrımı dindirmeye çalışıyordu. Ama Giresun'da durduğumuzda, gemimize fındık çuvallarının yüklenişini dikkatle izleyecek kadar merakla seyrediyordum yine de etrafı. Bir çuval patlayıp da fındıklar döküldüğünde, güvertede yuvarlanan fındıkların arkasından koştuğumu hatırlıyorum.

İstanbul'a vardığımızda bizim gemideki gençlerden biri Türkler tarafından tutuklandı. Ama o devirde birçok Karadeniz Rum'unun durumuyla karşılaştırıldığında, bizim başımıza gelenler o kadar da kötü değildi. Kostas amcamın ve aile bankasının yardımıyla, bir gemi daha kiralayarak önce Pire'ye, oradan da Selanik'e gittik.

İşte hayat karşısındaki sınavımız bundan sonra başladı. Kendimizi Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransız sömürgeci birliklerinin kullandığı eski bir askeri kamp binasında bulduk; her yer bit kaynıyordu. Sanki ayın yüzeyindeydik, bir tek ağaç yoktu ufukta. Ormanlarla kaplı dağlarımız geldi aklımıza, ağlaştık. Ancak sınavlar kadar bu durumu telafi edecek şeyler de vardı; o zamanlar bir Üçüncü Dünya ülkesi olan Yunanistan'a kendimizi yavaş yavaş alıştırdık. Bir kere, pat diye babamla kız kardeşine rastladık: o anda Rusya artık Bolşeviklerin eline sımsıkı geçtiğinden bizimkilerin o ülkedeki maceraları son bulmuştu ve Yunanistan'da yepyeni bir hayata başlama hazırlıkları yapıyorlardı.

Zavallı babam Yunanistan'da hiç başarılı olamadı. Hayatının büyük bölümünü Rusya ile memleketimiz olan köyümüz arasında mekik dokuyarak geçirmişti; Rusya'daki maceralı hayatından hoşlanırdı. Kırım'da zengin olmuş bazı kuzenleri vardı; gösterişe düşkün oluşlarıyla dalga geçerdi bize anlatırken. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya'dan Yunanistan'a gitmiş, orada şansım denemek istemişti. Ama hiçbir şey istediği gibi gitmedi. Bir ara bir İtalyan ile ortak olup bir kahvehane işletti. Ama Yunanistan'da her şeyin kendisine yabancı olduğundan yakınıp dururdu, en ucuz bakır paraya kadar. Yunanistan'ın insana eski Çarlık Rusyası'nın sunduğu olanakları asla sunamadığını söylerdi.

Babamın Rusya'da para kazanma çabasının sonuncusu, kuzeni Yongos ile Lenin'in Yeni Ekonomik Politikasını avantajlarına çevirip çeviremeyeceklerini denemek üzere 1922 yılında Batum'a gidişleridir. Ama başaramadılar; ben ona Selanik'te rastladığımda her

şeye sıfırdan başlıyordu. Şu anda zengin bir banliyö ama o zamanlar viran bir yer olan Panorama'da yaşamaya başladık. İnsanlar iş bulmak umuduyla şehrin merkezine kilometrelerce yürümek zorundaydılar. Mülteciler tifüsten ve diğer enfeksiyon hastalıklarından kırılıyorlardı. Ama hayat normal seyrini de sürdürüyordu; erkeklerle kızlar birbirlerine aşık oluyorlar, yoksulluğumuzun içinde neredeyse şenlikli bir hayat yaşıyorduk.

Yunanistana geldikten kısa bir müddet sonra Naoussa kasabasına taşındık. Burada öğretmenlerim okuma yazma yeteneğime hayran kalıp beni doğrudan beşinci sınıfa aldılar.

Ama Naoussa'da bizimkilerin hayatı kolay değildi. Yerli Yunanlılar bizim Yunancamızla dalga geçiyorlardı; politik eğilimlerimizi de şüpheyle izliyorlardı. Karşılaştığımız her türlü saçmalığın en büyüğü de bizi komünistlikle, Yunanistan'a komünizmi getirmekle suçlamalarıydı. Pontuslu Rumların büyük bölümünün Sovyet rejimi altında çektiği sıkıntılar düşünüldüğünde bu tabii çok ironik bir durumdu.

Ben Yunanistan'da çok çalkantılı dönemler yaşadım – işgal, diktatörlük, iç savaş... Şimdi torunlarının refah ve barış içinde yaşadıklarını görmekten büyük mutluluk duyuyorum. Verdiğim her hayat sınavında doğup büyüdüğüm toprakların hatırası peşimi bırakmadı: ağaçlarını, çiçeklerini, sağlam taş evlerini, mis kokulu havasını hiç unutmadım. Geçimimizi sağlamak için Rusya'ya gidip çalışan erkekleri, dağlarda attığım ilk adımlarımda bana yol gösteren, çevremdeki dünyanın ilk güzellikleriyle, ilk tehlikeleriyle beni tanıştıran kadınları unutmadım.

Ama yine de oralardan ayrılmamız şarttı, diye düşünüyorum. Türkiye'deki tek korunağımız köyümüzün tüm dünyadan kopuk konumu ve amcam gibi bazı insanların bankadaki Türk arkadaşlarıyla kurduğu sıcak dostluktu. Ne var ki aslında hiçbir zaman tam bir güvencemiz yoktu. Mesela, bir köyden öbürüne giderken yolda soyulacak olursak kime başvuracaktık? Bizi koruyan kimse yoktu ki. Yunanistan'a gelmekle doğru olanı yaptığımızı düşünüyorum.

Bu hikâyeyi olağanüstü kılan şey, hiç dile getirilmemiş de olsa, genç George Siamanidis'in Anadolu'dan ayrılmadan önce hemen hemen hiçbir Türk'e ya da Müslümana rastlamamış olduğu gerçeğidir; bu da dolayısıyla evinin bulunduğu köyün tümüyle Hıristiyan Rum ve

Osmanlı yetkililerinin erişemeyeceği kadar ücra bir yerde bulunuyor olması gerçeğini yansıtmaktadır. Ancak İmera'da bile bir avuç yerli ailenin dilleri Rumcayı koruyarak Müslüman oldukları gerçeği, dinsel ve etnik belirsizlik ihtimalini hatıra getiriyor. Trabzonlu Rumlar başta olmak üzere bu bölgenin diğer Rumları arasında, bu ve bu tür belirsizlikler geride bıraktıkları dünyanın kaçınılmaz bir özelliği idi.

ALTINCI BÖLÜM

İstanbul'dan Dışarı

İstanbul'u en son 1923'lerin başında ölü bir imparatorluğun savaş yorgunu, bitkin başkenti olarak görmüş biri, bugün onu insanın nabız atışlarını yükselten, sinirlerini geren hava kirliliği mağduru modern bir mega-kent olarak görse herhalde büyük bir şaşkınlığa uğrar. Söz verildiği gibi müttefik işgalinin sonu diye beklenen o yılın Ekim ayına doğru aylar bir bir devrilirken Türk milliyetçileri, o zamanki adı *Grand Rue de la Pera*, şimdilerde ise İstiklal Caddesi olarak bilinen caddede kasıla kasıla volta atan İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerine diş bilemekle meşguldüler. Gece kulüpleri ağzına kadar dolu, göçmen kampları Türk, Yunan ve Bolşevik kaçaklarla dolup taşmaktaydı.

O zamanlardan bu yana şehrin nüfusu 30 kere katlandı. Bugün, her yere yayılmış ve beklenilen depremde yıkılınaya aday çimento bloklarının içine sıkışmış 15 milyonluk nüfusuyla Avrupa'nın güneydoğu köşesindeki en büyük mega-kent olarak eski haline yeniden dönmüş gibi. Bu şehirde her daim mevcut dekadans ve zevk-ü sefa düşkünlüğü yanında bugün yeni bir şehir muhafazakârlığı da göze çarpmakta. Dinci sakallı adamlarla türbanlı kadınlar, modanın son tasarımlarını üzerinde taşıyan gençlerle omuz omuza yürüyorlar.

Ama şehrin tanımlayıcı özellikleri değişmemiş elbette. Boğaz'a denizden giriş yaparsanız gözünüz bugün bile taş duvarları, küçük pencereleri ve her iki köşesindeki kuleleriyle kocaman dört köşe bir binaya takılacaktır. Bu Asya kıyısındaki burunlardan birine hâkim pozisyonda yer alan Selimiye Kışlası'dır. 1923 başlarında bu ürkütücü yapı, Karadeniz'in Samsun ve Trabzon limanlarından başlayıp Yunanistan'ın büyük Pire ve Selanik limanlarına uzanan bir insanlık dramının bir halkasını oluşturmaktaydı. Selimiye Batı dünyasının dikkatini Kırım Savaşı sırasında İngiliz askerlerine hastane olarak hizmet verdiği yıllarda çekmişti ilk olarak. Burası Florence Nightingale'in, elinde lambasıyla dört millik bir alana dizili yataklar arasında dolaşarak yaralı erlerin sağlık koşullarının düzeltilmesi için subaylara sert talimatlar verdiği ve modern hemşireliğin ilkelerini ilk kez uyguladığı yerdi.

Mart 1923'te, Selimiye'deki koşullar, Kırım Savaşı'nın en ağır günlerinin koşullarından daha beterdi. Bu sefer daha fazla sayıda hasta ve çaresiz insan –Anadolu Hıristiyanları– Selimiye'nin uçsuz bucaksız koridorlarında şifa arıyordu. Her gün bunlardan yüzlercesinin öldüğü bu mekânda toplananların sayısı bir ara 8.000'i bulmuştu. Yatak yoktu, Florence Nightingale otoritesini uygulayan herhangi bir hemşire yoktu; bu rutubetli kışlada doktor, hemşire ayırmadan herkese bulaşan çiçek hastalığı ile tifo hızla yayılıyordu. Türkiye'den Yunanistan'a yollanan istenmeyen Ortodoks Hıristiyanlar meselesinin yarattığı dar boğaz yüzünden Selimiye Kışlası morga dönmüştü. Aralık ayı ortalarından itibaren Türk yetkilileri tekneler dolusu Hıristiyan'ın Karadeniz'in çeşitli limanlarından batıya doğru yola çıkmaları için baskı yapmaya başlamışlardı. Ocak ayında Yunanistan limanları dolup taşınca Atina hükümeti, kısmen de hastalık korkusu yüzünden daha fazla mülteci kabul edemeyeceğini bildirdi. Bu durum çok sayıda mültecinin İstanbul'a yığılmasına yol açtı. İstanbullu Rum cemaat, bir yandan kendi geleceği konusunda endişelenirken bir yandan da yaratabildiği ortak kaynaklarını mümkün mertebe yeni gelenlerin durumunu iyileştirmesi için harcamaya başlamıştı. Şehirde ve şehir çevresinde Rumlara ait neresi varsa, Adalardaki manastırlar, Ruhban Okulu, bü-

tün Rum okulları, görülmelere seza Balıklı Rum Hastanesi, bütün bu binalar biçare insanlarla dolmuştu. Yine de gayretler yetersiz kalıyordu. Kimi kez, hasta yolcularla dolu bir gemi, hastaların başkalarına da hastalık bulaştırmayacakları bir yol bulunana kadar günlerce limanda bekletiliyordu. Eldeki tüm mekânlar doldurulduktan sonra Müttefikler Selimiye'yi mültecilere açmaya karar verdiler. Ancak mültecilerin çoğu için kışla, güvenlikli bir yer olmaktan ziyade bir ölüm tuzağına dönüştü. 6 Mart'ta *Manchester Guardian* gazetesinde bu sahneler tüyler ürpertici cümlelerle anlatılıyordu:

> [Selimiye] kışlasında ölü sayısı yüz; bunların üçte ikisi canlıların yanında birkaç gündür yatıyor. Bir odada elli ölü vardı. Mülteciler için kamp dışına çıkabilmenin tek yolu mezar kazıcılığı olunca onlar da kışlayı dehşet içinde terk ederek kaçtılar.

31 Ocak'ta, yani Lozan'da Mübadele Anlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra Venizelos, Türk yetkililerin mübadelenin başlangıç tarihi olması gereken Mayıs ayını beklemeden tek taraflı boşaltma işlemini başlatarak (ki bunların arasında son örnek, Trabzon'dan çıkarılan 3000 kişiydi) anlaşmanın ruhuna aykırı hareket etmelerini şikâyet dolu sözlerle dile getiriyordu. Türk delegasyonu ise, Yunanistan'ın halihazırda Batı Trakya'dan Türkleri kovmakta olduğunu, Giritli Müslümanları baskı altında tuttuğunu, halbuki memleketlerinin limanlarında birikenlerin kendi istekleriyle ayrılmaya çalıştığını iddia ediyordu. Diplomatik hava iyice gerilmeye başlamıştı. Şubat ayında Yunan hükümeti limanlarını yeni gelenlere resmen kapatınca bu olay bölgedeki Batılı ülkelerin sefaretleri tarafından sessizce ama sertçe kınanmıştı. Daha sonra doğru çıkacağı gibi Batılılar, Türkiye'nin zorunlu iş gücü olarak esir tuttuğu 100.000 kadar Rum Ortodoks erkeğe uygulanan koşulların daha da ağırlaştırılacağını tahmin ediyorlardı.

Geri planda sadece Türk-Yunan ilişkilerinin havasında bir bozulma değil, Türkiye ile eski hasımları arasında daha geniş anlamda bir barışın tesisi ümidinin yok olması söz konusuydu. 3 Şubat'ta Lord

Curzon'un hazırladığı ve "ister kabul et, ister etme" hırçınlığı içinde sunduğu geniş kapsamlı bir antlaşma taslağının Türkiye tarafından reddedilmesiyle Lozan görüşmeleri kesintiye uğradı. Böylece Türk, Yunan ve diğer Balkan ülkeleri temsilcileri, ileride kendilerini yeni bir savaş mı yoksa huzursuz bir barış ortamı mı beklediğini tam da bilemeden kendi ülkelerinin hummalı atmosferine geri döndüler. Türk ve Yunan dünyalarının en güçlü şahsiyetleri Mustafa Kemal ve Venizelos'un, gündelik krizlerin ötesini çoğu kez görebilmelerini sağlayan stratejik bir içgüdüye sahip oldukları da bir gerçekti. Ne var ki bu iki liderin ülkeleri hâlâ karmakarışıktı. Ne birinde ne de ötekinde hükümetler tam manasıyla hükümet edebiliyordu; ne birinde ne de ötekinde savaş ateşi henüz tamamiyle sönmüştü.

Türk delegeler Ankara'ya döner dönmez buradaki aşırı vatansever havayı anında sezdiler. Lozan'da Türk müzakerecileri Batılı arabuluculara belki çok inatçı ve zalim gibi geliyorlardı ama Ankara mebusları kendi delegasyonlarının fazla yumuşak olduğu konusunda şüpheler taşıyorlardı. Bu tür şüpheler taşıyanların birkaç gün önce imzalanan mübadele anlaşması ile ilgili de bazı çekinceleri de vardı. Lozan müzakerecileri Batı Trakya'daki Müslüman topluluğun "kalma hakkını" sağladıkları için memnundular; ancak Ankara'daki birçok siyasetçi devletlerinin daha fazla adım atmış olması gerektiğini söylüyorlardı. Basitçe dile getirilmeye çalışılan o bölgenin ilhak edilmesi dileğiydi. Ve Mustafa Kemal bu ve buna benzer birçok konuda bir yandan milliyetçi dalgaya karşı yumuşatıcı yöntemler aramak zorunda kalırken bir yandan da Müttefiklerle görüşmelere devam edebilmek için gerçekçi bir dayanak bulmaya çalışıyordu.

Bu arada Yunan yetkililer de farklı bir baskıyla karşı karşıydılar: Tükenmiş Yunan devletini ve Yunan halkını tam bir çöküntünün sınırına taşıyan göçmen krizi. Sonunda bu kriz çok kısa bir sürede uluslararası yardım kampanyası sayesinde çözüldü. Zaten 1923 yılı boyunca Yunanistan'a akan binlerce göçmen salgın hastalıklar, gıdasızlık, yorgunluk ve yolculuk travması yüzünden kısa zamanda öldü. Eğer dış yardım olmasaydı bu sayı yüz binleri de bulurdu. Yine de,

eğer Batılı ülkeler aralarındaki koordinasyonu daha iyi sağlasalar ve yeni kurulan Balkan ülkelerini kendi nüfuz alanlarına çekme yarışında birbirlerinin ayağını kaydırmaya çalışmasalardı bu yardım daha etkili olur, daha fazla yara sarılırdı.

Türkiye'nin de önünde korkutucu bir insani sorun durmaktaydı: Türkiye geri çekilen Yunan ordusu tarafından evleri yakılan ve 1921 Yunan mezalimi sırasında kaçan yüz binlerce vatandaşına ev bulmak zorundaydı. Ama yeni Türkiye hükümeti, gerek bu gerekse Yunanistan'dan çok sayıda Müslüman mübadilin Türkiye'ye gelmesiyle ortaya çıkan acil sorunla, fazla dış yardıma başvurmadan baş etmekte kararlıydı. Mali ve yönetimsel kaynakları çok kısıtlı olmasına rağmen Türkiye'nin milliyetçi yöneticileri tam bağımsızlık ilkesine öylesine bağlıydılar ki kendi göbeklerini kendileri kesmek istediler. Türk milliyetçilerinin gözünde Batılı yardım örgütlerinin şöhreti pek de iyi değildi çünkü bu tür teşkilatlar, ihtiyaçları en az onlar kadar fazla olan Müslümanlardan ziyade Osmanlı Hıristiyanlarının sorunlarıyla daha fazla ilgileniyorlardı sanki. Bu nedenle Türkiye'de faaliyet gösteren herhangi bir Batılı yardım teşkilatının çalışma alanı sınırlı tutuluyor, sadece ve sadece Türkiye'nin koyduğu ilkeler çerçevesinde faaliyet göstermesine izin veriliyordu.

Yunanistan'da ise yabancı kaynaklardan kim ne verirse almanın yollarını aramak kimsede herhangi bir vicdan azabına yol açmıyordu. Durum o kadar umutsuzdu ki Atina hükümeti, tüm kamu sağlık ve sosyal yardım sistemini bunlara talip olacak bir yabancı kuruma devretmeye hazırdı. Ancak Yunanistan'ın talebi karşılığı diğer ülkelerin sağladığı bu acil yardım enjeksiyonu süreci, bu yardımı sağlamaya hazır ülkeler arasındaki jeopolitik ve insan rekabeti yüzünden ikide bir tıkanıyordu. Yardım iki kanaldan geliyordu: Bir yardım kolunu Amerikan hükümeti, hayır kurumları ve Amerikan halkının kendisi oluşturuyordu. Diğer yardım kolu ise Milletler Cemiyeti'ne suni teneffüs yaptırmaya çalışan İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinden geliyordu.

Gerek Amerikalılar gerekse Milletler Cemiyeti Yunanistan'ın acilen yardıma ve daha uzun vadeli olarak da yerleşim sorununda des-

teğe ihtiyacı olduğu konusunda hemfikirdiler. Ancak görece zengin ülkelerin görece fakir ülkeleri yeniden yapılandırmak için bir araya geldikleri her seferinde yaptıkları gibi kısa sürede bazı tatsız "elim sende" oyunları oynamaya başladılar. Taraflardan her biri bu yeniden yapılandırma işinde başı çekenin elinde tuttuğu prestije ve diplomatik avantajlara göz dikmişti ve her biri çeşitli manevralarla kendisine, payına düşenden fazlası ödetileceği endişesini taşıyordu.

Türkiye'nin kazandığı zaferin hemen ertesinde bir milyondan fazla Anadolu Hıristiyamnın sığınmak amacıyla gözlerini Yunanistan'a çevirdiği belli olunca, Amerikan hükümeti ve Amerikan yardım heyetleri sorunun çözümü için herkesten daha yoğun bir çaba harcamaya başladılar. Amerikan kamuoyu, misyonerleri, bölgedeki öğretmenleri ve hayır derneklerinin çalışmaları sayesinde haber aldığı bugünkü Irak ile Türkiye'nin doğusunda yaşayan tüm Ermenileri, Rumları ve çeşitli Hıristiyan topluluklarını içeren paket bir terim olarak kullanılan 'Yakın Doğu Hıristiyanları'mn ıstırabına zaten çok duyarlıydı.

Bu görevlilerin söyledikleriyle yaptıkları tartışmalıdır. Türk tarihçileri genellikle bu misyonerleri Türklerin ve Müslümanların çektiklerine duyarsız kalınakla ve fedakârane olmakla birlikte jeopolitik saikle oluşturulmuş bir gündem dahilinde Türkiye-karşıtı propaganda yapmakla suçlarlar. Amerikan yardım örgütlerinin yaptıkları bugün Yunanistan'da da pek hatırlanmamaktadır. Bunun nedeni insanların tehlikeye açık oldukları ve kendilerini aşağılanmış hissettikleri dönemlere dönüp bakmaktan pek de hoşlanmamalarıdır belki de. Ama Amerika'da, hayatta kalma hikâyelerinin izini Anadolu'nun ücra köşelerinde kendilerine uzatılan bir tas çorbaya ya da yatırıldıkları bir Amerikan hastanesine kadar süren dedelerin, büyük ninelerin de içinde yer aldıkları birçok Rum ya da Ermeni aile yaşamaktadır bugün.

İzmir'in geri alınmasından sonra Amerikan politikasına bir sürü zaruri hal birden hükmetmeye başladı. Bir taraftan, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Amerikan diplomasisi ve Amerikan iş dünyası için büyük fırsatlar vaat ediyordu. Amerika'nın bölgede henüz çok yeni oluşunun ve Türklerin gözünde buralarda yüzyıllardır stratejik dü-

menler çeviren Batı Avrupalıdan ayrı tutulmuş olmalarının yararını gördükleri de bir gerçektir. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Amerikalılar hiçbir zaman İtilaf devletlerinin yanında yer almamışlardı. Alman Kayzerine karşı savaşlarında İngiltere ve Fransa'ya yardım etmişler ancak hiçbir zaman padişaha karşı silah kullanmamışlardı.

Amerika'nın bu avantajı, Türkiye'deki görevli en etkili diplomatlarından Amiral Mark Bristol tarafından gayet iyi kavranmıştı. Bristol Türk tarihçileri tarafından genellikle kahraman muamelesi görür; Yunan ve Ermeni anlatılarında ise şeytanın ta kendisidir. İzmir'in geri alınmasından önce ve sonra Türkleri kötü gösteren hikâyelerin su yüzüne çıkmaması için çok çaba harcadığı doğrudur. Büyük yangın sırasında İzmir limanındaki Amerikan gemilerine, Yunan ordusuna yardım olarak yorumlanabilecek hiçbir şey yapmamaları konusunda talimat veren odur. Amerikan gemilerinin görevi Amerikan vatandaşlarını ve Amerikan mallarını korumakla sınırlıydı; İzmirli Rumların ya da Ermenilerin çıkarlarını değil. Irk meselesinde dehşetengiz fikirlere sahipti Amiral Bristol. İngiliz fobisi vardı ve Yunanlıları Yakındoğu'nun "en berbat ırkı" olarak görürken bölgedeki diğer dinsel azınlıkları da fazla önemsemezdi. "Ermeniler, Yahudi ırkına benzer; neredeyse milli ruhları hiç yoktur, karakterleri de ahlaken zayıftır" diyordu bir yazısında.

Önyargıları bir yana tarih kayıtları Amiral'in, gerek Rum gerekse Ermeni Anadolu Hıristiyanlarının Türkiye'den ayrılışları ve Yunanistan'a varışları sırasında çektikleri sıkıntıları azaltmak için başlatılan seferberliğe destek olduğunu açıkça göstermektedir. "Türkiye karşıtı" bir propagandaya karışmadıkları sürece, Amerikan yardım örgütlerinin Hıristiyan mültecilere sağladıkları yardımı, özellikle de Türkiye'den ayrıldıktan sonra yapılanları destekliyordu Amiral Bristol. Türk yetkililerin gıda ve diğer acil yardım kalemlerine uygulamak istedikleri önleme amaçlı verginin kaldırılması için lobi yapanların başında yine Amiral Bristol vardı.

Amerikan politikasının oluşturulmasında bir başka faktör de etkiliydi. Washington Türkiye'nin yeni düzeninde kendisine girebileceği açık bir kapı görürken, aynı tür fırsatları Yunanistan'da da görüyor-

du. Ama bu ülkelerin çok dikkatli takip edilmesi gerekiyordu. Yunanistan askeri bir rejim altında olduğu sürece –bu öyle bir rejimdi ki, Anadolu'daki savaşta mağlup oldukları gerekçesiyle baştaki altı muhalifi astırıp dünyayı şoka sokmuştu– Washington ile demokrasinin beşiği arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi meselesinde hep tam yerli yerine oturmayan bir şeyler olacaktı. 1923 yılı boyunca Amerika'nın Yunanistan'a yolladığı en üst düzey diplomat, bir elçi değil, sadece bir maslahatgüzardı. Ama tam anlamıyla diplomatik ilişkilerin olmadığı bu ortamda Amerika-Yunanistan ilişkilerinin ana eksenini geniş çaplı bir yardım programı alabilirdi. Bu imkânı görüp değerlendirebilen ilk kişilerden biri Venizelos idi. 1922 sonbaharında Venizelos, kendisiyle röportaj yapan bir Amerikalıya Avrupalı güçlerin Yunanistan'a yardımda bulunamayacak derecede savaş yorgunu ve siyasi çalkantılardan mustarip olduklarını söylüyordu. Artık ülkesinin dayanağı olan güç, Amerika'nın sunacağı mali ve örgütsel imkânlar olacaktı.

1922 başlarında Amerikan yönetimi Yunanistan'a varmış ya da varmak için yola çıkmış mülteciler için ivedi bir yardım kampanyası başlatılmasına karar verdi. Bazı şartlar masaya yatırıldı: Düşüncesizce giriştikleri emperyal oyunlarla bu krizin yaratılmasında kısmen de olsa rolleri olan Avrupalı Müttefikler de kendilerine düşen katkıyı yapmalıydılar. Yunan hükümeti de öyle. Şurası çok açık belirtilmeliydi ki Yunanistan için harcanacak fonlar yeni askeri maceraların önüne açmaya değil, barışın tesisine ve ordunun terhis edilmesine harcanacaktı. Amerikan hükümeti koordinatör görevini üstlenecek, fonların büyük bölümü Amerikalılardan gönüllü katkı olarak toplanacaktı.

7 Ekim 1922'de Başkan Warren Harding belli başlı yardım kuruluşlarıyla Beyaz Saray'da bir toplantı yaptı. Ertesi gün yaptığı açıklamada şu umudunu dile getiriyordu: "Yardım çığlıklarını duyduğumuz bu acil durum karşısında Amerikan halkının vicdanı yardım kuruluşlarına cömertçe açılacaktır." Bir sonraki ay Şükran Günü'nde bir ay sürecek olan yardım çağrısı kampanyası başlatıldı. Bu kampanyada iki örgüt başı çekecekti: Birinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da çok aktif çalışan Amerikan Kızıl Haçı ve Yakındoğu'ya Yardım Örgü-

tü. Yunanistan'da göçmenler arasında yaptığı sekiz aylık yoğun çalışma sırasında Amerikan Kızıl Haçı sınırlı personelini takdire şayan bir verimlilikle kullandı. 1922 sonunda Atina'ya vardıktan hemen sonra sayıları hiçbir zaman kırk beşi geçmeyen diaspora Yunanlılarından oluşmuş bir ekip, birkaç hafta içinde yaklaşık 500.000 kişiye hizmet götüren –ki bu sayı o zaman Yunanistan'da bulunan göçmen sayısının yarısından fazlası demekti– acil gıda dağıtımı çalışması başlattı. Toplam 2.6 milyon bir harcama ile Amerikan Kızıl Haçı'nın Yunanistan faaliyetleri, o tarihlerde yapılan en kapsamlı yardım operasyonu olup şimdiye kadar girişilen en büyük insani yardım kampanyalarından biridir. Kızıl Haç'ın yaptığı en iyi işlerden biri, diaspora Yunanlıları 1923 yılının ortalarında ülkeyi terk edince işlerin büyük bölümü aksamadan devam edebilsin diye özellikle kadınların başını çektiği yerel ekipler yetiştirmekti.

Ama Amerikan Kızıl Haçı'nın koruyacağı kendi uzun vadeli çıkarları da vardı. Teşkilat, Yunanistan'daki faaliyetlerinin dünyanın diğer yerlerindeki faaliyetlerini gölgelememesi, ayrıca Yunan hükümetinin kendisine uzun dönemli bağımlılık geliştirmek gibi bir alışkanlık edinmemesi konularında gayet katı ve titiz bir tavır sergiliyordu. Bu nedenle de Yunanistan'daki çalışmaları ile ilgili taleplerin sadece bir yerde, *Red Cross Courier* adlı kendi aylık dergisinde yayınlanmasında ısrarcıydı. Ve 1923 Mart ayının sonundan başlayarak, Yunanistan hükümetinin daha fazla kalması için bütün ricalarına rağmen bu ülkeden ayrılacağına dair duyurularını yayınlamaya başladı. Yunanistan'a gelişinden kısa bir süre sonra Amerikan Kızıl Haçı, Sosyal Yardım Bakanı Apostolos Doxiadis'in, göçmenlere yapılan her türlü yardımı bu teşkilatın üstlenmesi, daha doğrusu kendi bakanlığının yerine geçmesi önerisini reddetmek zorunda kalmıştı. Teşkilat ayrıca bir başka çevreden gelen baskıları da püskürtmek zorundaydı: Haris Fridtjof Nansen'in emrindeki Milletler Cemiyeti Yunanistan'daki insani yardım operasyonunu kontrolü altına almak istiyordu. Ne var ki Amerikan Kızıl Haçı bağımsızlığını korumakta ısrarlıydı.

Near East Relief (NER) adlı diğer Amerikan yardım teşkilatı,

Türklerin gözünde tartışmalı da olsa, bir önceki on yılda Osmanlı Hıristiyanlarına muazzam yardımlarda bulunmuştu. *Near East Relief* Ermeni Mezalimi Komitesi adlı bir örgütten türemişti. 1922 yılının sonlarında bu teşkilat Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldı ama 25.000 civarında Rum ve Ermeni yetim çocuğu kendi koruması altına alarak onları güvenli bir şekilde Yunanistan'a taşımayı başardı. Atina'nın göbeğinde şehrin meşhur neo-klasik yapılarından biri olan Zappeion Binası, birçok kamu binası gibi yetimhaneye dönüştürülmüştü. Siros adasında *Near East Relief* 2.500 gencin barındığı bir yetimhane yaptırmıştı.

Near East Relief aynı zamanda para toplama kurumuydu: güçlü bir yapısı vardı. Ermeni trajedisinin acılarını hafifletmek için kurulmuştu ve gerektiğinde sesini yükseltmekten çekinmiyordu. 1922'nin Kasım ayında teşkilatın Avrupa temsilcisi Gordon Berry, yeni gelen mültecilerin korkunç sefaletini gözler önüne sermek ve 'insanlık tarihinin bu en büyük göçünün', yani zamanında 'dünyanın en büyük trajedisi' diye not düşülen Hıristiyanların Anadolu'dan çıkarılışı sırasında NER'in olağanüstü başarılı ve elzem rolünün altını çizmek için Atina'dan bir çağrı yaptı. İşler iyi değil, diye uyarıyordu Berry, özellikle "eski Selanik'te işler iyi değildi – ki burası havari Pavlus'un ve diğer havarilerin İsa'nın öğretisini vaaz ettikleri yerlerin başında geliyordu." Mevcut 100.000 mülteciye her gün 3-10.000 arası yeni mülteci ekleniyordu. Bunların büyük bölümü Selanik rıhtımındaki depo ve antrepolarda, aile başına ayrılan sekize on fitlik bir alanda yaşıyorlardı. Denize inen bir merdiven geçici tuvalet haline dönüştürülmüştü ve sağlık açısından yarattığı tehlikenin boyutlarını "tasvire kelimeler yetmez"di. Yeni gelenlerin her gün almaları garanti olan tek gıda maddesi çeyrek ekmek ve bazen de birkaç patatesti.

Berry'nin anlattığına göre Atina'da durum görünüşte o kadar da korkunç değildi. Sokaklarda dolaşıp yardım dilenen göçmenlerin sayısı o kadar çok sayılmazdı. Ama Berry'nin işaret ettiği bir diğer olay *Near East Relief* teşkilatının Anayasa Meydanı'ndaki parlamento binasının hemen önünde yaşamsal bir hizmet vererek kayıp aile mensupları için insanlara bilgi vermesiydi. "Bir ananın çocuğuna kavuşunca

attığı sevinç ve mutluluk çığlığını sık sık duymak... O annenin yüzünde gördüğünüz bir anlık mutluluk alacağınız binlerce hediyeden daha değerli" diyordu coşkulu para toplayıcısı.

Amerikalı hayırsever bağışçıların Ermeni meselesine olan duyarlılığını bilen NER üyeleri Ermeni göçmenlerin durumuna özellikle dikkat çekiyorlardı. Atina'dan sahil banliyösü Faliron'a kadar 2.000 Ermeni kendilerine topraktan küçücük bahçeli basit, tertemiz evler yaparken 113 yetim Ermeni kızı da Pire limanında uzaklara taşınmak üzere gemiye bindiriliyordu. "Kızların yatakları eski yük gemisinin yağlı tabanlarıydı, güvertelerden içeri su sızıyordu, battaniyeleri çok azdı, günde bir kez bile yiyecek bir şey bulamadıkları oluyordu, ama dünyanın her yerindeki Hıristiyanların onların yardımına koştuğu inancıyla yüzleri parlıyordu."

Bu şekilde kontrol altına alınması zor bu duruma bir nebze Amerikan iyimserliği ve çalışkanlığının serinliği serpilmiş oldu. Ama bir yandan yardım kampanyası sürerken diğer yandan da çok sayıda göçmen hızla Yunanistan'ın çeşitli limanlarına aynı anda inmeye devam ediyordu. Adalara ve daha sonra kara Yunanistan'ındaki bazı limanlara ilk mülteci akını gerçekleştiğinde gelenlerin bir kısmı, göçmenleri ırk ve din kardeşi olarak gören bazı kişiler tarafından çok iyi karşılanmışlardı. Yunanlı olmanın gururunun güçlü hissedildiği ve *filotimo ya da* bir ahlak kodu olarak misafirperverliğin çok önemli sayıldığı Girit adasında sıcak karşılanan göçmenler, adanın yerli halkı için güzel şeyler söylediler. Ancak yeni gelenler nereye yerleşirse yerleşsin, insanların iyiliksever davranışlarının da bir sınırı vardı ve bu tür etkileşimler verici ve alıcı kesimler arasında kaçınılmaz olarak anlaşmazlıklara ve kırgınlıklara yol açıyordu.

İzmir'in on beş mil doğusundaki Nif (Kemalpaşa – ç.n.) kasabasından annesi ve o zamanlar genç kız olan kardeşi ile kaçan Anna Karabetsou'nun dediklerine kulak verelim:

> Gemi bizi Selanik'e getirdi. Hepimizi Aziz Minos Kilisesi'nin avlusunda topladılar. İçerisi çok kalabalıktı... çünkü ertesi sabah Göğe

> Yükseliş yortusu başlıyordu. Mermer taşların üzerine oturduk; battaniyemiz falan yoktu. Saat gece yarısını vurdu ve bir beyefendi yanımıza yaklaşarak dedi ki: 'Hiç mi bir şeyiniz yok sizin?' Gitti ve bize iki yeni battaniye getirdi; birini altımıza sermemizi, diğeriyle de çocukları örtmemizi söyledi. Ertesi gün de geldi; yanında ceketler, çocuk kıyafetleri getirmişti.

Karabetsou daha sonra göçmenlere geniş çaplı bir gıda dağıtımı yapıldığını hatırlıyor.

> Hepimize birer kaşık, bir tas ve bir tabak verildi. Payımıza düşen yemeği almak için sıraya girdik. Fakat bu çok gücümüze gidiyordu. Ben ağlıyordum – görenler acımış olmalı halime ki beni kuyruğun başına aldılar.

Karabetsou'nun annesi daha sonra yetişkin oğlunun sağ olduğunu ve Pire'de bulunduğunu öğrenir. Hemen bir gemiye binip giderler Pire'ye; ancak, gemiye rıhtıma yanaşma izni verilmez çünkü liman zaten göçmenlerle doludur. Böylece yakındaki Poros'a, tanıdık kimseleri olmayan bir adaya bırakılırlar. 'Poros'ta boş evler vardı. Evlerin her birine yedi sekiz aileyi birlikte yerleştirdiler. Sonra bütün göçmenlerin yiyeceklerini almak üzere deniz kıyısında toplanmaları için kasabada tellal dolaştırıldı – biz de indik kıyıya.' Orada bir adam yanlarına gelmiş ve Karabetsou ile kız kardeşini evine davet etmiş. Biraz tereddüt etmişler başta.

> Gittik beraberinde. Güzel bir evi, karısı ve üç çocuğu vardı. Çeşitli yiyeceklerle donatılmış bir masanın başında oturmuş, bizi bekliyorlardı. Yumurta, limon çorbası, köfte, balık ve ev ekmeği vardı masada. Hangisinden başlasaydık ki? Birkaç kaşık çorba içtik, ama gerisi boğazımızdan geçmiyordu bir türlü... nedenini sonra anladılar.

Belli ki bu iki küçük hanım, diğer göçmenler açlıktan ölürken bu bolluk karşısında utanç duymuşlardı ve belki de o kadar uzun zaman aç kalmışlardı ki, mideleri bu zengin yemekleri sindiremiyordu.

Ev sahipleri ' tabaklardaki bütün yiyecekleri bir kutuya koyup kardeşimle benim yanımıza verdiler. Biz de teşekkür edip oradan ayrıldık.'

Saroula Skyfi, İzmir yakınlarında bir köyden kaçan bir başka kadın. Sakız adasında çok soğuk karşılandıklarını anlatıyor.

> Yağmur çiseliyordu ve bütün kapılar suratımıza kapanıyordu. Belki de Sakızlılar bizden korkmuşlardı, bilmiyorum. Biz yağmurdan kaçıp evlerinin çatı altlarına sığınırken bizi üst kat pencerelerinden seyrediyorlardı. Sakız adasının kalmak için bize uygun bir yer olmadığını konuştuk aramızda... Bir iki şey almak için bir bakkala girmiştik. Para çıkardık ödemek için ama bakkal almadı paramızı. 'Bu paralar burada geçmez, istemem' dedi. Biz de aldıklarımızı aynen geri bırakıp oradan ayrıldık.

Skyfti'nin anlattığına göre daha sonra bir polis memuruna rastlamışlar. Adam acımış hallerine. Dönüp bakkal dükkânına girmiş ve sahibine, ' utanmıyor musun yaptığından?' demiş. Aldıkları şeylerin parasını ödemiş. Ama daha sonra gittikleri Girit'in Suda limanında çok daha iyi karşılanmışlar.

> Bizi görür görmez et suyu çorba yaptılar hemen ve bize verdiler. Yanlarında teneke kutuları, tasları olanlar bir kepçe çorba alıp, yanında da bir parça ekmekle kendi yakınlarına taşıyorlardı. Yanlarında kabı olmayanlar oracıkta çorbayı içti. Sonra bizi otobüslere koyup Hanya'ya getirdiler. Gemiyle gelen herkesi aldılar... orada kadın erkek karışık bir komite kurmuşlardı. Bizi paylaştılar. Nerede bir boş yer varsa oraya yerleştirildik... Bizim aile olduğu gibi içinde bir bilardo masası olan bir kahvehaneye konuldu. Sahibi Amerika'ya gitmiş. Evcilik oynayan çocuklar gibiydik. Her aile kahvehanenin bir köşesini aldı; araya bölme olarak iskemleler dizildi. Bir aile bilardo masasını yatak olarak kullandı. Komşu evlerden birinden temizlik yapalım diye süpürgeyle kova geldi. Yıkanmamız için komşu bize kendi evini kullandırdı...

Türkiye'den gelen göçmenler sağlıklı olduğu sürece Yunanistan halkı onların acil ihtiyaçlarını karşılamakta tereddüt etmedi. Ama Ka-

radeniz'den salgın hastalıklardan mustarip yığınla insan limanlara inmeye başlayınca işler değişti. İstanbul'dan Londra'daki *The Times* gazetesine gönderilmiş 8 Mart tarihli tantanalı bir haber durumun vahameti hakkında bir fikir veriyor:

> Pontus'dan yeni gelen göçmenlerle ilgili buradaki sorun, bu mutsuz kalabalığın hastalıklı olması nedeniyle kendilerine kalacak yer sağlanması sorununun giderek karmaşık bir hal almasıdır. Yetkililerin daha önce gelenleri yeni hastalıklara maruz bırakmak istememeleri ve mevcut hastane koşullarının yetersizliği dolayısıyla halihazırda birçok çiçek hastası, kendilerine kalacak bir yer bulmakla yükümlü olanların bu görevlerini yerine getirinceye kadar küçük kayıklarda berbat koşullarda bekletilmektedir ve yetkililer bu duruma nasıl bir çözüm bulacaklarını henüz bilmemektedirler.

Bu karmaşanın sebebini *The Times* gazetesi, Yunanistan hükümetinin yeni göçmen kabulünü durdurmuş olmasına bağlamaktadır. Zira hastalık dolu gemilerin limanlarında boşaltılması, yönetmesi imkânsız bir kriz durumu ortaya çıkarmıştı. Bunu bir örnekle açıklayacak olursak, Türkiye'nin kuzey kıyısındaki Samsun şehrinden 1923 yılının Ocak ayında Pire limanına gelen bir gemi 2.000 yolcu taşıyordu. Bunlardan 1.600'ü tifüs, çiçek, kolera hastalıklarını taşıyorlardı. Geminin üç doktorundan ikisi de ciddi derecede hastaydı.

Salgın hastalık Türkiye'den Yunanistan'a yayıldıkça, başta gelenleri okullarda, kiliselerde, tiyatro salonlarında hatta opera binasında misafir edenlerin havası giderek umutsuzluğa dönmüştü. Bazı göçmenler sahibinin izni olsun olmasın fabrikalara yerleştiler. Bazıları Standard Oil tenekelerinden gecekondular inşa ettiler kendilerine. Gecekondular Yunanistan'ın tüm kentli dokusunun bir parçası haline geldi. Yabancılar, lütfedip hakkında yazı yazdıkları Atina şehrini o zamanlar "pek çirkin görünüşlü" diye tasvir ediyorlar, yeni gelenler sokaklarda seyyar satıcı, ayakkabı boyacısı ya da sadece dilenci olarak umutsuzluk içinde hayatta kalmaya çalışırlarken, Yunanistan başkentinin göbeğinde renkli köylü giysileri görülmeye, garip şiveler duyul-

maya başladı, diye yazıyorlardı. Elbiseler çuvallardan, ayakkabılar da eski araba lastiklerinden yapılıyordu.

Atina'daki İngiliz delegasyonunun papazı Muhterem Peder W.A. Wigram, göçmenlerin hem bu garip şivesiyle, hem de bu grubun Gürcü, Asuri, Ermeni ve Rum her türlü Anadolu Hıristiyanını kapsadıkları gerçeğiyle pek ilgilenmişti. 'Kim derdi ki savaş Asurileri Ninova dağındaki kartal yuvalarından çıkarıp Attika sahillerine atacak?' diyordu Atina'dan 1923 Şubat'ında yazdığı bir raporda. Yeni gelenlerin bazılarının konuştuğu Gürcü lehçeleriyle de iyice kafası karışmıştı Wigram'ın. Bunların arasında 'medeni dünyaya karışmak istedikleri zaman Türkçe konuşanlar olduğu gibi aralarında kimsenin pek adını koyamadığı, ancak cesur nazariyeler yürüten birkaç kişi tarafından Mingrel dili olarak nitelenen bir lehçe...' konuşanlar vardı. Muhterem peder filolojik spekülasyonlarını yaparken ortada bir trajedinin yaşandığının da farkındaydı. 'Şimdiye kadar mesleki standartlarını hep yüksekte tutmuş' Yunanlı doktorlar, ayrıcalıklı hastaları tifüse, çiçek hastalığına maruz kalmış bir doktor tarafından tedavi olmayı reddettikleri gerekçesiyle göçmenlere bakmaya pek yanaşmıyorlardı. Yardım örgütlerinin tüm çabalarına rağmen Epir bölgesinde bir yerde iki doktorun ölmesinden sonra 'bütün tifüslüler ve çiçek hastaları iyileşsinler ya da ölsünler diye hepsi bir odaya tıkılmıştı'.

Özellikle her dört kişiden birinin göçmen olduğu Patras limanında yeni gelen göçmen dalgaları büyük problem yaratıyordu; tam Noel öncesi 6,000 kişiyi taşıyan üç yük gemisi Patras limanına yanaşmıştı. Patras gibi Mora yarımadasının kral yanlılarının kalesi sayılan bir şehirde yeni gelenler pek hoş karşılanmadılar çünkü kral yanlılarının haklı olarak korkusu, bu durum yüzünden buralarda Venizelos gibi Cumhuriyetçilerin oylarının artacağıydı. Karadeniz'de bir liman şehri olan Giresun'dan Aralık sonlarında Patras limanına inen bir kadının sözlü tanıklığı, oradaki düşmanca tavırlar hakkında bir fikir verecektir.

> Kış, Noel zamanı, ayın 22'si, sabahın erken bir saati. Ama ne harika insanlardı ya! Katı, duygusuz insanlardı bu Patraslılar. Açlıktan,

> yorgunluktan bitap düşmüş bizleri şu sözlerle ağırladılar: Türkün çocukları, ne arıyorsunuz memleketimizde? Gidin, dostunuz Venizelos'u bulun, ona yalvarın.' Üstü açık barakalarda yatırdılar bizi. Bebeklerimizin çimentonun üzerinde yattığını gördüler de, al şu çuvalı bebeğinin üzerine ört, demediler...

Mart sonunda, Anadolu Rumlarının vapurlara konup yollanmasının bir süre için durdurulduğu garantisi verilmesi üzerine Yunan hükümeti Karadeniz'den göçmen girişini kısıtlayan kararı kaldırdı. Ama aslında, en iyi ihtimalle sadece toplu nakiller yavaşlamış oluyordu. Tifüslü gemiler'in bir ahlaki şantaj silahı olarak kullanılması, Yunanistan ve Türkiye'nin liderleri arasında karşılıklı strateji anlayışının pırıltısına rağmen iki tarafın birbirine şüpheyle yaklaşmasını önleyemiyordu.

Türkiye için duyguları her ne olursa olsun Yunan hükümeti, çaresizce her gün daha fazla bağımlı hale geldiği Batılı güçlerin tavsiyelerini göz ardı edemezdi. 27 Mart 1923'te İstanbul'da bulunan Yunanistan resmi görevlisi, şehirde çok önemli bir kriz yaşandığının haberini Atina'ya veriyordu. Rum cemaati arasındaki bir zamanlar çok güçlü olan geleneksel tıbbi yardım ve sosyal refah ağı, tamamen dağılmanın eşiğine gelmişti. İstanbul'daki en büyük Rum hastanesinin başhekimi tifüsten ölmüş, birçok doktor da hastaydı. İstanbul Rumları, buradaki hastaneyi, bir başka yere taşımak için Atina'dan yardım istedi. Atina'nın yardım edecek hali yoktu ama bu talebi Milletler Cemiyeti'ne yeni bir başvuru yapmak için kullandı. Birkaç gün sonra, Amerikan Kızıl Haçı'nın kışkırtması ve Amerikan halkının artık "bağış yorgunu" düşmesiyle Amerikan hükümeti Yunanistan'a birkaç ay içinde acil yardımın durdurulacağını bildirdi. Yunanistan'a gelen göçmenlerin acılarını dindirmek için acilen uzun vadeli bir program yapmak gerekiyordu ama yurt dışından gelecek uzmanlık yardımı ve sıcak para olmaksızın bu asla başarılamazdı.

1923 ortalarına gelindiğinde aşılamaya olumlu cevap veren çiçek hastalığıyla mücadelede epeyce yol alınmıştı. Kalabalık ortamlar-

da beraber yaşayanlar arasında bitlerle hızla yayılan tifüs hastalığı ise yeni gelenler için sorun olmaya devam ediyordu. Eğer bu beladan ölenlerin sayısında bir azalma olduysa, bunda Yunanistan'da faaliyet gösteren örgütlerden en küçüğü ve en az tanınmış olanının payı büyüktür: Bu örgüt 1911 yılında kadın doktorlar tarafından New York'da kurulan ve tamamen bağımsız bir yapısı olan Amerikan Kadın Hastaneleri örgütüdür. Bu örgütün Yunanistan'daki faaliyetlerinin başında, neşeli ve zeki bir kadın olan ve o günlerde yaşanan krizi dışarıdan bir gözlemle olağanüstü biçimde anlatan Certain Samaritans ("Birkaç Merhametli Kişi" – ç.n.) adlı hatıratın sahibi Esther Lovejoy vardı. Lovejoy, İzmir felaketi ve onu izleyen iki hafta içinde hayatta kalan kadın ve çocukların şehirden boşaltılmasına şahit olduktan hemen sonra New York'a dönmüş, burada toplanacak her kuruşun mülteciler için kullanılacağını söyleyerek yardım kampanyasını başlatmıştı. 1922 sonunda Lovejoy'un meslektaşları doğu Ege adalarındaki hastanelerde hummalı bir çalışmayı başlatmışlardı bile. Çek yazmak dahil her türlü işin kadınlar tarafından yürütüldüğü bu örgütü yerel halk şaşkınlık ve hayranlıkla izlemişti.

Amerikalı kadın doktorların üstlendiği en ağır iş, yetkililer tarafından Atina'ya doğru yol alan göçmenler için karantina adası olarak belirlenen kasvetli, fırtınaların dövdüğü ve Attika yarımadasının ucunda normal olarak insansız bir ada olan Makronissi'deki görevleriydi. Lovejoy hatıratında bu adaya 1923 Şubat'ında bir fırtınalı günde yaptığı ziyareti çarpıcı bir dille anlatıyor. Ionia adlı gemi kıyıyla ada arasında sallanıp duruyor, bir türlü yanaşamıyor. Birkaç gün önce kaptan şu uyarıyı yapmış: "Gemide dört bin mülteci var. Su yok. Yemek yok. Çiçek hastalığı ve tifüs yaygın." Ertesi gün deniz durulup da yolcular indirilmeye başlanınca Lovejoy şu gözlemde bulunuyor:

> ... kadınlardan, çocuklardan, yaşlılardan ve az sayıdaki sağlam erkeklerden oluşan trajik resmigeçidi meydana getirenler sırtlarında bohçaları ile kumda yürümeye çalışıyorlar. İhtiyarların çoğu bitkin; her yeni gelenin bitlerinin ayıklanıp gariban eşyalarının dezenfekte

edilene kadar bekletildiği 'kirliler' kampına kadar bile yardımsız yürüyemiyorlar.

Amerikan Kadın Hastaneleri orada üç adet saha hastanesi kurmuştu; biri tifüslüler için, biri çiçek hastaları için, biri de bulaşıcı olmayan hastalıklar için. Ancak ' karaya ayak basıktan kısa bir süre sonra göçmenlerin büyük bölümü bitkinlikten, gıdasızlıktan, susuzluktan ve bu korkunç göç sırasında yaşanan diğer zorluklar yüzünden öldüler.'

Ionia gemisinde bulunan bir Amerikalı erkek yardım gönüllüsü, bir avuç Amerikalı kadını, deniz üzerinde yaşadıkları korkunç serüvenden sonra adanın bu yarı çıldırmış geçici sakinleriyle tek başlarına bırakmanın çok tehlikeli olacağı konusunda Lovejoy'u uyarmak için epeyce çaba sarf etmişti. Bu insanlar çocuklarının gözleri önünde öldüğünü, küçücük vücutlarının denize atıldığını, çocuk cesetlerinin geminin etrafında su yüzünde sürüklendiklerini görmüşlerdi. Eğer fırtına kopar da adaya su getirilmesi imkânsız hale gelirse, göçmenler ayaklanıp Amerikalı bakıcılarını öldürebilirlerdi. Ama tüm bu uyarıları adadaki yaşlı doktor Omaha'lı Olga Stasny elinin tersiyle itecek ve şöyle diyecekti: ' Benim çocuklarım büyük, hepsi evli... Buradaki görevimden daha önemli hiçbir görevim yok benim.' Sonunda Stasny beş ay daha adada kalacaktı. Baş asistanı Yunanlı Dr. Pompouras tifüsten ölmüş ama Stasny bu olaydan sağ kurtularak memleketi Nebraska'ya dönmeyi başarmıştır.

Lovejoy adada çok fazla kalmadı. Göçmenlerin ' paylarına düşen bir parça siyah ekmek, bir kaşık lapa ya da fasulyeyi aldıktan sonra kazanların yanından yavaşça ayrılmalarını' seyretmesinden saatler sonra Atina'nın en şık oteli The Grand Bretagne'da yemek masasında boğazından lokmalar pek geçmiyordu artık. Duygularını açık kalplilikle şöyle dile getiriyordu: 'Macronissi'den yeni gelmiştim; o korkunç adanın kötü etkisi hâlâ üzerimdeydi. Oturduğum oda sanki bir sürü aç çocukla doluydu... O yemek salonunda gözüme çarpan mücevherlerle Macronissi adasına terk edilmiş insanlar bir ay doyurulabilirdi.' Daha

sonra o gece Amerikan Kadın Hastaneleri idare heyetine şu raporu yollayacaktı:

> Göçmenlerin hali tarif edilemez. Bunlar bütün dünyanın reddettiği vatansız insanlar, çoğu da kadın ve çocuk; Yunanca konuşamıyorlar;oradan oraya hayvan gibi güdülüyorlar; ıslak çukurlara, mezbeleliklere dolduruluyorlar; yemek kıt, yakıt kıt, su kıt, yatak, giysi yok; soğuk altında öylesine aç ve hasta bekleşiyorlar...

Lovejoy'un karşılaştığı sorunun insani boyutunu görebilen keskin gözleri ve önerebileceği bazı pratik çözümleri vardı. Girit'in Resmo limanına geldiği anda nüfus mübadelesinin bazı garip sonuçlarını çarçabuk görmüştü: yaşadıkları köylerinde intikam almaya kalkışan Hıristiyanların zulmünden kaçıp şehre sığınan Müslümanlarla doluydu her yer. Bunlar Türkiye'ye sevk edilecekleri günü beklerken şehrin ileri gelenlerinin Müslüman olduğu Resmo şehrini nispeten daha güvenli bulmuşlardı. Bu arada Anadolu'nun limanlarından gelen binlerce Hıristiyan göçmen de bu limana indirilmişti. Ve çoğunun ana dili Türkçe idi. Yani Yunanistan'ın 'temizlenmesi' sürecinin bir parçası olarak Türkçe konuşanlar Yunanistan'a yollanırken, Yunanca konuşanlar da Türkiye'ye yollanmak üzere sıralarını bekliyorlardı.

Ayni zamanda, Lovejoy'un tanıklığına bakılırsa turnusol kağıdı olarak dil yerine dinin kullanılması, farklılık arayanların hislerine daha denk düşüyordu. Resmo'nun Hıristiyan halkı, Türkçe konuşanlar dahil din kardeşlerine kol kanat gerdiler. Müslüman şehirliler de kırsal bölgeden gelen din kardeşleriyle ilgileniyorlardı. Müslümanlar arasındaki bu dayanışma, Girit adasında herkesin tek dili olan Yunanca aracılığıyla sürdürülmekteydi.

Gritte Lovejoy bir meslektaşıyla yakın bir çalışma içine girmişti: bu kişi Lovejoy gibi Oregan'dan gelme ve onun gibi pratik zekâlı Marian Cruikshank idi. Kandiye'nin hemen dışındaki barakalarda üst üste yaşayan yeni göçmenler arasında tifüs ve çiçek hastalığı salgını olduğunu doğru tahmin edince Cruikshank bir "dişi peygamber" ilan

edildi Giritliler tarafından. Bu salgının doruk noktalarına ulaştığı günlerde Cruikshank, dehşete kapılan hemşirelerin kaçıp terk ettiği, yaralarının üzerine kirli bir keçi postu atılmış çiçek hastalarının üç, dört kişi bir yatakta yattığını görmüştü. Amerikalı doktorun hastalara, tifüsü temizlik koşullarına uyarak ve bitlerden kurtularak yenebileceklerini göstermesi şöhretinin daha da artmasına yol açacaktı.

Resmo'da Lovejoy ve Cruikshank bir restoranın kapısında bir parça et için dilenen göçmen çocuklar görür. Cruikshank bunun üzerine değiş tokuş edilen bu mağdurların içine düştüğü durumdan sorumlu olan mübadelenin mimarları, politikacıları ve diplomatları çok görmek isterdim, der. Bu çocuk dilencileri seyreden Oregonlu doktor, 'keşke bu minicik çocuklar Thames Nehri üzerindeki Parlamento Terasında, Washington'daki Capitol Restoranda, Paris'te Meclis çevresindeki kahvelerde, Roma'da ve özellikle Lozan'da Ouchy Rıhtımı üzerindeki göl otellerinin etrafında dolaşsalar' diye de ekler.

Bu çok katı bir yargı mıydı? Lozan Antlaşması'nın savunucuları bu uygulamanın amacının, kaçınılmaz olan ve zaten felaket koşullarda başlamış bulunan nüfus transferine düzen ve kanun getirmek olduğunu söylerler. Her ne olursa olsun, Amerikalı doktorlar becerilerini, enerjilerini ve aklı selimlerini göçmenlerin o andaki sıkıntılarını gidermeye harcarlarken, acil yardımdan daha fazlasına ihtiyaç gerektiren bir durumla karşı karşıya olunduğu iyice anlaşılmıştı. Lozan'dan altmış mil ötede bürokratlar, Cenevre'deki Milletler Cemiyeti merkezinde göçmenlerin iskânı meselesinin halli ve Doğu Akdeniz'in istikrara kavuşturulması için daha uzun vadeli bir çözüm üzerinde çalışmaya başlamışlardı bile.

Anadolu'daki savaş yüzünden topraklarından koparılan insanlara sağlanan uluslararası yardım iki koldan ilerliyordu. Bir kolda Fridtjof Nansen'in yönetiminde çalışan Milletler Cemiyeti'nin çok prestijli örgütü Göçmenler Yüksek Komisyonu vardı, ki bu örgüt Milletler Cemiyeti'nin en güçlü üyesi İngiltere tarafından büyük ölçüde destekleniyordu. Diğer kolda ise Amerika Birleşik Devletleri hükümetinin, Amerikan halkının ve yardım örgütlerinin tek taraflı katkıları

söz konusuydu. Bazen bu iki kol birbirine paralel olarak olağanüstü iyi çalışıyordu; bazen de çok kötü bir biçimde birbirlerine giriyorlardı. Nüfus transferinin hem baş simsarı, hem de mübadele fikri ilk kez dünyaya açıklandığında olayın siyasi ve ahlaki bedelini yüklenen kişilerden biri olan Nansen, mübadelenin uygulanmasında ve uygulamadan doğacak yararların sağlanmasında kendisinin ve örgütünün başı çekmesini garanti etmek istiyordu. Bir başka deyişle öngörülen yararlar, bu mübadele kapsamındaki kişilerin, öncelikle de çiftçilerin, üretici faaliyete kısa sürede geri kazanılmasıydı. Daha 1922 yılının Eylül ayında Cemiyet 'Yakındoğu' göçmenlerine yardım yetkisini Nansen'e verince, Norveçlinin önderliğinde bir kampanya başlatılması amacıyla yardım toplama şapkası dolaştırılmaya başlamıştı bile. İngiltere, diğer Milletler Cemiyeti üyeleri de aynı miktarı vermeye hazır oldukları takdirde, bu kampanyaya 50.000 Sterline kadar yardım yapmaya hazır olduğunu bildirdi. Cevap olumsuzdu. On üye ülke toplam 19.200 Sterlin sağladı; Londra hemen bu miktarın üzerini tamamladı; ancak 50.000 Sterlinlik hedef hiçbir zaman tutturulamadı.

Yılgınlığa kapılmayan Göçmenler Yüksek Komisyonu (GYK) ve onun enerjik lideri derhal işe giriştiler. GYK, çeşitli yerlerden gelip müttefik işgali altındaki İstanbul'da toplanmış olan çok sayıda muhtaç Yunanlıya, Türk'e ve Rus'a sağlanan yardımların koordinasyonunda çok değerli görevler üstlendi. Bu örgüt ayrıca, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ni sarmalayan gaddar mantığın ilk kez gözler önüne serildiği bir pilot yerleşim projesinin de uygulanması işini üstlendi.

Bu proje Yunanistan'ın hassas bir bölgesi üzerine odaklanmıştı – Batı Trakya. GYK'nın da yardımıyla Doğu Trakya'nın evsiz barksız kalmış ve 1922 Ekim ayında topraklarını kitlesel olarak terk edişleri gerek Nansen, gerekse Hemingway tarafından gözlenmiş olan az sayıdaki Rum çiftçi, kısa zamanda yeni oluşturulmuş Türk-Yunan sınırının hemen batısındaki topraklarda yeni evler ve araziler edindiler. Doğu Trakya'dan ve başka yerlerden gelme yaklaşık 10.000 göçmen, kısa bir süre içinde Batı Trakya'ya, Yunan yetkililerin bir an önce yeni yerleşimlere açmaya özen gösterdikleri bu topraklara yerleşerek nispe-

ten şanslı bir grup oluşturmuşlardı. Bu projede Milletler Cemiyeti'nin ya da GYK'nın yardımsever ruhundan, hatta bu örgütlerin itibarlarını yükseltme kaygılarından öte bir şey söz konusuydu: Yunan hükümeti Batı Trakya'yı bir an önce 'Elenleştirme' sıkıntısı içindeydi. Bu amaca ulaşmak için hükümet, yeni gelen Rumları buraya yerleştirmekle kalmıyor, aynı zamanda, Lozan'da halen mübadele anlaşmasından muaf tutulup tutulmayacağı tartışılan Batı Trakya Müslümanlarını büyük gruplar halinde Batı Trakya'dan dışarıya atıyordu. GYK'mn Batı Trakya'daki bu pilot yerleşim projesinin gözler önüne serdiği tek gerçek, belki de jeopolitik nedenlerle bir toprak parçasını yerleşime açmak ya da orada yeni bir 'fidanlık' meydana getirmek amacıyla yola çıkan her projenin gerisindeki acı gerçekti: eğer mevcut sakinlerinin en azından bir bölümünü en baştan kovarsan, bir bölgeye yeni birilerini getirip yerleştirmek daha kolay olur.

Daha 1923 Nisan'ında Nansen, GYK'nın yardımıyla Batı Trakya'da on bir köye Rum mültecilerin yerleştirilebildiğini ve bu köylerin birkaç ay sonra hasadı toplanacak mısır ve tütün sayesinde kendi kendilerini geçindirebilecek bir duruma geleceklerini bildiriyordu. Yeni gelenler, mangal kömürü, tuğla yapımı, dantel oya ve nakış işleri, kilim dokuma gibi kâr getiren işlerde ustaydılar; 16.000 dut ağacı dikilmiş, ipek endüstrisinin yolu açılmıştı. İngiltere'nin İstanbul baş temsilcisinin eşi Lady Rumbold'un ricasıyla göçmenler bir saha hastanesine de kavuşmuşlardı ve İngiliz halkıyla kiliselerin ve Milletler Cemiyeti'ne bağlı yerel birimlerin başı çektikleri bir kampanya çerçevesinde göçmenlere 200.000'den az olmamak kaydıyla giyim kuşam malzemesi dağıtılmıştı.

Ancak Nansen de çok iyi biliyordu ki, Yunanistan'a sığınmış bir milyondan fazla insana ev bulmak ve tüm bölgeyi tehdit altında tutan salgın hastalık felaketini önlemek gibi daha büyük boyutlu sorunlarla karşı karşıyayken, kendi örgütünün bu çabalarının katkısı okyanusta bir damla su kadardı. Eğer Yakındoğu'da 'insanlar birbirinden arındırılarak' daha fazla acı çekilmesi önlenecekse, dindar İngiliz kilise cemaati katkısından çok daha fazla paraya ihtiyaç vardı.

Gerekli fonların birikebileceği tek yer uluslararası sermaye pazarıydı. Ancak her şeyden önce söz verildiği gibi bu paranın, göçmenlerin yeniden üretim faaliyetlere başlamaları için kullanılması ve kazanılan parayla borçların ödeneceği konusunda burnundan kıl aldırmayan dünya bankerlerine garanti verilmesi gerekiyordu. Nansen'in dostlarının içinde yer aldığı Yunan hükümeti de bu katı gerçekleri görüyordu. Finans dünyasındaki velinimetlerinin koyduğu kuralları kabul etmekten başka yapacak bir şeyleri yoktu. 20. yüzyılın son yıllarında onlarca ülkede de uygulandığı gibi Yunanistan, tam olarak sömürgeleşmese de iradesini büyük ölçüde başkalarının emrine terk etmek zorunda kalacağı uluslararası yoğun bir denetim altına gireceği koşulları kabul etmek zorundaydı.

Böylece 1923 başlarında Atina hükümeti Lozan'da lehlerine en iyi koşulları elde etmeye çabalarken kendilerini iki potansiyel mali kurtarıcı arasında çıkış yolu ararken buldular. Bunlardan biri halihazırda 2.6 milyon dolarlık acil yardım operasyonuyla bölgedeki tüm diğer insani yardım kampanyalarını gölgede bırakan Amerika Birleşik Devletleri ve Kızıl Haçı idi. Diğeri ise Nansen ve çoğu İngiliz başka diplomatlar tarafından temsil edilen ve yeni kurdukları dünya örgütünün iradesinin hayata geçirilmesini arzulayan Milletler Cemiyeti'ydi. Yunanistan'ın tüm limanlarına gemiler dolusu göçmen indikçe, mevcut kapasitede sürdürülmesi mümkün olmayan acil yardım kampanyası yerine yeni gelenlere ev, arazi ve iş sağlayacak daha uzun vadeli bir programa acilen geçilmesi gereği iyice zorunluluk haline geliyordu. Ama bağışçıların iki ayrı kampa bölünmüş olmaları işi zorlaştırıyordu.

Daha Yunanistan'daki görev dönemi bitmeden çok önce Amerikan halkı arasında bir "bağışta bulunma isteksizliği"nin başladığını hisseden ve dünyanın diğer bölgelerindeki faaliyetlerinde aksaklıkların başladığını gören Amerikan Kızıl Haçı, bu ülkeyi en kısa zamanda terk etmek için can atıyordu; ancak bunu yaparken her zaman çok yakın işbirliği içinde olduğu Dışişleri Bakanlığı'nın canını sıkacak kadar da acele etmek istemiyordu. Dışişleri Bakanlığı Amerikan Kızıl Haçı'nın bu işten sıyrılma isteğini anlıyor ama bir felaketin de sorumlusu olmak

istemiyordu. Bakanlığın Yakındoğu Masası o zamanlar Allen Dulles adlı gelecek vaad eden bir genç adam tarafından yönetiliyordu. Bir Presbiteryen papazın oğlu olan Dulles, otuz yıl sonra CIA'nın ileri gelenlerinden ve abisi John Foster Dulles ile birlikte soğuk savaşın önde gelen şahsiyetlerinden biri olacaktır. Allen Dulles'in Yunanistan dosyasını ele alış biçimi beklendiği gibi diplomatikti. Onun talimatıyla Amerikan Göçmen Komitesi (AGK), acil yardım ihtiyacını kısa sürede sonlandıracak bir göçmen yerleştirme planı tasarlayarak Yunanistan hükümetine yardımcı olacak, bu arada kendi çıkar alanını da genişletecekti. Aynı anda 1923 Şubat'ında AGK'ya baş rollerden biri verilmezse Amerika'nın herhangi bir yerleşim programında yer almayacağı diğer ülkelere bildirildi. Mart ayının sonunda Dışişleri diğer Batılı ülkelerin dikkatlerini çekmek için bir adım daha atarak AGK'nın üç ay içinde Yunanistan göçmenleriyle ilgili çalışmasını her şekilde sona erdireceğini duyurdu. 'Akdeniz'de bölgesel ya da başka türlü çıkarları' olan Avrupalı güçleri bir yerleşim planına katkıda bulunmaya biraz da sert bir tonda davet ediyordu; eğer bunu yaparlarsa, Amerika da yardımını esirgemeyecekti. Avrupalıların tepkisi hevessiz ve ilgisizdi. Eğer Avrupalıların Amerikan önerilerinin peşinden gitmeleri bekleniyorsa Amerika'nın daha somut bir öneri getirmesi, öncülük konusunda daha sağlam söz vermesi gerekiyordu.

Bu arada Yunanistan'daki göçmenlerin yaşadığı felaketin izlerini hafifletmek ve onları yeniden çalışma hayatına kazandırmak için Milletler Cemiyeti'nde özellikle İngiltere'nin inisiyatifiyle bürokratik işlemler sürüyordu. 2 Şubat 'da Milletler Cemiyeti'nin Yunan delegesi Nikolaos Politis –ki bu şahıs Nansen'in diplomatik ve insani mucizeler yaratmadaki kabiliyeti konusunda adeta acınası bir inanca sahipti– Milletler Cemiyeti Konseyi'ne 10 milyon sterlinlik borç başvurusunda bulundu. Milletler Cemiyeti'nin manevi desteği olmadan Yunanistan'ın yüksek faizden muaf bu kadar çok parayı borç olarak alması mümkün değildi. Yunanistan, Milletler Cemiyeti'nin IMF'nin bir erken modeli gibi davranmasını istiyordu. Yani, söz konusu fakir ülkenin garantörlüğünü üstlenerek finans kaynaklarına teminat verecek,

güçsüz ve mali açıdan sıkışmış bir devlet ile dünya bankerlerinin arasındaki bağlantıyı kurabilecek bir global kurum arzu ediliyordu.

Cemiyet verilecek borca karşı Yunanistan'ın teminat olarak hangi para kaynaklarını ve mallarını gösterebileceğini araştırmaya başladı. Ayrıca İngiliz, Fransız ve İtalyanlardan oluşan bir "Yunan Komitesi" kurarak mali ayrıntıların çıkartılmasını talep etti. Nansen İngiliz temsilci Albay James Procter'dan, 10 milyon sterlinlik borç para ile neler yapılabileceğini ve iskânı tamamlanmış göçmenlerin bu parayı ne zamana kadar ödeyebilme imkânları olduğunu araştırmasını istedi. Birkaç ay içinde Procter hazırladığı raporda Yunanistan'ın içinde bulunduğu buhranı dile getirmesi yanında İngiliz pragmatizminin bir örneği olarak bu sorunlara çözüm önerileri de getirmekteydi. Procter'in hesaplarına göre önerilen paranın miktarı 1 Mart 1923 itibariyle sayıları aşağı yukarı 1.060.000'e ulaşan göçmenlerin yerleştirilmesine ancak yetecek kadardı. Bunların içinden 860.000 kadarı tamamen "züğürttü" – yani ya beş parasız gelmişti ya da yanında getirdiği bir miktar para tükenmişti. Atina nüfusunun neredeyse yüzde 40'ını göçmenler oluşturuyordu artık; hemen yanındaki Pire limanında bu oran yüzde 25, Midilli adasında yüzde 10, tüm Ege adalarında ise yüzde 48 idi. 860.000 perişan insandan 494.000'i tarımsal kökenli, geri kalanı ise şehirli kökenliydi. Kadın-erkek oranı ise 58:42 idi. Ancak bu oran (ki içinde oğlan çocukları ile ihtiyar erkekler de vardır) elbette ki göçmenler arasında güçlü kuvvetli erkeklerin eksik oluşu vahim gerçeğini gizlemektedir.

Procter'in de raporundan anlaşılacağı gibi, Nansen'in ve diğerlerinin göçmenlerin tercihan toprakta 'çalışmaya başlamaları' konusundaki ısrarları, dürüst emeğin erdemlerine olan püriten inançlarından daha fazlasını yansıtmaktaydı. Üretken olmayan bu aç göçmen kitlesi Yunanistan bütçesine ve ödeme dengelerine daha fazla sürdürülmesi mümkün olmayan korkunç bir yük getiriyordu. Bu göçmenler toprakta çalıştırmaya başlarlarsa, bu kısır döngü kâr döngüsüne doğru değişecekti. Rapora göre Yunanistan'ın 1920 yılında kişi başına tahıl tüketimi 230 kg. idi; doyurulması gereken bir milyon aç mide daha olduğu düşünülünce daha 230.000 ton tahıla ihtiyaç duyulacaktı.

Ama göçmenlerin de yardımıyla, fazladan 580.000 hektar toprak ekilirse, Yunanistan tahıl ithalinden vazgeçebilirdi. Yunanlı çiftçiler gelirlerinin yüzde onunu vergi olarak vermeye alışıktılar; eğer yeni yerleştirilen göçmenler de aldıkları borca mahsuben bu kadar bir miktarı kenara koyabilirlerse borçları kısa zamanda silinebilirdi. Ama esas yapılması gereken, raporda da belirtildiği gibi, tahıl üreticilerini 1924 Şubat'ına, diğer üreticileri de Mart ayına kadar yeni tarlalarına yerleştirmekti. Aksi halde hasat kaldırmadan bir yıl daha geçmiş olacaktı. Kırsal alanda yapılacak dağıtım, doğrudan ve dolaylı olarak muazzam kârlı görünse de ilk başta çok pahalı bir yatırımdı. Procter, 100.000 aileyi ya da 500.000 kişiyi yeniden toprağa bağlamak için 6 milyon sterlinin gerektiğini söylemişti. Şehirlerdeki yerleşim işine daha az para ayrılabilirdi. Tekerlek ustaları, demirciler, marangozlar, tuğlacılar, gemi ustaları vs. bunların hepsi ufak bir sermaye ile işe başlayabilirlerdi. Göçmenlere iş sahası yaratacak olan devlet de kamu hizmetlerine girişebilir, yolları yapabilir, bataklıkları kurutabilirdi. Bütün bu girişimler için 1.5 milyon sterlin harcanarak 200.000 kişi daha istihdam edilebilirdi. Bütün bunların üzerine, Procter, yaşlıların ve kendi kendini geçindirme imkânı olmayanların bakımı için bir 1.8 milyon sterlin daha gerekeceğini düşünüyordu. Ayrıca bir 3 milyon sterlin de kısa vadeli acil yardım için ayrılmalıydı. Yani toplam olarak göçmen krizini yönetmek için yaklaşık 12.3 milyon sterline ihtiyaç vardı.

1923 yazı başlarında Amerikan Kızıl Haçı beslenme merkezlerini kapatırken bu kadar paranın bir araya getirilme ihtimali çok uzak görünüyordu. Nansen Nisan ayında, eğer daha fazla dış yardım sağlanmazsa göçmenlerin yaz aylarında 'resmen aç kalacakları' konusunda uyarıda bulunmuştu. Mayıs ayında Allen Dulles Atina'da bir uluslararası komisyon toplanması ve bu komisyonun gelecek altı ay boyunca her ay 500.000 dolar olmak üzere yardım ve yerleştirme parası bulması yönünde bir teklifle geldi. Ama bu teklifin bir önkoşulu vardı: Yunanistan, Atina ile Washington arasında uzun zamandır süren mali anlaşmazlık sorununda geri adım atan taraf olacaktı. Bu Amerika'nın, İngiltere'nin ve Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'nın son dö-

nemlerinde Yunanlı müttefiklerinin mali durumuna destek sağlamak için oluşturdukları Üçlü Borçlanma planında Amerika'nın payı ile ilgiliydi. Bu anlaşma gereğince Amerika Yunanistan'a 50 milyon dolarlık kredi imkânı sunmuş, Yunan yetkililer de fazla aceleci davranarak bunun karşılığı kadar drahmi basmışlardı. Ama Amerika söz konusu miktardan ancak 15 milyon doları ödemiş, Amerika'dan yeni kredi dilimlerinin gelmemesi drahminin değerinde büyük düşüşlere neden olmuştu. Allen Dulles'in Yunanistan'dan istediği bu olağanüstü kredi talebini biraz kısmasıydı.

Velhasıl, Amerikalılarla Avrupalıların 1923 ortalarında bir ortak noktada buluşmaları ihtimali giderek zayıflıyordu. Bunun nedeni biraz da, Londra ile Washington arasındaki rekabetin oldukça sertleşmiş olduğuydu. İngiltere'nin Atina maslahatgüzarı C.H. Bentinck, Yunanistan'ın Amerika ile olan ticaret hacminin İngiltere ile olan ticaretini geçtiğini haber veriyordu üstlerine. Bentinck'in Amerikan yardım kampanyasına karşı oldukça şüpheci bir yaklaşımı vardı. Yazılarında şöyle diyordu:

> Amerika'nın bu büyük hayırseverlik gösterisini tamamen diğerkâm bir güdüyle mi yaptığı, Yunanistan tarihinin en karanlık sayfalarından birinin yaşandığı şu günlerde yapılan Amerikan yardımına karşılık Yunanistan hükümetinin mevcut şartlarda reddedemeyeceği her türlü ekonomik ve mali tavizin kendisinden istenip istenmeyeceği akla takılan sorulardandır.

Bu arada Bentinck'in Amerika'nın Atina'daki adamı Ray Atherthon'a, Cemiyet'in iskân parasının bulunması için harcadığı çabanın arkasında 'tamamen İngiltere'nin' olduğunu övünerek söylemesi ve Nansen'in, Amerika'nın savaş zamanı verdiği krediyle ilgili kötü niyetli tavrını saklamaya gerek duymadan açıklaması sonucunda Amerika'nın Milletler Cemiyeti'ne ve onun faaliyetlerine karşı duyduğu olumlu duygular giderek azalmaya başlamıştı. Atlantik ötesiyle bir diğer sürtüşme konusu da, Amerikan Kızıl Haçı'nın Yunanistan temsilcisi William Haskell'in Yunanistan'a daha fazla yardım etmenin bir

fayda sağlayıp sağlamayacağı konusunda şüphelerini dile getirmesi, özellikle de Nansen'in mültecilere nasıl yardım edilmesi gerektiği hakkındaki görüşlerini pek inandırıcı bulmadığını açıklamasıydı. Haskell, Dışişleri Bakanlığı'nı bile utandıran bir hiddetle Yunan hükümetinin kendi titrek ayakları üzerinde durmayı öğrenmesi gerektiğini söylüyordu.

Yunanistan'a yardım fikrinin genelde sıcak karşılandığı Milletler Cemiyeti içinde bile engeller çıkmaya başladı. 25 Haziran'da Cemiyet'in mali komitesi, Yunanistan'ın iskân için toplanacak paraya karşılık bazı teminatlara sahip olmasına rağmen yine de toplam paranın –bu ülkedeki siyasi koşulların istikrarsızlığı göz önüne alınarak– 6 milyon sterlini geçmemesini öneriyordu. Yıllar sonra Yunanlı bir diplomat, zamanında Milletler Cemiyeti'nde görev yapan bir Fransız diplomatın göçmenlere para toplamak için bütün dünyayı ayağa kaldırmanın çok yanlış bir iş olduğunu söylediğini hatırlatarak yardımın gecikmesinin suçunu Fransa'ya yükleyecekti. Fransız diplomatın 'Bankerlere başvurun, biz finansör değiliz' diyen sert çıkışını Yunanlılar hiçbir zaman unutmayacaktı. Lozan Konferansları uzayıp gittikçe Fransızlar ve İtalyanlar Yunanistan'a borç para verilmesine karşı yarı ciddi bir argüman öne sürüyorlardı: maddi yardım şeklinde bir hayat öpücüğü Yunanistan'ın yeniden askeri maceralara girme hevesini arttırabilir ve bu bölgedeki hassas dengeyi bozabilir. Ama 24 Temmuz'da 141 maddelik Lozan Antlaşması sonunda imzalanacaktı. Lozan Antlaşması'yla Osmanlı sistemi içinde Batılı güçlere sağlanan imtiyazların hiçbirinin artık geçerli olmadığı bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu gerçekleşti. Pazarlıkların son aşamalarında Türkiye Yunanistan'dan mali tazminat talebinde bulundu ve Trakya'da, Edirne'nin batısında küçük bir toprak şeridi üzerinde egemenlik hakkı elde etti. Bunun dışında altı ay önce üzerinde anlaşmaya varılan nüfus mübadelesinin koşulları yeniden beyan edildi. Yunanistan, egemenliğinde kalan Batı Trakya Müslüman nüfusunu koruyacak (ya da eğer yerlerinden çıkarılmışlarsa geri alacaktı); Yunanistan'ın geri kalan kısmında yaşayan Müslümanlar ise Türkiye'ye yollanacaklardı.

Barış koşulları bu şekilde kesinleşince artık Milletler Cemiyeti de mübadeleyi hayata geçirmek ve sonuçlarını daha az acı verir hale getirmekle yükümlü oluyordu. Cemiyet'in birtakım rolleri anlaşmadaki bazı kesin ama gerçekçi olmayan maddelerle belirlenmişti. Cemiyet Yunanlılardan, Türklerden ve tarafsızlardan (yani Birinci Dünya Savaşı'nda herhangi bir tarafta yer almamış devletlerden) oluşan çok geniş sorumluluklarla donatılmış bir 'karma komisyon' oluşturacaktı. En azından teorik olarak bu komisyonun görevi sadece mübadeleyi 'yönetmek ve uygulanmasını kolaylaştırmak' olmayacak, aynı zamanda geride bırakılan malların tasfiyesini gerçekleştirmek, bu mallara değer biçmek ve büyük ölçekli tazminat ödemeleri için gerekli prosedürü hazırlamaktı.

Milletler Cemiyeti'nin bir acil işi daha vardı: O anda Yunanistan'da bulunanların yerleştirilme işlemleriyle ilgili pratik sorunların halledilmesi. Eylül itibariyle Cemiyet'in İngiliz ağırlıklı bürokrasisi ayrıntıları hazırlamış ve büyük yetkilerle donatılmış bir Göçmen İskân Komisyonu'nun (GİK) kurulması konusunda Atina ile mutabık kalmıştı. Yunanistan hükümeti 500.000 hektarlık tüm toprak varlığını GİK'na devredecekti. Cemiyet'in de desteğiyle Yunanistan başlangıç miktarı yaklaşık 3-6 milyon sterlin olan kredi dilimini sağlayıp bunu Komisyon'a devredecekti. Borcun dağıtım işi 1898 yılında, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu ile giriştiği kısa ama sonu felaketle biten savaşın hemen ertesinde içine düştüğü mali kriz sırasında oluşturulmuş alacaklılar heyeti tarafından yürütülecekti. Nansen belki de tam tersini isterdi ama GİK hasta ve aç insanlara acil yardım yapmaktan açıkça men edilmişti. GİK'nun bütün işi yeni gelenleri Yunanistan'daki yeni evlerine, çiftliklerine işlerine yerleştirerek gelir elde etmelerini ve böylelikle alınan kredinin bir an evvel geri ödenmesini sağlamak olmalıydı. Bu şart özellikle dünyada bu iş için para vermeye ihtiyatla yaklaşan mali kaynak sahiplerini ikna edebilme şansını çok arttıracak bir öğe olarak görülüyordu. Atlantik ötesi kavgaları bitirebilmek için Amerikan yardım örgütleri Göçmen İskân Komisyonu başkan adayını belirlemeye çağrıldılar. Başkan yardımcısını da Milletler

Cemiyeti aday gösterecekti. Komisyon'un diğer iki üyesi de Yunanlı olacaktı.

Bütün bu ayarlamalar en azından kâğıt üzerinde çok usta işi görünüyordu. Yunanistan hükümetinin, İtalya ile patlayan bir diplomatik kriz sonrası (İtalya Kuzey Yunanistan'da bir grup İtalyan askerinin öldürülmesine misilleme olarak Korfu adasını bombalamıştı) yaralarını sarmakla meşgulken, velinimetlerinin şekillendirdiği planı kabul etmekten başka hiçbir şansı yoktu. Bir anlamda GİK devlet içinde devlet gibi çalışacaktı. Ancak, Elen gururunu kurtarmak için yerel sağlık ve sosyal yardım bakanlıklarına ait işlerin bir bölümünü üstlenmiş olan komitenin çalışmalarında Yunanlıların katkısı olacaktı. Bu şartlarda bile, geleceği belirsizliklerle dolu ve askeri yöneticileri hiçbir Batılı ülke tarafından tam anlamıyla tanınmamış olan bir memlekette faaliyet yürüten GİK'nın dünya bankerlerinin güvenini kazanıp kazanmayacağı belli değildi. Yunanistan'daki acil yardım kampanyaları eriyip giderken Anadolu göçmenleri arasında yorgunluktan, kötü hava şartlarına maruz kalmaktan ve hastalıklardan dolayı yeni bir kaçınılmaz ölümler dalgası sürüp gitmekteydi.

İşte bu karışık ve korkutucu durumun tam ortasına pratik zekâlı, güçlü ve rabıtalı bir şahsiyet olan Henry Morgenthau adımını atacaktı. 1858 yılında bir Yahudi Alman ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelen Morgenthau, ailesiyle birlikte çocukken Amerika'ya göç etmişti. Morgenthau, Osmanlı İmparatorluğu'na yollanan Amerikan diplomatı olarak görevine başlamadan önce başarılı bir avukat ve emlak kralıydı. O da bu bölgeye yollanan tüm önemli Batılı diplomatlar gibi bazı güçlü tercihler geliştirmişti. Morgenthau buralarda geliştirdiği duygularını pek saklamazdı. Türk derebeylerinin elinde çok sıkıntı çektiklerine inandığı Rum, Ermeni Ortodoks Hıristiyanlardan yanaydı gönlü. Ve Washington'daki patronlarını bu duyguları paylaşmak için ikna etmeye çalışıyordu. Birinci Dünya Savaşı patlak verince Türkiye'yi İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı, Almanya'nın yanında harbe sokan İttihat ve Terakki Komitesi'nin genç liderlerinden nefret etmeye başlamıştı. Morgenthau'nun anlattıklarına göre bu liderlerden

biri olan Talat Paşa, Ermeni topluluğundan kurtulma arzusunu 'zor gizliyor', bir Yahudi olan büyükelçinin hangi sebeple Hıristiyanların kaderiyle bu kadar ilgilendiğini merak ediyordu. Türk tarihçileri tarafından Morgenthau, Türklerin acılarına bigâne kalan bir propagandacı, Antant devletlerinin sempatisini toplamak için Ermeni felaketini abartan bir kişi olarak teşhir edilmektedir. Morgenthau'ya yol gösteren tutkuları her ne olursa olsun, olay bundan çok daha karmaşık olmalı. O, savaş İstanbul'unda yaşamış bir büyükelçi olarak Rum ve Ermeni cemaatlerinin en donanımlı, en yetenekli üyelerini tanıma fırsatını bulmuştu. Fakat Venizelos'a olan hayranlığına ve bir Elen dünyası sempatizanı olmasına rağmen, bölgeyi iyi tanıyan gözlemciler gibi o da Venizelos'un yönettiği plan gereğince 1919 yılında Yunan ordusunun İzmir'e girişini yanlış bulmuştu. Gayet doğru tespit ettiği gibi, Anadolu'da Yunan yayılmacılığının Osmanlı Hıristiyanlığına felaket getireceğini hissediyordu.

1923 sonbaharında işte bu sonuçlar en acı şekilde hâlâ hissediliyordu. Ama Morgenthau hem Atlantik ötesi hırgüre son vermek, hem de sıcakkanlı Yunan politikası ile mesafeli, şüpheci uluslararası finans çevreleri arasında arabuluculuk yapmakla görevlendirilmişti. Yunanistan görevi ile ilgili kendi hatıratında kurnaz, çekici, katı ve gerektiği yerde acımasız olabilen, görüştüğü kişilerin güçlü yanlarıyla zaaflarını çabuk kavrayan bir tip olarak görüyoruz kendisini. Vatandaşlık ve kültür bariyerlerini yıkan kişisel karizmasıyla Tıpkı Fridtjof Nansen gibi o da uluslararası 'problem çözücülerin' erken örneklerinden biriydi.

Amerikalı olması, bazı Amerikalıların Amerikan bonkörlüğünün art fikirli Avrupalılar tarafından kötüye kullanılacağı korkusunun giderilmesinde olumlu rol oynadı. İstanbul Rumlarının dostu olması ise Atina'da sıcak karşılanmasına yol açtı. Ve Milletler Cemiyeti üzerinden iş yapma isteği, onu Avrupalıların gözünde, izolasyoncu 'her şeyden önce Amerika' dış politikası yandaşlarından daha farklı bir yere oturtuyordu.

Ekim sonlarında Londra'ya gelir gelmez İngiltere Bankası müdürü Montagu Norman ve Hazinenin Mali İşler murakıbı Sir Otto Ni-

emeyer ile görüşmelere başladı. Ağustos ayında İngiltere Bankası bir vefa gösterisi olarak, göçmenler için daha geniş kapsamlı bir fon bulunduğu zaman ödeneceği beklentisiyle başlangıç için 1 milyon sterlin kredi verdi. Morgenthau, Paris'te Milletler Cemiyeti'nin 'finans büyücüsü' Sir Arthur Salter ile görüştü. Ayrıca, kendisinden nüfus mübadelesini hızlandırmasını isteyen –ki bu pratikte, yaklaşmakta olan kış aylarında herhangi bir barınak bulma ümidini olacaksa, en az 40.000 ev bulmak, yani yeni göçmenlere yer yaratmak için Makedonya'da yaşayan Müslümanların kapı dışarı edilmeleri anlamına geliyordu– Venizelos ile de istişarede bulundu.

Kısa zamanda Yunanistan'ın iç işlerinde belirleyici bir konuma yerleşen Morgenthau, Atina'ya gelir gelmez Yunanlı gazetecilere şevk vermek için şu konuşmayı yapacaktı:

> Yunanistan'ın sorunu esas itibariyle bir iş sorunudur ve geniş tecrübe sahibi her iş adamının özünde gayet yakından bildiği bir sorundur. Geçici olarak utanç verici bir endişenin yarattığı süregelen bir sorundur. Böyle bir sorunun ele alınıp ayakları üzerine yeniden oturtulması için ilk yapılacak şey, onun canlanabilmesi için yeterli maddi varlığı olup olmadığını belirlemektir. Bu noktada sizin durumunuzla ilgili bir soru işareti yoktur. Aslında göçmenlerin kendileri de ek bir servet demektir. Onlar size topraklarınızı ve maddi varlığınızı geliştirecek taze işgücü sağlayacaklar. Örneğin, Makedonya'dan boşaltılmakta olan Türkler 40.000 ev ve tarlayı geride bırakmaktadırlar. Göçmenler bu toprakların verimini arttıracaklardır ve bunu sadece Yunanistan'ın yararına yapacaklardır.

Son cümle açıktır. Dünyanın bütün finans kaynakları, diplomatları ve politikacıları Yunanistan ve Anadolu göçmenlerinin içinde bulunduğu korkunç duruma merhem olacak ne gibi bir öneriyle gelirlerse gelsinler, bunların hepsi tek bir varsayıma dayalıydı. Yunanistan'da yaşayan Müslümanlar hiçbir şekilde Yunanistan hükümetinin sorumluluk alanına girmiyorlardı: en iyimser bakışla kendilerine hoşgörülü yaklaşılan bir azınlıktılar, en kötümser bakışla ise istenmeyen yabancılardı. Ne kadar erken kapı dışarı edilirlerse Yunanistan o ka-

dar çabuk 'kendi' insanlarını, yanlış yerde bulunan Ortodoks Hıristiyanları onların boşalttığı yerlere yerleştirebilirdi. Yeni Balkanlar düzeninde her devlet belli bir etnik grup 'adına' varolmaktaydı ve bu devletin sınırlarını çoğu kez dinsel tanımlamalar belirliyordu. 'Yanlış' yerde doğmuş olan ve kolay tanımlama sınırları içine giremeyenler için ise yapacak pek bir şey yoktu.

YEDİNCİ BÖLÜM

Selanik'e Elveda Derken: Müslümanlar Yeni Ufuklara Yelken Açıyor

...Biz Müslümanlar bu değişimi asla kabul etmiyoruz ve Yunan hükümetinden çok memnun olduğumuzu deklare ediyoruz.

LOZAN KONFERANSI'NA OCAK 1923'TE SELANİK YAKINLARINDAKİ LANGAZA MÜFTÜSÜ TARAFINDAN YAPILAN BAŞVURU.

.....Bu nüfus mübadelesi Yunanistan'daki neredeyse hiçbir Türkün yerinden ayrılmak istememesi ve bunu sağlamak için mümkün olan her yolu denemeye hazır olması nedeni ile özellikle güçleşiyordu. Kendi istekleri ile Girit'ten İzmir'e göç etmiş binlerce Türk, Yunan hükümetine geriye dönebilme izni almak için defalarca temsilci gönderdiler. Yunanistan'ın her yöresinden Türkler mübadeleden muaf tutulabilmek için dilekçeler vermeye başladılar. Birkaç hafta önce, Girit'ten gelen bir grup Türk, Yunan kilisesinde vaftiz olarak Yunanlı kabul edilmeleri için başvuruda bulunmak üzere Atina'ya geldiler. Ancak hükümet, tüm bu kurtuluş yollarına izin vermeyi reddetti.

The Times, 5 Aralık 1923

Babam Ahmet Bey'in Mustafa Kemal'in evinin civarında, Selanik'in mahallesi Çınarlı'da, bir tatlıcı dükkânı vardı. Benim en yakın oyun arkadaşım, çocukluk yıllarında ölen Yunanlı Tarasia idi. Şu an bile Tarasia'mn cenaze töreninde ailesinin ikonları öptüğünü izlediğimi, o gün onu asla unutmayacağıma kendi kendime söz verdiğimi hatırlıyorum. Ne zaman torunlarım bana bir oyuncak bebek getirseler,

hâlâ her seferinde onu hatırlarım. Annem bana tüm Yunanlı komşularımızla çok iyi geçindiğimizi, hatta biz ayrılırken hiçbirinin gözyaşlarını tutamadığını anlatmıştı. Güçlü kuvvetli olan babam ise, Selanik'te yeni yaptığı evini ve tatlıcı dükkânını terk etmek zorunda kalınca aklını kaybetti. Bizi Türkiye'ye götüren gemi, Selimpaşa kıyılarına yaklaştığında anneme dönerek "hadi artık evimize dönelim" dedi.

İstanbul yakınlarında 2003 yılında kendisi ile görüşme yapılan 90 yaşındaki Mukaddes Bayrı'dan.

Henry Morgenthau yeni görevi için İsviçre'den trenle Yugoslavya üzerinden Yunanistan'a giderken ilk durağı Selanik oldu. Ve 1923 Kasım ayının ilk günleri, en önemli görevi Müslüman çiftçilerle Hıristiyan çiftçileri Makedonya'daki topraklara yerleştirmek olan bu zatın, bu nedenle günleri yeni kurulan Göçmen İskân Komitesi'yle göçmen kampları ve onuruna verilen davetler arasında mekik dokuyarak heyecanlı bir telaş içinde geçti.

Morgenthau'nun şehre ilk ayak bastığı zamanlarda Selanik onbir yıldır Yunan idaresi altında olmasına rağmen halen olağanüstü bir din ve kültür farklılığına sahipti. 1917'deki korkunç yangına ve üç savaşın etkilerine rağmen son Osmanlı döneminin canlılığını muhafaza eden en gelişmiş şehirlerinden biri idi. İstanbul, İzmir ve biraz da Trabzon ile karşılaştırıldığında, 19 yüzyılın Selanik'i deniz kıyısındaki zarif yalıları, en lüks Avrupa mallarının satıldığı dükkânları, modern ulaşım sistemleri, eski tarz doğulu çarşıları ve dar sokakları, fresklerle bezeli kiliseleri ve gölgeli Müslüman mezarlıklarının toplamı idi. İşte 1880 veya 1881'de etrafındaki beton yığınlarından ayrı duran halen çok iyi durumdaki iki katlı evde Mustafa Kemal doğdu. 1908'e kadar Selanik'teki değişik ırkların ve dinlerin ayrılmadan yanyana ve birlikte çağdaş bir yaşama doğru ilerleyebileceği mümkün görünüyordu. O yıl henüz Mustafa Kemal'in genç bir subay olarak içinde fazla önemli bir rol oynamadığı Jön Türk hareketinin sunduğu özgürlükçü anayasayı, Hıristiyan papazlar, Yahudi hahamlar ve Müslüman hocalar sevinç ve duygu yüklü bir gösteri ile kolkola kutladılar. Ancak, bu kardeşlik gösterisi çok kısa ömürlü oldu. Birkaç ay sonra, çeşitli Hıristiyan miliyet-

çilik akımları imparatorluğu kıyısından aşındırmağa, Türk milliyetçi hareketi ise imparatorluğu tam ortasından sımsıkı kavramaya başlamıştı...

> Selanik'i çok özel kılan, nüfusunun büyük bölümünün İspanya'dan 1492'de kovulan ve Osmanlı idaresini Hıristiyan ülkelerden daha tehlikesiz buldukları için burada yerleşen İspanyolca konuşan Yahudilerden oluşması idi. 1917'deki büyük yangında eski Yahudi mahallesinin büyük bir bölümü harap oldu; her ne kadar kundakçılıktan söz edilmese de şehrin yeni Yunanlı sahiplerinin Yahudileri hayatlarının merkezinden çıkarmak için bir kıvılcımı bahane ettikleri şüpheleri yayıldı. Şehrin erkânı Morgenthau'yu karşılamaya hazırlandığı sıralarda Yahudi cemaati ile Yunanlı yöneticilerin arası limoni olmasına karşın ilişkileri henüz tamamen kopmamıştı. O nedenle uluslararası elçi, Yahudiler tarafından bir din kardeşi, Yunanlılar tarafından ise bir Yunan dostu olarak karşılandı. Morgenthau Selanik'teki bir gününü valilikteki resepsiyondan Amerikan Konsolosluğu'ndaki çay davetine, oradan da sekiz Yahudi cemaatinin şerefine verdiği davete katılarak geçirmişti.' Her üç organizasyonun da Siyonist olması ne hoş' diye düşündü sonradan. 'Onlara hitap ederken gerçek Yunan milliyetçisi olmalarının kendileri için ne kadar elzem bir şey olduğunu söylemekten kendimi alamadım, öyle olmadıklarını bile bile.' Ne daha önce, ne de daha sonra insanların büyük bölümü Yunan ve Yahudi milliyetçiliğinin bir arada yaşayabileceğinden pek emin olmadılar, ancak ikincisine ait tarihçiler bu milliyetçiliğin büyük ölçüde Yunan milliyetçiliği tarafından biçimlendirildiğini söylerler.
>
> Morgenthau yerel yöneticilerle eğlenceden eğlenceye koşarken limana yaptığı bir ziyaretinde orada bulunuşunun esas sebebini acı bir şekilde hatırlar. Mültecileri Karadeniz'den getiren bir gemi limandan içeri girmektedir.

Daha acıklı bir görüntü olamazdı... Normal kapasitesi 2.000 kişi olan bir geminin güvertesinde üst üste 7.000 kişi gördüm. Balık istifi gibi üst üste atılmış bu insanlar perişan bir vaziyette kıvranıyorlar, debelenip duruyorlardı. Tam dört gündür açık denizdeydiler. Yersizlikten yatıp uyuyamamış, yiyecek bir şey bulamamış, tuvalet ihtiyaçları-

nı gidememişlerdi... Birçoğu sonbahar yağmuru altında sırılsıklam, geceleri keskin soğuk iliklerine işleyerek, gündüz güneşten yanarak açık güvertede yatıyorlardı. Aç, hasta, her taraflarını bitler sarmış, boş gözlerle bakan, leş gibi insan pisliği kokan bu insanlar ümitsizlik içinde iki büklüm kıyıya çıktılar. Oysa ki bu yaşlılar, çocuklar ve kadınlar, daha birkaç hafta öncesine kadar, barış içinde, mutlu, çalışkan ve faydalı vatandaşlar olarak konforlu evlerinde uğraş ve emeklerinin meyvasını yiyerek hayatlarından memnun yaşayıp gidiyorlardı.

Aslında, Morgenthau edebiyat yapma kaygısıyla Kuzey Ege'deki iklimsel şartları abartmış olabilir ve belki de mülteciler onun belirttiği gibi o kadar da rahat şartlar içinde olmayabilirler ama bu insanlık trajedisi bir gerçekti. Her neyse, bu dünya adamının işinin gereği mültecilerin acılarını dindirmek için çalıştığı sıralarda şahit olduğu eziyetlerden çok etkilendiğinden şüphe edemeyiz. Kendisinin Yunan yanlısı içgüdüsü bu tür çabaların meyve verebileceği inancını destekliyordu.

Büyük bir şans eseri, ben Türkiye'deki Rumları gerçek yönleri ile tanıyordum: heyecanlı, canlı, akıllı, enerjik, yetenekli... Aksi halde gemiden paçavralar halinde inen bu yığınların, kurtarılmaya değecek insani bir yanları olabileceğinden şüpheye düşerdim. Bu bilginin yardımı olmasa, sadece hayallerimle hareket etmek beni aldatabilirdi.

Morgenthau'nun belirtmeden geçtiği şey ise, o sıralarda Selanik limanında gözler önüne serilen bir başka insanlık dramı idi. Bir gemi dolusu biçare Anadolu Hıristiyanı Selanik limanına inişini izleyen diplomat, aynı anda her tarafı dökülen çok sayıda Türk yolcu ve yük gemisinin de başka insanları aksi istikamete taşımak üzere yola çıktığını görmüştü. Yunanistan'ın kuzeyindeki Müslümanlar Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yeni yaşamlarına yollanıyordu. Türkiye onları kabul etmişti, Yunanistan ise onlardan kurtulmak istiyordu; bunun dışında hiçbir şeyin önemi yoktu. Genelde bu mübadillerin durumu, Anadolu'dan savaş sırasında kaçan veya zorla sürülerek hastalık dolu gemilere zorla yüklenen Anadolu Hıristiyanlarının kaderi kadar korkunç değildi, ama Müslümanların göçü de oldukça kötü şartlarda gerçekleşiyordu.

Bu durumdan etkilenen insanlar için kitlesel nakiller, son on yıl içinde Atina yönetimi altında, en iyi ihtimalle belirsizlik içinde, en kötü ihtimalle baskı altında tüm yaşadıklarının sona erdiği andı. Bu durum ise Venizelos'un vaktiyle genç bir Giritli politikacı olarak öne sürdüğü ütopik öngörüleri yalanlıyordu: Makedonya'nın ele geçirilmesi mücadelesi sırasında Yunanistan'ın Müslümanlardan daha müşfik bir hami olacağını söyleyerek Slavları kazanacağını beyan etmişti. Esasında, 1912'de Yunanistan sınırlarını kuzeye doğru genişletmesinin krallığın yeni Müslüman cemaati üzerinde değişik sonuçları olmuştu. Birçok Osmanlı toprak sahibi, kiracıları tarafından ya topraklarından zorla çıkarılmış ya öldürülmüşlerdi. Daha gariban Müslümanlar ise ya Giritli ya da Moralı polisler tarafından tartaklanmış, ancak hayatlarına ya da mallarına doğrudan kast edilmemişti. Selanik'te ise Müslümanların belediyedeki payları hızla azalınca cemaatin okullarını ve camilerini koruyup bakımlarını yapabilme imkânı da zorlaşmıştı. 1913-1914'lerde Batı Anadolu'dan ve Trakya'dan gelen Rum Ortodokslar şehre ve şehrin çevresine doluşmaya başladığı zaman, Selanikli Müslümanlar daha da şiddetli baskılarla karşı karşıya kaldılar. Yeni gelenlerin birçoğu, izinsiz olarak evleri ve dükkânları talan edip işgal ettiler. Aynı anlarda, Güney Balkanlar'ın tamamından Müslümanların göçü bütün hızı ile devam ediyordu. 1914 Nisan'ında 140.000 Müslüman, Selanik'ten Türkiye'ye iltica etmişti. Bu kişilerin 24.000'i Yunan zülmünden kaçanlar, diğerleri ise Bulgarlar ve Sırplar tarafından topraklarından sürülmüş kişilerdi.

Müslümanlar Selanik'teki son günlerinde, Yunan hükümetinin değişken davranışları nedeni ile oldukça sakin bir yaşam sürmüşlerdi. 1920 seçimlerinde, Anadolu'daki savaşı sonlandırmak adına Venizelos'a karşı,Yahudiler ve kralcı Yunanlılar ile birlikte oy verdiler. Ama işte savaş devam etti ve Selanik'teki Venizelos karşıtı verilen oyların yarattığı kardeşlik bağları hemen berhava olmadı. Yani, Selanikli Müslümanlar bu şehirden ayrılmadan önce Türkçe eğitim ve Türkçe yayın yapabilme özürlüğü dahil nispeten daha hoşgörülü bir yaşam sürebilmişlerdi. Ancak 1922 Eylül'ünde Türklerin Anadolu zaferinden

hemen sonra Venizelos taraftarı cumhuriyetçilerin Atina'da yönetimi ele geçirmeleri ile bu ılımlı iletişim havası bir daha karardı. Genç Venizelos Müslümanlara karşı merhametli, babacan bir Yunan yönetiminin sözcülüğünü yapabilirdi belki ama Türk-Yunan savaşının sonunda Yunanistan politikası, Venizelizm olarak bilinen politik akımın ideolojisine, "Yunanistan Yunanlılarındır" milliyetçiliğine dönüşmüştü bile.

Genel olarak bakıldığında, 1912-1922 arasında Yunanlıların, hakimiyetleri altında yaşayan Müslümanlara karşı tutumu, Balkan galiplerinin sistematik temizleme ve yok etme uygulamalarıyla karşılaştırıldığında nispeten düzgün sayılırdı. Ancak bugün hiç kimse böyle bir uygulama istemez. Türk-Yunan savaşının sonunda tam da mübadele sınırlarının dışında kalması öngörülen Yunanistan Trakya'sında yaşayan binlerce Müslüman alelacele resmi muameleye tabi tutulmaksızın yerlerinden atıldılar. Oysa Kuzey Yunanistan'da hayvancılık ve ortakçı çiftçilik yapan 300.000 kadar Müslüman sınır dışı edilmeden hemen önceleri barış içinde yaşıyorlardı. Ülkeyi terk etmek, kovulmak, onlara büsbütün şaşırtıcı geldi. Topraklarına son derece bağlı bu saf köylülere, geride bıraktıkları mallarının tazmin edileceği sözü pek de açıkça verilmeden başka bir ülkeye gönderilmek üzere oldukları köyün yaşlıları tarafından kendilerine anlatıldı. En müthiş şaşkınlığı ise Kuzey Yunanistan'da yaşayan *Vaalades* olarak tanınan ve Yunancadan başka dil bilmeyen Müslüman kesim yaşadı.

Bir anlamda, Kuzey Yunanistan'da yaşayan Vaaladesler, Karadeniz'in gizli Hıristiyanlarının paydaşları idi: dinsel ve kültürel kimlikleri karışık bir topluluk idiler. Bunlar sık sık "*Va Allah*" dedikleri için Vaalades adını almış ve nispeten geç bir tarihte (bazıları 19. yüzyıl başlarında) ve kimi durumda suni sayılabilecek ihtida yöntemleriyle Müslüman olmuş kırsal topluluklardı. Kuzey Yunanistan'da Grebena bölgesini inceleyen bir sosyal tarihçiye göre Vaaladesler Müslümanlığı, Lord Byron'ı bile etkilemiş bir isim olan ve Osmanlı efendilerine ters düşmeden önce Avrupalı güçlerle müzakerelere oturan Epir bölgesinin efsanevi Arnavut lideri Ali Paşa'nın baskısı ile kabul etmişlerdi. Bu muhtediler, sadece Yunanca konuşmaya devam etmekle kalmayıp, yerel kilise-

lere ve azizlere saygı göstermişler, bazen de Hıristiyanlarla birlikte oruç tutmuşlardır. İsimlerinde Yunanca küçültmeler kullanıyorlardı. Süleyman yerine Soulios, İbrahim yerine Brakas gibi... Nereye bağlı oldukları sorulduğunda ise "Türk ama Meryem Ana'dan" diyerek, '[Hıristiyanlarla] aramızda fark olarak sadece bir soğan kabuğu var' gibi alaycı cevaplar veriyorlardı. Yerel Yunanlı Ortodoks Hıristiyanlar bu topluluğun bu tür konuşmalarını anlayışla karşılıyorlardı; evet onlar cemaatten ayrılmışlardı, fakat hain ve kanun dışı Arnavutlardan da, Makedonya'ya yerleşen bir avuç 'Asyalı Türk'ten de çok farklıydılar, neticede 'kuzenleri' idiler. Belki bazı Valaadeslerin Hıristiyan âdetlerine bağlı hareket eden gizli Hıristiyanlar olması mümkündür; ne var ki bu statü, Karadeniz'de çok önemli bir görev üstlenen 'gizli Hıristiyan papazlar' olmadan ancak bir iki kuşak boyunca sürebilirdi.

Nüfus mübadelesi sırasında, Valaadesler Hıristiyan kuzenleri ile aralarında hiçbir düşmanlık olmadan saygılı bir mesafe içinde yaşıyorlardı. 1912'de Yunan hakimiyetine girince Hıristiyanlığa geri dönmeleri kolaylaştı, bir avuç Valaades de Hıristiyan kadınlarla evlenebilmek için bu yolu seçtiler. Vaftiz olup, kutsal yağları sürünce tam bir Hıristiyan olarak kabul gördüler. Daha önce Müslüman olmaları ise latife konusu olmaktan öteye gitmedi. Mübadelenin hemen öncesinde Hıristiyanlığa son dakika katılmaları da yaşandı, ama Yunanlı yetkililer tarafından özellikle özendirilme durumları olmadı. Valaadeslerin çoğu için mübadele, Kuzey Yunanistan köylüleri mübadeleden ne anlıyorlarsa aynen oydu: bir yanda onlara kucak açan yeni, bilinmeyen bir ülke ve diğer yanda ait oldukları, yurttaşı oldukları ülkenin onları yerlerinden kovma kararlılığı. Pratik anlamda mübadele, bir ailenin taşınabilir mallarını arabalara yüklemesi, yanına alabildiği kadar hayvanını alması ve konvoy Selanik'e ulaşıncaya kadar yaya ya da arabayla bir kasabadan diğerine sürekli seyahat etmesi demekti. Seyahat, kamyonlarla veya trenle sağlanıyor, Veria (Karaferye – ç.n) ve Kozani (Kozana – ç.n.) gibi kasabalarda uzun molalar veriliyordu.

Hıristiyanların Türkiye'den göçü ile Müslümanların Yunanistan'dan göçü arasında önemli bir farklılık vardı. İkinci durumda bu

büyük göç, gelecekteki ana yurtları olacak olan Türkiye'deki şefkatli görevlilerce denetleniyordu. Lozan Antlaşması'na göre Yunanlılar, Türkler ve tarafsızlardan oluşacak bir 'karma komisyon' mübadeleyi denetleyecek, parasal sorunlar dahil tüm sorunları çözüme kavuşturacaktı. Türk Kızılayı ve komisyonun Türk üyeleri, Yunanistan'dan Anadolu'ya gelen Müslümanların sorumluluğunu üstlendiler. Komisyon en azından kâğıt üzerinde, göçecek kişilerin geride bırakacakları mallarının karşılığını yeni vatanlarında talep edebilmeleri için, bu malların eksiksiz bir dökümünü yapmalarına yardımcı olma görevini üstlenmişti. Ancak her göçmenin böylesine ayrıntılı bir işi başarması mümkün değildi. Her ev sahibi, köyün muhtarına geride bıraktıklarını gelişigüzel yazıp verdi, bu listeler de komisyona iletildi.

Teorik olarak yardımsever Türk denetçilerin Anadolu'ya kendi parası ile gidebilecek olanları ayırıp, imkânı olmayanları da bedava ulaştırma yolunu bulmaları gerekiyordu. Ancak Müslüman konvoyu Selanik'e ulaştığında paraları olmadığı halde kendilerinden ödeme yapmaları istenen göçmenlerin acı şikâyetleri duyulmaya başlamıştı. Birçoğu biriktirdiği paraları Selanik'te gecelemek için kullanmak zorunda kaldı. İmkânı olmayanlara Kızılay çadırlardan bir şehir kurdu ve ısınmaları için odun, kömür temin etti. Kızılay aynı zamanda, müstakbel Türk vatandaşlarını limanda yakalanabilecekleri hastalıklara karşı aşıladı. Ancak bu önlemler, göç tarihini erteleten birçok sebepten biri olan 1924'teki büyük veba salgınını engelleyemedi. İlk başlarda gemi sorumluları yol parası olarak göçmenlerde bulunmayan Türk Lirası talep edince limanda bir panik yaşandı. Ama girişimci bir Amerikalı döviz bürosu açarak problemi çözdü. Teorik olarak, büyükbaş hayvanlar mübadillerin yanlarında Anadolu'ya götürebilecekleri taşınabilir mallardan sayıldı. Ama yola çıkan Müslümanların hayvanları ya çalındı ya da değerinden çok daha düşük bir fiyata satılmaları için kendilerine baskılar yapıldı. Birçok farklı nedenlerden ötürü, Türkiye'ye naklin 'insani' bir şekilde gerçekleşmesi ideali, zamanın kaotik koşulları nedeni ile altüst olmuştu.

1923-24'te çok sert geçen kış, hem gelen Ortodoks Hıristiyan-

lar için, hem de gitmeye hazırlanan Müslümanlar için çok kötü sonuçlar doğurdu. Yunanlı mültecileri temsil eden gruplar, Hıristiyanların Anadolu'daki evlerinden hiçbir şey alamadan kapı dışarı edildiklerini, buna karşılık bazı Müslümanların yanlarına altın liralarını, hayvanlarını ve diğer menkullerini almakta olduklarını, bu nedenle 'Türklerin derhal sınır dışı edilmeleri' gerektiğini söyleyerek yetkililere başvurdular. Kötü hava koşulları yüzünden büyük göçün 1924 baharına ertelenmesi daha anlamlı olabilirdi; ancak gerginleşen hava ve göçmenlerin yollandıkları her iki ülkede bir an evvel 'tarlalarda çalışmaya başlaması' gerektiği yaygın inancı nedeniyle ilk büyük nakil işlemi 1923 Aralık ayında başladı. Birçok mübadil için bu, dayanılması son derece zor koşullarda yapılacak bir seyahat sonucu Anadolu kıyılarına varmak demekti. Bazı gemiler limana yanaşamadıkları için hırçın denizlerde günlerce sallandı durdu.

Mübadilleri başlıca gemilere yükleme noktaları Kuzey Yunanistan'da Selanik ve Kavala limanları, Girit'te ise Hanya ve Kandiye limanları idi. Mübadelenin etkilerini yedi yıl boyunca inceleyen Türk ekonomisti Onur Yıldırım'a göre, Kasım 1924'te Yunanistan'dan Türkiye'ye göç edenlerin sayısı 348.000'e ulaşmıştı. Bu kişilerin 279.000'i Türk hükümetinin sağladığı imkânlarla deniz yolu ile, diğerleri ise karadan ve bazıları ise kendi imkânları ile geldi.

Kuzey Yunanistan'da küçük bir azınlık olan Yunan vatandaşı Müslümanlar ise mal varlıklarını muhafaza edebildikleri için gelişleri medeni bir biçimde gerçekleşti. Seksen yaşlarında hoşsohbet bir hanım olan Vedia Elgün, kısmen Yunanlı köklere sahip zengin bir adam olan babasının anayurdu Selanik'ten İstanbul'a gösterişli bir şekilde geldiğini hatırlıyor. Babası, o sırada iki yaşında bile olmayan ailenin en küçüğü Vedia ve beş çocuğuyla birlikte tüm geniş ailesini kiraladığı özel bir gemi ile İstanbul'a getirir. Aile Kuzey Yunanistan'da geride bıraktıkları malikâneleri ve şehrin çeşitli yerlerindeki mülkleri için çok üzgündür; ancak aileden bir kişi Yunan tabiiyetine geçmeyi başararak Selanik'de kalmış ve başarılı bir müteşebbis olarak zeytinyağı ve gemi taşımacılığı işlerini yürütmüştür. Oysa 1912 ve 1922 arasında göç

eden diğer Müslüman-Selanikliler bu kadar şanslı değildi. Yunanistan'da geride bıraktıkları malları, ya derhal bölgenin çıkarcı sakinleri tarafından ele geçirildi ya da bunlara devlet haciz koydu.

Yunan dışişleri arşivlerinde, bir zamanlar İngiliz ve Fransız koruması altında olan zengin Selanikli Müslümanların mülkiyet hakları ile ilgili İngiliz ve Fransız hükümetleriyle Yunan hükümetinin yazışmalarını içeren kalın dosyalar mevcuttur. 1919'da bir ara Yunan hükümeti, geriye dönüp de bıraktıkları malları üzerinde hak talep etmeleri durumunda Kuzey Yunanistan Müslümanlarının şehirdeki mallarının tümünü, on beş hektara kadar da topraklarını iade etmek gibi ihtiyatsız bir teklifte bulunmuştu. Sonraki iki yıl boyunca Yunan bakanlığı bu teklifin açığa kavuşması ve yerine getirilmesi yönünde Batılı sefaretler kanalıyla istek bombardımanına tutuldu; ancak bakanlık bu teklifi geri çekerken çok maharetli manevralara başvurmak zorunda kalmıştı. Balkan savaşının yazılı olmayan kuralları gereğince, ki toprak ve bina mülkiyeti kanunun onda dokuzundan fazlasını oluşturmaktadır, Türkiye ile savaş içinde olan Yunan hükümetinin, toprağa aç Rum mültecileri bir tarafa bırakıp artık orada bulunmayan Osmanlı toprak ağalarının hakkını korumaya çalışması herhalde çok beklenmedik bir şey olurdu. Ama mallarına el konmuş mülk sahipleri bu fırsatı denemeye değer buldular.

Kuzey Yunanistan'da yaşayan Müslümanların çoğu zaten Batılı sefaretlerin kendilerini korumasını talep edecek kadar zengin ve etkili kişiler değildi. Bunlar dini liderlerinin veya yerel yöneticilerin dediklerini sorgusuz sualsiz yerine getiren kişilerdi; kendilerine başka bir ülkeye göç etmeleri gerektiği söylendiğinde boyun eğip söylenenleri yapmaktan daha iyi bir alternatifleri yoktu. Bu kitlesel biçimde yerinden kopartılmanın yarattığı beşeri acı gerek edebiyatta gerekse Türk ve Yunan resmi tarihinde çok nadir yer aldı. Yunanistan'da Müslümanların, Yunanca konuşmaları ve ana vatanlarına bağlılıklarını bir yana bırakın, varlıklarından bile bahsedilmez milliyetçi Yunan tarihinde. Bu arada, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında da, Balkanlar'dan yeni vatandaşların geldiği kabul edilse de gelmeden önceki ya-

şamları ve geliş biçimleri çok irdelenmemiştir. Bu sessizliğin bir nedeni, Müslümanların Yunanistan'dan nakledilmesi işinin Mustafa Kemal liderliğindeki Ankara hükümetinin rızası ve işbirliği ile gerçekleşmiş olmasıdır. Bu nedenle sınır dışı edilmenin yasını tutmak veya icra şeklini sorgulamak veya gerekliliğini tartışmak Cumhuriyet'in kuruluş felsefesini sorgulamak anlamına geliyordu.

Gerek Türkiye'de gerekse Yunanistan'da bu sessizliğe karşı duran onurlu istisnalar mevcuttur. Kuzey Yunanistan'ın Grebena bölgesinde yaşayan bir öğretmenin anılarında küçük bir çocuk iken Müslüman oyun arkadaşlarının aniden kalkıp gidişine duyduğu şaşkınlık son derece canlı bir biçimde anlatılır.

> Tam on iki yaşındaydım. Grebena'nın dış mahallelerinden Kozani'ye doğru kimi at sırtında kimi yayan birçok kişinin yavaş ve kararlı bir biçimde yola koyulduklarını gördüğümü hatırlıyorum. Yaşlıların mendillerini gözlerine bastırdıklarını, gençlerin ise yeni vatanlarındaki ütopik koşulları hayal ederek daha iyimser bir ruh hali içinde yürüdüğünü gördüm. Aralarında bir aile dostumuz da vardı, yüreğim acıyla burkuldu. Ani bir dürtü ile ona yaklaşıp ' her şeyin sizin için iyi olmasını dilerim' demek istedim ancak adlandıramadığım bir şey buna mani oldu. Ayrılırken her birinin gözlerindeki o bakışı bugün bile hatırlarım. Bazıları geri dönüp onları uğurlamak için toplanan Hıristiyanlara kırmızı feslerini salladılar. Cumartesi köyüme geri gittiğimde küçük kardeşim Türklerin bizim küçük köyümüzden de ayrıldığını söyledi. Halam onu omuzları üzerine alıp, Kivoton köyüne doğru yol alan müthiş kalabalığı göstermiş. Erkek kardeşim bu görüntüleri asla unutamadı. Halam ona 'iyi bak küçüğüm çünkü onları daima hatırlıyacaksın' demiş. Kardeşim, 'yani şimdi Karis, Fehos, Liamas, Mazas hepsi gidecekler mi?' diye sormuş. Halam gözlerinde keder, kıvrıla kıvrıla ilerleyen kalabalığa bakıp 'evet çocuğum, bir tanesi bile kalmayacak' demiş.

Yunanlı gözü ile, Müslümanların büyük göçüne ait çarpıcı bir betimleme de, çocukluğunun geçtiği Kozani kasabasını esas olan otobiyografik romanıyla eski Dışişleri Bakanı Michalis Papakonstantinou'ya aittir. Hikâyeyi anlatan çocuğun ilk sayfalarda ufak tefek, ka-

rarlı ve dindar bir kadın olarak tanıttığı babaannesi, köy papazının onun isteği üzerine yapacağı ayin için hazırlık yapmakla meşguldür. Ancak babaanne böyle özel bir ayini neden istediğini son dakikada ifşa etmektedir papaza: bu dualar Anadolu'dan yöreye akın eden Hıristiyan mültecilerle ve "ötekiler, yani gidenler" içindir. Başlangıçta rahip 'Türkler için mi? Ama onlar Hıristiyanlık düşmanı!' diye tepki gösterir. Dindar kadın bir an duraksayarak, 'yani siz yaptığımızın doğru olmadığını mı söylüyorsunuz?' diye sorar. Ancak papaz kadının samimiyeti karşısında etkilenip fikrini değiştirir ve, 'Tanrı herkesin Tanrısı, Hıristiyanların da, Hıristiyan olmayanların da..' der.

Her ne kadar gidişleri kaçınılmaz olarak nitelendirilse de, ayrılan Müslümanların duygularına saygı gösteren bu tür hikâyeler Yunan literatüründe çok nadir oldukları için dikkat çekmektedir. Ama Türkiye'de de, son yıllarda Yunanistan doğumlu yaşlılar ve onların çocukları, geride bıraktıkları yaşamlarını ve ayrılığın acısını rahatça konuşmaya başladılar.

Yaşları seksen ve doksan civarında Türk vatandaşlarından oluşan gruplar Yunanistan'da doğdukları topraklara, kendilerinin ya da ailelerinin 1923 ya da 1924'te terk etmek zorunda kaldıkları yerlere sayısız ziyaretler düzenliyorlar. Özellikle Kuzey Yunanistan'ın ücra köşelerine yapılan bu seyahatlere katılanlar yoğun ve karmaşık duygular yaşıyorlar. Ziyaretçiler genelde yerel halk tarafından iyi karşılanıyorlar. Bu seyahatleri organize eden Lozan Mübadilleri Vakfı'nın kurucularından Sefer Güvenç'e göre 'dünyanın hiçbir yerinde arabalar dolusu yabancıyı avaz avaza ısrarla evlerine davet edip, onlara kahve, şekerleme ikram eden başka bir yer yoktur'. Ziyaretçiler, vaktiyle atalarının yaşadıkları çiftliklerin ve köylerin yeni sakinleri Yunanlı aileler tarafından sıcak karşılanıyorlar. Birçok aile, Anadolulu Hıristiyanlar ve onların soyundan gelenlerdir. Dolayısıyla esasen yaşlı kuşak olmak üzere, bir kısım Yunanlı Türkçe konuşmaktadır. Anadolu'dan gelen ziyaretçiler imkân dahilinde terk ettikleri evlerine veya atalarının mezarlarına götürülürler. Bazıları atalarının mezarlarından aldıkları toprakları Türkiye'ye getirirler.

Eğer Yunanistan'a düzenlenen bu seyahatler hem acı hem tatlı, aynı zamanda da karmaşık ise, bu sadece yetişkin bir kişinin çocukluğunun geçtiği 'öteki ülkeye' götürüldüğünde karşılaştığı bir müzik tınısı, bir koku, bir kişi, bir mekân yüzünden derin duygulara gark olması diye izah edilemez. Bu aynı zamanda söz konusu kişilerin yaşamlarının büyük bir bölümünü kendilerine kol kanat geren Türk devletinin sadık ve hayatlarından memnun vatandaşları olarak geçirmiş olmalarındandır. Öyle bir devlet ki, Batılı devletlerle karşılaştırıldığında onlara çok daha fazla haklar vaat ediyor (kimi zaman da veriyor), bunun karşılığında da Batılı devletlere oranla daha fazla mutlak sadakat talep ediyor. Örneğin onlara Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulan cumhuriyetin güvenlikleri ve refahları için tek garanti olduğu öğretilmiştir. Onlar da bunun karşılığında kendilerini Türkiye Cumhuriyet'nde yaşayan diğer vatandaşlardan ayrıştırmadan bu cumhuriyete, diline, kültür ve ideallerine sadık kalmalıdırlar. Bu düşünceleri içselleştirmiş insanlarda, bambaşka bir bayrak altında doğmuş olduklarını, kimi zaman eskiden başka diller konuşuyor olmalarını hatırlamak ve o bayrak altında yaşadıkları dönemlerde hayatın her zaman da çekilmez olmadığı gerçeğiyle yüzleşmek, kimi kez kafa karışıklığı yaratabilir. Ayrıca Türkiye, Yunanistan ve bu konuyla ilgili dünyadaki diğer ülke devletlerinin onları doğdukları topraklardan ayırmak için ısrar etmiş, en azından bütün bu olanlara rıza göstermiş oldukları gerçeğiyle karşı karşıya kalmaları da onlar için eşdeğer önem taşır.

Bu ikilemlerle gerek devlet memuru olarak, gerekse kişisel olarak boğuşan, eski devlet bakanı Turhan Tayan Kuzey Yunanistan'da ailesinin ana vatanı olan Yunanca Kivotos, Türkçe Krifçe olarak anılan kasabayı ziyaret etti. Bu kasabada eskiden, genellikle Valaadesler –Yunanca konuşan Müslümanlar– yaşamaktaydılar. Ancak Osmanlı hükümeti, bir miktar Anadolu Türk'ünü de, kasabanın kendisine bağlılığını denetim altında tutmak amacıyla buraya iskân etmişti.

Turhan Tayan daha sonra açıkladığı gibi bu seyahati, yirminci yüzyıl başından sonuna kadar oldukça uzun bir ömür süren anne ve babasının anısına gerçekleştirmişti. Muhtemelen Valaades olan ebe-

veynleri 1924'te genç mübadiller olarak Krifçe'den ayrıldıkları zaman Yunancayı Türkçeden daha iyi konuşuyorlardı. Ancak gergin olan politik ilişkiler nedeni ile asla doğdukları toprakları bir daha gidip göremişlerdi. Nihayet Türk-Yunan ilişkilerinin görece yumuşaması sonucunda oğullarının ziyareti gerçekleşebilmişti.

> Ailemin içinde hayvanlar ve hizmetçileri olan avlulu kocaman bir evi varmış, ancak gördüğüm kadarıyla şimdi o evin yerinde sadece birkaç taş var. O yeri gördüğüm zaman ilahi bir duyguya kapıldım, biraz toprak aldım. Babam oraları o kadar çok görmek istemişti ki! Ben ise sadece atalarıma duyduğum saygıdan oralara gittim. Tüm mezarlıklarımız harap olmuştu, ben de mübadeleden önce ölen herkes için dua ettim... O günkü koşulları düşündüğünüz zaman, insanları kendi ülkelerine ve kendi topraklarına getirmek çok gerçekçi bir yaklaşımdı. Müslümanların Kuzey Yunanistan'da yaşamaya devam etmeleri de zordu, Türkiye'den gelen Rumların Türklerle beraber yaşamaları da imkânsızdı artık, bunu kabullenmemiz lazım. Ve genç Cumhuriyetimizin [Müslümanları] en iyi şartlarla nakledebilmeleri, onları buraya yerleştirebilmeleri büyük bir başarıydı.

Tüm zorluklarına ve eksikliklerine rağmen büyük Müslüman göçünün başarıyla yönetilmesinin 'genç Türkiye Cumhuriyeti'nin zaferi olduğu sadece siyasetçilerin değil tüm halkın yaygın inancıdır. Bir anlamda bu inanç bir gerçeğe tekabül etmektedir: Yeni Türkiye devleti Anadolu'yu zar zor idare ederken göçü o kadar iyi planlamıştı ki, belki içine düştükleri bu durumdan pek hoşlanmadılar ama mübadillerin büyük bölümü bu macerayı kazasız belasız atlattı. Ancak 'genç cumhuriyetin' başarısına inanmaları için karşılaştıkları ideolojik baskı belki de göçmenlerin büyük bölümünün mübadele travmasını, acılarını dile getirmelerini ya da ailelelerinin geride bıraktığı yaşamla ilgili nazik konularda konuşmalarını zorlaştırıyordu.

Yeni Yunan Makedonyası'nda bir Müslüman olarak verdikleri yaşam savaşını, daha sonraki yaşamının büyük bölümünü şimdilerde büyükşehir İstanbul'u tarafından yutulmuş bir kıyı kasabası olan Silivri'de geçirmiş son derece zeki seksenlik İsa Erol anlattı. İsa Erol 1920

de Grebena yakınlarındaki Labanovo köyünde (Yunancada Simandro) doğmuş. Türkiye'ye ailesiyle gönderildiğinde henüz beş yaşında değilmiş. Şimdilerde çoğunlukla unutmuş olmasına rağmen ana dili ve ailesinin aralarında konuştukları dil Yunancaymış. Yunanistan'la ilgili kendi anıları biraz bulanık da olsa annesinin, babasının ve onların kuşağının anılarını anlatıyor; bir de Yunan Makedonya'sının Müslüman nüfusunun kökenleri üzerine bir ömür düşünüp durmuş İsa Erol.

> Bizim köyümüz Yunan Ortodoks ve Müslümanlardan oluşan, ancak hepimizin Yunanca konuştuğu karma bir köydü. Annem, bugün Neapolis olarak bilinen Naslic adlı büyük bir kasabadandı. O nedenle Türkçeyi iyi konuşuyordu; ama babam ve köydeki birçok kişi sadece Yunanca biliyorlardı. Bölgemiz barış içinde olduğu zamanlarda, babamın Hıristiyan Yunanlı komşuları ile ilişkileri çok iyiydi. Kendisi tütün sarmakta ustaydı; bölgemizdeki Hıristiyan, Müslüman ve karma tüm köyleri dolaşır, onlara hizmet verirdi. O günlerde sigara paketi pek olmadığından hemen her erkek bir tütün kesesi taşırdı; dolayısıyla babamın uzmanlığına büyük talep vardı...
>
> İki katlı taş bir evimiz, yeterli toprağımız, hayvanlarımız ve ihtiyaçlarımızın çoğunu karşılayacak meyve ağaçlarımız vardı. Dışarıdan sadece tuz, şeker, margarin, mum ve lambalarımız için gazyağı alırdık. Gaz lambası ile aydınlanan büyük evlerde kış geceleri büyüklerimizin anlattığı ve o günlerde tek eğlencemiz olan masalları hâlâ hatırlarım. Büyücek oğlan çocukları mahalle mektebine gider, eski yazıyı okumayı öğrenirdi. Esasında hiç de kötü bir yaşam değildi bizimki... Ama Balkan savaşı sırasında Türkçede çeteler olarak anılan türlü başıbozuk gruplar köyümüzü bastılar ve birçok kişi ya esir düştü ya öldürüldü. Amcam ölenlerin arasında idi. Ama o zamanlar bile komşularımızla aramız bozulmamıştı. Yunan birliklerinin veya başıbozukların köyümüze baskın yapacağını haber aldığımızda biz Müslümanlar, Kastoria gibi daha büyük kasabalara sığınırdık. Yunanlı komşularımızdan eğer mümkünse bizim yokluğumuzda mallarımızı korumalarını isterdik. Bunun tersi de oluyordu... Türk kuvvetleri güneyimizdeki Yunanlı yerleşim bölgesine bir taarruz hazırlığı yaptığı zaman da yerel köylüler –bizim köyümüz gibi– kendilerini daha güvenli hissedecekleri yerlere göçerlerdi... Ve Müslüman komşularından mallarına göz kulak olmalarını isterlerdi...

İsa Erol'un ailesinin ve memleketlilerinin anılarına dayanan bu anlatı biraz romantik görünebilir. Ancak Yunan Makedonyası'nda tam mübadeleden önce Hıristiyanlar ile Müslümanların ilişkilerine dair en azından iki ideolojik kaynaklı mite sağlıklı bir karşı görüş getiriyor. Aralarındaki çok küçük farklara rağmen gerek Yunanistan'da gerek Türkiye'de var olan milliyetçi propaganda, iki topluluk arasındaki ilişkilerin son derece düşmanca olduğu gerekçesiyle güvenlikleri açısından birbirlerinden fiziki olarak ayrılmak zorunda olduklarını iddia eder. Liberal ve anti-milliyetçi mite göre ise, ilişkiler son derece ılımlı ve uyumlu idi ve eğer mübadele suni bir bölünme olarak dayatılmasa, öyle de kalacaktı. Esasında gerçek bu ikisinin tam ortasında bir yerde. Balkanlar'da ve Kafkasya'daki kırsal yaşamı bilen kişiler olayların o kadar da basit olmadığını anlayacaktır. Sıcak ve içtenlikli iş ilişkileri ve kişisel dostluklar sürpriz bir biçimde bu bölünmeyi aşabilirdi belki, ancak bu tür ilişkiler bölünmeyi tamamen yok etmediği gibi büyük yangınlarda hemen herkesin kendi toplumunun duvarları içinde güvenlik aradığı, ortada kalanların yaşamının ise giderek zorlaştığı gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Mübadeleden bire bir etkilenen her insan gibi İsa Erol da kendine bütün bunların neden yaşandığını sormakta ve aynı durumda olanların kimliği ve kültürel kökleri açısından bu hikâyenin ne anlama geldiğini sorgulamaktadır. 'Son zamanlarda kütüphanede Osmanlıların Balkanlar'ı fethi ile ilgili olayları inceliyorum. Belli ki baştan itibaren Türkiye'den gruplar alınıp Balkanlar'a yerleştirilmiş' diyor. Yerel ve bölgesel tarihi böylesine derin araştırmanın gerisinde yatan genel kanı –ya da inanılmak istenen– tüm Makedonya Müslümanlarının esasında Türk ana vatanından gelmiş olduğudur; diğer bir deyişle, bu insanlar daha sonraları fetih baskısı ile din değiştiren yerli Balkan Hıristiyanları değildirler. Bu tespit kısmen doğru olabilir. Eski Osmanlı toprakları olan Balkanlar'daki görkemli Ortaçağ camileri, fetihten bu yana Müslüman Türklerin Avrupa'nın güneydoğusunda büyük bir toplum olarak yaşadığının kanıtıdır. Ama, bunu takip eden beş asır boyunca değişik dil ve dinden Balkan Hıristiyanlarının İslâm'ı kabul

ettikleri de doğrudur. Bu nedenle hiçbir Makedonyalı Müslüman aile, atalarının Hıristiyan olup olmadığından emin olamaz.

Bu neden bu kadar önemli, diye sorulabilir. Belki de nedeni, en katıksız haliyle Türk vatanseverliğinin tüm diğer kimlik kaynaklarını önemsemez oluşundandır. Türkiye Cumhuriyeti'nin "Ne Mutlu Türküm Diyene!" sloganının altında, örneğin değişik kökenlerden gelen Arap, Arnavut, Bosnalı tüm kişilerin Türkçe konuşup kanunlara uydukları sürece eşit Türk vatandaşı olarak saygı görecekleri inancı, hatta tarihi gerçeği yatmaktadır. Bu sloganın ima ettiği bir diğer anlam ise, arzu edilen mutluluk –Türklük– elde edildikten sonra tıpkı Fransız Yabancı Lejyon'unda ya da bazı tarikatlarda olduğu gibi, geçmiş yaşamların silindiği ya da önemini kaybettiğidir. Eğer kendinizi bir Türk olarak görmekten mutlu iseniz artık ne atalarınızı ne kendinizi başka bir kimlik dahilinde düşünmeniz gereksizdir. O nedenle Yunan Makedonya'sında doğmuş bir Türk için kültürel kökeninin önemli bir bölümünün Türkiye'nin sınırları dışında yattığı gerçeğini kabul etmek her zaman kolay olmamıştır. Ne de geri kalan Türkler için bu yeni vatandaşların, geçmişte başka bir devlete bağlı olduklarını kabul etmek kolaydı. Yeniden yapılandırılmamış erken döneminde Türkiye Cumhuriyeti felsefesinin önemli bir özelliği vatanın ve milletin neredeyse aynı şey ve ortak kapsamda olduğu görüşüydü. Türkiye dışında yaşayan Türklerin varlığı bilinse de "Türklük" Türkiye sınırları dahilinde tanımlanıp kabul edilmiş bir kimlikti. En katı biçimiyle milliyetçi meşrep, Yunan Makedonya'sından gelen Türklerin bir zamanlar Türkiye sınırları dışında yaşamış olmaları gerçeği karşısında biraz da ne yapacağını bilemez durumdadır; yani, Yunan bayrağı altında doğan kişilerin kimlik sorunları ile boğuşuyor olmaları hiç de sürpriz sayılmamalı.

Yunanistan'da doğan Türklerin başkaları ile içsel çatışmalarını kolayca bölüşebilmeleri ancak yakın geçmişte gerçekleşebildi. İsa Erol 2003'te doğduğu topraklara yaptığı ziyaret sonrasında köyünü özlemediğini söylüyor, "Artık benim vatanım Türkiye'dir" diyor. Hemen tüm mübadiller de aynı şeyi söyleyebilir ve bu katiyen yalan olmaz çünkü Türkiye onlara yaşamlarının geri kalan kısmında güvenliği ve

gerekli imkânları sağlamıştır. Ama Orta Anadolu'dan gitme bir aile tarafından köyünde misafir edilen İsa Erol bir gazeteciye hislerinin değiştiğini şöyle itiraf ediyor:

> "Evimin olduğu yeri buldum ancak ev ortada yoktu, sadece yerine yemyeşil çayırlar vardı. Orta Anadolu'da Karaman'dan gelen ve o bölgeye yerleşip hemen evimizin yanına yeni bir ev yaptıran Yunanlı aile beni misafir etti. Doğduğum topraklara ayak basınca son derece duygulandım. Ana yurdum Türkiye ama keşke mübadele olmasaydı, keşke biz hâlâ orada yaşasaydık. Köyümü gördükten sonra tüm hislerim altüst oldu. Evet Türkiye ana vatanım ama, bu [Yunan] ellerinde de güzel güzel yaşanabilinirdi. Ama artık yapabilecek bir şey yok....

Karamanlı Yunanlı aile ile İsa Erol'un ailesi bir bakıma birbirlerine yabancı değillerdi çünkü 1923'lerin sonuna doğru Anadolu'dan akın eden mübadillerin bir kısmı bu köyde bir zaman kalmışlar, Müslümanlardan evlerini ve mallarını onlarla paylaşmalarını istemişlerdi. Dolayısıyla ona evlerini açan kişiler, büyük bir olasılıkla bir zamanlar İsa Erol'un ailesinin yanında kalanların ikinci veya üçüncü kuşak yakın akrabaları olabilirdi. O dönemi anlatırken İsa Erol şöyle diyordu: 'Altı tarlan varsa üçünü, iki ineğin varsa birini Yunanlılara vermek zorundaydın...' Her iki yönden gelen mübadillerin ortak hikâyesidir bu.

Şaşırtıcı olan Kuzey Yunanistan'ın yüzlerce köyünde bu şekilde birlikte yaşamış olmak, bu tecrübeyi yaşamış birçok kişi tarafından bütyük bir sevecenlikle hatırlanıyor. Gerçekten de denilebilir ki, 1923'lerin ikinci yarısından 1924'lerin sonuna kadar Kuzey Makedonya, kendilerine Yunanlı diyenlerle kendilerine Türk diyenler arasında, tüm savaş ve barış, sevgi ve nefret, şüphe ve güven tarihinde görülmemiş gariplikte olayların yaşandığı bir zaman dilimine tanıklık etmiştir. Birkaç ay ile bir yıl arasında Anadolu'da savaş meydanlarından henüz gelen Hıristiyanlarla sınır dışı edilmeyi bekleyen Türkler arasında evler, eşyalar ve çiftlikler her iki topluluk tarafından paylaşılmak zorundaydı. Bu ortaklaşa yaşamın acı, masraflı ve her iki taraf için de

çok rahatsız edici olduğu hakkında çok sayıda yansız veri mevcuttur. Müslümanlar, evlerinin çiftliklerini, hatta kutsal yerlerinin devlet tarafından el konulduğunu görüp de itiraz dahi edememişlerdir. Hıristiyanlar ise Anadolu'daki müreffeh yaşamlarından gelip yoksulluğa düşmelerinin sarsıntısıyla yeniden normal şartlara kavuşmanın hasretini çekiyorlardı. Her şeye rağmen, "diğer taraf" ile sıkışık şartlar altında yaşayan bu kişilerin anılarına sevecenlik hakimdir.

Birçok köyde gelen Hıristiyanlar ve giden Müslümanların bir dönem istemeden de olsa birlikte yaşamış olmaları, her iki yönden de mübadelenin gecikmiş olduğuna delalet eder. Bir kere, Yunanistan Göçmen İskân Komisyonu ilk yıllarda görevini istenildiği kadar düzenli yapamamıştır. Komisyon'un elinde bakımakla zorunlu olduğu yoksul kişilere sürekli rahat bir yaşam sağlayacak ne yeterli para ne de toprak vardı. Aynı zamanda, Türk hükümetinin milliyetçi bir gururla dışarıdan yardım almadan Müslüman transferini kendi imkânları ile gerçekleştirme ısrarı nedeniyle nüfus mübadelesi daha da sarpa sardı. Özellikle, Türkiye'yi yöneten yeni sınıfın, taşımanın yabancı gemilerle mi, yoksa Türk gemileriyle mi yapılacağı konusunda giriştikleri ateşli tartışmalar da zaman kaybettiriyordu. Tabii ki ikincisi tercih edildi ama taşıma yabancı gemilerle olsaydı daha rasyonel olurdu.

Sonuçta ana gayesi gelen Hıristiyan mübadillere olabildiğince toprak sağlamak olan Müslüman köylülerin büyük kitleler halinde Yunanistan'dan sınır dışı edilmeleri işi, 1924 baharına kadar ivme kazanamadı. Ancak yetkililere göre, Selanik limanını dolduran yoksul Hıristiyanların daha fazla bekletilmesine izin verilemezdi. Gelenlerden bazıları geçici çözüm olarak Kuzey Yunanistan'daki Müslüman evlerine, çiftliklerine ve köylerine yerleştirilmişlerdi. O nedenle Yunanistan'ın Müslümanlarının sınır dışı edilmeden hemen önce edindikleri en önemli tecrübe, Anadolu'dan gelen Hıristiyan ailelerle birlikte sıkı fıkı yaşadıkları ortak hayat oldu.

Sayısız göçmen en olumsuz şartlar altında bile özellikle kadınlar arasında gelişen dostlukları unutamamışlardır. Anadolu'dan yeni gelenlerin birçoğu geçici 'ev sahiplerine', gidince nerelerde yerleşmeleri ge-

rektiği konusunda dostane ipuçları vermişlerdir. Bazen de yeni gelenler, yarı şaka yarı ciddi Müslüman ev sahiplerini eski evlerine 'davet ediyorlar', hatta bahçedeki gizli hazineyi aramalarını öneriyorlardı.

Bu ilişkilerin bir başka yanı da, Müslümanların yeni yerleşecekleri vatanlarında Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Mustafa Kemal'e olan inançlarıyla ilgili politik şakalardı. Hıristiyanlar içinse Mustafa Kemal, topluluklarının Anadolu yenilgisini ve o kötü şartlarda oradan ayrılmalarını çağrıştırıyordu. Ama Müslümanların Mustafa Kemal'le ilgili latife dolu sözleri gündelik sohbetin ötesinde bir anlam taşıyordu. Ayrılan Müslümanlar arasında Mustafa Kemal'in büyük ve karizmatik bir lider olduğu ve kendilerini Yunanlıların ve diğer herkesin hışmından koruyup onlara sahip çıkacağı söylentileri alıp yürümüştü. Karışık ve korku dolu bir dünyada sonunda bir koruyucu bulmuşlardı. Mustafa Kemal'in bilgeliğine olan inançları, Yunanistan'daki Müslümanların sınır dışı edilmenin ağırlığını çok fazla hissetmemelerinde açık bir rol oynamıştır. Eğer o karar vermişse yapılması gereken mutlaka buydu. Sanki gelen Hıristiyanlara da, geçici Müslüman arkadaşlarının ulu önderlerine olan inançlarım dostane şakalardan öte sorgulamamaları gerektiği tembihlenmişti. Her iki taraf da, Mustafa Kemal'in Yunanistan'ı istila etmeye hazır olduğuna, yakında kendi vatandaşı olacaklara karşı gösterilecek en ufak bir kötü davranışın derhal öcünü alacağına ciddi ciddi inanıyordu.

Bazı yerlerde gelen Anadolu Hıristiyanlarıyla yakında ayrılacak olan Müslümanlar arasındaki iletişim lisan zorluğu yüzünden karmaşa yaratıyordu. Bu zorluğun karakteri de, nüfüs mübadelesinin geri kalan tüm meseleleri gibi paradoksal idi. Ortada Türkçeden başka dil bilmeyen müstakbel Yunan vatandaşları olduğu gibi, hiç Türkçe bilmeyen müstakbel Türk vatandaşları vardı. Grebena civarındaki kahvelerde Yunanca konuşan Müslümanlar ayrılıp yerine Türkofon Hıristiyanlar gelince konuşulan dil Yunancadan Türkçeye değişti. Ama çoğu zaman, Kuzey Yunanistan köylerinde hemen herkesin düzgün Türkçe konuşması, bu geçici mecburiyet döneminin Hıristiyan-Müslüman dostluğunu kolaylaştırmıştır.

1917'de Selanik'in kuzeyindeki Sevindik köyünde doğan Ramazan Ezer böyle bir dostluğu hatırlıyor. 2004 yılının ortalarında kendisi gibi birçok göçmenin de yerleştiği İstanbul sahil kasabasında yapılan görüşmede, gerek sınır dışı edilmeden önceki yaşamını, gerekse altı yaşında sınır dışı edilirken yaşadıklarını çok iyi hatırlıyor:

> Daha biz ayrılmadan önce köyde aşağı yukarı elli altmış ev, gelen Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum Ortodoks tebaası mülteciler tarafından kısmen işgal edilmişti. Bizimle oturan Rum aile bizden çok daha iyi Türkçe konuşuyordu. Onlar iki odaya yerleştiler, bize ise, ebeveynlerim, babaannem, kızkardeşimle bana iki oda kaldı, yani herkese yer bulundu. Balkanlar'da kocasını kaybeden Müslüman babaannemle Rum babaanne çok iyi anlaştılar. Rum babaanne bizim mümkünse, bir zamanlar kendi ailesi ile çok rahat yaşadığı [Doğu Trakya'da bir kasaba olan] Hayrabolu'ya yerleşmemiz için üsteliyordu. En azından o sıralarda Rum babaannenin bizimle hiçbir sıkıntısı yoktu; ama yakınlara yerleşen ve bazıları Türkçe yerine sadece Rusça konuşan mübadilleri düşünüp dertleniyordu. Bunlar büyük bir olasılıkla Rusya'da bir asır yaşayan Pontus Rumları idi. Pontus Rumları ile karşılaştırılınca Hayrabolu'dan gelen hanım bizimle çok daha kolay anlaşabiliyordu. Ama ben bir Rum kadının bana dönüp şevkle, 'Sizin Mustafa Kemal'iniz her bir elinde, her bir bacağında kılıçlar taşıyan bir savaşçı" dediğini hatırlıyorum. Bu altı yaşında bir çocuğa söylenecek tuhaf bir sözdü ama hâlâ seksenaltı yaşında dedikleri kafamın içinde yankılanıyor.

Kendisinin ve ailesinin anılarında, Ramazan Ezer'in Yunanistan'daki yaşamları, yolculuk ve yeniden kurdukları yaşam sırasında çektikleri zorluklar canlanıyor. Ailenin Yunanistan'daki son yılları sırasında birlikte yaşadıkları bölgenin belli başlı topluluklarının –Yunanlı ya da Bulgar Hıristiyanların ve Osmanlı Müslümanlarının– birbirleriyle ilişkileri ideal olmasa da sürekli düşmanlık halinde değildi. Genellikle bu toplulukların davranışları, babası gibi basit çiftçilerin, hayvan sahiplerinin düşüncelerinden değil, bundan çok daha farklı olaylardan etkilenmekteydi. Anadolu'daki savaşın Türkler lehine döndüğü günlere ait bir olay hatırlıyor Ramazan Ezer:

> ....Yunan polisi bizimkilerden elli kadar erkeği götürmüş, iplerle bağlamış, nehire doğru sürüp ellerindeki silahları vermezlerse herkesi öldürmekle tehdit etmiş. Sonra içlerinden birini ayırmışlar; öldürmedikleri halde diğerlerine öldürdük demişler. Her neyse, babam da dahil bizimkiler 'bizde silah yok' diye direnmişler, 'komşularda var mı?' sorusunu cevapsız bırakmışlar; bunun için de öyle şiddetli bir dayak yemişler ki yaralarını iyileştirmek için sırtlarına et yapıştırmak zorunda kalmıştık.

Genelde Ramazan Ezer'in ailesi ve köydeki diğerlerinin Yunanlılardan çok Bulgarlarla ilgili çok kötü anıları var. Köyde herkes Bulgar çetecilerinin, yakınlardaki Müslüman yerleşiminde yaşayan tüm erkekleri camiye, kadınları da ahırlara doldurup canlı canlı yaktıklarını anlatıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun yenildiği 1918 yılından sonra Bulgarlar fırsattan istifade köye hücum etmişler. Hemen hemen tüm erkekler anında kaçmayı başarsa da annesinin babası gibi geride kalanların tümü öldürülmüş. Ramazan Ezer, 'bizim köyde hiç Yunanlı yoktu ama civar köylerde vardı; onlarla da hemen hiçbir sorun yaşamıyorduk' diyor.

> Ramazan Ezer'in köyünde kolektif bellekten silinmeyen bir diğer anı ise Osmanlı'nın parlak devirlerinde Yunanlılar ile Bulgarlar arasındaki yaşanan bir savaşla ilgili. Anı şöyle: "Yunanlılar Bulgarları top ateşine tutuyorlar ama bir türlü vuramıyorlar. O zaman bir Türk askeri gelip topu ben atabilir miyim, diye soruyor ve daha başarılı oluyor.'

Babası canlı hayvan ticareti yaptığı için en azından eşeklerini Anadolu'ya getirmek istemişler ama ailesi Selanik'e gitmek üzere çıktıkları yolda bir handa konaklarken eşeği eşkiyalar çalmış. Bildikleri kadarıyla hırsızlar Türk-Yunan savaşında Yunanlıların yanında çarpışan Çerkes haydutlarmış. Babasının neredeyse tüm parasını da çalmışlar. Bu yüzden Ramazan Ezer'in ailesi Türkiye'ye doğru yola çıkmak üzere Selanik limanında gemi beklerken on gün boyunca son kuruşlarını tedirginlik içinde sayıp durmuş. Yolculukla ilgili özel şikâyetleri

yokmuş esasında. Ramazan Ezer'e göre ailesi yine de şanslı sayılırmış çünkü Selanik'ten İstanbul'un güney sahiline giden gemilerden biri, gemi dolusu mübadili bıraktıktan hemen sonra batmış.

Mübadillerin taşınması ile ilgili Türkiye'deki tartışmalar, nüfus mübadelesinin hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar üzerindeki etkilerini tarafsız bir bakış açısıyla araştıran Onur Yıldırım tarafından belgelenmiştir. İlk başta hükümet mübadil taşıma işini, içlerinde Yunanlı taşımacıların da bulunduğu uluslararası şirketlere açık arttırma yoluyla ihale etme yolunu seçmişti. En düşük teklif İtalyan Lloyd Tristino'dan gelmişti. Ama Türk politikacısı Mustafa Necati, yabancılara bu görevi vermenin milliyetçilikle bağdaşmayacağı konusunda Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerini ikna edince önceki karar bozulmuştur. İki hafta sonra Mustafa Necati yeni görevi olarak Mübadele İmar ve İskân Vekaleti'nin başına getirilmiş ve verdiği emirle Türkiye'nin yeni vatandaşlarını 'evlerine' taşıma görevi bir kamu kurumu olan Seyr-i Sefain İdaresi ile Türk Vapurcular Birliği'ne verilmiştir. Yıldırım'ın belirttiğine göre bu karar pek mantıklı değildi çünkü Seyr-i Sefain'in on yedi gemisi de Lloyd Tristino'nun gemilerine oranla hem daha yaşlı hem de denize daha az yatkındı. Ancak milli davayı sürekli gündemde tutarken bu durumu da düzeltecek yollar bulundu; hükümet, yeni gemiler alınması için Seyr-i Sefain İdaresine 600.000 lira verecekti. Onur Yıldırım'ın bu konuyla ilgili bir diğer sert eleştirisi de şudur: Hükümetin ilgilenmesi halinde, yabancıların bilet fiyatlarını düşürerek ve Türk kömürü kullanacaklarına söz vererek tekliflerini daha cazip hale getirmeye hazır olduklarını ifade etmelerine rağmen böyle bir ilginin hiç olmadığıdır.

Mübadele sırasında yaşanan bu gemi taşımacılığı kavgası mübadele ile ilgili daha büyük bir gerçeği açığa çıkarır. Yunanistan hükümeti, 1922 Ekim'inde karşı karşıya kaldığı müthiş ekonomik kriz ve insanlık dramı ile başa çıkmakta yetersiz kaldığını kabul etmiş, hatta belki de biraz abartmıştır. Türkiye'de ise ekonomik ve politik milliyetçilik ruhu o kadar güçlüydü ki sağduyu ya da insani yaklaşım göz ardı edilebiliyordu. Sıradan vatandaşlarının sırtına her türlü sıkıntıyı da yüklese, Türkiye özgür bir ülke olmaya gerçekten kararlı idi.

Kendine özgü eli ağır yöntemlerle, yeni kurulan Türk hükümeti yeni vatandaşlarının Yunan köylerinden ayrıldıkları andan itibaren sorumluluğunu yüklenmişti. Mübadillerin Anadolu'ya gelişleri, 1923 başlarında Türkiye'den denize dökülen kimsesiz, umutsuz, hastalıklarla savaşan Rum ailelerin gelişi gibi kâbus dolu yolculuklar sonucu olmadı. Ama elbette ki bunlar da keyif gezisi değildi. Pas içinde, kaba saba döşenmiş buharlı gemilerle üç ila on gün arası süren bu yolculuklarda gemi kapasitesinin çok üzerinde insan taşındı. Sadece yaşlılara, hastalara ve çocuklara kamara verilebiliyordu. Birçok kişi koridorlarda ve güvertede yatmak zorunda idi. Hastalara ve zayıflara süt ve sıcak yemek sağlamak için gayret gösterilmesine rağmen genellikle tüm yolcuların maişetlerini kendilerinin temin etmesi gerekiyordu. Ama mübadeleyi bir kahramanlık öyküsü olarak görmek isteyenler için bu zorluklar taze malzeme sağlayabiliyordu. Bir İzmir gazetesi olan *Türk Sesi* nefes nefese şunları söylüyordu:

> Kar, kış... kocaman dalgalar ve doğanın tüm güçleri mübadeleyi durduramadı... Kötü hava şartları göçmen kardeşlerimizi Anadolu'nun merhametli bağrına taşımamamızı ancak birkaç gün geciktirebildi...

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Anadolu'ya Uyum Sağlamak

İskender Özsoy, keçi sakalı ve hoş, mütevazı tavrıyla klasik bir gazetecidir. Özsoy, ömrünü İstanbul'un güneydoğusunda hoş bir sahil banliyösü olan Tuzla'da geçirmiştir. Tuzla'da, köklerini 19. yüzyıl ortaları ve öncesine kadar götürebilen sadece birkaç aile var; o da bunlardan birine mensup olmakla sessiz bir gurur duyuyor. Daha da geçmişe dalıp 15. yüzyılda Ankara civarındaki savaşlarda çarpışmış Osmanlı atalarını da sayabiliyor.

Bu güçlü tarih duygusu onu, memleketini geçtiğimiz yüzyılda biçimlendiren toplumsal ve ekonomik değişimler üzerine çalışan değerli bir tarih kayıtçısı yapmıştır. Değişen nüfus yapısıyla Tuzla, Batı Anadolu'nun bir mikrokozmosudur. 19. yüzyıl sonlarından itibaren Balkanlar ve Kafkaslar'da Osmanlı'nın giderek elinden çıkan sınır bölgelerinden gelen Müslüman göçmenler Marmara sahillerine yerleşmeye başlamış, birçok yerde mevcut Müslüman Türk nüfusa hızla karışmıştır. Oysa 1922 yılına dek Tuzla'da egemen etnik grup balıkçısıyla, çiftçisiyle ve küçük esnafıyla Rum Ortodoks cemaatiydi. Bu kişilerin tümü, 1922 yılındaki Türk-Yunan savaşının ardından kaçarak yerel ekonomiye uzun süren bir gerileme dönemi yaşatmıştır. Daha sonra,

1924 yılının ikinci yarısında, bu Hıristiyanların yeri Yunanistan'dan gelen Müslüman mübadillerce kısmen doldurulmuştur. Tuzla'da eski bir deniz hastanesinin (bugün Denizcilik Fakültesi dahilindedir) devasa bir karantina mevkiine kısmen dönüştürülmüş olması nedeniyle, çok sayıda göçmeni Selanik'ten ve Yunanistan Makedonya'sından taşıyan iki geminin başlıca giriş kapısı haline gelmişti. Yeni gelenler önce *hamam*a sokulmuş, giysileri dezenfekte edilmiştir. Sonradan birçok kişi, çocuk ve yaşlıların giysilerini daha ıslakken giymeye zorlanmaları nedeniyle hastalandıklarını belirtmişlerdir. Tuzla'da karaya çıkanlardan bazıları, İstanbul'un Avrupa yakasına komşu Doğu Trakya'nın çeşitli yerlerine yerleştirilmelerinden önce kuzeye sevk edilerek Mimar Sinan kasabasında bir yoğurt fabrikasında misafir edilmişlerdir; ancak bunların birkaç binine ayak bastıkları bölgeye veya yakınlarına yerleşmeleri söylenmiş, kendilerine, eskiden Tuzlalı Rum Ortodoks ailelere ait olan evler ve araziler verilmiştir.

Doğup büyüdüğü yerin geçirdiği toplumsal evrim İskender Özsoy'u son yıllarda adeta büyülemiştir. Bugün ellili yaşlarında olan İskender Özsoy, kariyerinin ilk 25 yılını gazete sayfalarını yayına hazırlayan, mizanpajlarını yapan dürüst bir gazeteci olarak geçirmiş ve dediğine göre, hikâyeleri anlatmayı başkalarına bırakmış, bunlarla çok da fazla ilgilenmemiştir. Ancak daha sonraları, Türkiye ve Ege tarihinin önemli bir bölümünün burnunun dibinde, ömrünün geçtiği mahallede cereyan etmiş olduğunun farkına varmaya başlamıştır; Tuzla'nın başta Rum olan sakinlerinin zaman içinde yerlerini sıradan Türklere bıraktığının, bu sürecin pek de kolay yaşanmamış olduğunun farkındalığıdır onunki.

Tuzla'ya yerleşenlerin çoğu, Selanik'in kuzeyindeki Kılkış bölgesinden gelme çiftçilerdi. Yeni yurtlarında başlıca geçim kaynağı olan balıkçılık veya zeytinciliğin nasıl yapıldığına dair pek bir fikirleri yoktu. İçgüdüsel bir korkuyla sahilde yaşamaya çekiniyor, mümkün olduğunca kıyıya en az birkaç sokak uzakta evlere yerleşmeye çalışıyorlardı. Ama yeni gelenlerin en zorlu deneyimi yerli Türklerin başlangıçta sergiledikleri düşmanca tavırdı. 1930'larda kasabada *de facto* bir ayrımcılık hüküm sürmekteydi. Yeni gelenlerle yerliler farklı camilere gi-

diyorlar, farklı çeşmeler kullanıyorlar, birbirleriyle sosyal iletişim içine girmekten kaçınıyorlardı. Gerçekler henüz romantik Türk milliyetçilerinin tahayyül ettiği cennetten epeyce uzaktaydı: yani cumhuriyetin tüm vatandaşlarının yeni kurulan devlete ortak bir bağlılığı, tüm vatandaşların yeni Türklük ülküsüne sadakati gibi hava etrafta henüz esmiyordu. Tuzla'ya gelen göçmenlerin çoğunun ana dili Türkçe idi. Standart Sünni İslâm tarzına bağlıydılar; yani yerli nüfusla aralarında bariz bir dil veya din farkı yoktu. Fakat büyük zıtlıkların olmadığı yerlerde küçük farklılıklar çoğu zaman abartılır. Sigmund Freud'un "küçük farklılıkların narsizmi" derken kastettiği de budur. Bölgenin eski sakinleri, göçmenlere neden kahvaltıda çay yerine çorba içtiklerini soruyorlardı. "Yerliler" ayrıca yeni gelenleri dış görünüşleriyle de ayırabiliyorlardı. Bazı göçmenler İslâm dinini incelikli bir halk diniyle birleştiren, önceki yüzyıllarda Anadolu ve Balkanlar'da dağınık göçebe hayatı süren bir etnik grup olan Yörük soyundan geliyorlardı. Mustafa Kemal'in de Yörük kanı taşıdığı iddiası vardır. Yörük kökenlilerin genellikle elmacık kemikleri çıkık, tenleri pembe olurdu; Yörük erkekleri özenle bırakılmış bıyıklarını burmaktan çok hoşlanırlardı. İşte bütün bunlar, Tuzla sokaklarında aslen oralı olmayanı Tuzla yerlisinden ayırt eden özellikler olarak göze çarpıyordu.

Yeni gelenlerle yerliler arasındaki tartışma özünde, iki gergin ve içe dönük topluluğun sınırlı ekonomik kaynaklar için birbirini yemesinden ibaretti. Eski sakinler, ana camide yer olmadığını bahane ederek yeni komşularıyla birlikte ibadet etmeye tenezzül etmediler; bunun üzerine mübadiller de bir kiliseden bozma yapıyı cami olarak kullanmaya başladılar. (İskender Özsoy'un anlattığına göre bu bina sonra düğün salonu, daha sonra da sinema olarak kullanılmış, sonunda da yıkılarak işyeri yapılmış; Tuzla'da nüfus mübadelesinden önce kullanılan altı kiliseden hiçbiri bugün ayakta değil. Zaten 19. yüzyıldan günümüze dek bozulmadan gelebilen yalnızca üç kamu binası mevcut: Bir hamam, bir şarap mahzeni ve bir cami.)

Kasabadaki toplumsal bölünme, Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm vatandaşlarına ait hak ve yükümlülüklerin eşit olduğunun altını ısrar-

la çizen bir eğitim sistemi ve siyasi söylem sayesinde çok yavaş da olsa giderek yumuşamıştır. Yunanistan doğumlu göçmenlerle "yerliler" arasındaki evlilikler ancak 1950'lerden sonra yaygınlaşmaya başlamıştır. İskender Özsoy'un evlendiği 1970'li yıllarda bile bu toplumsal ayrım hâlâ hissediliyormuş. İskender Özsoy'un kendisi eski Tuzlalı, eşi ise yeni gelenlerdenmiş ve bu türden evlilikler, iki taraf arasında hâlâ belli bir gerginliğe yol açmaktaymış. Fakat İskender Özsoy, kendi evliliğinden çok önce bile, topluluklar arası ayrımı aştıkları için daha da güçlü yaşanan ilişkilerin varlığından haberdarmış.

> İki adam vardı mesela, biri benim dayım, diğeri eşimin dayısının oğlu; ikisi de 1932'de Tuzla'da doğmuş. Biri "yerli," diğeri Yunanistan'dan gelen göçmen bir aileye mensup olduğu halde gençliklerinde çok yakın arkadaş olmuşlar; kan kardeşi olduklarını söylerlermiş herkese. Dostlukları, büyüdüklerinde de sürmüş. Dayım öleli yirmi yıl oluyor ama eşimin dayısının oğlu, kan kardeşini hâlâ gözleri yaşararak anar. Ben de dayımın bu arkadaşını kendi dayım kabul ederim.

21. yüzyıl başlarında Tuzla sakinleri arasındaki ayrımlar iyiden iyiye belirsiz hale gelmekle birlikte bazı mahallelerde Yunanistan doğumlu ailelerin baskın çokluğu dikkat çekicidir. Kasaba yaşamında genelde, Yunanistan'dan gelme ailelerin onlarca yıl mazlum hayatı sürdükten sonra son zamanlarda belli bir üstünlük kurmuş oldukları gözlemlenmektedir. Denize yakın oturmaya dair çekingenliklerini atmışlar, tam tersine sahilde çok cazip mülkler edinmişlerdir. Pek çok kişinin ebeveyninin ya da ninesinin, dedesinin Yunanistan doğumlu olduğu gerçeği pek çok bakımdan yerel tarih meraklılarını ilgilendiren çok da önemli olmayan bir konu olmaktan öte bir şey değildir artık.

Ama İskender Özsoy, Tuzla'da ve başka birçok yerde, Yunanistan'da geçen çocukluk yıllarını, Anadolu'ya yaptıkları yolculuğu ve yeni vatanlarına uyum sağlamakta yaşadıkları güçlükleri hâlâ hatırlayan kişilerin hatıralarını tutkuyla toplamış. Onun ilgilendiği mesele, ailelerinin ortak belleğinin reddedilmesi veya kısmen bastırılması ne-

deniyle Tuzla'da yaşayan mübadillerin ruhlarında açılan ruhsal yaralardır. En azından yakın zamana kadar bu kişileri doğdukları topraklara bağlayan bağlar küçümsenmiştir – tıpkı Yunanistan'daki göçmen yaşamına uyum sağlamaya çalışan Ortodoks Hıristiyanların çoğu zaman Türkçe konuşmak da dahil Anadolu'yla olan her türlü bağlarını yok saymaya ya da inkâr etmeye zorlanmaları gibi.

İskender Özsoy, araştırmalarına başladığında memleketi Tuzla'daki Yunanistan doğumlu kişiler ilk anda en özel anılarını onunla paylaşmaya pek yanaşmamışlar; fakat zaman içinde çok etkileyici hikâyeler ortaya çıkmaya başlamış. Örneğin komşularından biri olan Ali Eren, Selanik'in kuzeyindeki Sevendikli'de, beş yaşına kadar yaşadığı büyük taş evdeki yıllarını anımsıyor. Babası, Makedonya'da zengin bir çiftçiymiş, vergi tahsildarlığı da yapıyormuş; ancak Tuzla'ya pek de kötü olmayan şartlarda yerleştirildikten sonra fırıncılık yapmış, yani daha alçakgönüllü bir hayata razı olmak durumunda kalmış. Ali Eren, göçmenlerin, evlerinin yakınında bulunan kiliseden yeni dönüştürülmüş olan camide namaz kıldırmak için aralarından birini imam seçmelerini gayet net hatırlıyor. Yine bu mahallede, bir ayazma da varmış – bu sözcük, Türkçeye Yunancadan geçmiştir ve Hıristiyanların kutsal saydıkları suyun kaynağına verilen addır. (Türkiye'nin her yerinde bir zamanlar Hıristiyanların kutsal saydıkları, şimdiyse sıradan, dindar Müslümanların ilgi gösterdiği böyle ayazmalar vardır. Bu da Yunan ve Türk halklarının inançlarının kesiştiği birçok noktadan biridir.) Ali Eren'in anlattığına göre, yirmi beş yıl önce Yunanistan'dan bir grup Tuzla'daki aile evlerine ziyarete geldiklerinde dokunaklı bir olay yaşanmış. Gelen aile ilk başta ayazmadan su almak istemiş. Ama daha sonra Yunanlı kadın kendini tanıtarak Ali Eren'in bugün yaşadığı evde doğduğunu çekinerek söylemiş. Ev, o zamanlar Tuzla'nın papazı olan babasına aitmiş. Ali Eren kısa bir kararsızlıktan sonra kadının çocukluğunun geçtiği evi gezmesine izin vermiş.

> Bir kapıya yaklaşırken kadın ağlamaya başladı. Papaz babasının kendisini o odaya hiç sokmadığını söyledi. Bana teşekkür etti, ba-

> ba evinin benim için iyiliklere vesile olmasını diledi... Ben de duygulandım çünkü benim ailem de Yunanistan'da çok şey bırakınıştı geride.

Nüfus mübadelesinden bu yana, özellikle savaşın yarattığı coşkulu duyguların zamanla azalmasıyla, Ege'nin farklı kıyılarından gelen aileler ve bireyler arasında bu tür çok karşılaşmalar yaşanmıştır. Son zamanlara kadar bu tür olaylar, yani ortak bir kayıp duygusunu paylaşan 'farklı' taraflardaki insanlar arasındaki derin bir bağın oluştuğu anlar, kolayca ifade bulamıyordu toplumda. Mübadeleyi anımsayan son kuşak da ölüp gitmeden insanların bu duygularını dile getirmesine yardımcı olma arzusu, İskender Özsoy'un sözlü tarih çalışmasının ana itici gücüdür. Özsoy kendi kasabasının sınırlarını aşarak çoğu İstanbul'da yaşayan Yunanistan doğumlu yaşlılardan düzinelerce hikâye toplamıştır. Bazı hikâyelerde, mübadillerin Türkiye'ye geldiklerinde yaşadıkları zorlukların nedenleri Tuzla ile ilgili toplanan hikâyelerde anlatıldığından daha açık seçiktir. Göçmenlerden bazıları dil sorunuyla, bazıları dini uygulamalardaki farklılıklarla baş etmek zorunda kalmışlardır.

İskender Özsoy, Tuzla'dan birkaç kilometre uzakta bir sahil kasabası olan Darıca'da, topluma entegrasyon güçlüğünün en azından yirmi otuz yıldır kuvvetle hissedildiği Yunanistan doğumlu bir toplulukla karşılaşır. Burada yaşayan ailelerin çoğu Giritlidir ve tıpkı Ayvalık'a yerleşen Giritliler gibi, hem Yunan diline olan bağlılıklarını, hem de doğdukları adanın doğal güzelliklerine duydukları derin özlemi korumuşlardır. Her yeni kuşakla birlikte, topluluğun Giritli kökenlerine dair hatıralar ve bunları koruma arzusu az da olsa zayıflamaktadır. Fakat son yıllarda Girit ile olan bağlar, karşılıklı ziyaretler ve dinin ayırdığı geniş ailelerin çok gizli bir şekilde bir araya gelmeleriyle giderek kuvvetlenmiştir.

Ailenin Darıca'nın ortasında sahip olduğu gürültülü bir kebapçıda böyle bir geniş ailenin reisi konumundaki bir kadınla görüşüyor İskender Özsoy. Fatma Gültekin doksan yaşlarında, gaga burunlu yüzünün çevresinde uzun siyah başörtüsüyle, yılların yıprattığı ama etki-

leyici bir görünüşe sahip. On bir torun çocuğu ve en az bir torununun torunu var. Bu çocukların, kendisinin Girit'te Sitia yakınlarında bir köyde geçen çocukluğunda bildiği tek dil olan Rumca'yı öğrenecekleri pek mümkün görünmüyor. Fakat torunlar, ailenin nereden geldiğini asla unutmamalılar.

> Girit'i özlüyoruz elbette, orası bizim vatanımızdı. İnsan bıraktığı yeri hep özler. Babamın bir bahçesi vardı, zeytin ağaçları vardı, her çeşit meyve yetiştirirdi; öyle çok meyve ağacı vardı ki girilemezdi bahçeye. Çok sulak, çok güzel bir yerdi; sular kayalardan süzülür toprağımıza şırıl şırıl akardı...

Belki de dil sürçmesiyle, Girit için Türkçe *vatan* sözcüğünü kullanıyor. Yunanistan doğumlu Türk vatandaşlarının çoğu *vatan* deyince Türkiye Cumhuriyeti'ni kast eder; yani bir diğer deyimle şu anda hayatlarını ve kaderlerini bağladıkları devlet veya anavatan orasıdır. Yunanistan'ın neresinden olduklarını söylerken ise daha halk ağzı bir kelime olan ve "doğduğum yer", "büyüdüğüm yer" gibi anlamlar taşıyan *memleket* sözcüğünü tercih ederler. Fakat Fatma Gültekin için Girit belli ki bundan daha fazlası.

Fatma Gültekin aynı zamanda Türk devletinin gururlu ve sadık bir vatandaşı olduğunu, bu devletin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün verdiği kararların şaşmaz doğruluğuna inandığını vurguluyor.

> Atatürk bizi buraya Yunanlılardan ayırmak için getirdi. Bir tek yatağımızı yorganımızı alıp geldik, hepsi o. Atatürk yanınıza fazla bir şey almayın, dedi; mal mülk verilecekti bize çünkü. Gerçekten de buraya geldiğimizde yetkililer bize, tamir isteyen bir ev, birkaç dönüm de arazi verdiler. Atatürk bizi Girit'ten aldırmak için gemi yolladı. Biz de bunu duyar duymaz köylerimizi bıraktığımız gibi limana koştuk, gemilere bindik, ayrıldık Girit'ten. Daha önce korkardık, Yunanlılardan. Ne yaptıklarını tam bilemeyeceğim ama kötü şeyler yaptıklarını biliyorum. Şehirlerde değil ama köylerde insanları yakıyor, öldürüyorlardı. Biz de Yunanistan'dan kaçtık, burada geceleri huzurlu uyumaya başladık.
>
> Zor bir yolculuktu, çünkü gemimiz Türkiye kıyılarında, Ça-

> nakkale yakınlarında kaza yaptı. Darıca'ya varmamız, on bir günü buldu. Yerliler bizi kabullenmek pek istemese de burada geceleri daha rahat uyuyorduk. Bize yarı gâvur diyorlardı; Yunanca konuşmamız hoşlarına gitmiyordu, ihtiyarlar da Türkçe öğrenemiyordu. Zamanla alıştılar bize. Başlarda biz Giritliler ancak aramızda evlenirdik, ama sonra yerli Türklerle de evlenmeye başladık. İlişkilerimiz yavaş yavaş düzeldi...

Fatma Gültekin ileri yaşında artık Türkçe'ye ana dilinden daha hakim; ancak komşusu ve arkadaşı yüksek alınlı, çıkık çeneli bir diğer Giritli, çocukluğunun diline dönme fırsatını yakaladı mı bir 'oh' çekiyor. Hüseyin Çetin Giritli Rumcasını, Yunanca konuşulan dünyanın bir köşesindeki köy kahvesinde kızarmış gözleriyle bir yandan uzosunu yudumlayıp bir yandan tespihini çeken herhangi bir ihtiyardan duyabileceğiniz bir lehçeyi hatırlatan parlak, kaba kesimli bir belagat ile konuşuyor. Konuşmaya en hevesli olduğu konu ise ne çocukluk hatıraları ne de bugün Türkiye'deki yaşamı; o yalnızca doğduğu köye dört yıl önce yaptığı kısa ziyaretten ve çocukluk arkadaşlarına yeniden kavuşmasından söz etmek istiyor. İki lafın arasında Yunanca konuşan ziyaretçisine, "köyüme giderseniz, ne olur onlara yeterince teşekkür edemediğim için benim adıma özür dileyin. Tekrar gidemediğim için çok üzgün olduğumu da söyleyin" diyor, doğduğu topraklara yaptığı kısa kaçamak seyahat sırasındaki kucaklaşmalarını hatırladıkça. Girit'te köy kahvesinde yaşıtlarından duyduğu her sözcüğü sevgiyle tekrarlıyor: "Yoksa sen... Süleyman'ın oğlu musun sen? Sizin tarlalar... hemen şuracıkta değil miydi?" Hüseyin'in ruhu ömrünün son deminde doğduğu adaya dönmüş.

İşte bunlar İskender Özsoy'un önce en yakınından başlayıp daha sonra daha uzaktakileri de kapsayan öykülerden bazıları; bunlar toprağından koparılmaya dair, nostaljik ve çoğu zaman büyük kişisel bedeller karşılığı başarılı olmuş entegrasyon hikâyeleri. İskender Özsoy bu hatıraları toplamaya daha evvel başlamadığına pişman. Özsoy, Doğu Trakya'nın bazı kasaba ve köylerinde Vaalades'lerin (Kuzey Yunanistan dağlarında Yunanca konuşan cemaatler içinde büyümüş kişi-

ler) dikkat çekecek kadar yoğun yaşadığını görmüş. Bu kişilerin ana dillerine bağlılıkları Giritlilerinkinden daha zayıf gibi; pek çoğu, yaşları ilerledikçe bu dili unutmuş bile. Ama Türkiye'ye ilk geldiklerinde kulağa yabancı gelen dilleri yüzünden yaşadıkları toplumsal dışlanmayı unutamıyorlar. Bunun nedeni, Yunancanın "düşmanın dili" olmasından ziyade, komşularının yeni gelenleri diğer Türk vatandaşlarından ayıracak herhangi bir özelliği kabullenmeye isteksiz oluşları. Bölgenin yerlisi olan Trakyalıların yeni gelenlere taktığı küçümseyici isim, *patriyot* veya *simpatriyot*. Bunun nedeni, Yunanistan'ın kuzeyinden gelen Müslümanların sokakta karşılaştıklarında çoğunlukla birbirlerine, gayet standart gündelik Yunancalarıyla "*Kalimera, simpatriyoti!*" ("Günaydın hemşehrim!") diye seslenmeleriydi.

Bugün İstanbul'un Avrupa Yakası'nda bulunan Çatalca yakınlarındaki Silivri'de oturan pek çok ihtiyar mübadilde Yunanistan'ın temiz havasıyla tanınan dağlık yerlerinde geçen çocukluklarına dair özlem, ziyaretçilere sürekli sanki gerçekmiş gibi anlatılan çarpıcı bir imgeyle ifade edilir: "Bizim geldiğimiz yerde hava öyle temizdi ki kestiğin hayvanı ağaçta günlerce, haftalarca bekletirdin de çürümezdi. Ama burada hava öyle nemli ki bir parça et buzdolabında taze kalmıyor..." Bu abartılı imgenin ardında, Yunanistan'ın dağlık bölgelerinden Trakya'nın ayçiçeği tarlalarına göçen pek çok kişide, bu iklim değişikliğinin sağlıklarını bozduğu düşüncesi yatmaktadır. Buralarda feci salgın hastalıklar yaşanmamıştır fakat anlatılanlardan, Türkiye'ye yeni gelenler arasında ölüm oranlarının ortalamanın üzerinde olduğunu düşünmek mümkündür.

Kuzey Yunanistanlı bu Müslümanların bir kısmı için, çocukluklarının dünyasıyla sonradan uyum sağladıkları vatanları Türkiye arasında acı veren bir sürtüşme nedeni daha vardı. Bu kişilerin aileleri, eski memleketlerinde Bektaşiydiler, yani İslâm'ın, *şeyh* veya daha sade şekliyle *dede* gibi onurlandırıcı sıfatlar alan bilge kişiler aracılığıyla transendantal deneyimi ve kutsallık kültünü vurgulayan gizliliğe dayalı, mistik bir biçimini benimsemişlerdi. Hıristiyan azizlerde olduğu gibi, bu kişilerin kutsayıcı etkisinin de ölümden sonra devam ettiğine

inanılıyordu ve kutsiyet yalnız bedenlerine değil, giysileri ve kişisel eşyaları gibi "ikincil emanetlere" de atfediliyordu. Bektaşiler inançlarını Muhammed'in öğretileriyle gayet uyumlu görürken daha muhafazakâr Müslümanlar onlara kuşkuyla yaklaşıyordu. Halk arasındaki dini uygulamalar düzeyinde, Bektaşiler ve sade Ortodoks Hıristiyanların gelenekleri, inançları ve kutsal yerleri arasında pek çok ortak yan vardır. Osmanlı dünyasında Hıristiyanlar ve Müslümanların "halk dinleri" arasındaki ortaklıklar, etnografyanın klasik eserleri arasına girmiş, bu unsurlar İngiliz akademisyen F. W. Hasluck'un ölümünden sonra, 1929 yılında yayınlanan ve uzun yıllar önce yaptığı araştırmalara dayanan çalışmasında incelenmiştir. Hasluck'ın da belirttiği üzere, Bektaşilik özellikle inançlı Müslümanların çok büyük kısmının bağlı olduğu Arnavutluk'ta ve Yunanistan-Arnavutluk sınırında güçlüydü – ki bugün Türkiye'de yaşayan birçok mübadil buradan gelmiştir. Bu yüzden de İskender Özsoy'un görüştüğü bazı yaşlı Türk vatandaşlarının hatıralarını naklederken, ailelerinin Yunanistan yaylalarında Bektaşi geleneklerine göre yaşamış olmalarını söyleyenlerin olmasında şaşılacak bir şey yoktur.

İskender Özsoy'un görüştüğü kişilerden Hüseyin Güray'ın, ailesiyle düzenli olarak köyleri Plazhomista'dan çıkıp (bugünkü adıyla Stavrodromi) üç saat boyunca dağ yollarını aşarak ünlü bir dedenin yaşadığı uzak bir *tekke*ye gidişlerine dair anıları var. Bu ibadethaneyi "kurban kesilen" ve sıradan insanların bilgece öğütler almak umuduyla başvurdukları bir yer olarak anlatıyor. Nüfus mübadelesi nedeniyle köydeki herkes toplu olarak Anadolu'ya giderken tekkedeki eşyaları da götürmüşler. Tekkeyi koruyan kişi ölmüştü – ancak onun takkesine, seccadesine ve diğer kişisel eşyalarına hâlâ bir kutsiyet atfediyorlardı. Ne var ki bu tarikatın Türkiye'de devamı mümkün olmadığından bu kutsal eşyalar dağıldı.

İskender Özsoy'un 21. yüzyıl başlarında topladığı bu anılar, Hasluck'ın seksen yıl önce yaptığı araştırmayla tam bir uyum içindedir. İngiliz araştırmacı, Yunanistan'ın kuzeyindeki Anaselitza bölgesinde yaşayan, Yunanca konuşan ve aralarında İslâm'ı oldukça yakın bir

tarihte benimsemiş olanların da (son 150 sene içinde inanç değiştirenlerin) var olduğu Müslüman topluluk içinde Bektaşiliğin çok yaygın olduğunu saptamıştır. Hasluck'a göre, bölgede iki Bektaşi tekkesi bulunmaktadır ve ikisi de muhtemelen gerçek bir tarihi kişilik olan, En'el Hak diyen Hallac-ı Mansur'un sözlerini kabul ettiği için 16. yüzyıl sonlarında idam edilen bir Müslüman evliyayla, Emineh Baba'yla ilişkilidir. Kuzey Yunanistanlı Bektaşilere göre, Emineh'in hayali idamının arifesinde kız kardeşine görünmüş, ancak kız kardeşi tarafından yemek yemeye zorlanınca kaybolmuştur. Hasluck'a göre bu hikâyede, İsa'nın dirilişinden sonra bazı kimselere görünmesine dair İncil'deki bahislerin izleri vardır. İskender Özsoy'a bahsedilen bu tekkenin Pindus Dağları'nın tepesinde, Odra diye bir yerde olduğu kesin gibidir. Hasluck tekkede bir dede ve iki ya da üç dervişin yattığını ve tekkenin, varlığını Müslümanların Emineh'e, Hıristiyanların ise kendi eski azizlerinden Minas'a yordukları gizemli bir mağaranın yanında bulunduğunu söylüyor. Yine İskender Özsoy'un görüştüğü yaşlılardan biri olan Murteza Yönet, Kuzey Yunanistan'daki köyünün ortasında bir Bektaşi tekkesi olduğunu anlatıyor:

> Tekkeyi bekleyen bir dedenin elini öptüğümü ve harçlık aldığımı anımsıyorum. İlahi söylenmeyen, ciddi sohbetler yapılan bir tekkeydi burası... İhtiyar, "Sabret evladım," derdi hep. Sonra öldü, nüfus mübadelesi sırasında da kemiklerini Türkiye'ye getirdik ama onlara ne oldu, bilmiyoruz. Türkiye'ye geldikten sonra bu ibadetlere [Bektaşi ibadetlerine] bir süre devam ettik, ama sonra unutulup gittiler.

Bu ifade, Müslüman evliya Emineh'in soyundan olduğunu söyleyen bir dedenin oturduğu sıradan bir köy evindeki bir tekkeden bahseden Hasluck'ın bulgularıyla da bire bir örtüşmektedir. Özsoy'un görüştüğü kişiler bu hayli ilerlemiş yaşlarında, ilk çocukluk yıllarıyla yakından ilişkilendirdikleri ve Türkiye'ye gelince ailelerinin istemeden de olsa terk ettikleri dinsel törenleri anlatmakta belli ki bir beis görmüyorlardı. Türkiye'ye geldikten sonra Bektaşiliği terk etmelerinin nede-

ni, burada Bektaşiliğin var olmaması değildi; Bektaşiliğin en kutsal mekânı, kurucusu Hacı Bektaş Veli'nin kabri, Anadolu'nun bağrındadır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında resmi yaklaşım, İslâm'ın gizemci ve yarı gizli biçimleriyle, dinin resmi yoldan desteklenen biçimlerine karşı çıkan ruhani kardeşlikleri kesinlikle onaylamamak olmuştur. Mustafa Kemal, 1925 baharında Kastamonu'da yaptığı tarihi konuşmada, Bektaşilik gibi gizemci oluşumları –"mezarlara tapınmak" diye niteleyerek şiddetle kınamıştır. Yeni Türkiye'de böyle ilkel gelenekler bırakılacaktır– ki bunlar arasında bir vakitler Müslüman Türk kimliğinin evrensel simgesi sayılan, fakat artık Avrupalı şapkalar lehine terk edilen fes de vardır.

1920'lerde, Rumca konuşan Müslümanlar Avrupalı Türkiye'ye yerleşmeye çalışırken, kabul edilmiş normlardan herhangi bir şekilde saptıkları takdirde –ki bu dil, din veya giysi alanında olabilirdi– bu durumun kendilerine karşı kullanılabileceğini hissetmişlerdi. Ve anlaşılan bu durum, Sünni İslâm'dan gelen baskı yüzünden Bektaşi inançlarını layıkıyla yaşamayı imkânsız kıldı. Yerliler, yeni gelenlerin herkesin gittiği camiye pek sık gitmediklerini görünce onları –dine karşı kayıtsız oluşlarının suçu 19. yüzyılın büyük Arnavut lideri Ali Paşa'nın sırtına yüklenebilirmiş gibi– "Ali Paşa Müslümanları" diye aşağıladılar. Bunda bir miktar doğruluk payı da olabilir. Ali Paşa bir mistik değil bir savaşçıydı ama onun hüküm sürdüğü yıllarda Bektaşiliğin güçlendiği doğrudur.

Yunanistan'dan gelen mübadillerin dilsel, dinsel ya da ruhsal alanda yaşadıkları zorluklar ancak Türkiye'nin genelini etkisi altına alan devrimci değişimlere atıfta bulunularak anlaşılabilir. Ülkede kolektif kimliklerini yeni bir tarzda taşımaları beklenenler yalnızca Yunanca konuşanlar ya da Bektaşiler değildi. Yönetenler 20. yüzyılın modernleşme projelerinin standartlarına göre sükûnet içinde, ancak karşı görüşlere yaşam alanı pek tanımayan bir tür "yukarıdan devrim" gerçekleştirirken tüm ulus yeniden tanımlanıyor, yeniden eğitiliyor ve yeniden düzene sokuluyordu. Bu süreçte şaşkınlığa uğrayanlar sadece Yunanistan'dan gelen göçmenler değildi; onlara eziyet edenler, onları "simpat-

riyot" veya "Ali Paşa Müslümanları" diyerek aşağılayanlar da eski Osmanlı teokrasisinin parçalanışı, Latin alfabesinin kabul edilişi ve "Türk" sözcüğüne yepyeni bir anlam kazandırılışı karşısında kendilerini kıskacına alan bu değişim sürecinin sancılarını çekiyorlardı.

Birkaç istisna dışında, Yunanistan'dan gelen mülteciler Türkiye'nin yeni siyasi sahnesinde etkin biçimde yer almadılar; ancak, onlara iyi davranılıp davranılmadığıyla ilgili patlak veren tartışmaların önemli piyonları oldular. Savaşın Türkiye'nin mesken arzını olumsuz etkilediği düşünülse bile, 1924 yılında gelen 400.000 civarında göçmene bol toprak ve ev bulunması, kâğıt üzerinde kolayca halledilebilecek gibi görünüyordu. Önceki on yıl içinde en az iki milyon Hıristiyan –Rum ve Ermeni– ihraç edilmiş veya öldürülmüştü ki bu kişiler ortalama Anadolu insanından daha zengindiler; çiftliklerinin, dükkânlarının, evlerinin çoğu da yeni sahiplerine devredilmeye hazırdı. Ama uygulamada, Yunanistan'dan gelen Müslümanların birçoğu doğru düzgün yerlere yerleştirilemedi. Bu olumsuzluklar kimi zaman Türkiye'nin on yıldan fazla süren savaşın ardından yıpranmış ve karmaşa içinde olmasının sonucuydu; ama bazı sorunlar da kolayca önlenebilirdi.

Görünüşte Müslümanların Yunanistan'dan gelişini düzenleyecek olan kurumlar ve kulağa gayet hoş gelen planlar yok değildi. Kâğıt üzerinde, her aile Yunanistan'da bıraktığı ev ve araziyle az çok orantılı bir ev ve araziye sahip olabilecekti. Ama yetkililer ilk planda ancak geride kalan mülkün yüzde 17,5'i (veya 1924'ten itibaren yüzde 20'si) kadar bir miktarı kendilerine vermeyi vaat edebiliyorlardı. Yunanistan ve Türkiye karşılıklı taleplerinde anlaşabilirlerse yardımların devamının geleceğine dair belli belirsiz verilmiş bir söz de vardı.

Bu esnada, taşımada sadece Türk gemilerinin kullanılması için ısrarlı çabaları başarıyla sonuçlanan siyasetçi Mustafa Necati, yeni kurulan Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'ni etkin bir bürokratik kuruma dönüştürme peşindeydi. Bu bakanlık gücünün doruğuna ulaştığı noktada artık Anadolu'da yerel temsilciliklerden oluşan bir ağa sahipti ve çok yönlü bir güç odağıydı. Teoride bu ağ, güya hata payı olmayan bir sistem sayesinde her göçmen aileye uygun bir yerleşim yeri bulacaktı.

Yeni gelenler üç gruba ayrılmıştı: Tütün yetiştirenler, toprak işleyenler, zeytin ve üzüm yetiştirenler. Ancak bu kategorilerin her birinin acayip büyük olduğu anlaşıldı; çünkü her kategoride köylüler ve ortakçılar olduğu gibi, zengin toprak ağaları da vardı. "Zeytin yetiştiricisi" çiftçi de olabilirdi, zeytinyağından sabun yapıp satan bir tüccar da. En kötüsü, becerileri ve yaşam tarzları köyden ziyade şehir hayatına uygun çok sayıda göçmenin ihtiyaçlarına cevap verecek bir program değildi bu.

Uygulamada, Yunanistan'dan gelenlerin Türkiye'nin çeşitli şehirlerine ve bölgelerine gönderilmesi gelişigüzel bir biçimde gerçekleştiriliyordu. Yetkililerle göçmen toplulukları arasında uzlaşma olanağı bir dereceye kadardı; ancak, gerektiğinde kendi başlarının çaresine bakabilmek için yanlarında para getirememiş olanların durumu pek parlak sayılmazdı. Yeni gelenler, Rumların eskiden yaşadıkları yerlere rastgele dağıtılmışlardı: Batı sahilleri, Karadeniz kıyıları ve Hıristiyanlığın küçük bölgeler halinde etkin olduğu Anadolu'nun iç kesimleri. Pratikte en popüler olan yerler, özellikle Trakya ve Ege'nin sahil kesimiydi. 1924'ün Nisan'ında İstanbul'da, Yunanistan'ın kuzeyindeki Drama şehrinden yeni gelmiş olan ve arzuları hilafına Drama'nın bugünkü sakinlerinin eski memleketleri olan Karadeniz kıyısındaki Samsun şehrine gönderilmek istenen 450 kişilik bir göçmen topluluğu nümayiş yaptı. Jandarmanın sadece seyrettiği bu nümayişte göstericilerin talebi Samsun yerine yakındaki Trakya'da bir yere gönderilmekti; polis müdahalesini engellemek için ön saflara kadınlar yerleştirilmişti. Sonunda yetkililerin dediği oldu. Göçmenler, Karadeniz limanına yerleştirilmekten başka seçenekleri olmadığına ikna edildiler. Yerleşim bölgesine vardıktan sonra fakir göçmenlerin kendilerine verilenden fazlasını elde etmeleri pek mümkün değildi; sorun yaratmaları durumunda hükümet, kendilerine verilen küçük desteği de her an kesebilirdi.

Göçmenlerin becerilerine göre topraklara ve Rumların terk ettikleri evlere yerleştirilmelerine yönelik çabalar ancak onların yeni yerleşim yerlerine varmalarından sonra başlayabildi. Kırsal bölgelere şehirliler yerleştirilmişse ya da tersi yapılmışsa, çoğu durumda bu hatanın düzeltilmesi için çok geç kalınmış olunuyordu. Örneğin bir grup

çiftçi, hayvanlarıyla beraber, Türkiye'nin ortasındaki Kayseri'nin şehir merkezine yerleştirilmişti. Bu çiftçilere ev ve ticarethane verilmiş, onlar da buralara hemen hayvanlarını koymuşlardı. Ama hiç toprakları yoktu. Tarımsal becerilere göre dağıtılan topraklarda da hatalar yapıldı; tütün yetiştiriciler kendilerini bağlarda, meyvecilikle uğraşanlar buğday tarlalarında buldular.

Esas zorluk yerleştirmenin kâğıt üzerinde gerçekleştirilmesinin ardından başlıyordu: Çoğu kez, göçmenlere vaat edilen evler başka bir aile tarafından kapılmıştı ya da tamiri imkânsız derecede harap vaziyetteydiler. Özellikle İzmir'de, Rumlardan ve Ermenilerden kalan sağlam evlerin çoğu, en az üç grup insan tarafından işgal edilmişti: Eylül 1922 yangınının kurbanları; Yunan ordusunun çekilirken yaktığı iç bölgelerdeki şehirlerden İzmir'e kaçanlar ve kapabilecekleri her şeyi kapan ahlaksız yerel siyasetçiler.

Genel olarak, Yunanistan Makedonya'sından ve Girit'ten yeni gelen göçmenler ile devlet mallarım en az Yunanistan'dan gelenler kadar hak ettiklerini söyleyen ve önceki göç dalgalarıyla, örneğin Balkanlar ve Kafkaslar'dan gelmiş olan göçmenler arasında çetin bir rekabet başladı. Onur Yıldırım'ın da dikkati çektiği gibi, mülk konusunda yaşanan çekişmelere dair nihai hükmü, bölgenin güçlü siyasetçileri veriyordu. Yine bu siyasetçiler ve yozlaşmış devlet memurları, en iyi mülkleri kendilerine, ailelerine ve dostlarına ayırmak gibi bir suçu da sıklıkla işliyorlardı. Örneğin 1923'ün Ekim ayında eskiden Hıristiyanlara ait olan mülklerin en iyilerinden bazılarının bölgenin nüfuzlu kişileri tarafından ele geçirildiği ve bu kişilerin ailelerince paylaşıldığı bildirildi. İhtiyaç içindekiler için barınak olarak kullanılmak bir yana, bu evlerden bazıları emlak piyasası daraldıkça yükselen fiyatlara göre kiraya veriliyordu.

Girit'ten veya Yunanistan Makedonya'sından gelip de Tuzla veya Darıca gibi doğru düzgün bir yer arayan sıradan köylü ailelerinin bu suistimaller karşısında yapabileceği pek bir şey yoktu. Türkiye'de göçmen iskânı çalışmalarını lekeleyen genel skandal havası yeni kurulan cumhuriyet için bazı sonuçlar yarattı; bu sonuçlara mülteciler adı-

na bunları protesto edenlerin siyasi hayatlarının sona erdirilmesi gibi bir ahlaksızlık da dahildi. 1924 yılı sonlarında Yunanistan'dan son kafile göçmenler gelirken, Türkiye'nin yeni seçkinler sınıfının mensupları arasında çatlaklar görülmeye, böylece bir dönüm noktasına gelinmeye başlanmıştı. Kişisel otoritesi asla sorgulanmayacak bir konumda olan Mustafa Kemal'in komutanları arasında, hızla otoriter, laik bir devlet kurmak isteyen katı milliyetçi çoğunlukla Halifelik de dahil olmak üzere, bazı eski Osmanlı kurumlarının böylesine çabucak kaldırılmasından kimi zaman hoşnutsuzluğunu dile getiren temkinli bir azınlık arasında yoğun bir mücadele sürüyordu.

1924 yılının Kasım ayında bir meclis toplantısında deniz subayı ve milli mücadele gazisi Hüseyin Rauf Orbay liderliğindeki temkinli grup, katı çoğunluğa karşı sert bir sözlü saldırıda bulundu. Ilımlılar özellikle Yunanistan'dan yeni gelenlerin ülkeye kabulü sırasında yaşananları dile getiriyor, bu durumun göçmenler için gereksiz zorluklar yarattığını, zaten zengin ve güçlü olan kişilerin de kesesini iyice doldurduğunu vurguluyorlardı. Ilımlıların iddiasına göre, milliyetçilerin (Yunanistan'da olanların tersine) her şeyi kendi bildikleri gibi yapmaktaki ısrarı ve göçmen iskânına ilişkin her türlü yabancı yardım ve denetimi reddetmeleri, aslında adam kayırma uygulamalarını maskelemek için yürütülen, göçmenlerin arzusu hilafına uygulanan sert bir politika olmuştu. Ilımlıların göçmen iskânı meselesini özellikle eleştirmelerinin nedeni, anlaşılıyor ki bu uygulamada tüm Türklere hizmet edecek ve onları koruyacak bir devlet olma idealleriyle yola çıkan Cumhuriyet ülküsünün açıkça ve en çirkin biçimde ihlal ediliyor olmasındandır.

Ne var ki bu suçlamalar, hükümetin mevcut durumdan rahatsız olmasına ya da hicap duymasına yol açmadığı gibi sadece ılımlılara karşı cephe alınmasına ve bu kişilerin iktidar partisinden dışlanmasına neden olmuştu. Türk-Yunan savaşının olduğu kadar Lozan Konferansı'nın da baş kahramanı olan İsmet Paşa, ılımlıların suçlamalarını yapıcı bir değişim çağrısı değil, sadakatsizliklerinin kanıtı olarak değerlendirdi. Güvenoyu istedi ve büyük farkla kazandı. Hüseyin Rauf'u destekleyen 32 vekil hemen iktidardaki Halk Fırkası'ndan ayrılıp yeni

bir isim altında açık muhalefete başladı: Terakkiperver Halk Fırkası. Bu fırkanın kuruluş bildirisinde laik milliyetçilik ana hatlarıyla kabul edilirken çoğu kişiye mantıklı gelecek bir siyaset programı açıklanıyordu: İktidarın Ankara'da toplanması yerine bu yetkinin dağıtılması, temkinli ama dış borçlara açık bir politika izlenmesi, güçler ayrımının daha net bir biçimde gerçekleştirilmesi. Mevcut durumdan hoşnut olmayan pek çok grup da muhalefet kervanına katıldı. Bunlar arasında Doğulu muhafazakâr dindarlar kadar, aralarında hükümetteki yozlaşmaya ilk elden tanıklık etmiş Yunanistan göçmenlerinin de bulunduğu batıdan gelenler de vardı. Fakat Sovyet Rusya tarihini bilenlerin de anlayacağı gibi, çekicilik potansiyeli taşıyan bir muhalefetin ortaya çıkışı, her türlü muhalefetin iktidar tarafından dağıtılması için yeterli neden oluşturacaktı. Çok partili sistem devrimi yavaşlatmak anlamına gelecekse bunun Türkiye'nin kaldıramayacağı bir lüks olduğu daha güçlü bir şekilde savunulabilirdi artık.

Takip eden iki yıl içinde, bu defa ılımlı muhalefeti kesinkes sıkıştırmak için yeni fırsatlar doğdu. 1925 Şubat'ında doğuda Kürt aşiretleri ayaklandı. Bunun Türkiye'nin batısındaki resmi yapılar içinde görülen yozlaşma ile bir ilgisi yoktu ama genelde tüm muhalefetin susturulması gerekiyormuş gibi bir hava doğmuştu. Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarıldı, bu da hükümetin gazetelere ve muhalefet gruplarına yasaklar getirmesini mümkün kıldı. İstanbul'daki bütün bağımsız basın –adam kayırmayı eleştiren gazeteler de dahil olmak üzere– susturuldu, şehrin tüm önde gelen gazetecileri tutuklandı. 1925 Haziran'ında yeni muhalefet partisi de kapatıldı. Bir yıl sonra, Mustafa Kemal İzmir'e gelirken kendisine karşı yapılması planlanan bir suikastın önlendiği duyuruldu. Tutuklamalar dalga dalga yayılırken küçük muhalefet grubu derdest edilip zanlılardan on altısı ölüme mahkûm edildi. O dönemde yurtdışında olan Hüseyin Rauf da gıyabında on yıl hapse mahkûm edildi. Rauf Bey sonunda eski haklarına yeniden kavuşup Londra'ya elçi olarak tayin edilse de başlatmış olduğu hareket –ve suistimallere göz yumduğu gerekçesiyle hükümetten hesap sorulmasına yönelik çabaları– acımasızca ezildi.

Bugün Türkiye'nin yaşlanmış Yunanistan doğumlu vatandaşları işte böyle bir siyasi ortamda bilinçlendiler. İktidara saygılı tavırlarından, Cumhuriyetlerini kuran ve onları Yunanistan'dan "kurtaran" adamı tutkuyla savunmalarından söz edilecek ise, içinde büyüdükleri bu atmosferi hatırlamakta fayda var.

Yunanistan'dan gelen 400.000 kişi Türkiye'de oynanan siyasi oyuna alet olurlarken, büyük çoğunluğu yavaş yavaş Türk toplumunun içine karıştı; bu göçmenler yeni vatanlarını biçimlendirmeye değil, hayatta kalmaya uğraşıyorlardı. Nüfus mübadelesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarına damgasını vuran bir hadise ise bunun nedeni 400.000 yeni Müslümanın Türkiye'ye gelmesinden ziyade, Hıristiyan nüfusun buradan ayrılmış olmasındandır. Hıristiyanların Lozan Antlaşması'yla onaylanan ve neredeyse tümünü kapsayan göçü, Türkiye'nin hem demografik hem de ekonomik yapısını dönüştürmüştür. 1913-1923 yılları arasında Anadolu'daki gayrimüslimlerin oranı yüzde 20'den yüzde 2'ye düşmüştür. Bu da başlıca iki Hıristiyan cemaatten, Rumlardan ve Ermenilerden, bir avuç insan dışında herkesin öldüğünü veya ihraç edildiğini göstermektedir. Kalan Hıristiyanlar, İstanbul'da kalmalarına izin verilen 120.000 Rum ve 65.000 Ermeniden ibarettir. Yani Hıristiyanların savaşla geçen on yıldan önce 3.000.000 olan nüfusları, 120.000'in altına inmiştir. Ülke girişimcilerinin, tüccarlarının, aracılarının ve hatta kalifiye işçilerinin büyük kısmını kaybetmiştir. Zira bütün bu işler Rumlar ve Ermenilerin elindeydi.

Gemiler dolusu Müslüman, Yunanistan'dan Türk limanlarına inerken ülke ekonomisi çok müşkül durumdaydı ve Hıristiyanların ayrılmasıyla ortaya çıkan boşluğun nasıl doldurulacağı henüz belli değildi. Yunanistan'dan yeni gelmiş olanlardan küçük bir azınlık –Yanya veya Selanik gibi şehirlerden gelen meslek erbabı veya tüccarlar– Türkiye'nin daha yeni yeni gelişen Müslüman burjuvazisini güçlendirmek için biçilmiş kaftandı. Bu vaat, bir ölçüde gerçekleştirildi. Bugün bile İstanbul'daki üst-orta sınıf hanedanlardan Yunanistan'a uzanan kökleriyle gurur duyanlar vardır. Bu ailelerden bazıları geç Osmanlı dönemi Midilli'sinin zenginliği içine doğmuştur; bir kısmı da Selanik'in Osman-

lı'ya ait olduğu dönemdeki *dönmeler* denen nüfuzlu bir topluluğun üyeleridir. Bu kişiler, 17. yüzyılda kendini Mesih ilan eden, fakat İslâm'ın bir biçimini benimseyen Sabetay Sevi adında bir dini liderin takipçileridir. "Dönme" sözcüğünün Türkçede aşağılayıcı çağrışımları vardır – başka bağlamlarda "ihanet eden", hatta "transseksüel" anlamında kullanılmaktadır. Sıradan Sünni Müslümanlar, Selanikli dönmelere kuşkuyla yaklaşmış, onların dinlerini yaşama biçimlerini Musevilik ve İslâm arasında bir yerde görmüşlerdir. Fakat Türk-Yunan nüfus mübadelesinin amaçları çerçevesinde dönmeler Müslüman sayılmış ve buna göre Yunanistan'dan gönderilmişlerdir – böylece, Selanik'te kalıp Nazilerce yok edilen diğer Yahudilerle aynı kaderi paylaşmaktan kurtulmuşlardır. Yunanistan'ın kuzeyinden gelen dönmeler, yeni evleri olan İstanbul'da da iş hayatında önemli rol oynamayı sürdürmüşlerdir.

İskender Özsoy'un hayatlarını incelediği Türkiye'nin Yunanistan doğumlu sakinleri arasında, Osmanlı'nın seçkin ailelerinden gelen vakur, yaşlı hanımlar da bulunmaktadır. Bu hanımlar, Yunanistan'daki evlerinin *fin de regime* zarif havasını hâlâ anımsamaktadır. Bu kişiler sahip oldukları zarafeti ve yüksek kültürü, kimi durumlarda mesleki becerilerini, kısmen de olsa Türkiye'ye taşımışlardı. Bu hanımlardan biri olan Raziye Oğuş, hayatının ilk on yılını, doğumundan bir yıl sonra, yani 1912 yılında Yunan topraklarına katılan göl kıyısındaki Yanya şehrinde ferah bir malikânede geçirmiş. Babası, Arnavut ve çok sayıda Yunanlı dostu olan başarılı bir avukatmış. Ev hayatlarına resmiyet hakimmiş, ailece dualar okunurmuş –tabii ki Müslüman duaları– fakat evde Türkçeden çok Yunanca konuşuluyormuş. Aile "mübadil" olarak İstanbul yakınlarındaki Pendik kasabasına geldiğinde Türkçeleri zayıfmış; Raziye Oğuş, Yanya'da Yunan okuluna devam edermiş, kardeşleriyle beraber gizlice kaçtıkları Hıristiyan din derslerinden ve dualardan başka tüm dersleri o okulda görüyormuş. "Türkiye'ye geldikten sonra işaret diliyle anlaşmak zorunda kaldık. Dükkâna kibrit almaya gittiğimizde resim çizmeye mecbur kalırdık... Türkçe öğrenmek başta zor geldi ama gittiğimiz Türk okulunu çok sevdik," diyor doksanlarının başındaki zarif, asil hanımefendi ve şu anda cum-

huriyetin sadık bir vatandaşı olan Raziye Oğuş.

Kuzey Yunanistan'dan gelme bir başka büyükhanım olan Vedia Elgün, daha önceleri hayatını keyif ehli olarak geçirmiş olan babasının Türkiye'de ekmeğini kazanırken epeyce zorlandığını söylüyor. Fakat sonradan aileye Karadeniz kıyı şehri Giresun'da, eskiden Rumlara ait olan, gül bahçesi içerisinde muazzam bir malikâne verilmiş; babası da orada fındık bahçesi işletmeye başlamış. Babası, kendisinden daha mütevazı şartlarda dünyaya gelmiş bir diğer Selanikli olan Mustafa Kemal'i tanır, bu tanışıklıktan gurur duyarmış. Vedia Hanım gibi orta sınıfa ait hanımlar ve pek çok diller bilen ithalatçı oğlu Ahmet gibi kişiler, doğal olarak hayatın kendilerine sunduğu fırsatlardan yararlanır ve hangi ülkede bulunurlarsa bulunsunlar durumlarını düzeltmeye çalışırlar. Bu özellikleri, Türkiye için bir kazanç olmuştur.

Ancak küçük Vedia'nın ailesi, aynı dönemde Türkiye'ye gelen 400.000 kadar Yunanistan doğumlu Müslümanın durumuyla karşılaştırıldığında bu ailenin bir istisna teşkil ettiği açıktır. Gelenlerin büyük bölümü kendilerini içgüdüsel olarak tarih sahnesinin aktörlerinden değil, bu sahnenin kurbanı olarak gören alçakgönüllü, hürmetkâr kimselerdi. Gerçekten de Türkiye'nin Yunanistan doğumlu yeni vatandaşlarının büyük çoğunluğu, 1920'ler ve 30'larda Hıristiyanların göçünden hemen sonra ülkenin biçimlenmeye başlayan ekonomik geleceğine yön verme mücadelesine ancak seyirci kalabilmişlerdir.

Bu mücadelenin başlıca aktörleri gelişmekte olan (hâlâ Hıristiyanların ancak soluk bir gölgesinden ibaret olan, fakat giderek büyüyen) Müslüman burjuvazi; siyasetçi ve bürokratlardan oluşan yeni sınıf ve yabancı yatırımcılardı. Türkiye Cumhuriyeti'nin huzurdan yoksun yabancı düşmanı ortamında bu sonuncusu hassas bir konuydu. Lozan'da Türkiye'nin başlıca hedeflerinden biri, ulusu uzun zamandır yabancı sermayenin Truva atı addedilen Hıristiyan azınlıktan kurtarmanın yanı sıra yabancılara tanınan ve pek çok kişinin şikâyet ettiği, "Türkleri kendi toprağında yabancıya çeviren" ekonomik imtiyazların kaldırılmasıydı. Bu amaçlarında kısmen başarılı da oldular: Yabancı şirketlere ve temsilcilerine tanınan hukuki ve mali ayrıcalıkları tanım-

layan kapitülasyonlar kaldırıldı. Ama Batılı güçler de Lozan'da birtakım ekonomik kazançlar elde etmişlerdi. Türkiye'nin en az altı yıl boyunca ithalat üzerindeki gümrük vergisini arttırma hakkını kullandırmamayı başardılar. Bunun net sonucu, 1920'lerin sonuna kadar hem yabancı şirketlerin hem de yeni filizlenmekte olan Türkiye burjuvazisinin tatmin olacağı bir ortam yaratılmasıydı. İki grup da Hıristiyan göçünün parsasını huzur içinde toplayabilirlerdi.

Türkiye'de iş yapan yabancı şirketler, yetkililerin kimi zaman yaptıkları gayrimüslim teknik elemanları (ki bunlar çoğunlukla Rum veya Ermeni idiler) kovup yerlerine Müslüman Türkleri işe almaları yönündeki baskılardan usanmışlardı; gerekli niteliklere sahip eleman bulmak her zaman kolay olmuyordu. Ama Lozan'da belirlenen ithalat rejimi sayesinde yabancı şirketler, kendisi pek az şey üreten Türkiye'ye ihracatlarını sürdürmeyi veya mevcut ihracatlarını arttırmayı başardılar. İmalat sanayiine bir miktar yatırım yapılıyordu, ama burada da Türk sermayesinden çok yabancı fonlar rol oynuyordu. Bu alanda da rekabet eden bazı önemli şirketlerin –eskiden Osmanlı Rumları ve Ermenilerinin idaresinde bulunan sermaye imparatorluklarının– ortadan kalkması hem Türklerin hem de Batılıların işine yaramıştı.

Ne var ki 1929'da dünyada yaşanan ekonomik çöküş sonucu ülkenin kırılgan burjuvazisiyle tüccar sınıfı yıkıcı bir darbe aldı ve iklim bütünüyle değişti. Ertesi yıl, İstanbul ve İzmir'de binden fazla şirket iflas edecekti. Bu Türkiye tarihinde yepyeni bir dönemin habercisiydi: Devlet bürokrasisi işi ele alıp ülkeyi dünya ekonomisinde yaşanan çalkantılardan korumak üzere hazırlanmış ve neredeyse Sovyetler Birliği'nde uygulanan programa benzer bir sanayileşme programını hatırlatan yoğun bir programı hayata geçirdi. Bazı yeni sanayi kuruluşları tamamen devlete aitti. Diğerleriyse sözde özeldi fakat ayakta kalabilmek için bürokrasiye muhtaçtı. Devletin ekonomi üzerindeki denetimine yönelik yeni kampanyasıyla birlikte siyasi denetimler iyice ağırlaştı. Tek partili devletle birlikte Türk milliyetçi ideolojisi iyice güçlendi. Bu gelişmeleri yumuşatabilecek siyasi irade –seslerini ilk kez Yunanistan'dan gelen göçmenleri korumak için yükselten Hüseyin Ra-

uf liderliğindeki ılımlılar– çoktan ortadan kaldırılmıştı. 1930'ların sonuna gelindiğinde Türkiye, siyasi elitin ve onların iş dünyasındaki yandaşlarının iktidarı sımsıkı elinde tuttuğu, kısmen sanayileşmiş, otoriter bir devlet olmuştu. İki tarafın da –yani siyasetçilerin de, devletin desteklediği işadamlarının da– Müslüman Türkler olması, bu sıcak ilişkileri epeyce rahatlatıyordu. Rumlar ve Ermenilerin iş hayatındaki baskın rolü artık silik bir hatıradan başka bir şey değildi.

İkinci Dünya Savaşı döneminde, sayıları çok azalmış Hıristiyan vatandaşıyla yaşamaya uyum sağlamaya çalışan Türkiye'nin tarihinde nahoş bir sayfa daha açıldı. Türkiye bu savaşta tarafsız kalsa da dünyada yaşanan çatışmalar ekonomisini istikrarsızlaştırmış, özenle yürütülen sanayileşme ve dış ticaret projesi rayından çıkmıştı. Pek çok Türk, yaşam standartlarının hızla düştüğünü görünce yokluklardan ve bürokrasideki kargaşadan çıkar sağladıklarına inandıkları "vurgunculara" öfke duymaya başladı; "vurguncu" diye adlandırılanların çoğu da Türkiye'nin etnik azınlıklarına mensuptu: İstanbul'da kalmayı başarmış Rumlar ve Ermeniler, Selanikli dönmeler ve Yahudiler. İşte bu ortamda, 1942 Kasım ayında yeni bir varlık vergisi gaddarca uygulamaya konuldu. Bu vergi, gayrimüslimlerden orantısız bir şekilde alınıyor, gayrimüslimler Müslümanların ödediği verginin on katını ödemeye mecbur bırakılıyor, bu ödemeyi zamana yayma hakkı ise tanınmıyordu. Bu vergi yüzünden azınlık mensubu birçok iş adamı, şirketlerini ve mallarını Müslümanlara satmak zorunda kaldılar; vergiyi ödeyemeyenler de ya sınır dışı edildiler ya da zorunlu çalışmaya mahkûm edildiler. İki yıl sonra bu vergi, biraz da İngiliz ve Amerikalıların baskısıyla kaldırıldı.

Bu olaylardan epeyce önce siyasi ve ekonomik gücün yeni ellerde toplanması, cumhuriyet yöneticilerinin tüm vatandaşlarca kabul görmesi beklenen yeni Türklük anlayışını yaymalarını kolaylaştırmıştı. Bu ideoloji, Türk ulusunun kökenlerini Anadolu'nun Hititler gibi eski halklarına ve Türk ırkının Orta Asya'daki efsanevi kurucularına dayandırıyordu. Türkler bir zamanlar nerede yaşamış olurlarsa olsunlar, Türk ulusunun mevcut vatanının Anadolu, yani Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde olduğu vurgulanıyordu. O dönemde Avrupa'nın

diğer ülkelerinde savunulan milliyetçi doktrinlerin tersine, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi doktrininde ülke sınırlarını genişletmek gibi bir istek yoktu. Fakat ülkenin mevcut sınırları içinde yaşayan herkesin –nereden, nasıl gelmiş olurlarsa olsunlar; bir zamanlar ana dilleri Yunanca, Arnavutça, Sırpça, Hırvatça veya herhangi başka bir dil de olsa– artık Türkçe konuşması ve Türk ulusunun ülküsünü benimsemesi bekleniyordu. Bu havanın etkilediği insanlar arasında İstanbul Rumları ve Yahudileri de vardı. Bu kişiler "Vatandaş, Türkçe Konuş!" kampanyasıyla kamuya açık yerlerde başka bir dil konuşmaları halinde ceza ödemek zorundaydılar. Girit veya Yunanistan Makedonya'sından gelen ve Yunanca konuşan kişiler de bu kampanyadan, belki daha da derin bir şekilde etkilenmiş olabilir.

Ülkede esen bu milliyetçi hava, pek çok Türkiye vatandaşının doğum yerleri olan ve değişik oranlarda sıkıntılar çekerek terk etmek zorunda bırakıldıkları topraklardaki Balkan ülkelerine karşı özel bir düşmanlık içermiyordu. Aksine, Türkiye'nin dış siyasetinin Balkanlar'da iyi ilişkiler gerektirdiği bir dönemde, buralarda kaybedilen topraklara, Yunanistan ya da başka bir yerden gelmiş Balkan Müslümanlarının çektiklerine ağıt yakmaktan kaçınılması gerektiği düşünülüyordu. Böylelikle, Balkanlar'dan gelen Osmanlı Müslümanlarının geçmişte kalan yaşamları (hem acıları hem de oraya dair olumlu anıları) büyük oranda silinip gitti. Artık onların hepsi Türk idi ve önemli olan da buydu.

İşte Makedonya'dan, Midilli'den, Girit'ten gelen Yunanca konuşan ailelerin çocukları, iyi Türk vatandaşları olmayı böyle bir ortamda öğrendiler. Eğer bir şekilde Yunanistan'a dair, Yunanca konuşmaya dair aile hatıraları aktarıldıysa bu sımsıkı kapalı kapılar ardında gerçekleşti. Bir yazar veya gazeteci gelip de Yunanistan doğumlu bu yaşlı insanlara yaşamlarının son yıllarında kendilerinden kapılarını açmalarını istediğinde bunu mahcubiyetle karşılamalarına ve kimi zaman kapılarını çalan bu kişilere insanın içine işleyen bir minnet duygusuyla yaklaşmalarına şaşmamak gerekir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Berraklık Peşinde

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanının yedinci yıldönümünde Ankara'da devletin kurucusu Mustafa Kemal'in merhametli, babacan bakışları altında seçkin bir yabancı konuğun da katılımıyla bir askeri geçit töreni düzenlendi. Şeref konuğu, kendini sürgün ettiği Paris'ten iki yıl önce dönerek seçimi büyük başarıyla kazanan ve yeniden Yunanistan'ın lideri olan Eleftherios Venizelos idi. Siyasi kariyerinin son demlerini yaşayan Venizelos'un, ülkenin iç işlerinde pek başarılı olmasa da diplomasi yeteneği hâlâ eskisi kadar güçlüydü. Mustafa Kemal ile Ekim 1930'daki buluşması, sert bir çatışmanın anıları henüz çok tazeyken iki ulus ve iki lider arasındaki coşkulu bir barışın göstergesi olarak modern Avrupa tarihinin önemli bir anıdır.

Türkiye'ye adım attığı andan itibaren Venizelos hem halk tarafından coşkuyla karşılandı hem de Mustafa Kemal ve onun başbakanı İsmet Paşa tarafından büyük bir yakınlık gördü. Soyadını Yunan ordusunu iki kez yenilgiye uğrattığı savaş alanından alan general İsmet İnönü, Lozan görüşmelerinin çetin müzakereci şahsiyeti olarak Venizelos tarafından iyi tanınıyordu. Fakat İstanbul'da tekrar görüştüklerinde iki başbakan birbirlerine diplomatik nezaket kurallarına göre bile gayet

hoş sayılacak iltifatlarda bulundular. Bir gala yemeğinde Türkiye ve Yunanistan'ın sadece bölgeyi ilgilendiren meselelerde uyum içinde olmayıp, Akdeniz'de barış ve istikrarın sağlanması için de birlikte hareket edebilecekleri konusunda anlaşmaya vardılar. Venizelos bazı önemli diplomatik işlerin karara bağlandığı Ankara'ya geçip orada Mustafa Kemal'le iki ülke arasında bir ortaklık veya federasyon kurulması ihtimalini görüştü. Ev sahibi bu fikri hayli ciddiye almış gibiydi. Ankara sokakları, Yunan bayraklarıyla donatılmıştı. Venizelos, ülkenin tarihi ve kimliğine dair yeni teoriler geliştirmeye çalışan milliyetçi bir hareket olan Türk Ocakları'nın başkentte düzenlediği balonun yıldızıydı. Venizelos İsmet Paşa'ya şakayla, kendisi ne kadar içtenlikle ağırlanmış olsa da bunun birkaç hafta önce Yunanistan'da bir Türk spor takımına gösterilen sıcak ilgiye benzemediğini söyleyecekti; Türk takımına yapılan tezahürat Balkan Oyunları'na katılan hiçbir takıma yapılmamıştı. İsmet Paşa da Yunanlıların Türklerden daha çabuk galeyana geldiklerini söyleyerek aynı şakacılıkla cevap verecekti Venizelos'a.

Türkiye'nin Yunanistan'ı her iki tarafa da çok büyük acılar yaşatan bir savaşta yenmesinin üzerinden ancak sekiz yıl geçmişken bu sohbetteki şakacı hava şaşırtıcıdır. Çatışmanın açtığı yaralar henüz iyileşmiş değildi. İki ülkede de göçmen yerleşiminden sorumlu kurumların çabalarına rağmen yerinden yurdundan olmuş binlerce aile hâlâ kendilerine uygun bir yer bulmak ve doğru düzgün bir hayat sürmek için çırpınıyordu. İki ülkede de iş görecek durumdaki erkeklerin büyük oranda yitirilmesiyle büsbütün bir kuşak yok edilmişti. Türkiye ile komşuları arasındaki tüm önemli sorunları çözüme ulaştırması öngörülen bir barış antlaşması olan Lozan'dan beri Ege'de hava durulmuş değildi. Hatta son birkaç yıl içinde çatışmaların yeniden alevlenmesinin mümkün göründüğü anlar yaşanmıştı.

Fakat bütün bunlardan, Mustafa Kemal ve Venizelos arasındaki çarpıcı dostluk gösterisinde saçma veya tutarsız bir şey olduğu sonucuna varmak hata olur. İki lider, Ankara'daki toplantıda İsviçre'de başlattıkları girişimi mantıklı bir sonuca vardırmaya çalışıyorlardı: İnsanların ödediği bedel ne olursa olsun, belirsizliğe ve yanlış anlaşılma-

ya yol açabilecek tüm meseleleri hallederek istikrarlı komşuluk ilişkileri kurmak. Hedef iki ulus arasında hem kelime anlamıyla hem de mecazi anlamda iyi tanımlanmış sınırlar çizmekti. Lozan'da iki ülke her santim toprağı, her çeşit malı mülkü ve hepsinden öte, konumu ve kimliği kuşku uyandıracak her kişiyi, her aileyi bölüşmeyi kabul etmişti. Bu bir kez başarıldı mıydı, her iki ülke tek bir dil, din ve etnik bilincin egemen olduğu üniter devletin inşasına devam edebilirdi. En azından teoride bu böyleydi ve hem Mustafa Kemal hem de Venizelos bu teoriye yürekten inanmışlardı.

Türkiye'yle Yunanistan arasındaki tartışmalar, 1923'ten sonra da devam ettiyse bunun büyük ölçüde nedeni bölüşme sürecinin henüz tamamlanmamış olmasıydı. Özellikle de nüfus naklinin dışında tutulan topluluklara nasıl davranılacağı, bu kişilerin konumunun ne olması gerektiği gerilim konusuydu: İstanbul'da kalmalarına izin verilen Rumlar ve Rum Ortodoks Patrikhanesi ile Yunanistan Trakya'sındaki Müslümanlar. Karşılaştırılacak olursa, Türk-Yunan ilişkileri açısından mübadele edilmiş kişilerin nihai kaderi, bu toplulukların kaderi kadar ciddi bir mesele teşkil etmiyordu. Yeni gelenlerin topluma dahil edilmesi her iki ülkenin iç işlerinde, özellikle de Yunanistan'da önemli bir meseleydi; fakat dış siyaset açısından bunun fazla bir önemi yoktu. Çift taraflı nüfus ihracının tamamlanmasının ardından iki taraf da eski vatandaşlarının kaderine olan ilgisini yitirmişti. Yunan devleti, Girit veya Epirus'tan ayrılan Yunanca konuşan Müslümanların kaderiyle ilgisini, bu topluluklar toparlanıp Türkiye'ye doğru yola çıktıkları andan itibaren kesmişti. Benzer şekilde, Türkiye Cumhuriyeti de eskiden Kapadokya'da veya Karadeniz yöresinde yaşayan ve Yunanistan'daki yeni yaşamlarına uyum sağlamaya çabalayan Türkçe konuşan Hıristiyanların alıvaliyle ilgilenmiyordu. "Yanlış" dine mensup insanlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar, etnik bakımdan akraba sayılamazdı. Bu konuda Türk ve Yunan devletleri arasında Lozan Antlaşması'nın imzalandığı andan itibaren derin bir karşılıklı anlayış oluşmuştu.

'Mübadeleye tabi tutulmuş' insanlarla ilgili çözüm bekleyen en büyük sorun, hangi toplumun daha büyük ekonomik kayba uğradığı-

nın saptanmasının ardından Lozan Şartı'na göre iki devlet arasında varılacak mali anlaşmanın biçimiydi. Ne var ki, bu müzakerelerde tam bir ayrılığın istenip istenmediği sorgulanmadı; yalnızca, mali konularda her iki tarafı tatmin edecek kesin bir çözüm bulmak zorlaşıyordu. Lozan'ı takip eden yıllarda Türkiye ve Yunanistan arasında oluşan daha büyük bir gerilimin nedeni, mübadeleye dahil edilmeyenlerin durumuydu. Antlaşmanın kimi grupları mübadelenin dışında tutması ve bunların kültür ve eğitim haklarını güvence altına alması, iki devlete de birbirinin işine karışma hakkını vermekle kalmamış, bunu neredeyse bir görev haline getirmişti. Atina hükümeti, İstanbul Rumlarının ve ruhani liderleri Patrik'in esenliğiyle ilgilenmeyi görev biliyordu. Ankara'daki yetkililer de Batı Trakyalı Müslümanları ihtiyatlı bir biçimde takip ediyordu – sırf onlara nasıl davranıldığını görmek için değil, anavatan Türkiye'de süren devrim niteliğindeki değişimlere nasıl tepki verdiklerini de anlamak için.

Velhasıl, Lozan Antlaşması'nın iki mimarı Mustafa Kemal ve Venizelos'un yedi yıl sonra, antlaşmanın sonuca bağlayamadığı çeşitli gerilim unsurlarını gevşetmenin yollarını araması son derece normaldi. İki lider de Avrupa'da fırtına bulutlarının toplandığını görebiliyordu. İki lider de tüm ya da neredeyse tüm vatandaşlarca kabul görecek, kimliği net bir biçimde tanımlanmış, tam anlamıyla modern bir devletin inşasında ısrarlıydılar. Her ikisi de hararetli diplomatik tartışmalara dalıp dikkatlerini bu önemli meseleden başka bir yöne çevirmek istemiyorlardı. İki ülkede de yeni gelenlerin toplumla bütünleştirilmesi ve asimilasyonu, gelenlerin birer sadık ve faydalı vatandaşa dönüştürülmesi yönünde epeyce aşama kaydedilmişti fakat bu süreç *hâlâ* hassas ve kimi zaman tartışmalıydı. Yurt içinde yapılacak bunca iş beklerken Türkiye ve Yunanistan'ın aralarındaki ana anlaşmazlık konularının üzerine bir çizgi çekmek istemeleri anlaşılır bir şeydi.

1930 yılına gelindiğinde,Yunanistan'dan ve Balkanlar'ın diğer bölgelerinden gelenlerin durumuyla ilgili tartışmalar, dil ve toprak kökenleri ne olursa olsun tüm vatandaşlarına devrim niteliğinde değişimler dayatan ve gittikçe daha otoriter hale gelen devlet sayesinde

büyük ölçüde susturulmuştu. Yunanistan'da durum daha karmaşık ve değişkendi. Durumu Yunanistan'ın içinden takip eden biri için, 1930 yılına gelindiğinde Anadolu'dan yeni gelenlerin kabulü konusunda –hem ekonomik, hem psikolojik hem de kültürel alanda– belli bir aşama kaydedildiğini duymak şaşırtıcı gelebilir. Göçmenlerin siyasi tercihi çok büyük oranda liberal Venizelos kampı yönünde olduğundan (en azından kahramanları Venizelos'un, bazı yandaşlarını hayal kırıklığına uğratma pahasına Ankara'ya yaptığı o tarihi geziye kadar durum böyleydi), yeni gelenlerin Yunanistan siyasetinde oynadığı rol sert tartışmalara neden oluyordu. 1924 yılının baharında resmi olarak tahttan indirilen krallık ailesine hâlâ sempati besleyenlerin gözünde göçmenler, liberal cumhuriyetçi seçkinler tarafından iktidarlarını sağlamlaştırmak ve Mora gibi 'Eski Yunanistan'a dahil yerlerde hâlâ popülerliğini koruyan krallığı ebediyen yok etmek için menfaatperestçe kullanılmışlardı.

Fakat hikâyenin sadece bir yönüydü bu: Kraliyet yanlıları, siyasetteki "göçmen faktöründen" ne kadar nefret etseler de sonuçta göçmenlerin kendilerini Yunanlı sayma ve Yunanistan siyasetinde yer alma hakkını sorguluyor değildiler. Zaman içinde isteksizce de olsa göçmenlerin oylarını almak için çaba sarf etmeleri ve göçmen taleplerine kulak vermeleri gerektiğini kabul ettiler. Her halükârda, Yunanistan'da devlet inşasının ve yeniden yerleşim çabalarının başarılı mı başarısız mı olduğuna dair bir değerlendirmede kimin bakış açısının söz konusu olduğu önemlidir: Yerel ya da uluslararası bürokratlarla siyasetçilerin mi, yoksa mültecilerin mi? 1930'lara gelindiğinde yeni gelen göçmen ailelerden binlercesi büyük bir fakirlik içinde yaşıyor ve ata topraklarının yasını tutuyordu. Ama resmi bakış açısına göre, mümkün olabilecek en kötü durum, yani bütün bölgeyi içine alan insani yardımı zorunlu kılacak, denetimi zor bir sağlık sorunu krizi önlenmiş, yeni gelenleri yardıma muhtaç insanlardan servet üreticilerine dönüştürecek adımlar atılmaya başlanmıştı.

Venizelos, Ekim 1928'de, yani yeniden iktidara gelmesinden kısa süre sonra, Yunanistan'ın Anadolu'dan gelen yoksul Ortodoks Hı-

ristiyanları topluma katma yolunda attığı adımlarla ilgili şu aşırı iyimser iddiada bulunmuştu:

> İlk yıllarda ülke için yalnızca bir sorumluluk konusu olan ve uğrunda halen büyük fedakârlıklara katlanılan göçmen nüfus bugün artık değer kazanmıştır. Bu nüfusun nasıl mükemmel bir insan malzemesinden oluştuğu düşünülecek olursa Yunanistan'ın mevcut nüfusuyla geleceğe güvenle baktığını söyleyebiliriz.

Kuşkucu birisi bu sözlere karşı, ekonomiye getirdikleri yük ne olursa olsun yeni gelenlerin Venizelos için aslında siyasi bir yatırım malzemesi olduğunu söyleyebilir. Bununla beraber, göçmenlerin yetenek ve enerjilerinin değerlendirildiği ve daha iyi bir duruma gelmeleri için önemli adımlar atıldığını söylemek tamamen yanlış olmaz. 1930'da pembe gözlüklerle Kuzey Yunanistan'ı inceleyen bir Fransız profesör, Müslümanların yerine Anadolulu Hıristiyan çiftçilerin geçtiği köylerle ilgili epeyce iyimser bir tablo çizmektedir:

> Ekilmemiş toprakların, sağlıksız bataklıkların ortasında çamur yığınlarıyla samandan başka bir şey görülmeyen o zavallı küçük Türk köylerinin yerinde bugün kocaman, neşeli köyler var... İnsan nereye baksa mısır ve tütün tarlaları, sebze ve çiçek bahçeleri, bağlar görüyor. Nasıl bir mucizedir bu böyle!

Bu romantik ifadelerin, Yunanlıların yeniden yerleşim hikâyesini mümkün olan en iyimser haliyle anlattığı ortadadır. Ancak parasını ödemeye başlayana dek toprağı üzerinde bir hak iddia edemeyeceğini anlayınca arsasını satıp şehre giden ve buralarda alt tabakayı oluşturan binlerce göçmenden genelde bahsedilmez. Karşı uçtan gelen bir değerlendirme ise Şubat 1931'de Halkida kasabasında yayınlanan mülteci gazetesi *I Mikrasiatiki*'nin şu acı sözlerinde mevcuttur:

> Halkida'ya gelen 500 mülteci ailesinden 300'ü, Göçmen İskânı Komisyonu tarafından zaten çökmenin eşiğinde olan bir iskân projesi dahilinde çiftçi olarak yerleştirildi. Ne var ki yeni gelenler, tarımsal

becerileri olmadığı ve sıtma yüzünden sayıları hızla azalmaya başladığı için kendilerine verilen evleri bırakıp Halkida'ya döndüler – gitmeyip orada kalan ve bir Türk mezarlığının çevresindeki çürümüş, sağlıksız barakalara yerleşen kırk aile dışında...

Siyasi gündemi 1930'daki Türk-Yunan anlaşmasının kurallarına katı biçimde karşı çıkmayı içeren söz konusu gazetenin olumsuzlukları vurgulamaya odaklandığı ve iddiasını destekleyecek malzeme bulmakta da zorlanmadığı açıktır.

Fakat Fransız profesörün betimlemesi tamamen de yanlış değildir. Yetenekli ve toprağa aç çiftçilere saban, tohum, hayvan ve bina sağlanan bazı yerlerde gerçekten de çok parlak sonuçlar elde edilmiştir. Bu başarıda, uluslararası bağlantılarını dünya sermaye piyasalarında Yunanistan için lobi yapmakta kullanan ve siyasetteki ustalığını ülkenin bazı iç meselelerine çok iyi hesaplanmış birtakım müdahalelerle gösteren Henry Morgenthau'nun hayata geçirdiği Göçmen İskân Komisyonu'nun sağduyulu ve verimli çalışmalarının payı büyüktür.

Morgenthau'nun kurmuş olduğu Göçmen İskânı Komisyonu, 1930'da kapatılana dek 570.000 göçmeni –ki bu, toplam sayının yarısı kadardır– Kuzey Yunanistan'daki küçük çiftliklere yerleştirmiştir. Bu çiftçiler için 50.000'den fazla yeni ev inşa edilmiş, kısa bir zaman önce buralardan çıkarılan Müslümanlardan kalan aşağı yukarı aynı sayıdaki evin de yeniden tefrişi yapılmıştır. Göçmen İskânı Komisyonu ile Atina hükümetinin ortak çabaları sayesinde yeni gelen çiftçilere 145.000 kadar at ve büyükbaş hayvan, 100.000 kadar da koyun ve keçi verilmiştir. Komisyon, 1929 yılına dek, göçmenlerin yaşadığı kent içi yerleşimlerde 27.000'den fazla ev inşa etmiştir; Yunan hükümetinin inşa ettiği evlerin sayısı da buna yakındır. Nüfus naklinin sıradan insanların hayatlarında yol açtığı acıyı ortadan kaldırmasa da yapılanlar etkileyici bir yönetim başarısıdır. Venizelos ile Türk ev sahiplerinin şatafatlı ziyafetlerde birbirlerine ağdalı iltifatlar yağdırdığı esnada en az 30.000 göçmen aile hâlâ Selanik ve Atina'nın dış mahallelerinde ilkel teneke kulübelerde yaşıyorlardı. Aynı esnada Giritli Müslümanlar ye-

ni yurtları Anadolu'da başlarını sokacak birer ev bulmuşlardı, fakat sevgili adalarında alıştıkları yaşam standardını yakalamaktan çok uzaktılar.

1929'daki dünya ekonomik krizi sırasında iki ülkenin de ekonomik bir rahatlama beklentisi içine girdiği bir anda, tütünden halıya en önemli ihracat ürünlerinin pazarı, dünya fiyatlarının dibe vurmasıyla birlikte büyük darbe aldı. Ama samimi buluşmalarında Mustafa Kemal de Venizelos da, toplumsal ve ekonomik başarılarından temkinli bir gurur duyma hakkını kendilerinde görüyorlardı – ama aynı zamanda, bu başarıların çabuk kırılabilir olduğunu ve diplomatik fırtınalardan korunması gerektiğini de iyi biliyorlardı.

Üstelik her iki ülkede de iç fırtınalar esmesi riski hiçbir zaman eksik değildi. Yunanistan'da göçmenler, sesleri giderek daha yüksek çıkan bir lobi oluşturmuşlardı; özellikle kentliler, öfkelerini sokaklara taşıyorlardı. Yunanistan'da göçmenlerin topluma katılımının "tarım eksenli" olması sık sık eleştiri konusu oldu – yedi yıllık yoğun çalışmaya rağmen kırsal yerleşimlere 10,5 milyon sterlin harcanırken kentsel yerleşimlere ancak 2 milyon sterlin harcanması eleştirilmiştir.

Göçmenlerin yerleşimini Kuzey Yunanistan topraklarında yoğunlaştırmak için toplumsal, siyasi ve stratejik nedenler olduğu elbette doğrudur. Yunanistan'daki kasaba ve şehirler zaten çok kalabalıktı, sağlıksızdı ve buralardaki siyasi huzursuzluk ortamının her an patlayan bir kazana dönüşme riski hep vardı. Şehirli göçmenlerin var olan nüfusu kendilerine düşman etmeden iş bulması mümkün değildi. Kuzeydeki kırsal bölgeler ise Müslümanların ihracından önce bile gerektiği gibi kullanılmamıştı. Hangi dili konuşuyor ya da Türkiye'den hangi yabancı âdetleri getirmiş olurlarsa olsunlar hükümet göçten sonra bu boş tarlaları bir an evvel kendini Yunanlı hisseden ve Yunanlı olmak isteyen çiftçilerle doldurmayı stratejik bir zorunluluk olarak görüyordu. Yetkililere göre, Anadolu'nun bağrından gelen Hıristiyanlar Türkçeden başka dil bilmeseler de Slavların yeni Kuzey Yunanistan planlarına karşı ciddi bir siper vazifesi göreceklerdi. Yunan Makedonya'sındaki topraklara ne kadar çabuk yerleştirilebilirlerse o kadar iyiy-

di. Amerika liderliğindeki Göçmen İskân Komisyonu'na gelince, onun jeopolitikle, stratejiyle uğraşmak gibi bir niyeti yoktu; kurumun görevi kesin biçimde yeni gelenlerin yerleşimini ve üretime verimli biçimde katılımını sağlamakla sınırlıydı. Fakat onlara göre de Makedonya'nın Yunanistan'a ait kısmında yer alan ve gereğince kullanılmayan topraklarda yoğun bir yerleşimin sağlanması mantıklıydı, hele ki Anadolu'nun ücra yerlerinden gelip, toplumsal yapılarını korumuş ve yalnızca kendi küçük dünyalarını yeniden kurmak amacıyla yer arayan topluluklar söz konusu olunca.

Göçmen İskân Komisyonu, Kasım 1923'te kurulmuştu ama yoğun bir biçimde işe koyulmak için ihtiyaç duyduğu 10 milyon sterlin, 1924'ün ikinci yarısına dek dünya tahvil piyasalarında bulunamamış ve Milletler Cemiyeti'nin sunduğu manevi desteğe rağmen faiz oranı nispeten yüksek kalmıştı. Morgenthau Londra ve New York'un aşırı ihtiyatlı bankacılarını, Yunanistan'da 1924 yılının baharında (kendisinin de gizlice desteklediği) monarşinin kaldırılması hareketinin sorumlulukla alınmış doğru bir karar olduğuna ve istikrarsızlığa yol açmayacağına ikna etmek için maliye ve diplomasi alanlarındaki bütün yeteneğini kullanmak zorundaydı. Morgenthau Komisyonun mali dayanağının güvence altına alınmasının ardından New York'a döndü; fakat Göçmen İskân Komisyonu, yönetim kurulunun bir Amerikalı, bir İngiliz ve iki Yunanlıdan oluşması yönündeki kuralını korudu.

Yönetim kurulu üyeleri sık sık değişse de komisyonun güçlü bir birlik ruhu vardı. Bu örgüt mali işlerde baştan itibaren basiretli bir politikayı ilke edinerek, Yunan siyasetinin çalkantılı gerçekleriyle Milletler Cemiyeti ve alacaklılar da dahil tüm dış dünyanın talepleri arasında dikkatli bir yol izlemiş, bunda da genel olarak başarılı olmuştur.

Örgütün Yunanistan topraklarında neredeyse bağımsız bir güç olarak hareket ettiği düşünüldüğünde, zaman içinde Yunan hükümetleriyle ilişkilerinde gerilimler yaşaması da kaçınılmaz olmuştur. Göçmen İskân Komisyonu 1925 yılında Pire'deki göçmen yerleşimlerinde kira ödemeyle ilgili grevler, işgaller ve açık isyanla karşılaştı; hükümet kendisini desteklemek için polise emir vermeyi manidar bir biçimde

reddedince korkuya kapıldı. Şehirli göçmenlerden oluşan ve sesi yüksek çıkan bir lobi, özellikle kentlere yeni gelenlerin yararlanabileceği bir "tazminat fonu" oluşturulması için Müslümanlardan geriye kalan malların (yalnız evlerin değil, okulların, camilerin ve halka ait diğer binaların da) bir an evvel satılması için hükümete baskı yapıyordu. Bu talebe boyun eğmek, söz konusu binalardan bazılarını göçmen yerleşiminde kullanmayı düşünen ve eski Müslüman çiftliklerinin ve evlerinin temsil ettiği "güvenceyi" uluslararası sermayeyi çekmek için kullanan Göçmen İskân Komisyonu ile arayı açmak demek olurdu.

Ancak Göçmen İskân Komisyonu'nun, altı yıllık çalışma süresince Yunan hükümetiyle gayet dostane ilişkiler içinde bulunduğu dönemler de vardır; tek ciddi kriz ise 1925'te iktidara geçen ve 1926'da devrilen General Theodore Pangalos döneminde yaşandı. Yunanistan'ın hem Türkiye hem Bulgaristan'la kavgalı, popülizmin ve yabancı düşmanlığının zirvede olduğu bir iklimde Pangalos rejimi, sevilip sayılan bir Yunanlı toprakbilimciyi, Selanik'te Göçmen İskân Komisyonu için çalışan ve bölgedeki topraklara yerleşmek için mücadele veren göçmenlerin el üstünde tuttukları Yannis Karamanos'u tutukladı. Karamanos ve iki çalışma arkadaşı, yasadışı işlere karıştıklarına dair hiç inandırıcı olmayan bazı iddialarla tutuklanarak idam cezası verme yetkisine sahip bir siyasi mahkeme önüne çıkarıldılar. Göçmen İskân Komisyonu'nun cevabı soğukkanlı ama sertti. Tutuklu memurlarına hiç tereddüt etmeden manevi destek verdi, maaşlarını ödemeye devam etti ve bu arada Yunan hükümetine Milletler Cemiyeti'ndeki yerinin tehlikede olduğuna dair uyarıda bulundu. Öyle bir nokta geldi ki, Göçmen İskân Komisyonu'nun yönetim kurulundaki iki Yunanlı üyenin konumu artık savunulamaz bir hal aldı; sonunda bu kişiler istifa edince yönetim kurulu karar çoğunluğunu bulamaz oldu. Komisyon bu olayda da bir Anglo-Sakson soğukkanlılığıyla hareket etti. Yönetim kurulu üyelerini sessizce "danışman" olarak tekrar işe aldı ve elinden geldiğince yerleştirme işine devam etti.

Haziran 1926'ya gelindiğinde, fırtınalı siyasi ortama rağmen 623.000 kadar mülteciye ev verilmiş, bu kişiler ekonomik olarak ken-

di ayakları üzerinde duracak hale gelmişlerdi; fakat Göçmen İskân Komisyonu'nun hesaplarına göre kalan kişilerin –ki bunların bazıları hâlâ çok kötü şartlar altında yaşıyordu– yerleşimi için 5 milyon sterlin daha gerekecekti. Ağustos 1926'da Pangalos rejiminin, bir başka asker siyasetçi olan General Yannis Kondylis tarafından devrilmesiyle ülkenin uluslararası arenadaki prestiji tekrar artmış, böylece yeni bir kredi dilimi için görüşmeler başlamıştı. Yunan hükümetiyle Milletler Cemiyeti, Londra ve New York bankaları arasında bir yıldan fazla süren pazarlıkların ardından 7,5 milyon sterlinlik (net 6,6 milyon sterlin) bir kredi, yerleştirme işini tamamlaması için Göçmen İskân Komisyonu'nun kullanımına sunuldu. Bu sayede örgüt kendini lağv etmeden önce son bir kentsel yerleşim inşaat dalgasını gerçekleştirebildi ve 1930 yılında tüm görevlerini Yunan hükümetine devretti.

Bu noktaya gelindiğinde artık Anadolu askeri felaketinin hemen ardından Yunanistan'ı saran kâbuslardan bir kısmı tamamen defedilmişti: yani tam bir toplumsal çöküş, yurt çapında kıtlık veya iç savaş olasılıkları ortadan kalkmıştı. Göçmen yerleşiminin başarısını değerlendirirken bu büyük tehlikeleri hesaba katmak gerekir. Yine de yeni gelenlerin Yunanistan'ın kaynaklarını eritmek yerine ülke için bir kazanım oldukları iddiasını da açmak gerekiyor. Beklendiği gibi, yeni tarlaların kullanıma açıldığı, sulama sistemlerinin kurulduğu ve yeniden yerleşimin gerçekleştirildiği bu dönemde, Kuzey Yunanistan'ın başlıca tarım ürünleri olan tahıl ve tütün üretiminde belirgin bir artış olmuştur. Örneğin, ülkedeki buğday üretimi 1922'de 246.000 ton iken 1928'de 450.000 tonu bulmuştur. Tütün ihracatından elde edilen gelir 1923'te 6,8 milyon sterlin iken dört yıl sonra 10,8 milyon sterline çıkmıştır. Fakat ekilebilir alanlar kullanıma açıldıkça hayvancılık zorlanmıştır. Eskiden fazla kullanılmayan Osmanlı arazilerinde, çayır bulmak için koyunlarını, keçilerini Kuzey Yunanistan'da uzun mesafeler boyunca otlatmaya alışık çobanlar hayvanlarını ucuza besliyorlardı en azından. Bu yeni düzende çayırlar azalmış, fiyatları artmıştı. Göçmen İskân Komisyonu örnek çiftlikler ve veteriner merkezleri kursa da, gübre ve sıralı ekim konularında tavsiyelerde bulunsa da, Yunanis-

tan'ın kırsal kesiminin kültürüne bir ölçüye kadar duyarlıydı. Her köyde, her aileyi toprak sahibi yapmak ve kıskançlıkları en aza indirmek için toprak büyüklüğü ve toprak kalitesine göre dikkatli ölçümler yapılarak dağıtım yapılıyordu. Bunun sonucunda ortalama bir ailenin farklı yerlerde küçük küçük tarlaları oluyordu. Bu durum verimliliği arttırmıyordu ama en azından yapılan işlem adildi.

Şehirlerde tümüyle Anadolu'dan getirilen beceriler ve ailelerini doyurmak için umutsuzca çabalayan kadın göçmenlerin hünerli elleri sayesinde bazı yeni önemli sanayi kolları, özellikle halı dokumacılığı ve ipekçilik ortaya çıktı. 1920'lerin sonlarında Türkiye, (başlıca alıcının ABD olduğu) halı ihracatında Yunanistan'la rekabet edemediğinden yakınıyordu. Böyle olmakla birlikte makine dokuması olan ve ancak Amerikalı tüketicilere oldukça egzotik ve Oryantal gelen bu halılara yönelik talep, 1929 bunalımının ardından ani inişe geçti ve yeni kurulmuş olan Yunan sanayii hızla çöküşe geçti.

Tüm bunlar Venizelos ve Mustafa Kemal arasında, daha doğrusu kısa bir süre sonra daha çok tanınacağı adını almış olan Atatürk, yani Türklerin Atası arasında uzlaşmaya müsait bir ortamın oluşmasına zemin hazırlayacaktı. İki siyasetçi de ekonominin inceliklerinden anlamıyordu fakat ikisi de yurt içi projelerini dışarıdan gelebilecek finansal, diplomatik ve askeri şoklara karşı korumaya önem veriyordu. Özellikle Mustafa Kemal, Avrupa'nın genel olarak istikrardan uzak yapısını görebiliyordu. Kendi ülkesinin yaşadığı deneyimlerle benzerlik kurarak Almanya'nın 1918 sonrasında kendisine dayatılan barış şartlarına evet demeyeceğini hissediyordu. Her büyük devletin korumasında yaşayan ve onlar tarafından manipüle edilen yeni kurulmuş devletler var oldukça Güneydoğu Avrupa'nın üzerinde gezinen savaş hayaleti hiç kaybolmayacaktı. Hem Türkiye hem de Yunanistan'ın ortak kaygısı, Birinci Dünya Savaşı yenilgisiyle hayalleri yıkılan ve Ege Denizi'yle bağlantısı kopan Bulgaristan'ın "tatmin olmamış" bir güç olarak varlığıydı. Bir başka kaygı nedeni de Benito Mussolini yönetimindeki İtalya'nın Anadolu'ya ve Balkanlar'ın güneyine yeniden sahip olma düşleriydi.

Bütün bu faktörler, Türkiye ve Yunanistan'ın askıda kalmış meselelerini sonuçlandırması ve özellikle de mübadeleye dahil edilmeyenlerin yeni sorunlara yol açma riskini azaltması için güçlü bir inisiyatif oluşturdu. 1925 yılı başlarında Türk yetkililerin yeni seçilmiş Patrik Konstantin'in 1918'den beri İstanbul'da yaşamadığı ve bu nedenle nüfus naklinin dışında tutulamayacağı gerekçesiyle ihracını istemesi üzerine yeni bir savaş tehlikesi yaşanmıştı. Rumlar, İsmet Paşa'nın 1923 yılının Ocak ayında Lozan'da Patrikhane'nin İstanbul'da kalması için gönülsüzce verdiği söze dayanarak Patrik'in kalma hakkı bulunduğunu savunuyorlardı. Nüfus mübadelesine ilişkin tüm tartışmaları sonuca bağlamakla yükümlü Yunanlılar, Türkler ve tarafsızlardan oluşan "karma komisyon"un bu konuda bir etkisinin olmayacağının ilk işareti, Patrik Konstantin'in durumuna ilişkin kaçamaklı ve belirsiz bir ifadeyle veriliyordu. Sürgün edilen Patrik Selanik'te, çoğu Anadolu göçmeni olan binlerce kişi tarafından karşılandı. General Pangalos, ağdalı sözcüklerle Yunan ordusunu yeniden savaşa çağırdı. Yunanistan'ın çıkarlarını savunmadığı sürece hükümetin, 1922 yılının Ekim ayında vatana hıyanet suçuyla idam edilen altı kraliyet yanlısı liderle aynı kaderi paylaşacağını söyledi. Türk basını ise nüfus mübadelesinin dışında tutulanlara ilişkin sorunun çözümünde kolaylık sağlanması için, kalan İstanbul Rumlarının ihracıyla Batı Trakya'da yaşayan Müslümanların yurda kabulünü öneriyordu.

Mayıs 1925'e gelindiğinde bu kriz büyük ölçüde aşılmıştı. Rum dini liderleri başka bir Patrik adayı önermeyi kabul etti, Türkler de (biraz da Mart'ta yeniden başbakan olarak atanan İsmet Paşa'nın iradesiyle) kalan tüm Rum Ortodoks piskoposların İstanbul'dan ihraç edileceği tehditlerinden vazgeçti. Haziran'da Yunanlı ve Türk resmi görevliler Ankara'da nüfus mübadelesinin ve mübadele dışında tutulanların durumunun yorumlanmasına ilişkin belli başlı tüm meseleleri düzenlemeyi amaçlayan bir antlaşma imzaladılar. Yanlışlık sonucu ihraç edilmişlerin –İstanbul Rumları ve Trakyalı Müslümanların–evlerine dönüp mülklerine yerleşebileceği, mülklerini satabileceği veya hiç değilse bunlara karşılık tazminat alabileceğine karar verildi. Antlaşma, önemli bir

kategoriye dahil bazı kişilerin taleplerinin bütünüyle karşılanmasını reddediyordu: bu kategoriyi 1922 yılının sonbaharında, Türklerin askeri zaferinden hemen sonra ülkeyi pasaportsuz terk eden, aralarında şehir merkezinde önemli mülk sahibi kişilerin de bulunduğu on binlerce İstanbul Rumu oluşturuyordu. Ne var ki dört yıl sonra bu kişiler de aracılar yardımıyla mülklerini satma hakkım elde edeceklerdi.

Ankara'da imzalanan antlaşma tüm iyi niyetine rağmen hiçbir zaman uygulamaya konulmadı. Bunun nedeni kısmen, Atina'da yaşayan İstanbul Rumlarından oluşan bir lobinin, Lozan Antlaşması'ndan saptığı gerekçesiyle bu antlaşmayı kabul etmemesi için Milletler Cemiyeti'ne baskı yapmasıydı. Fakat esas neden, antlaşmanın yapılmasından birkaç hafta sonra General Pangalos'un iktidara gelmesi ve Türk-Yunan ilişkilerinin hızla kötüye gitmeye başlamasıydı. General, Kuzey Irak'taki petrol kuyuları üzerine İngiltere ile Türkiye arasındaki ihtilaftan Yunanistan lehine pay kapmaya çalışan pervasız bir fırsatçıydı. Bu taktik işe yaramadı ve Türkiye bu tavra hem birliklerini Yunanistan sınırına yığarak, hem de daha önce İstanbul Rumlarına ait bazı mülklere el koyarak karşılık verdi. 1926 yılının Mart ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi, Rum Ortodoksların Yunanistan'a kaçarken "terk ettikleri" mülklerinin buralarda oturan göçmenlere verilmesi yönünde bir kararname çıkardı.

Ancak Pangalos'un Ağustos 1926'da devrilmesiyle işler düzelmeye başlayacaktı. Ertesi yaz iki hükümet, ülkeleri arasındaki en zorlu mülkiyet meselelerinin çözülmesi, özellikle de İstanbul Rumlarının haklarının kısmen de olsa güvence altına alınması için masaya oturmayı kabul etti. Türkiye için bu son antlaşmanın şartları öncekinden daha olumluydu. Bu antlaşma ile her iki hükümetin, ihraç edilen kişilerin mülklerini piyasa fiyatına satın alması için bir prosedür belirleniyor, kalan hesabın dengelenmesi için de Yunanistan'ın 500.000 sterlin ödemesi şart koşuluyordu. Fakat pratikte, iki ülkede de iç siyasette yaşanan gerilimler nedeniyle, bu antlaşmanın da uygulanmasının zor olduğu anlaşıldı. Örneğin Milletler Cemiyeti, Batı Trakya'da Müslüman sahiplerinden haksız yere alınmış ve onlara geri verilmesi gereken 119

parça mülk saptamıştı; ne var ki Yunan hükümeti Anadolu'dan gelen topraksız göçmenlerin baskısı nedeniyle bu kararı uygulamakta zorlanıyordu. Türk hükümeti de buna, İstanbul'da yeni Rum mülklerine el koyarak karşılık verdi.

Acı gerçek, Atina veya Ankara'nın din veya ulusal bilinç üzerinden "öteki" tarafa bağlılık içinde olan azınlıklarına iyi niyet ve itidale dayalı bir rejim uygulamasının çok zor olduğuydu. İç siyaset açısından, Yunan hükümetinin Trakyalı Müslümanlara iyi davranarak kazanacağı bir şey yoktu; Türkiye'de ise kalan İstanbul Rumlarından kurtulmak suretiyle Osmanlı Hıristiyanlarının ihracının tamamlanması arzusu yaygındı. 1928 yılında Türk hükümeti 20.000 İstanbul Rumunu 1918 yılından önce de bu şehirde yaşıyor olsalar bile (kalma hakkı için temel bir kriterdi bu) uslu durmaya niyetli olduklarını tam olarak kanıtlayamadıkları gerekçesiyle ihraç etmekle tehdit etti. Türk yetkililer, Osmanlı'nın son dönemlerinde muazzam bir servete sahip bir Rum banker ailesi olan Zarifilerin de doksan mülküne el koydu. Burada amaç, Yunanistan'ı söz verdiği 500.000 sterlini ödemeye zorlamaktı. Türk tarafında daha sert bir çözümün işe yarayacağı yönündeki görüşler tekrar dile getirilmeye başlamıştı. Ya zorunlu nüfus mübadelesi tamamlanacaktı (başka bir deyişle, tüm diğer yerlerde olduğu gibi, Batı Trakya Müslümanlardan, İstanbul da Rum Ortodokslardan temizlenecekti) ya da İstanbul'da mümkün olduğunca az Rumun kalmasına izin verilip diğerleri ihraç edilecekti. Yunanistan, İstanbul Rumlarının toplu ihracının savaş nedeni sayılacağı yönünde bir uyarıda bulundu.

1928'de tekrar iktidara gelen Venizelos, yeni bir kriz tehlikesi görmüş ve mübadelenin şartlarına dair kılı kırk yaran görüşmelerin beyhude olduğunu anlamıştı. Hem iki ülke arasındaki nihai parasal uzlaşmanın şartlarına hem de İstanbul Rumlarının kaderine ilişkin tartışmalar sonuçsuz kalmıştı. Birinci meseleyle ilgili olarak, Yunan hükümeti yeni vatandaşlarının –bir vakitler Anadolu'nun pek çok yerinde ticaret hayatında baskın durumda olan Hıristiyan çiftçilerin, esnafın, tüccarların ve yetenekli zanaatkârların– servetlerinin, Yunanistan'dan ihraç edilen Müslümanların geride bıraktıklarından fazla ol-

duğuna emindi. Türkiye bunu kabul etmeyi reddediyordu: Sonuçta bir zamanlar Osmanlı Müslümanlarına ait olan mülklerin bir kısmı da Selanik, Yanya, Midilli ve Hanya gibi önemli kentsel yerleşimlerde kalmıştı. Beş yıl süren görüşmeler sonunda taraflar bir adım olsun ilerleme kaydedemediler.

Yeniden seçilen Venizelos, kaybedilen mülkler için çekişmenin bir yarar getirmeyeceğini düşünüyordu. Temiz bir sayfa açmak lazımdı ve kaybeden taraf olarak Yunanistan, bunun yolunu açmak için büyük tavizler vermeye hazırlıklı olmalıydı. Venizelos orta vadede ortamın düzelmesinin hem Yunanistan'ın hem de İstanbul'da kalan Rumların yararına olacağını hesaplıyordu.

Politikadaki bu değişiklik sonucunda, Haziran 1930'da Ankara'da, maddeleri kepazece Türkiye lehine olduğu gerekçesiyle Yunanistan'da büyük infial uyandıran bir antlaşma imzalandı. Yunanistan, Türkiye'ye hem mübadeleye dahil olanların hem de nüfus naklinin dışında tutulan veya tutulması gerekenlerin tüm taleplerini karşılamak üzere toplam 425.000 sterlin ödemeyi kabul etti. Yunan tarafı, ağzını bıçak açmayarak mübadeleye dahil edilen Türklerin bıraktıkları mülklerin değerinin Hıristiyanlarınkinden 125.000 sterlin fazla olduğunu kabul etmişti. Bununla da kalmayıp Batı Trakya'daki mülkleri haksız yere ellerinden alınan Müslümanların zararının tazmini için 150.000 sterlin ve İstanbul'da yaşayan fakat şehir dışındaki mülklerini kaybetmiş Rumların zararını tazmin etmesi için Türk hükümetine yardım olarak 150.000 sterlin daha ödedi. Bu Yunanistan için büyük bir yüktü fakat kıdemli diplomat anlamıştı ki "yenilen milletin liderinin daha cesur olan taraf olması gerekiyordu."

Herhangi bir Yunanlı siyasetçinin bu fikri halkına rahatlıkla kabul ettirmesi kolay değildi. Türklere bunca taviz vermenin yapılacak en doğru şey olduğuna vatandaşlarının büyük bölümünü ancak Venizelos gibi güçlü bir lider ikna edebilirdi. Ama buna itiraz eden de çok kişi vardı. Eskiden Venizelos'u yere göğe sığdıramayan göçmenlerden bazılarının ilk tepkisi, bunun bir ihanet olduğunu söyleyerek yakınmak olmuştu. *I Mikrasiatiki* gazetesi, hükümetin pazarlık yeteneğini,

özellikle de Venizelos'un yaptığı ekonomik antlaşmaları yerden yere vuruyordu. Yunanistan kömürden kümes hayvanlarına pek çok Türk ihracat ürününün tek alıcısı olmaya devam ederken hükümet, Yunanlı balıkçıların Türk sularında avlanmasını veya Türk limanları arasında deniz ticareti hizmeti verebilmesini sağlamayı başaramamıştı. "Ordumuzun [Trakya'da] hızla yeniden toplanması sayesinde Lozan'dan onurlu kazanımlarla çıkmayı" başarmış bir ülke için geri adım atmaktı bu. Yunanistan'da bazı kimselerin ülkelerinin Ağustos 1922 bozgunundan sonra barış şartlarını dikte edecek konumda olduğunu ciddi ciddi düşünmeleri, Venizelos'un çoğu kez mantıksız duygular halinde tezahür eden ne büyük ateşli feveranları bastırmak durumunda kaldığına ilişkin bir fikir vermektedir.

Göçmenlerin uğradığı hayal kırıklığının en açık nedeni, bu antlaşmayla Anadolu'da kaybettikleri mülklere eşdeğer tazminat alma umutlarını yitirmeleriydi. Müslümanların haciz edilen mallarının satışıyla Yunan devletinin, göçmenlerin Anadolu'da yitirdikleri malların değerinin hiç değilse büyük kısmını tazmin edebilecek bir gelirin sahibi olacağı konusunda teminat verilmişti kendilerine. Devletin Türkiye'ye yüklü miktarda ödeme yapma sözü vermesiyle bu ihtimal iyice zayıflıyor gibiydi. Fakat bazı göçmenlerin 1930'da yapılan antlaşmadan bunca rahatsız olmasının daha temel ve ilk bakışta anlaşılamayan bir nedeni daha vardı. Azınlıklar ve onların mülklerine ilişkin meselelerin üzerine bir çizgi çekilmesiyle Atina'nın bir gün yeniden güçlenerek Rumların kaybettikleri evlerini ve topraklarını geri isteyeceğine, böylece onların topluca Anadolu'ya geri dönmesine imkân vereceğine dair eldeki tüm umutlar da yitiriliyor gibiydi. Sürgüne uğramış pek çok topluluğun siyasi tarihi göstermektedir ki vazgeçilmesi en zor şey umutlardır.

Venizelos bölgedeki ortamın düzelmesi ve bu suretle iki ülkenin de kendi iç sorunlarıyla uğraşabilmesi için Ankara'ya taviz vermeyi güçlü bir şekilde savunuyordu. Burada mesele yalnızca acı reçeteleri kabullenmek değil, Yunanlılar ve Türkler arasında yepyeni bir ortaklık fırsatının yakalanmasıydı. Venizelos, Yunan parlamentosunda yap-

tığı açıklayıcı bir konuşmada, etnik bakımdan homojen veya hızla homojenleşen bir Yunanistan'ın, homojen veya hızla homojenleşen bir Türkiye'yle gayet iyi geçinebileceğini söylemişti. Yunanlıların da Türkiye'nin kendi nüfusunu temizlemeye tabi tutma arzusuna anlayış göstermeleri gereğini vurgularken sonuçta Yunanistan'ın da çok benzer bir şey yaptığını ima ediyordu.

Venizelos'un yurttaşlarının Ankara'da yeni kurulan düzenin olumlu ve erdemli bir yanı olabileceğini kavrayabilmeleri pek kolay değildi. Çünkü çoğu Yunanlı için, bir milyondan fazla soydaşını ata toprağından atmış olan yeni Türk devleti, pek çok Rum'un halinden iyi kötü memnun, müreffeh yaşadığı eski Osmanlı İmparatorluğu'yla kıyaslandığında çok daha korkutucu, daha büyük bir düşmandı. Ama Venizelos bu inancın doğru olmadığını ispat etmek için cesur bir çabaya girişecekti: Ona göre kendilerini Osmanlı boyunduruğundan kurtarmak için mücadele etmiş olan Yunanlılar, yine padişahın gerici mirasından kurtulmak için kendince bir savaş veren yeni Türkiye'yle dost olabilirdi.

> Türkiye'nin kendisi, yani yeni Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu fikrinin en büyük düşmanıdır. Yeni Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun adını bile duymak istememektedir. Türkiye, homojen bir Türk ulus devletinin inşası yönünde yoluna devam etmektedir. Ama bizler de Anadolu felaketinden ve Türkiye'deki soydaşlarımızın neredeyse tümü Yunan topraklarına geldiğinden beri benzer bir çaba içerisindeyiz.

Başka bir deyişle, hem Türkiye hem de Yunanistan, birden fazla etnik grubu bünyesinde barındıran geleneksel toplumdan kalma mirastan kurtulup tek bir etnik grubun oluşturduğu modern birer devlet kurmanın mücadelesini veriyordu.

Venizelos'un bakış açısı –yani tek-etnik yapılı, milliyetçi bir Türkiye'nin, Yunanistan için ille de tehdit oluşturmadığı fikri– doğru çıktı. 1930'ların geri kalan yıllarında giderek otoriterleşen Türk devleti, enerjisinin çoğunu kendi vatandaşlarım Türk olmanın ne anlama geldiğine ilişkin yepyeni bir anlayışın kabulüne iknaya harcadı. Eğitim

sistemi ve medya aracılığıyla desteklenen bu yeni ideoloji, gelişmiş ulusların teknik ve eğitim alanındaki başarılarına duyduğu hayranlık çerçevesinde Batı yanlısıydı; ne var ki, Türklerin kökenini bulmak için de doğuya, Orta Asya'ya bakıyordu. Bu sistem içerisinde Yunanistan ne iyi ne de kötüydü; esasında pek de bir önemi yoktu.

Venizelos'un tahmin ettiği gibi, Türkiye'nin Yunanistan'a karşı benimsediği yeni tavır saygılı fakat mesafeliydi. Türkiye, kendi sınırları içinde kalan her şeyin ve neredeyse herkesin sürekli olarak "Türkleştirilmesine" müdahale etmediği sürece Yunanistan'a mesafeli bir dostluk eli uzatabilirdi. Ancak bu durum, yaşadıkları pek çok zorluğa rağmen 1930'ların başında sayıları 125.000'i bulan ve yine de nispeten varlıklı ve güçlü bir cemaat olan İstanbul Rumları açısından ne anlama geliyordu? Bu cemaatin varlığını sürdürüyor olması, iki ulus arasındaki "net ayrımın" ilişkilerin rayına oturması ve zaman içinde geliştirilmesi için tek yol olduğu fikrine bir bakıma ters düşüyordu. Türk-Yunan ilişkilerinde genel yumuşama, Boğaz kıyılarındaki Rum cemaatin hayatını bir ölçüde kolaylaştırmıştı. Aralarında 1922-23 yıllarında panik içinde şehri pasaportsuz terk eden pek çok kişinin de bulunduğu binlerce eski İstanbul sakininin, bu defa sadece oturma iznine sahip Yunan vatandaşları olarak dönmesine izin veriliyordu.

Rumların girişimci ruhu ve ticaret yetenekleriyle Türkiye'nin kaynakları ve işgücü arasındaki eski ilişki bir ölçüde tekrar kurulmuştu. Fakat hükümetin savunduğu ulusal hayatın her alanını –ekonomiyi, eğitim sistemini, günlük hayatta konuşulan dili– "Türkleştirme" çalışmaları olanca hızıyla devam ettiği sürece buna güvenmek mümkün değildi. Rum azınlığa karşı özel bir düşmanlık güdülmese de Rumlar durumdan kaçınılmaz bir biçimde zarar görüyorlardı. Örneğin 1932'de çıkan bir yasayla Türk vatandaşı olmayanların işe alınması zorlaştırılmıştı. Bu durum Yunan pasaportu taşıyan binlerce kişinin işsiz kalmasına yol açtı. Yunan hükümeti de bu durumu herhangi bir şekilde protesto etmek ihtiyacını hissetmedi. Bu dönemde Türk-Yunan ilişkileri şikâyete konu olan münferit durumlar yüzünden tehlikeye atılamayacak kadar önemliydi.

Eğitim, din ve hayır kurumlarını kendileri idare etmek ve bu kurumların masrafını kendileri karşılamakla hep gurur duymuş olan İstanbullu Ortodoks Hıristiyanların omuzlarına binen bir diğer yük de şehirdeki Rum okullarına getirilen ve giderek sıkılaşan yeni denetimlerdi. Bu okullar işe aldıkları her Yunanlı öğretmene karşılık bir de Türk öğretmen istihdam edip onun da maaşını ödemek zorunda bırakıldılar. Böylece şehrin genç Rumlarının yaşadıkları yerin dilini, tarihini ve ideolojisini iyice öğrenebilmeleri için cemaatin ortak servetinin hatırı sayılır bir kısmı bu öğretmenlerin maaşlarının ödenmesine ayrıldı.

Birkaç Rum ülkenin siyasi hayatında da rol almaya başladı. Fakat bu ayrıcalıklar pek güvencede değildi; arka planda cumhuriyetin her köşesinde Türkiye'nin yabancı kelimelerden arındırılmış dilini ve yeni kabul edilen alfabeyi dayatmaya kararlı bir devlet söz konusuydu.

Özellikle 1930'larda iyice belirginleşen Türk milliyetçiliğiyle Yunan milliyetçiliğinin 'karşılıklı birbirini güçlendirmesi', Yunanlılarla Türklerin birlikte yaşadığı bir yerde, Batı Trakya'da da yaşanıyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanını izleyen birkaç yıl boyunca Yunanlı yetkililer, Trakya'daki Müslüman cemaatinin modern, laik anlamda Türk olarak değil, Osmanlı ve Müslüman olarak örgütlenmeleri ve kendilerini öyle algılamaları yönünde çaba harcamışlardı. Aslında ülkede hiç Müslüman vatandaş bulunmaması tercih edilirdi ama Lozan sonrasında Yunan devleti, modern Türk milliyetçi ideolojinin hakim olduğu bir Müslüman cemaat yerine eski tip, dini duyguları güçlü bir Müslüman cemaatin daha az tehditkâr olacağını düşünmüştü. Bu yaklaşım Türkiye için hayli provokatif bir davranış biçimiydi. Söz konusu yaklaşım, yeni Türk devleti tarafından sıkı bir biçimde takibata uğrayabilecek muhafazakâr Müslüman din adamlarına Yunanistan'ın güvenli bir sığınak olabileceği anlamına geliyordu. Yunan hükümeti, Lozan Antlaşması'nda bir Türk azınlıktan değil, bir Müslüman azınlıktan bahsedildiğini söyleyerek kendini savunuyordu. Fakat Venizelos, Ankara ile varılan anlaşma havasının etkisiyle bu tutumda ani bir değişiklik yaptı. Sonuç olarak, en az bir muhafazakâr Müslüman dini lider Yunanistan'dan atıldı ve yeni Kemalist Türklük anlayışı savunu-

cularının Trakyalı Müslümanlar arasında güç kazanmasına izin verildi; onlar da Mustafa Kemal'in dil devrimini benimseyip kendilerini Türk olarak görmeye başladılar.

Atina ile Ankara arasındaki dostane ilişkiler sürdüğü sürece Yunan topraklarındaki küçük bir bölgede Türk milliyetçiliğinin varlığı, Yunanistan'ın çıkarları için bir tehdit olarak görülmüyordu. Ne var ki, 1930'dan başlayarak Yunan siyasi yaşamında bir türlü çözüm bulunamayan çok hassas bir mesele ortaya çıkmış oluyordu: Azınlığın (veya hiç değilse azınlık içinde belli bazı grupların) "Türk" adını kullanmasına izin verilmeli miydi, yoksa bu kişiler yalnızca "Müslüman" mı sayılmalıydı? 1980'lerin ortalarından bu yana Atina hükümetleri, Venizelos'un Türk milliyetçiliğine verdiği tavizleri geri almıştır. Trakya'da kamu kurumlarının isimlerinde "Türk" sözcüğünü kullanma hakkı geri alınmıştır. 1987'de Yunan hükümeti, adlarında "Türk" sözcüğü geçen, Trakyalı Müslümanlara ait belli başlı üç örgütü kapatmıştır. Bu olay, cemaatler arasındaki gerilimin patlama noktasına gelmesine yol açmış, bölgede yaşayan Müslümanlar geniş katılımlı öfkeli gösteriler düzenlerken Yunanlı Ortodokslar Müslümanlara ait ev ve işyerlerine saldırmıştır. Şu anda, yani 2005'te Batı Trakya'daki azınlığın diğer sıkıntılarının çoğuna çözüm bulunduysa da Batı Trakyalı Müslümanların konumu ve tanımı halen Türk-Yunan ilişkilerinde tartışmalı ve her an patlamaya hazır bir sorun olarak durmaktadır.

1999'da ılımlı Yunanistan Dışişleri Bakanı George Papandreou, Batı Trakyalı Müslümanların diledikleri takdirde kendilerine "Türk" deme hakkının tanınması olasılığını görüşmeye sunduğunda Yunan milliyetçilerinden sert bir azar işitmişti. Avrupalı kurumların meseleyi er ya da geç, Avrupa'nın pek çok yerinde gayet sağduyulu addedilen bir yaklaşımla çözmesi muhtemel görünmektedir: İnsanlar etnik kimliklerini istedikleri şekilde tanımlayabilir. Bu bile hiç kimseyi, nüfus mübadelesinin dışında tutulan Batı Trakyalı Müslümanların "gerçekte" kim olduğunu tartışmaktan alıkoyamayacaktır. Ankara'nın bakış açısına göre, bu insanların tümü veya neredeyse tümü Türk'tür; Yunanistan ise bu topluluğun çok çeşitli dil ve etnik kimliklere sahip kişiler-

den oluşan bir cemaat olduğunu ve onları yalnızca dinin birleştirdiğini savunmaktadır. Bu kişilerden yüzde 30'unun Bulgarca'nın akrabası bir dil olan Pomakça konuşarak büyüdüğü, yüzde 10 kadarının ise Roman veya çingene olduğu ileri sürülmektedir. Yunan devlet adamları geri kalanları "*Tourkoi*" (Türk) olarak değil, gönülsüzce de olsa "*Tourkoyenis*" (Türk kökenli) olarak adlandırmaya hazırdır.

Yunanistan'da Batı Trakyalı Müslümanlar etrafında dönen tartışmaların ardında bu insanların Yunanistan'da istenmediğine, hatta varlıklarının Yunanistan'a yapılmış bir haksızlık olduğuna dair yaygın inanç vardır. 1923 yılının Ocak ayında Lozan'da imzalanan antlaşmaya göre, Batı Trakyalı Müslümanların bu bölgedeki varlığına, Rumların İstanbul'da kalması karşılığında izin veriliyordu. Ancak –denildiği gibi– İstanbul'daki Rum cemaatinin nüfusu 2.000'in altına düştüyse Yunanistan neden topraklarında 100.000'den fazla Müslüman'ın barınmasına izin versindi? Liberal düşünen Yunanlılar arasında bile, Atina hükümetinin 1974'teki Kıbrıs krizini "fırsat bilerek" kalan bütün Müslümanları ihraç etmesi gerektiği görüşünü savunanlara rastlamak zor değildir.

Peki durum böyle olunca Atatürk ve Venizelos arasındaki, birbirlerinin milliyetçi projelerini kabul etmeye, bunlara saygı gösterip desteklemeye yönelik antlaşmanın tamamen bozulduğu sonucuna varılabilir mi? Esasında bunu söylemek hiç gerçekçi olmaz. İki devlet liderlerinin 1930'da geliştirip yeniden uygulamaya koyduğu biçimiyle "Lozan ruhunun" sürmekte olan etkisi, Ege'nin iki kıyısında da mevcut durumu anlamak için çok önemlidir. Türk ve Yunan resmi heyetlerinin birbirlerine düştükleri hallerde bile tartışmalar Lozan çerçevesinde değerlendirilmekte ve bazı anahtar meselelerde statükonun korunmasının garantisi bu anlaşma sayesinde sağlanmaktadır. Gerçekten de Lozan'da varılan –ve nüfus mübadelesinin merkezinde yer aldığı– konsensüsün önemi, öfkeli tartışmaların içinde kendisini çoğu kez belli etmektedir.

Lozan konsensüsünün ve Atatürk'le Venizelos'un birbirlerine gösterdikleri karşılıklı anlayışın temelinde Türkiye ile Yunanistan'ın

ilişkilerini sürdürebilmesi için tüm ikircikli, gri alanların ortadan kaldırılması gerektiği düşüncesi vardır. Bu düşünceye göre, her santim toprağın, her kuruş paranın ve her bir insanın yerli yerine konulması mümkün mertebe sadece bu iki ülke arasında gerçekleşmelidir. Bu uzun ömürlü temel anlaşma bugüne dek yaşamıştır ve uygulanmasına ilişkin ayrıntılarla ilgili çetin tartışmaların yaşandığı zamanlarda bile önemini yitirmemiştir.

Devletlerin tüm çabalarına rağmen yine de bu gri bölgeye düşme riski taşıyan bir kişinin karşı karşıya kalabileceği durumu bir an için düşünmek bu konuyu anlamakta yararlı olabilir. Bu varsayımsal bir örnektir fakat pek çok gerçek hayat hikâyesinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Farz edelim ki Batı Trakya'da nüfusun çok yoğun olduğu iki merkezden biri olan İskeçe şehrine bağlı bir köyde 1970 doğumlu bir kişi vardır; bu kişinin adı örneğin Kenan olsun. Bulunduğu cemaatteki pek çok kişi gibi o da Pomakça konuşarak büyümüş, bu nedenle Bulgarca'yı anlayabiliyor. Pomakça okuyup yazamıyor, çünkü bu dilin standart bir yazılı biçimi yok. İlkokula Yunan hükümetinin Lozan Antlaşması uyarınca açtığı yüzlerce azınlık okulundan birinde devam ediyor ve ne Yunancayı ne de Türkçeyi doğru dürüst öğrenemiyor. Bu da eğitimine devam etmesini zorlaştırıyor: Yunancası devlet lisesine devam edebilmesi için yeterli değil, ailesi de onu bölgedeki Türkçe eğitim veren iki özel okuldan birine gönderecek kadar zengin değil. Eğitimine devam etmesinin tek yolu, Türkiye'ye gidip kuzenlerinin yanında kalarak devlet lisesinde okumak. Böylece liseyi ve üniversiteyi İstanbul'da okuyor. Türkiye'de bu kadar uzun zaman kaldığı için Yunan vatandaşlığını kaybetme riski taşıdığından Yunanistan'a gidip askerlik hizmetini –tıpkı Türk ordusundaki Rumlar gibi, Müslüman askerlerin genellikle en pis işleri yaptığı– Yunan ordusunda yapıyor. Memleketi Trakya'ya döndüğünde köyünde siyasi bir karışıklık olduğunu görüyor. Bir yanda Yunan hükümetinin de desteklediği, Pomakların kendi Slav kökenli dillerini korumalarını ve kendilerini Türkçe konuşan dindaşlarından ayırmalarını isteyen bir hizip var. Diğer yanda ise Ankara hükümetinin gizlice desteklediği karşıt görüşü

savunanlar bulunuyor: yani, ana dilleri Türkçe olmasa da bütün Pomakların kendilerini Türk ve yalnızca Türk olarak tanımlama hakkında ısrar etmeleri gerektiğini söyleyenler.

Kenan, ömrü boyunca kendini iki devlet arasındaki çekişmenin ortasında buluyor. Yunanistan pasaportu taşıyor ve Yunan vatandaşlarından bazıları, onun da Yunan toplumunun olabildiğince sadık ve etkin bir bireyi olmasını istiyorlar. Ne olması gerektiği konusunda her ne düşünürlerse düşünsünler, Yunanlılar onun herhangi bir kamusal alanda kendisini "Türk" olarak sunmasına kesinlikle karşı çıkıyor. "Türk" kelimesini içeren bir derneğe üye olursa veya böyle bir derneğin kurucusu olursa hakkında dava açılabilir. Bir yandan da Türkiye'den kendisini "Türk" olarak tanımlamasının onun yalnız hakkı değil, yükümlülüğü de olduğunu söyleyen resmi ve gayri resmi sesler yükseliyor. Kendisini başka herhangi bir şekilde sunmasının ihanet olacağı söyleniyor.

Fakat aslında, Atina ve Ankara arasındaki mücadele burada bitmez. Kenan'ın kim olduğuna ve kendisi için hangi tanımı kullanabileceğine dair ağız dalaşının ardında Türkiye ve Yunanistan'da son seksen yıldır bütün hükümetlerin omuz omuza vererek desteklediği tek bir prensip bulunmaktadır. Siyasi veya bürokratik kararlarla kendisi hakkında biçilen konum ne olursa olsun sonuç olarak bu konu hakkında söz sahibi olacak son kişi Kenan'dır. Kendi tercihlerinin, dilsel geçmişinin veya kültürel eğilimlerinin bir önemi yoktur. Kişisel ve mesleki geleceği ya Türk ya da Yunanlı bir çerçeve içinde olacaktır; ancak o bundan farklı bir tanım içinde yer alamaz; en önemlisi de bu durumun, Kenan'ın vereceği bir karara bağlı olmayıp, Türkiye ve Yunanistan arasında kavga konusu olmasıdır yalnızca. Kenan'ın kellesi uğruna sürekli yapılan hükümetler arası ağız dalaşının kuralları sert ve ikiyüzlüdür. Taraflardan biri, Osmanlı Müslümanlarının ataları 14. yüzyılda Boğazı geçen "gerçek" Türkler olduğunu iddia eder. Diğer taraf ise Pomakların "gerçekte" Büyük İskender'in dillerini ve dinlerini tam bir kayıtsızlıkla değiştirdiği eski Yunanlıların torunları olduğunu savunur. İki tarafın da ortak varsayımı, bir topluluk ya da bireyin kendisi-

nin bilinçli bir seçimi olmadan "gerçek" veya nesnel bir etnik kimliğe sahip olabileceğidir – ve bu durumun dışarıdan bakanlar için gayet anlaşılır bir şey olabileceğidir. Kenan'a gelince, o "gerçekte" kim olduğuna dair düşüncelerini kendine saklamaktadır. Konuyla ilgili net bir fikri varsa da bunu, kendisini diplomasi oyununda piyon olarak kullanan ve konumunun belirlenmesinde onun bir şekilde söz sahibi olabileceği fikrini şiddetle reddeden bürokratlarla paylaşmayacak kadar akıllıdır.

Önce Lozan müzakerecilerinin, yedi yıl sonra da Atatürk ve Venizelos'un, toprağın ve insanların kaderiyle ilgili belirsizliklere son vermek arzuları herhalde alçakça bir davranış değildi. Devletler, peşine düşmeye pek hevesli oldukları halde bunu açıkça söylemeye cesaret edemedikleri toprak iddiaları gibi adı konmamış sorumsuzluk örneği hedefleri olduğunda diplomatik belirsizlikler yaratma eğilimindedir. Ne zaman ki berraklık, katı ve değişmez kurallar ararlar, o zaman bu samimiyetle barış istedikleri anlamına gelebilir genelde. Bazı kişilerin hâlâ Türkiye ve Yunanistan arasında bir tür tarafsız bölgede sıkışıp kalmış olmaları müzakerecilerin berraklık peşinde gerektiği kadar koşmadıklarının kanıtı olabilir sadece. Bürokratların, nüfus memurlarının ve hepsinden de çok askerlik şubelerinin kesin ve net ayrımlar yapmak zorunda olmalarının son derece makul gerekçeleri vardır. Bu grupların, içine kendi alanlarındaki herkesin, bazen de keyfi olarak yerleştirilebileceği kategoriler yaratmaları gerekir. Sorun olan şey, özellikle farklı milli ve dini geleneklerin zengin ve karmaşık bileşiminin görüldüğü bölgelerde, bireylerin ve ailelerin gerçek hayatta yaşadığı deneyimlerin öyle basit olmadığıdır. Bürokrat ve siyasetçilerin geliştirdiği kategorilerden birine ya da ötekine uyabilmek için insanlar gerçek benliklerinden fedakârlıkta bulunmak, en azından kimliklerinin bir yönünü öne çıkarırken diğerini arka plana itmek zorunda kalırlar.

Genelde insanlar, bu yukarıdan kategorileştirme sürecini az çok gönüllü biçimde kabul ederler; özellikle de savaş sonrası kaos ortamında, kendilerine barınma ve pasaport sağlayan, zulme karşı koruyan hemen her devlete boyun eğmeleri mantık dahilindedir. Kategorileştirmenin ne denli katı olduğuysa ancak kişilerin mevcut şablonların hiç-

birine uymadığı durumlarda ortaya çıkar. Kaderleri belliyse, insanlar bunu genellikle kabul ederler. Ne var ki bunun böyle olması ne yaşanan süreci yumuşatır ne de milliyetçi teori ile yanıltılmış, sıradan insanların gerçek yaşamlarının farklı olduğu gerçeğini değiştirebilir.

ONUNCU BÖLÜM

Başarının Bedeli

Lozan Antlaşması sonunda, yeni sakinler edinip eskilerini kaybeden her bölge gibi Kuzey Yunanistan yaylaları hâlâ nüfus mübadelesinin ve bunun kalıcı sonuçlarının dikkat çekici izleriyle dolu. Örneğin Grebena yakınlarındaki Megalo Sirini köyünde karşınıza çıkan bir zengin evinde, siyahlar içinde bir yaşlı ninenin doğum yeri olan Anadolu'nun bir lehçesiyle Türkçe konuştuğunu, orta yaşlardaki kızlarının bu Türkçe ile Yunanca arasında gidip geldiklerini duymak, bu kızlardan birinin öğrenci çocuğunun da gayet mükemmel bir İngilizce ile İnternet'te sörf yaptığını, giyiminde ve dinlediği müzikte en son Londra modasını takip ettiğini gözlemeniz mümkün.

Burası 1920'lerin ortasında günlük dilin ve hakim dinin, nüfus mübadelesiyle garip bir biçimde değiştiği Yunanistan Makedonya'sının batısında yer alan bir düzine yerden birisi. Din, elbette ki, Müslümanlıktan Hıristiyanlığa, dil ise Türkçeden Yunancaya değişti. Türkçenin bu bölgelerde etkisi o denli büyük idi ki kimi kez, yeni gelenler değil oranın yerel halkı yeni duruma uyum sağlama yolları bulmak zorunda kalmıştır. Megalo Sirini'de yerel halktan bir belediye başkanı köylüleriyle anlaşmak için Türkçe öğrenmek zorunda kalmıştı; polis

ise, gayri resmi Türkçe-Yunanca çevirmenlerin yardımı olmaksızın iş göremez haldeydi. Göçmen aileler buralara ilk geldiklerinde çektikleri zorlukları yarı acı yarı komik hikâyelerle hatırlıyorlar. Sorun sadece dil de değildi: yeni gelenler birbirlerine sımsıkı bağlı kendi topluluklarından çok farklı olarak gördükleri o yerin eski yerlisini –yani, *dopioi* denilen yerli halkı– sadece dışarıya karşı değil kendi aralarında da kibirli ve soğuk insanlar olarak niteliyorlar. Karadenizli bir yaşlı kadın bu karşıtlığın adeta resmini çiziyor şu sözlerinde: "Biz Pontuslular, köyde biri öldüğü zaman, acılı aile ister yerli olsun isterse göçmen, cenaze evine hepimiz yardıma koşarız. Ama yerliler acı günde birbirlerinin bile yanında değiller." Bundan daha ciddi bir anı olarak göçmen aileler, bir zamanlar tarlaya çalışmaya gittiklerinde karşılaştıkları kötü muameleyi, hatta fiziksel şiddeti hiç unutmamışlar. Topluluk ruhu gereği, ama aynı zamanda da korkudan tarlaya çalışmaya büyük gruplar halinde dayanışma içinde gidip gelirlermiş.

Ama sonuç itibariyle anılar, 20 yüzyılda Yunanistan'ın bu bölgesindeki toplumsal tarihin esas hikâyesini anlatmıyor. Üstelik bölgede yaşanan vahşetin ana nedeni "göçmenler" ile "yerliler" arasındaki farktan da kaynaklanmıyor. Balkanlar'ın her yerinde olduğu gibi bu köşe de dünyada yaşanan gerek ideolojik gerekse jeopolitik anlaşmazlıklardan trajik biçimde etkilenmiştir. Bölge 1941-1944 arasında Alman birliklerinin işgali altındaydı. Daha sonra söz konusu yerler, 1940'ların sonlarında buradaki Nazi karşıtı direnişten doğan bir komünist ordu ile önce İngilizlerin daha sonra Amerikalıların desteklediklerı devlet güçleri arasında yaşanan iç savaşa sahne oldu. 1947 başlarında komünistlerin kontrolündeki yüz kadar köyün büyük bölümü Grebena civarındaydı. 1947 yazında yaşanan ve sonuç alınamayan savaş sırasında Grebena, komünistlerin ele geçirmeye çalıştıkları orta ölçekli bir kasaba görünümündeki yerleşim yerlerinin başında geliyordu. Daha sonraki on sekiz ay boyunca, Amerikan birlikleri solcuları saklandıkları dağlardan söküp atmaya çalışırken, kasabanın kuzeyinde şiddetli çarpışmalar yaşanmıştı. Komünistlerin yenilmesinden sonra solcular, soğuk savaşın en büyük düşmanıyla ilişkilerinden dolayı ay-

rımcılığa uğradıklarını ve bu yüzden korkunç polis baskısına maruz kaldıklarını söylüyorlardı. 1967-1974 askeri diktatörlüğü sırasında solcular (ve farklı kesimlere mensup başka siyasetçiler) bir kez daha ezildiler, toparlanıp hapislere atıldılar, sürgünlere gönderildiler. Anlatılanlara bakılırsa, bu kitlesel tutuklamalar sırasında albaylar, 1930 sonlarında General Metaksas döneminde, daha sonra da Alman işgali ve nihayet 1947-49 iç savaşı ve hemen sonrasında oluşturulan solcu listelerinden yararlanmışlardır.

Bu şikâyetlerin akla getirdiği gerçek, Yunanistan solunun Yunanistan sağı ile, 1930'ların sonundan, hatta daha da öncesinden başlayan ve merkez solun rakiplerini alt ederek iktidarı ele geçirdiği 1980'lerde bile hâlâ için için kaynamaya devam eden mücadelesinin, Yunanistan'da sonu gelmez bir ideolojik çatışma olarak aralıksız sürdüğü ve genellikle de aynı kişiler ve aileler çevresinde döndüğüdür. Modern Yunanistan tarihine böylesine bir siyah-beyaz bakış elbette ki işi çok basite indirgemek olur. Ama özellikle anıların uzun uzun anlatıldığı ve her bir ailenin diğerini tanıdığı ve yakından izlediği Yunanistan'ın kırsal kesiminde, sağ-sol ayrımı günlük yaşamda güçlü ve kalıcı bir faktör olmaya devam etmektedir. Grebena'nın son yüzyıla ait toplumsal tarihini yazmaya soyunan herhangi bir kişi, herhalde sağ-sol kavgasına, 1920'ler sonlarında yaşanan yeni gelenlerle yerliler arasındaki kavgadan daha fazla yer verecektir – ama zaten bu ikisini birbirinden tamamen ayırmak da pek mümkün değildir. Lozan Antlaşması'nın uygulama alanına giren başka herhangi bir yerde de durum farklı olmayacaktır. Bugün bu bölgelerin insanları, örneğin Türkçe ya da Pontus dili konuşan Karadenizlilerle Yunanlı komşuları arasında biraz da mizahi bir tarzda yaşanmış eski anlaşmazlık hikâyelerini birbirleriyle paylaşmaktan çekinmiyorlarsa, bunun nedeni kısmen, yakın bir tarihte yaşanan ideolojik ayrılıkların açtığı yaraların henüz taze olan izleriyle ilgili sohbetlerin çok daha acıtıcı olmasındandır. Karşılaştırılacak olursa göçmen-yerli kan davaları bu çatışmanın yanında çok masum kalır.

Ayrıca, ideolojik bölünmelerin yol açtığı travma gerçekten çok derin olabilir çünkü aynı ailenin üyeleri ya da yakın arkadaşlar rahat-

lıkla karşı kamplarda bulabilmişlerdir kendilerini. İç savaş sırasında Kuzey Yunanistan'ın her yerinde ailenin bir üyesinin hükümet güçleri yanında, bir diğerinin ise komünist tarafta yer aldığı binlerce örnekten bahsedebiliriz. Kan bağının devlete ya da iş partnerine sadakatten çok daha önemli olduğu toplumlarda böyle bir durumun yarattığı acıyı ve karışıklığın boyutuna abartılmış denemez. Biraz da bu yüzden Yunanistan'da köyleri, kasabaları dolaşıp iç savaş, hatta 1974'te sona eren askeri diktatörlük dönemi hakkında yerel halkla konuşmak isteyen bir tarihçi ya da sosyolog, bu insanların bu konular yerine Anadolu'dan köylerine akan göçmenler hakkında hikâyeler anlatmaya daha hevesli olduklarını göreceklerdir. Bunun nedeni sağ ve solun mücadelesine ait ideolojik çatışmaların çok daha yakın tarihe ait olmasından kaynaklanmamaktadır sadece; bunun nedeni aynı zamanda, aileleri ve arkadaşları birbirine düşman eden çatışmalar ve siyasi kan davaları hakkında konuşmanın hiçbir başka konuya benzemeyecek kadar utanç verici ve rahatsız edici olmasındandır. Yunanistan kırsalını ziyaret eden az buçuk duyarlılık sahibi bir yabancı, "iç savaşta ne yaptın?" ya da "cunta zamanında ne yaptın?" gibi soruların sorulmasa daha iyi olacağını çabuk kavrar.

Öte yandan, Yunanistan kırsal nüfusunun en çarpıcı özelliği, ister bölgesel, isterse dil ya da ideolojik kökenli olsun, eski çatışma konularının hâlâ devam etmekte olduğu değildir; çarpıcı olan, bunların büyük ölçüde üstesinden gelinmiş olmasıdır. Bugün Grebena gibi bir yerde hangi ailelerin "yerli" hangilerinin "Anadolulu" olduğu hâlâ çok iyi bilinir, bu doğrudur. Bugün hâlâ eski sağ-sol arasındaki kan davasının yerel siyaseti ve kişisel ilişkileri etkilemekte olduğu daha da doğrudur. Yine de toplumsal yaşamda kimsenin, eskiden olduğu gibi, komşularının iç savaşta ya da cunta döneminde nasıl davrandıklarıyla ilgili artık az konuşulan ama çok net hatırlanan anılarla uğraştığı yoktur. Balkan yarımadası gibi birçok değişik topluluklar arası çelişkinin modern dünyaya direnerek varlığını 21. yüzyılda bile sürdürdüğü dönemde Yunan toplumu içindeki iç çatışmalar giderek eski önemini kaybetmiştir. Ancak bu kısmi iyileşme, eski yaraları saracakları yerde

onları kaşıyarak sömürü vasıtası yapan politikacıların fazladan bir gayreti sayesinde gerçekleşmemiştir. Şimdiye kadar her ne olduysa, bu olayların biraz da olsa kendiliğinden oluştuğu, elitlerin bariz yönlendirmesiyle değil, toplumun tabanından yukarı doğru genişleyerek yayıldığı bir gerçektir.

Tuhaftır ama ailelerin ideolojik bölünmüşlüğü sonuç olarak şerden çok hayır getirmiştir. Çünkü bu noktada, derin ideolojik çatışma içindeyken bile kişiler muarızlarını, yakınlık ve anlayışı asla hak etmez diye düşündükleri ve sırf 'yabancı' olduğu için şeytani bir kötülük atfederek tüm kalpleriyle nefret ettikleri bir yabancı gibi görmemişlerdir. Kuzey Yunanistan kırsalında yaşayanlar, 1940'ların korkunç katliamlarını, insan kaçırmalarını ve intikam güdüsüyle yapılan kötülükleri hatırlamanın yanı sıra, yerel ya da ailesel sadakat duygusunun yönlendirmesiyle güçlerinin yettiği kadar savaşın acılarını hafifleten davranışlarda da bulunduklarını hatırlamaktadırlar. Sağ kanada mensup askerlerin ve papazların, içlerinde akrabaları, vaftiz evlatları ya da sadece çocukluk arkadaşları olduğu için solcuları gizlice korudukları, kolladıkları ya da gizlediklerine ait hikâyeler bilinir. Bir polis ya da rahip, köylerindeki yerel anlayış gereği insanların canını kurtarmaları bekleniyorsa bunu mutlaka yapmışlardır.

Siyasi çizgileri yok eden (buna bağlı olarak da ideolojik ayrımın köşelerini yumuşatan) ve inatla sürdürülen bu bağ, 1980'lerde kuzey Yunanistan'da aynı yörelerde yaşayan iki yaşlı tanınmış şahsiyetin başından geçen hoş bir olayda karşımıza çıktı. Parlamentonun bir açılış töreninde, Yunan kilisesinin sade ve aşırı muhafazakâr lideri Başpiskopos Seraphim, Ortodoks Hıristiyan inancı gereği öpmek için hemen tüm vekillerin kuzu gibi sıraya girdikleri haçı elinde tutmaktadır. Sovyet yanlısı komünist partisinin lideri Harilaos Florakis, eğilip haçı öpmekte tereddüt edince, başpiskoposun kendisini gayrete getirmek amacıyla neredeyse duyulan bir fısıltıyla, "*Ela Harilae*" (Haydi Harilaos) dediği duyulur; eski ve yakın bir dostluğu hatıra getiren tanıdık bir sesleniştir bu.

Farklı ideolojik inanç sahibi hemen tüm Yunanlılar arasında

böyle hadiseler şaşkınlıkla ya da eleştirel sözlerle değil, müstehzi bir bildik eğlence havasıyla karşılanmaktadır. Yunan solu ile Yunan sağı arasında bir asır süren karşılıklı kan dökme, adam kaçırma, birbirini işkenceden geçirme gibi olaylardan sonra kişisel bağların en derin ideolojik uçurumlar arasında köprüler kurmaya devam etmesi gerektiğine inanıyor insanlar.

Gerçekten de, Yunanistan'daki ideolojik savaşların en kanlı günleri sürerken bile her iki kampta yer alanların muhtemelen bilinçaltında, karşı kampın saflarında, gerçek ya da metaforik anlamda bir Yunan ailesinin bulunduğu gerçeği yerleşmişti. Bir tarafın diğerine edebileceği en ağır hakaret, onu "ihanetle", yani Yunanlı olmayan birileriyle işbirliği yapmakla suçlamaktı. Örneğin iç savaş sırasında komünistlerin propagandası, hükümetin İngiliz ve Amerikan 'emperyalizmiyle' işbirliği yaptığının altını çizerken, hükümet kuvvetleri de Kuzey Yunanistan'ın bazı bölgelerindeki komünist birliklerin içinde kendilerine Slav diyen ve bir Slav Makedon devletinin kurulması için çalışan kimseler olduğunu vurguluyordu. Bu propaganda mesajının dile getirmeye çalıştığı, bir Yunanlı komünist olmayı seçmenin ciddi ama affedilebilir bir hata, oysa bir Yunanlının Yunan devletinin sadece ideolojisini değil, aynı zamanda kimliğini de sorgulayarak kendisine Slav diyebilmesi çok daha korkunç bir şey olduğudur.

Bu ayrım uzun sürdü. 1980'lerde Atina'da bir sosyalist hükümet, iç savaşın yaralarını sarmanın gecikmiş bir çabası olarak, komünist ordunun Sovyetler bloğu ülkelerinde sürgün yaşayan eski askerleri ve onların ailelerinin Yunanistan'a dönmeleri için bir davet çıkardı. Ancak çıkarılan geri dönüş yasasında açıkça belirtildiği gibi bu davet sadece 'Yunan ırkından' olanları kapsayacaktı ve eğer kendilerine Slav Makedon adı veren eski askerler var ise, bunların hiç başvurmamaları daha iyiydi. Yunan Komünist Partisi bu etnik kritere çok da sert olmayan bir tepki gösterdi ama sesini pek de fazla yükseltmek istemiyordu çünkü geniş Elen toplumu nezdinde hain, gayri-milliyetçi ve sadakatsiz diye damgalanmaktan çekiniyordu. Birçok Yunanlının bakış açısına göre Yunan milleti arasında 'aile içinde' cereyan edenler, bir

yandan hatırlanması inanılmaz acılar veren hadiselerdi, çünkü bu tür içe dönük şiddet olayları kaçınılmaz olarak olayların doğal akışını bozuyordu; ama aynı zamanda bunlar zaman içinde affedilebilir ve üstesinden gelinebilir türden olaylardı, çünkü içeride yaşanan her türlü sıkıntı ve kederin dağıtılması ve yumuşatılmasında 'aile'nin gücü hiçbir zaman yok olmayacaktı.

Gerçekten dikkate değer olan şey ise, Anadolu'dan gelen göçmenlerin, her ne kadar dilleriyle, adetleriyle, yemekleriyle, görünüşleriyle başta yerlilere çok tuhaf görünmüş olsalar dahi, sırf bu amaç için zaman içinde Yunan 'ailesinin' fertleri olarak kabul görmeleridir. Bir başka deyişle, onlar artık çelişkilerin mutlaka içeride çözüldüğü, acıların, kederlerin unutulması gerektiği bir havuzun, bir evrenin parçası olmuşlardı. İnsanlar zamanla Lozan sonrası devletin ideolojik mesajını bünyeleri içine aldılar, içselleştirdiler; bu mesaj şuydu: '... size garip görünseler de yeni gelen Anadolu Hıristiyanlarını Yunanlı kardeşleriniz, yurttaşlarınız olarak, size 'yakın' görünseler de Müslüman komşularınızın ayrılışının kaçınılmazlığını kabul etmek zorundasınız'.

Grebena'mn yaşlıları deyince, Müslüman komşularını çok az da olsa hatırlayan doksanlıkların anılarıyla, nüfus mübadelesi algısı yaşam deneyiminden ziyade devlet ideolojisine dayanan az daha genç olanların anıları arasında şaşırtıcı bir fark vardır. Biri erkek, diğeri kadın, iki kardeşin şu anı parçacıklarına bakın örneğin. Önce Kuzey Yunanistan'da, Grebena'da 1910 civarında doğmuş bir hanım olan Eleftheria P.'yi dinleyelim:

> Müslümanların şehrimizden ayrıldığı 1924 yılından öncesi hâlâ aklımda. Onlar da Yunanca konuşurlar, bizimle aynı işleri yaparlardı; küçük esnaf, tüccardılar, bazıları da koyun, keçi sahibiydi. Gittikleri günü hatırlıyorum. Kimi eğildi toprağı öptü, kimi yanına taslar dolusu toprak aldı. İyi insanlardı. Erkekleri bizim cenazelerimize katılırdı. Bayramlarda yortularda birbirimize yiyecekler götürürdük. Domuz olmadığı sürece bizim bütün yiyeceklerimizi kabul ederlerdi. Düzgün insanlardı, bizden ayrılırken ağladılar...

İkincisi Athanasios P., Elefteria P.'nin kardeşi. 1915 civarında doğmuş:

> Burada bizimle birlikte yaşamaya gelen göçmenler başta gözümüze çok tuhaf göründü. Ya Türkçe ya da Yunancanın bizim anlayamadığımız bir lehçesini konuşuyorlardı. Yedikleri, giydikleri, davranışları farklıydı. Yayla çobanıydılar; buzağıları vardı, yoğurt yapıyorlardı. Sebze bahçeleri yarattılar; domates, biber, her türlü sebze ekiyorlardı. Bize yeni yemekler öğrettiler. Ama sonuç olarak bizim gibi Yunanlıydılar. Onlara yardım etmek boynumuzun borcuydu, birbirimizi kabullendik. Bir iki kuşak sonra yerlilerle göçmenler arasında evlilikler başladı. Ama buradan ayrılan Müslümanlara gelince, o da başka hikâye. Türktü onlar. Mecburen gideceklerdi.

Modern Yunan tarihini bilen birçok kişiye, Lozan Antlaşması'nın etkilediği yörelerde ağın iki parçası olarak 'yerli" ve 'göçmen' nüfusun kendi sorunlarını yönetip çözümleyebildikleri bir toplum yaratmış oldukları gerçeğinin ısrarla altını çizmek tuhaf gelebilir. Bu argüman çelişkili görünebilir çünkü 'yerlilere karşı göçmenler' iddiasının aslında Yunanistan'ın iç ideolojik mücadelesini tetiklediği, göçmen meselesinin, eskiden bir dereceye kadar ideolojik mutabakat içinde yaşayan toplumda birliğin bozulmasına yol açtığı çok yazılmıştır, doğrudur.

Bütün bunlar doğrudur da, esas mesele bu değildir. Nüfus mübadelesinden yaklaşık on yıl sonra Yunan siyasetinde adeta ilan edilmemiş bir iç savaş halinin yaşamakta, Venizelos yanlısı liberal cumhuriyetçilerle monarşinin geri döneceği günü hasretle bekleyen sağ kanat siyasetçileri arasındaki kapışmanın giderek kızışmakta olduğu tabii ki doğrudur. Göçmenlerin neredeyse tamamının Venizelos yanlısı olmaları karşı tarafta buruk bir kızgınlık yaratıyordu. Monarşi yanlıları Venizelos yanlılarını, yeni gelen bu zavallıların korumasız hallerinden ahlaksızca yararlanmakla, seçim bölgelerinin sınırlarını değiştirmekle ve tüm ulusun çıkarlarını temsil etmemekle suçluyorlardı. Bazı monarşi taraftarlarında bu tepki, göçmenlere ve onlara ait her şeye, kendileri-

ne tuhaf gelen giyimlerinden konuşma tarzlarına kadar her şeye, genel bir nefret duyma olarak tezahür ediyordu.

Bu suçlamalara Venizelos yanlıları daha çirkin bir iddia ile karşılık verirler: liberallere oy veren yeni gelenler, farklı görünüşlerine rağmen, en azından seslerini duyurmaya hakları olan gerçek Yunanlılardır; oysa monarşi yanlıları, nüfus mübadelesinin homojenleştirici etkisine rağmen halen seçmen kitlesi içinde yer alan Yahudiler, Arnavutlar ve Bulgarlar gibi Yunan olmayan küçük azınlıkların oylarına güvenmekle çok büyük bir hıyanet içine girmişlerdir. Bu kötü niyetli argüman vasıtasıyla, Yahudilerin, Müslümanların ve diğer azınlık mensubu seçmenlerin 1915 ve 1920 seçimlerinde, Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında daha fazla çatışma çıkmasını önlemek amacıyla kralcılardan yana oy kullandıkları hatırlatılıyor ve iddiaya biraz hakikat payı eklenmeye çalışılıyordu.

Yunan ulus-devletinin, dünyanın her tarafındaki ulus devletler gibi ırk özellikleri konusunda giderek kendine has bir nitelik kazandığı bir dönemde Venizelosçu suçlamalar daha etkili oluyordu. Liberaller 1930'da, Selanik'teki Yahudi seçmenlerin milli politikadaki etkilerini en aza indirmek amacıyla ayrı bir seçmen kütüğüne yazılmaları gerektiği konusundaki ısrarlarında başarılı oldular. İddialarını, ulusu ilgilendiren konularda 'bir yabancının söz hakkı' olmasının kabul edilemezliği argümanına dayandırıyorlardı.

Bu arada kralcılar, bazı göçmenlerin adeta bir özel ordu ya da parayla tutulmuş şakşakçılar gibi davrandıkları, 1933 ve 1935 Venizelosçu darbelerinden sonra bile Anadolu Hıristiyanlarının ulusun geleceğine dair söz söyleme hakları olmayan yabancılar oldukları yönündeki iddialarını aslında pek fazla sürdüremediler. Zaman içinde kralcılar, göçmenleri seçim listelerine dahil etmeye, şikâyetlerini dinlemeye, en azından çaba gösterdiklerine dair işaretler vermeye başladılar. 1936'dan sonra kralcı general Ioannis Metaksas iktidara gelip diktatörlük idaresi kurunca, göçmenler arasında tuhaf bir biçimde popüler oldu – bunun nedeni biraz da, tüm vatandaşlarının bilinçlerini aynı potada eritmek isteyen yarı-faşist rejimin, bu çabasıyla Elenizm ülkü-

sünü kabule hazır herkes arasında bir çeşit eşitlik imasında bulunmasıydı.

Aradaki çok büyük farklara rağmen Yunanistan'da yapılmak istenenin, her bir vatandaşın bilincine yeniden şekil verilme çabasının bir çeşit eşitleştirici etki yaratması bakımından Türkiye'nin Kemalist projesiyle de bir paralellik kurulabilir. Modernleşme yolundaki otoriter bir toplumda milli ülküye bağlı *yaşamayı isteyen* ve bu yolda gerekli değişimlere uymaya hazır olan her sadık vatandaş, devletten kendisini himaye etmesini bekleyebilir.

General Metaksas için Kuzey Yunanistan'daki Türkçe konuşan göçmenler, Slav etkisine karşı takdir uyandıran bir siper vazifesi görüyorlardı. Nesnel olarak değerlendirildiğinde yeni gelenlerin ' ne' oldukları değildi önemli olan, ne olmak istedikleriydi: Yunanlı, sadece ve sadece Yunanlı. Aynı şekilde Kemalist devletin gözünde Girit adasından gelip sadece Yunanca konuşanlar, kendileri Türk sayılmayı *istedikleri ya da* en azından başka bir kimliğin mümkün olmadığına ikna edilmeye açık vatandaşlar oldukları sürece, Türkçeden başka bir dil konuşmayan gayrı-Müslimlere kıyasla daha yararlı vatandaş sayılmalıydılar. Milli ülküye bağlılığı taahhüt ettikleri ve bunun için mücadele etmeye hazır olduklarını belli ettikleri sürece Anadolu'da daha derin köklere sahip diğer yurttaşların züppeliğine ve düşmanca yaklaşımlarına karşı korunacakları konusunda emin olmalıydılar. Yunanistan'daki ise, Metaksas rejiminin ' bir üçüncü Yunan medeniyeti' yaratma umutlarını paylaştıkları sürece tüm vatandaşlar eşit sayılacaktı.

Nüfus mübadelesinin Yunanistan açısından belki de en önemli sonucu, yeni gelenler arasında azımsanmayacak bir azınlığın, özellikle şehir varoşlarında yaşayanlar ile az sayıda da olsa işçi sınıfı mensubunun, kaderlerini Yunanistan Komünist Partisi KKE ile birleştirmeleriydi. Bu kesimler arasında sola kayma, özellikle 1930'dan sonra, şehirli göçmenlerin Venizelos'a güvenlerini yitirip Anadolu'da kaybettiklerine karşılık doğru dürüst bir tazminat alabilme umutlarını çöpe attıkları zaman iyice güçlendi. 1935 yılına kadar KKE'nin hitap ettiği kitle sınırlıydı çünkü bu partinin, Slavların egemenliğindeki 'büyük Make-

donya'ya destek vermesi Yunanistan çıkarlarına açıkça aykırıydı. Ancak parti daha sonra bu politikayı terk ettiğinde, komünist harekete destek arttı. Metaksas diktatörlüğü KKE'yi yer altına itti; KKE de, ülkenin Mihver Devletleri tarafından işgali sırasında illegal direnişin örgütlenmesini kolaylaştıracak hayatta kalabilme becerilerini geliştirdi.

Eğer Yunan komünistleri katı ve dayanıklı idiyse, bunun biraz da nedeni, önderlerinin büyük bölümünün Türkiye'de evlerini, mallarını kaybetmiş, Pire ve Selanik göçmen mahallelerinin öğütücü yoksulluğunda yeni yaşamlar kurmaya çalışmış insanlar olmalarındandır. 1946-1949 iç savaşının iki önderi, parti lideri Nikos Zahariades ve askeri lider Markos Vafiades göçmen kökenliydi. 'General Markos' hatıratında, Anadolu'da geçen çocukluk ve ilk gençlik yıllarının çarpıcı bir betimlemesini yapar ve Lozan zamanında Türk komşusunun kızıyla evlenip Türkiye'de kalmayı düşündüğünü ifşa eder. Yunanlı komünistlerin Anadolu ile bağları böyle güçlü olunca, belki de Yunan sağına göre, her şeyden önce Yunanistan'a hiç gelmemeleri gereken ve sonunda da tüm göçmenleri yoldan çıkaran komünistleri, Türkiye'den gelenlerin 'yabancı' etkisinde kalmış olmaktan dolayı suçlamaları anlaşılabilir bir şeydir.

Ama aslında özellikle 1945 yılından bu yana, böylesine kaba bir mantık yürütmekten genelde kaçınılmaktadır. Eski ve yeni Yunanlı vatandaşlar arasındaki keskin ayrımın nedeni, İkinci Dünya Savaşı'na ve Mihver Devletlerin Yunanistan'ı işgaline kolayca yüklenmemelidir. 'Göçmen', 'yerli' herkesin içinde yer alarak düşmana karşı omuz omuza savaştığı Yunan ordusunun Arnavutluk taarruzu, Lozan sonrası Yunanistan'ının kendi vatandaşları arasındaki bağların güçlenmesi yolunda önemli bir aşamadır. Bugün bile Pontuslu Rumlar, bu cephede verdikleri fedakârca mücadele sayesinde tam-kan Yunanlı olarak saygı görme hakkını kazandıklarını ısrarla söylerler. Zaten, Yunanistan'a gelir gelmez tüm Anadolu göçmenleri sola kaymadılar; bazıları da aksi istikamete savruldu. Karmaşık etnik ve ideolojik yapısıyla adeta bir yamalı bohça görünümündeki Kuzey Yunanistan'da yaşayan birçok Türkçe konuşan Karadenizli göçmen, komünistlerin yönet-

tiği direniş hareketine karşı Alman işgalcilerle işbirliği yapan sıkı antikomünist siyasi sağı 'milliyetçi' ya da 'vatansever' olarak görerek bu hareket içinde yer aldılar. Almanlar komünistlerle mücadele etmek için silahlı milislere para desteği sağlayınca, savaşma tarzları 1922 öncesi Karadeniz'deki gayri nizami Hıristiyan silahlı çetelerin muharebe geleneklerine hayli uygun düşen Türkçe konuşan göçmenler arasında birçok gönüllü buldular. Yani, göçmenlerin Yunanistan'ın iç politika dengelerindeki etkisi hiç de önemsenmeyecek gibi değildi; zaten sonunda göçmenlerin Yunanlı olarak statülerini ya da Yunanistan'ın iç işlerine katılma haklarını sorgulayacak ciddi bir tepki artık kalmamıştı.

Sonuç olarak nüfus mübadelesi üzerine yapılacak etraflı bir analiz, liberal ve modern bakış açısına tuhaf gelebilecek bir gerçekle ister istemez boğuşmak zorunda kalacaktır: kendi kötü şartları içinde nüfus mübadelesi 'işe yaramıştır' – şöyle ki, birçok zorluk aşıldıktan sonra mübadele, Yunanistan'da birbirinin yaşama hakkına saygılı vatandaşların oluşturduğu iyi kötü homojen bir ulus-devletin meydana çıkmasına yardım etmiştir. Ayrıca, Ege'nin iki yakasını ele alan Lozan projesinin hesabı –yani, ortak bir dinin ortak bir milli şuura yol açabileceği fikri– doğrulanmış görünüyor. Modern Yunan ulus-devletinin ve modern Türk ulus-devletinin şekillenmesi, aralarında evliliğe olanak sağlayan, dil, yerel köken gibi diğer farklılık kaynaklarının doğurduğu sıkıntılara çözüm getiren ortak bir dinin varlığı sayesinde çok kolaylaşmıştır.

Bu kitapta da gösterildiği gibi, Yunanistan'ın ve Türkiye'nin birçok yerinde nüfus mübadelesinin, insan hayatını ve öz benliğini nasıl acılarla yoğurup un ufak ettiğine dair açık kanıtlar vardır. Türkiye'nin Yunanistan doğumlu vatandaşları arasında da, "Küçük Asya'yı" vatan bilen Yunanistan vatandaşları arasında da, bugün kendilerinden sımsıkı sarılmaları beklenen milli kimlikleri ile ailelerinin yaşanmış hikâyelerini bir arada tutma mücadelesinin henüz sonlanmadığını saptamak kolayca mümkündür. Eski yerleşimlere, eski medeniyetlere ev sahipliği yapmış bu coğrafyada, çoğu kez insanların şu anda yaşadıkları yer ile kendilerini derinden bağlı hissettikleri yer arasında bir

uyuşmazlık söz konusudur ve bu uyumsuzluk fiziksel çevreye yansımaktadır. İbadet yerleri, anıtlar ya ters yerde kalmış ya da yanlış amaçlar için kullanılıyor gibidir. Bolonya ya da Salamanca gibi geçmişle bugünün uyum içinde iç içe geçtiği şehirlerin aksine Ege peyzajı uyumsuz, mutsuz aykırılıklarla doludur; insanların asırlarca yaşadıkları, dua ettikleri ve ticaret yaptıkları yerler bir Amerikan otobanındaki yol şeritleri kadar ruhsuz ve kötü tasarımlıdır. Elbette ki bu biraz da kötü yönetilmiş, çürümüş ekonomik ilerleme modellerinin sonucudur; ancak sosyal ve etnik yeniden biçimlendirme sürecinin suni uygulamalarının mirası da bu sonuç üzerinde etkili olmuştur.

Ama Lozan Antlaşması'nda yazılı amaçların zaferlerle süslü başarısını *öven* bir argümanı desteklecek çok sayıda kanıt da mevcuttur. İnsanların bilinçlerini yeniden yapılandırma uygulaması olarak, gerek nüfus mübadelesinin gerekse Türkiye ve Yunanistan'da bunu izleyen uluslaşma sürecinin başta belirlenen amaca ulaştığına dair birçok gösterge vardır. Eğer amaç belirli bir coğrafyanın servet birikiminin ve nüfus çeşitliğinin mantıklı, düzgün bir şekilde taksimi idiyse, bu çok büyük ölçüde başarılmıştır. Batı Avrupa'nın herhangi bir büyük ülkesiyle karşılaştırıldığında Yunanistan ve Türkiye bugün hayli homojen ülkelerdir. Yunanistan vatandaşlarının büyük çoğunluğu Yunanca konuşur, en azından nominal olarak Ortodoks Hıristiyanlığa bağlıdırlar ve kendilerini Yunanlı olarak tanımlarlar. Türkiye vatandaşlarının büyük çoğunluğu Türkçe konuşur, Sünni İslâm'a bağlıdırlar ve kendilerini Türk olarak tanımlarlar. İç münakaşaları ne kadar yoğun olursa olsun her iki ülkenin insanları kendi milletlerinin nizamını ve müstesna oluşunu güçlü bir duygu olarak içlerinde taşırlar. Türkiye vatandaşlarının büyük çoğunluğu birbirlerini aynı ulusal topluluğun parçası görürler ve kendi ulusları ile diğer uluslararasına derin bir ayrım koyarlar. Yunanistan için de aynı şey geçerlidir.

Modern ulus-devletin klasik tanımlarından birini kullanmak gerekirse, bu iki ülke eğer 'hayali cemaatler' ise, çok güçlü bir biçimde tahayyül edilmiş oldukları ortadadır. Örneğin Yunanistan'ı ele alırsak, en kuzeydoğudaki Dedeağaç'tan, Mora yarımadasının en güney-

batı köşesine kadar popüler kültürden konuşulan dile bir birlik söz konusudur. Buralarda aynı futbol terimleriyle kavga eden, aynı müziği dinleyen, aynı dili konuşan insanlar görürsünüz. Aksanları farklı olabilir, ama kullandıkları kelimeler, kurdukları cümlelerin gramer yapısı, her şeyden önce de konuşma konuları genelde aynıdır. Türkiye'nin *büyük bölümünde* benzer bir durum vardır. Kendi içinde inanılmaz farklılıklar gösteren bir coğrafyaya, farklı ekonomik gelişme düzeylerine, farklı insan yapısına ve fiziksel çevreye sahip bu ülkede, sonuç olarak bir dil, duygu ve gündelik kültür birliğinden söz etmek mümkündür.

Yine de gerek Yunanistan'ı gerekse Türkiye'yi 'başarıyla' homojenleştirilmiş birer ülke olarak tanımlamak tartışmalı ve riskli olur. Her iki ülke için de böyle bir iddiada bulunurken temkinli olmak gerekir. Türkiye için şu önemli saptamaya gerek var. 70 milyonluk nüfus içinde kendi kimliğinin çoğunluğun kimliği olan Türk kimliği içinde eritilmesine direnen küçümsenmeyecek bir grup vardır ki bu da Kürt azınlıktır ve sayıları 10 milyonu bulmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti dahilinde Türk-Kürt ilişkilerinin tarihi kanlı ve trajik bir tarihtir ve bu trajedi, Lozan rejiminin ve bu rejimin dinsel yetki kullanma biçimlerini laik ve milli olanlarla değiştirme niyetinin doğrudan sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kürt aşiret liderleri Osmanlı-Türk otoritesini, lideri hem halife hem padişah olan Müslüman dünyanın parçası olduğu sürece kabul etmişlerdir; ama Anadolu'nun yeni önderleri kendilerini laik ve etnik temelde Türk olarak tanımladıkları zaman mutabakat geri çekilmiştir. Bunun sonucunda 1925 baharında güneydoğuda Kürt isyanı patlak vermiştir. Bu olay isyancıların önderlerinin idamı, çok sayıda Kürdün de sürgün edilmesiyle sonuçlanmıştır. Seksen yıldır Kürtler, uzun yıllar varlıklarını reddeden Türkiye Cumhuriyeti tarafından hâlâ tam olarak bünyeye dahil edilememişlerdir. 1990'larda güneydoğuda Marksist Kürt gruplarıyla hükümet kuvvetleri arasında on binlerce yaşama mal olan çatışmalar yaşanmıştır.

Ama dehşet verici de olsa Türkiye'nin sınırlarında yaşanan bu gerginlik, Anadolu'nun geri kalan kısmında genel kabul gören bir

Türklük duygusunun güçlenmesini önlememiş, hatta bazı yönlerden hızlandırmıştır. Bunun kısmi nedeni Kürtlerin meydan okumasına karşı yetkililerin Türklük duygusunu aşılamak için kullandıkları yöntemlerin otoriter, hatta zaman zaman sert olmasındandır. Ama en azından bugün artık böyle yöntemlere başvurmak çoğu kez gerekli de değildir. Türkiye'nin büyük bölümünde ve Türklerin büyük çoğunluğu arasında milli ülkü yürekten kabul görmektedir ve bu ülküyü sorgulayanların hakkından sert tedbirlerle gelinmesi gerektiğine inanılmaktadır. İç dünyalarında olup bitenler her ne olursa olsun, Ege'nin öbür yakasındaki yerler ve hayatlar ile ilgili ne tür duygular beslerlerse beslesinler, Yunanistan'dan gelen Türk vatandaşları bu milli ülküden pek ayrılmazlar. Ayvalık'ın ve Tuzla'nın ihtiyarları Girit'te ya da Yunanistan Makedonya'sındaki vatan toprakları için ne kadar özlem duyarlarsa duysunlar, Türk bayrağı altında geçirilmiş bir ömür onları, en az yerli hemşehrileri kadar, belki de daha fazla, Atatürk'ün hatırasına bağlı vatandaşlar haline getirmiştir.

Bunu söylemek nüfus mübadelesini haklı göstermek ya da medenileşme iddiasında olan bir toplumda, devletin bir ailenin kapısını çalıp sadece ve sadece 'yanlış' dine mensup olduğu gerekçesiyle bir başka ülkeye gönderileceğini söylemesinin etik açıdan hoşgörülebilir bir davranış olduğunu kabul etmek değildir asla. Ancak modern Türkiye ve Yunanistan tarihinin acı gerçeği şudur ki, bu muazzam ve acımasız toplum ve etnik mühendislik projesi, onu uygulayan –ve besbelli ki uygulamak için danışıklı dövüşlere giren– devletler açısından her yönden başarılı addedilmektedir.

Lozan 'başarısı'nın, kitle eğitimi ve siyasi propaganda yoluyla 20. yüzyıl devletlerinin kimlikle ilgili her türlü mesajı acımasız ve güya alternatifsiz yöntemlerle modern-öncesi köylü toplumlara dayatmalarından ibaret olduğunu iddia etmek de mümkündür. 'Gerçekte' ne olurlarsa olsunlar, Kapadokya'nın veya Pontus'un Yunanistan'a göç eden Hıristiyan köylüleri, başka hiçbir seçimleri olmadığı için zaman içinde standart Yunanlılık modeline uyum sağladılar. Yunanistan bu toplulukların sadakatlerine karşılık imdatlarına koşmaya hazır oldu-

ğunu beyan etmiştir; başka hiçbir devlet otoritesi buna benzer bir talepte ve teklifte bulunmamıştır. Bu durumda Yunan idealine bağlılık hayatta kalabilmek için tek geçerli strateji olmak zorundadır. Bu insanların bilinçlerini farklı biçimlerde yoğurmak da mümkündü. Ne var ki bu seçeneğin bazı sınırları vardır. Devlet ideolojisi insanların kendileri hakkındaki fikirlerini birçok farklı yoldan yeniden biçimlendirebilir ama bunu yapabilme yeteneği sınırsız değildir. Eğer biçim verilecek insanlar o can alıcı dinsel bölünmenin iki ayrı tarafında durmuyorlarsa, yeniden biçimlendirme işi çok daha kolay olacaktır.

Türk tarafında, Lozan Antlaşması'nın 'başarısını' ve insanların kaderini tayin etmede kriter olarak din faktörünün seçilmesinin (her iki devlet açısından) yararını saptamak için konuya özel bir dikkat ve tedbirle yaklaşmak gerekir. Yüzeysel bakıldığında Kemalist devrimin ilan edilen amaçlarından biri 'din ile mücadele' ve din seçkinlerinin dini kendine yontan, gerici ve bilgisizliğe prim veren tutumlarına son vermekti. Eğer Atatürk gerçekten bu çizgiyi bir Bolşevik merhametsizliğiyle sürdürseydi, diğer bir deyişle, eğer hassaten yeni bir toplum yaratma niyetiyle daha önce şekillenmiş her türlü yapıyı yok farz eden yeni bir anlam, gerçeklik ve sadakat kavramına odaklansaydı, o zaman bu büyük deneyim başlamadan insanların hangi dini inançlara sahip oldukları pek de fark etmeyecekti. Tıpkı Leninistlerin 'yeni bir insan', bir *homo sovieticus* yaratmak istemelerinde olduğu gibi, daha önce Hıristiyan, Yahudi, Zerdüşt, ateist ya da başka bir din yanlısı olan insanlar arasında teorik olarak yeni bir Türklük bilinci şekillenmiş olabilirdi.

Pratikte Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu o kadar da radikal olmadı. Atatürk, daha önce var olan bir topluluğu alıp ya da daha önce var olan topluluğun, yani Osmanlı Müslümanlarının en azından bir kısmını alıp onlara, kendilerini yeni bir kimlik çerçevesinde düşünmelerinin yolunu gösterdi; bundan böyle Türktüler ya da Müslüman Türktüler. Topluluğun kendini tanımlama biçimine yeni bir yön getiriliyordu ama bu topluluğun sınırları değişmiyordu. Başka bir deyişle, bir Müslüman topluma artık Müslüman olmanın paylaştıkları tek ve en

önemli şey olmadığı söyleniyordu. Ancak, bu yeni doktrini ne kadar yürekten kabul etmiş de olsalar, bu insanlar Müslüman bir toplum olma niteliğini tamamen kaybetmediler ve bunu itiraf edenlerle aralarındaki dayanışma bağını, bilinç altı da olsa, hep hissettiler. İşte tam da bu gerçek, Türk milliyetçi projesine daha fazla başarı şansı sağlamıştır.

Lozan Antlaşması'ndan ve mübadeleden hemen sonra Anadolu'yu kavuran toplumsal gerilimleri hatırlamaya değer. Anadolu Türklerinin Balkanlar'dan gelen bu Yunanca, Arnavutça, Slavca ya da başka bir dili konuşan Müslümanları cumhuriyet vatandaşları olarak kabullenmeleri kolay olmamıştır; üstelik, böylesine dindar bir toplumun çok sayıda gayri-müslimi aynı haklara ve görevlere sahip vatandaşlar olarak kabullenmek daha da zordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin yapı taşlarını ezici Müslüman çoğunluk meydana getirdiğine göre, (ne kadar din-dışı, hatta dine karşı bir proje olursa olsun), bu ulus-kurma çabası dine karşı olanları değil, dinsel sadakat gösterenleri içselleştirecekti. Müslümanları (ya da gelişmiş bir inanç sistemiyle birbirlerine sıkı sıkıya bağlı herhangi bir başka topluluğu) birleştiren o güçlü cemaat duygusunu hesaba katmak önemliydi. Ayrıca, laik Türk milliyetçiliğinin içinden geçerek doğduğu çalkantılar hesaba katılırsa, cumhuriyeti kuranlar hem bir Müslüman dayanışmasının olumlu duygularına, hem de Türk Müslümanların 1912-1913 Balkan savaşlarından beri genelde gayrı-Müslimlere, özelde de Hıristiyan azınlıklara karşı besledikleri olumsuz duygulara güvenebilirlerdi. Yeni bir yaşam kurmaları için vatandaşlarını harekete geçiren Kemalist elit için dinler arası eski kıskançlıklar ve kuşkular, Türk milliyetçiliğinin bazı garip teorilerine kıyasla daha umut vaad eden birer retorik araçtılar. Birçok Müslüman Anadolu köylüsünün gurur kaynağını ve öz-değerini Orta Asya'daki göçebelere ya da 4000 yıl önce yaşamış Hititlere dayandırarak ataların buralarda aranmasını söyleyen yeni laik milliyetçi teorilerle epeyce kafası karışmış olmalıdır. Ama sonuç olarak, yalnızca imparatorluğa ihanet etmiş hainler olarak değil, aynı zamanda sade, iyi niyetli Müslümanları sömüren, aldatan tefeciler olarak gösterilen Osmanlı Hıristiyanlarının ekonomik gücünden 'kurtarılıyor' olması, milletin

daha kolay anlayabileceği bir söylemdi. Ekonomik sıkıntılar etnik ve dinsel kuşkularla ustalıkla birleştirilince Türkiye'nin modernleşme devrimine ivme kazandırmak için aranan heyecanın bir miktarı yaratılmış oldu.

Nüfus mübadelesinin güçlendirdiği görece inanç birliğinin, Türkiye'de siyaset alanındaki milliyetçilerin esas gücü eski dinsel elitin elinden çekip almasını kolaylaştırmış olan en az bir başka yol daha vardır. Toplum kendi dinine hiç azaltılamayacak biçimde derinden bağlı kaldığı sürece, rakip inançlar (ya da aynı inanç içinde birbirine rakip yaklaşımlar) arasındaki iç çelişki, dinsel elitin gücünü arttırmasına yardımcı olup laik otoritenin toplum içinde kendisini kabul ettirmesini zorlaştırabilir. 'Gâvurlara karşı mücadelede bana ihtiyacın var' diyebilir her zaman dini liderler. Öfkeli bir laik de, Sünnilerden nefret eden Şiiler, Müslümanlardan tiksinen Hıristiyanlar arasında bir türlü çözümlenemeyen kavga sürüp gittiği sürece mollalar, imamlar hep var olacaktır, diyebilir. Mustafa Kemal'in şekillendirdiği Türkiye, İslâm'ın birbirine rakip versiyonları arasındaki iç mücadeleden bütünüyle azade değildi; ancak yetkililerin, yaygın inanç olarak Sünni İslâm'ı her bedene uygun bir giysi olarak empoze etmelerini, daha sonra da Sünni inancı Türk milliyetçiliğinin akideleriyle nispeten pürüzsüz bir biçimde kaynaştırmalarını mümkün kılacak kadar tek tipti.

Demek ki dinde teklik durumu, kötü bir yoldan da olsa, dini olmayan bir yönetim biçimine geçişi kolaylaştırmaktadır. Ama Türkiye Cumhuriyeti tarihinin de ortaya koyduğu gibi, ezici çoğunluğu tek inanca bağlı bir toplumu tamamen laik bir çizgide yönetmek bütünüyle mümkün değildir. Din bir şekilde aşağıdan yukarı doğru süzülerek yükselir ve devleti 'takdis eder'. Birçok kişinin, ilkokulda ya da daha sonraki eğitimleri sırasında İslâm'ı öğrenme arzuları, devletin dini eğitimin yönetimine el atması zorunluluğunu doğurmaktadır. Birçok kişinin yeni ibadet yerleri talep etmesi, devleti cami yapımının yönetimine el atmaya mecbur bırakmaktadır, vs. 1930'larda Türkiye'yi yöneten titiz laikler için, 2005'lerde ülkelerinin kamusal yaşamına yetmiş yıl öncesine kıyasla birçok yönden dinin çok daha fazla egemen oldu-

ğunu görmek herhalde çok hayal kırıcı olurdu. İslâmcı köklere dayalı bir siyasi parti parlamentoda büyük çoğunluğa sahip olmanın avantajını kullanmaktadır; bu partinin lideri Recep Tayyip Erdoğan da dini bütün Müslümanların haklarını korumak adına ortaya çıkıp halk desteğini sağlamıştır. Eğer Türkiye gerçekten laik olsaydı polis, yargıçlar, diplomatlar gibi hassas devlet işlerinin başında olanlar bugün olduğu gibi hepsi her zaman Müslüman olmayabilirdi. Belki bunu başaramamış olmak, tek dinli bir ülkede, eğer o dine güçlü bir şekilde iman ediliyorsa, laikliğin tümüyle tesisinin pek de mümkün olmadığı gerçeğini yansıtmaktadır. Ama (modern cumhuriyetçi Fransa'da olduğu) gibi eğer din bir şekilde önemini yitirmemişse ya da Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi laikleştiren rejim bunu olağanüstü bir acımasızlıkla gerçekleştirmiyorsa, çok dinli bir ülkede laikliğin tesisi çoğu kez daha da zor olabilir.

Ancak modern Yunanistan gibi dinsel bağlılık duygusunun hâlâ güçlü olmakla birlikte modern inanç sistemleri lehine dinin zemin kaybettiği bir ülkede bir başka hesap devreye girmektedir. Yunanistan olayında, ülkenin yüzde 95 oranında Ortodoks Hıristiyan olmasını garanti eden bir nüfus mübadelesinin en büyük destekçileri laik kesimden ziyade din adamları olmuştur. Eğer genç Venizelos'un kehanetlerine uygun olarak Yunanistan gerçekten, içinde birçok Müslüman unsur barındıran dinsel çeşitliliğe sahip bir ülke haline geldiyse, o zaman Hıristiyan olmanın 'Yunanlılık' için yeterli değilse bile gerekli koşul olduğu konusunda ısrar eden Ortodoks Hıristiyan ruhban sınıfının verdikleri savaşı yitirmiş olduklarını düşünebiliriz. Sonuç olarak, modernleşen bir toplumda gücünü çoktan kaybetmiş olması beklenen ruhban sınıfının, 'sadece bir Ortodoks Hıristiyanın Yunanlılığından söz edilebilir' anlayışında ısrar etmesi kilisenin olmazsa olmaz güç kaynağı olarak bugün bile geçerliliğini sürdürmektedir.

1831 yılında modern Yunan Krallığının kurulmasından başlayarak seçkin din adamları yeni Yunan devletinin zirvesine yakın bir yerde kendilerine yer açmak için hızlı, enerjik ve ustalıklı hareket etmek zorunda kaldılar. Bağımsız Yunanistan'ın kurucuları arasında her

türlü bilimsel rasyonalizmi ve benzer modern düşünceleri bir kenara atarak Ortodoks Patrikhanesi'nin statükosunu koruma uğruna Osmanlı devletiyle girdiği danışıklı dövüş karşısında çileden çıkan bazı güçlü ruhban sınıfı karşıtları vardı. Bir asır sonra Venizelos ve çevresindeki liberaller de din konusunda modernist bir tavır izleyeceklerdi. Yunan Ortodoks ruhban sınıfına mensup en bilinen 'Venizelosçu' din adamı, daha sonra Patrik olan Başpiskopos Meletios Metaksakis idi. Bugün hâlâ mirası Doğu Hıristiyan dünyasının muhafazakârları tarafından şüpheyle karşılanan Metaksakis, radikal bir reformcuydu. Eğer Yunanistan 1912'de Makedonya ve Epir bölgesinin alınmasından sonraki haliyle çok dinli bir ülke olarak kalabilseydi, zaman içinde yönetimi belki de laikleşecekti. Ama büyük ölçüde din temelli olan nüfus mübadelesi sayesinde yüzde 95'i Yunan Ortodoks bir ülkede, en azından devletleşme girişiminde bu başpapazların ikincil partner olarak yerlerini korumaları sağlanmıştır. Bu kesim bir anlamda kendilerine gösterilen teveccühü cevapsız bırakmamışlardır: gerek kamu alanında, gerekse özel alanda Yunan kilisesinin ayinleri, törenleri ve birleştirici etkisi modern Yunan devletinin biçimlenmesinde, saygınlık kazanmasında ve bir arada tutulabilmesinde çok güçlü bir rol oynamıştır. Yunan anayasasının birçok maddesiyle varlığı güvence altına alınan Ortodoksluk, parlamentonun açılışından otellerin temel atılma törenlerine kadar her türlü kamusal töreni onurlandırarak devleti 'kutsamaktadır'. Daha özel bir düzeyde, Paskalya ve Vaftiz Yortusu gibi heyecan verici törenlerin de içinde yer aldığı Ortodoks Kilisesi'nin takvimi, modern Yunan yaşamının dokusunun bir parçası olup tüm vatandaşlar için birer referans noktasıdır. Yunanistan gözlemcisi birçok kişinin de işaret ettiği gibi, toplumsal çelişkilerin yumuşatılmasında bu törenler çok bariz bir rol oynamaktadırlar. Ailelerin ve siyasi fraksiyonların yılın büyük bölümü ya ekonomik ya da ideolojik rekabetle fazlaca meşgul oldukları bir ülkede, topluluk üyelerinin ortak noktalarını dile getiren, hep birlikte dış düşmana karşı durmaları gerektiğini hatırlatan bazı törenler mevcuttur. Hiçbir laik törene katılım, Paskalya şenliklerinde ya da genç yüzücülerin yeni başlayan yılı kutlamak amacıyla gö-

le, nehre ya da denize atılan haçı çıkarmak için nefes kesen bir yarışmaya girdikleri o renkli 'suların kutsanması' ritüelinde görülen toplu katılımlar kadar coşkulu değildir.

Yunanistan'da ve Türkiye'de devlet din eğitimi işiyle yakından ilgilidir ve dolayısıyla baskın olan dinin, devlete sadakati güçlendirecek biçimde hemen tüm öğrenciler tarafından iyice öğrenilmesini ister. Bu durum vatanseverliğe dinsel bir boyut kazandırır; aynı zamanda da dinin kendi başına buyruk bir güç olmasına sınır getirir. Net sonuç benzer de olsa bu iki ülkenin arka planları farklıdır. Türkiye'de siyasi elit en azından denetim altında tutulabilmesi ve diğer şart olan devlete bağlılık ile çatışmaması için dini eğitimin ince ayarının kendi elinde olmasının gerekliliğine inanır. Laik devlete bağlılığın daha fazla garanti altında göründüğü Yunanistan'da ise ruhban sınıfı birbirini izleyen siyasi iktidarlara yine de devleti güçlendirmenin bir yolu olarak dinin desteklenmesi gerektiğine inandırmıştır. Her iki ülkede din eğitimcisi rolünü üstlenmiş olan devletin rolü sağlamdır ve bu mutabakat her iki ülkede hemen herkesin kişisel bazda da olsa en azından aynı inanca sahip olduğu gerçeğiyle açıkça desteklenmektedir.

Ancak Türkiye'yi ve Yunanistan'ı dil, din ve görece milli duygu birliği ile ahenk içinde yaşayan ulusal toplumlar haline dönüştürmüş olan Lozan rejimi ne kadar 'başarılı' olursa olsun, 21. yüzyılda bu başarının istikrarlı olup olmadığının sorgulanmasını gerektirecek birçok sağlam neden mevcuttur. Esasında Lozan pazarlığının özünde istikrarlı olmayan bir şey vardı: birbirleriyle sürekli bir 'ritüel karşıtlık' durumu içinde yaşamayı kabul eden iki ülke yaratan bir düzenleme söz konusuydu ve bu karşıtlığın güçlenmesinde dinin rolü büyüktü. Bunun başıca nedeni 'ritüel karşıtlık' durumunda esas çelişkiye geri dönme tehlikesinin her zaman var olmasıdır ve bu tehlike sürekli ritüelleştirilen 'öteki'nin bir başka dinin mensubu olması durumunda muhtemelen daha da büyüktür.

Ne olursa olsun, Lozan Antlaşması'nda kabul edilen 'ritüel karşıtlık'ın şartları çok iyi tanımlanmalıdır. 1923 sonrası düzeninde Yunanistan ve Türkiye'nin seçkin zümreleri (ya da bu zümrelerin ileri gö-

rüşlü üyeleri) toprakları, kaynakları ve halkları arasına diktikleri 'güzel çit duvarları' sayesinde az çok kendi kendilerine yeten ve tatmin olmuş iyi komşulardan ve partnerlerden oluşan iki topluluk olarak yerleşik düzenlerini kurmayı umuyorlardı. Bu durumu muhafaza edebilmek için her iki ülke yakın tarihlerinin belli bölümlerini baskılamayı ya da göz ardı etmeyi seçtiler. Türkiye Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Balkan gücü olarak tarihinin bu bölümünü kesip atmayı kabul ederken Yunanistan daha önce Anadolu'da yaşayan vatandaşlarının ortak belleğini pek fazla önemsemedi. Bir anlamda her iki ülke de başından beri sadece ve sadece yeni çizilmiş milli sınırlarının ayırdığı topraklar üzerinde yaşamış olduklarını varsayma konusunda anlaşmışlardı. Bu kendi kendine yeterli, iyi tanımlanmış devletlerin her biri aynı zamanda temel kolektif gurur kaynağı olarak birbirlerine karşı kazandıkları zaferin anısını kullandılar. Türkiye Cumhuriyeti'nin önderleri yeni devletlerinin ve dolayısıyla Türkiye'nin modern dünyaya adım atışının, muharebe alanlarında işgalci Yunana karşı güç koşullarda kazanılan zaferle şekillendiğini dünyaya hatırlatmaktan hiç usanmadılar. Modern Yunan devleti için ise kolektif hafızanın en şanlı sayfaları, 1821 de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı baş kaldırış sırasında ve bugünkü Kuzey Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kurtarıldığı 1912-1913 savaşlarında yazılmıştı. Eski zaferlerin kutlanması elbette ki bugünkü husumetlere doğrudan yol açmaz: Amerika'nın İngiliz egemenliğine karşı bağımsızlık savaşını kutlaması onu modern İngiltere'nin düşmanı yapmaz. Ama böyle bir etkisi olabilir.

Eğer 1923 yılında Türk-Yunan anlaşmazlık alanına giren tüm sorunlar çözülmüş olsaydı, hayli mümkündür ki Türkiye ve Yunanistan arasında Lozan şartlarında kabul edilen 'resmi karşıtlık', bütünüyle biçimsel ve törensel bir yapıya indirgenmiş olarak kalabilirdi. Ama işte aslında durum bu değildi; 1950'lerin ortalarında patlak veren Kıbrıs sorununun böylesine trajik boyutlarda yaşanması buna kanıttır. Önemli bir kara parçasının –Kıbrıs'ın– kaderinin Lozan'da çizilmiş olmaması (çünkü o sıralarda ada bir İngiliz sömürgesiydi), 1950'lerin ortasından başlayarak Türk-Yunan anlaşmazlığının birçok cephede

yeniden alevlenmesine yol açmaya yetmişti. Adada Yunanlıların ve aşırı sağcı Kıbrıs Rumlarının birlikte tezgâhladığı darbe neticesinde adanın Türkiye tarafından işgali ve yaşanan kanlı olaylar sayesinde Türkiye ve Yunanistan 1974 yazında bir anda kendilerini savaşın eşiğinde buldular. Bu durum adanın Türk denetimindeki kuzeyi ile Rum yönetimindeki güneyi arasında, 1920'lerin zorunlu nüfus mübadelesinin küçük ölçekte yeniden yaşandığı *de facto* bir nüfus mübadelesine yol açtı. Kıbrıs'taki nüfus mübadelesi ile ondan elli yıl önce yaşanan büyük çaplı mübadele arasındaki en belirgin fark belki de ikincisinin, her iki tarafça yasal olarak kabul edilmiş olmasıdır; oysa Kıbrıs Rumlarının adanın kuzeyinin üçte birinden çıkartılmaları, bugün halen gerek yasal gerekse diplomatik açıdan açık bir yara olarak durmaktadır. Kıbrıs sorunu çözümsüz olarak ortada durduğu sürece, silahlı çatışmanın her an gündemde olduğu yüksek gerilimli bir dönemin ardından 1999 yılında her iki devletin ilişkileri düzeltmek için giriştikleri yoğun çabaya rağmen, geniş boyutlu Türk-Yunan karşıtlığı kolay denetim altına alınamayan bir çılgınlık halinde sürecektir. Altı yıldan beri iki ülke arasındaki siyasi atmosfer epeyce düzelmiştir; ancak ne Kıbrıs sorununda ne de başka önemli çatışma konusunda gerçek bir uzlaşma sağlanamamıştır.

Devletler arası çatışmadan kaçınmanın mümkün olduğunu varsayarsak, 20. yüzyıl milliyetçiliğinin birbirini tanıyan ve bazı bakımlardan güçlendiren Türkiye ve Yunanistan ulus-devletlerini şekillendirmedeki 'başarısının' devam etmemesi için başka nedenler sayılabilir mi? Esasına bakılırsa çok neden sayılabilir. Çok basit bir neden, içinde bulunduğumuz kolay seyahat ve kitle iletişim çağında milliyetçi (ya da dinsel-milliyetçi) ideolojinin kullandığı yarım yamalak gerçeklerin ve aşırı basitleştirmelerin artık giderek daha zor kabul edilebilir olmasıdır. Örneğin, bugün Türk-Yunan sınırının, hatta Hıristiyan-Müslüman ayrım çizgisinin her iki yanında yaşayan geniş ailelerin, milliyetçi damara aykırı duran ve her milleti kendi içinde sımsıkı yapıştırılmış kutular içinde gören milliyetçi doktrine göre varlıkları asla haklı görülemeyecek olan eski bağları yeniden kurmaları artık

çok daha kolaydır.

Hem Yunan hem de Türk ideolojisi için eşit derecede yıkıcı olan 'yeniden keşfedilen' bağlar konusunda son zamanlarda çok çarpıcı bir örnekten söz edilebilir. Bu örnek, dağlardaki savaş sırasında keşmekeş içinde birbirlerinden trajik bir biçimde koparılan, daha sonra da nüfus mübadelesi öncesi köylerinden atılarak on gün boyunca zorla yürütülen Karadenizli dağılmış ailelerin arasındaki kan bağıdır. Atina siyasetinin önemli bir lobisini teşkil eden Pontuslu Rum topluluk, bu bastırılmış kan bağları yüzünden Türkiye'ye yaklaşımında epey çelişkili davranmaktadır. Bu lobi, bir yandan Atina'daki politikacıları Türk yetkililerle görüşürken en sert tutumlara zorlayıp, 1921'de Karadeniz Rumlarına karşı milli mücadeleci kuvvetlerin 'jenosit' uyguladıklarını Türk politikacıların kabul ettiklerini söylemek gibi gerçek dışı savlar ileri sürmektedirler. Ama öte yandan da, birçok Pontus Rumu Türkiye'nin güzellikleri, kültürü ve insanlarının sıcaklığı karşısında adeta büyülenmişlerdir çünkü her üçüyle de aralarında bir bağ olduğunu hissetmektedirler ve bu bağı öyle basitçe devlet ideolojisi uğruna feda etmek istememektedirler.

Dolayısıyla Lozan ideolojisi diğer her yönüyle 'başarılı' da sayılsa, birbirleriyle bir şekilde akraba olan Karadenizli Rumlar ile Karadenizli Türkler arasında hissedilen yakınlığın etkisini azaltamayacaktır. Sadece aradaki sağlam çitlerin 'ayırdığı' herhangi bir Türk-Rum yerleşim yerinde bu Karadenizlilik bağları istikrarsızlık kaynağı sayılabilecek bazı alışılmadık ilişkilere yol açabilir. Esasına bakılırsa Karadeniz Rumları, nüfus mübadelesinin ve hâlâ devam eden sonuçlarının mantığını sorgulayan her iki taraftaki az sayıdaki topluluklardandır. Onların bakış açısına göre Pontus dili konuşan Müslümanlara, dinlerine bakılmaksızın en azından Yunanistan'da yeniden yerleşim hakkı tanınmalıdır. Aslında, bu dili konuşanların ne kadar sıkı milliyetçi olduğu hatırlanırsa, kaç kişi çıkıp da bunu isteyecektir, bu pek de belli olmaz. Ama talepleri için bastırırken Yunanistan'ın Pontuslu lobicileri gerçek karşıtlığın nerede yattığı konusunda çok doğru önsezilere sahiptirler: gerçek karşıtlık kendileri ile, Ortodoks olmaksızın Yu-

nanlı olunabileceğini iddia eden herhangi birisi ya da herhangi bir şey karşısında otoritelerinin sarsılacağını düşünen Rum Ortodoks ruhban sınıfı arasındadır.

Ama bir bakıma, bu gürültücü Karadenizli lobicilerin nüfus mübadelesine tavır koymaları aslında daha geniş bir olayın detayı ya da sadece bir ârâzıdır. Yunanistan'ın ve Türkiye'nin birbirlerinden gayet düzgün ayrılmış çizgilerle yalıtılmış bir yaşam sürmeleri artık mümkün değildir çünkü 21. yüzyılda artık ne biri ne de öteki, dünyanın geri kalan kısmından soyutlanmış bir halde yaşayamaz. Her iki taraf da basit bir milliyetçi ideolojinin topraklarında kök salması için ne kadar çalışmış da olsalar bugün her iki ülke de çok kültürlü Avrupa'nın ve globalleşmiş bir ekonominin en katı baskısıyla karşı karşıyadır. Bu faktörler hem sıradan insanın gündelik yaşamını, hem de yeni jeopolitik düzende kendilerine bir yer arayan Türk ve Yunan hükümetlerinin politik seçeneklerini dönüşüme uğratmaktadır.

Tüm bu bölgenin dikkatlice 'temizlenmiş' yerlerinde çok kültürlülüğün etkileri acı bir şekilde ortadadır. Drama ve Grebena gibi son seksen yılda sabırla yeniden kurulan ve gururlu, vatansever Yunanlıların yaşadığı bölgelerde şimdilerde emekçilerin yarısının çalışmak için Almanya'ya gittikleri, Arnavut ve Ukraynalı işçilerin hızla restore ettiği birçok binanın Kuzey Avrupalılar için tatil beldelerine dönüştürülmekte olduğu görülmektedir. Ya da, 1970'lerin başlarında 'nüfus mübadelesi' çalışmalarının öncüsü Renee Hirschon'un kentsel sosyal antropoloji üzerine klasikleşmiş eserini yazdığı Pire limanının bir bölümü olan Kokkinia banliyösünü ele alalım. Anadolu'dan gelenleri yerleştirmek üzere kurulmasının üzerinden yarım yüzyıl geçmiş olmasına rağmen o yıllarda bu banliyö hâlâ 'Küçük Asya' kökenini yoğun olarak yaşıyordu. Kız alıp verme adetleriyle, ayinleriyle, incelikli aile yükümlülükleri anlayışıyla bu topluluk Anadolu mirasının birçok öğesini koruyordu. Görece yoksulluklarına rağmen Kokkinia halkı kendilerini, şehre son zamanlarda göç eden anakaralı köylü Yunanlılardan ayıran çok gelişmiş bir şehir kültürünün mirasçıları olarak görüyorlardı. Bu karşılaştırmada, taraflardan ne biri ne de öteki gayrı-Elen olarak algı-

lanmamasına rağmen Kokkinia halkı kendilerini diğer göçmen olmayan komşularına kıyasla daha iyi Yunanlı addediyorlardı. Otuz yıl sonra bu mahalle hâlâ 'göçmen' geçmişinden izler taşımaktadır. Bu özellikler aslında garip bir karışımdır; bir yandan bunlar sıkı komünist seçmenlerdir, diğer yandan bu mahallede kiliseye gitme oranı görece yüksektir. Ama Kokkinia'da ana meydanlardan birindeki nefis duvar resimleriyle süslü kocaman Ortodoks Kilisesi'nin bugünkü cemaati arasında esas endişe Yunanlılığın farklı tonları değil, Yunanlı bile olmaya çalışmayan yeni dalga göçmenlerin bölgeye son zamanlarda akın etmiş olmasıdır: Bunlar Ortadoğu'dan ve Hint alt kıtasından, Arnavutluk'tan ve diğer eski-komünist ülkelerden göç etmiş olan insanlardır. 'Şimdi bir kez daha azınlık olacağız' diye sürekli şikâyet eden bu mahallelilerin ortak belleği onlara, azınlık olarak yaşamanın sürekli yok olma riskiyle karşı karşıya olmak olduğunu söylemektedir.

Son on beş yıldır, komünizmin yıkılışı ve kuzey sınırlarında devlet denetiminin neredeyse tümüyle kalktığı yıllardan bu yana ihtimamla tek tipleştirilmiş olan Yunanistan, bugün yaklaşık yüzde 20'sinin Yunan kökenli olmayanlardan oluşan çok çeşitli bir iş gücüyle karşı karşıyadır. Bunların içinde en büyük kategoriyi Arnavutlar oluştururken, Bulgarların, Polonyalıların, Filipinlilerin, Nijeryalıların, Hintlilerin ve Çinlilerin de sayıları az değildir. Bu sürecin etkisi tam olarak ileride hissedilecektir. Çoğu göçmen, Yunan siyasi yapılanması içine entegre olmadıklarından oy hakkına sahip değildirler; bu yüzden de Yunanistan'ın seçmen vatandaş kitlesi henüz aynılığını korumaktadır. Ancak bu göçmen işçiler seçmenlik statüsünü kazandıklarında ve çocukları Yunan eğitim sisteminden geçtiklerinde 'Yunanistan Yunanlı Ortodokslarındır' Lozan ilkesinin 21. yüzyılda hiç de korunabilir bir ilke olmadığı açıkça ortaya çıkacaktır.

Türkiye bu acıtıcı gerçeğin farkındalığının az çok erken bir evresindedir. 19. ve 20. yüzyıldaki 'modernizasyon, daha önceki çokmilliyetli toplumu tek-dilli, tek-kültürlü, tek-dinli olmaya zorlarken, 21. yüzyılda işler farklı yürüyecektir. Eğer Türkiye Avrupa Birliği'ne girmeye hak kazanma talebini sürdürecek ise tüm vatandaşlarına tek

ve dar tanımlı bir Türklük modeli empoze edemeyecektir. Bu modeli her zaman milletçe var olmanın tek umudu sayan bir toplum ve politik sınıf için bu durum korkutucu bir gelecek demektir. AB üyeliği Lozan sonrası yapılanma için çok spesifik sorunlar da yaratacaktır. Türkiye Yunanistan dahil hiçbir AB ülkesi vatandaşının kendi topraklarında yerleşmesine, buralardan toprak satın almasına engel çıkaramayacaktır. Bu noktada, Lozan Antlaşması'nın Rum Ortodoksların İstanbul ve iki ada dışında yaşayamayacaklarına dair şartı savunulamaz hale gelecek ve nüfus mübadelesi teoride kısmen tersine döndürülmüş olabilecektir.

Ama Türkiye için cevap verilmesi en güç soru, Türk topraklarında tek bir dil ve tek bir millete izin veren, aksi bir durumun devlet tarafından sertçe cezalandırıldığı çok benimsenmiş ilke dahil nüfus mübadelesinin *siyasi mirasının* sorgulanıp sorgulamayacağıdır. Bu ilkenin korunması, Avrupa Birliği normlarıyla uyum göstermemektedir ama bunun siyasi bilincinde olan Türklerin sayısı pek fazla değildir. 2005 yılında Türkiye'nin, Avrupa'nın en prestijli kulübüne girme arzusuyla Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu ilkelerine bağlılığı arasındaki gerilim aşikârdı ve nasıl çözümleneceği henüz belli değildi. Avrupa'nın yoğun hatırlatmalarından sonra Türkiye parlamentosu Kürtçe dahil her dilde yayına izin veren bir yasa geçirdi. Benzer bir baskı sayesinde, mecliste Kürtçe konuştuğu için on yıl hapse mahkûm edilen tanınmış Kürt politikacı Leyla Zana hapisten çıktı. Brüksel'deki bürokratlar ayrıca Türkiye'nin, Ortodoks Patriği ve onun küçük cemaatiyle ilgili tutumunu dikkatle izlediler. (Aynı zamanda Avrupalı bürokratlar ile yargıçlar, Batı Trakya'daki Müslüman azınlığa bir AB üyesine yakışır şekilde asgari nezaketle yaklaşması konusunda Yunanistan'a gerekli uyarıları bugüne kadar yaptılar.)

Türkiye'nin küçük liberal entelektüel kesimi arasında Brüksel'den yapılan baskılar, ne olursa olsun ülkeyi istenilen bir yöne doğru yönlendiren olumlu etkiler olarak yorumlanmaktadır. Ancak Türkiye'nin gerek sivil gerekse askeri milliyetçi kesimleri için Brüksel'e verilen her taviz, cumhuriyetin kurucu yasası olan Lozan'dan bir parça

koparıp almak anlamını taşımaktadır. Ve tüm hayatları boyunca milli varlıklarının birlik ve düzenliğe bağlı olduğu kendilerine öğretilmiş olan birçok sıradan Türkiye vatandaşı arasında, Avrupalı örgütler tarafından Lozan-sonrası cumhuriyetçi düzenin taşlarını yerinden oynatarak yerine birden fazla dilin, kültürün ve dinin aynı siyasi çatı altında var olabileceği eski anlayışa dönülmesinin önerilmesi şaşkınlık ve kızgınlık yaratmaktadır. Bunun inanılması güç yanı, daha önceleri dünyanın bu bölgesindeki geleneksel düzen çok kültürlü iken modern çağla birlikte dinsel ve etnik bilince gaddarca uygulanmaya başlanan tek tip düzenin giderek hakim olduğudur.

Velhasıl, Ege'nin iki yakasındaki halkların milliyetçi derslerini az çok özümsedikleri bir anda –ki bu süreç birkaç kuşak boyu sürmüş ve bir miktar zorla öğretim yanında zorla unutturma da buna dahil olmuştur– bugün birdenbire, Avrupa normlarının koruyucusu olarak Milletler Cemiyeti'nin yerini alan uluslararası kurumlar kimlik ve toprakla ilgili tamamen farklı fikirleri dikte etmektedir.

Bu tehlikeli bir durumdur. Arnold Toynbee ikna edici argümanında, milliyetçilik ve devletçilik gibi aniden ortaya çıkan Batılı kavramların, bu tür fikirlere tamamen yabancı Osmanlı dünyasına dalga dalga sefalet, kan ve göç getirdiğini savunur. Bu fikirlerin ilgili ülkeler tarafından 'başarıyla' hazmedilmesi son seksen yılın büyük bölümünü almıştır. Küreselleşme ve liberal kapitalizm ilerledikçe, Türkiye, Yunanistan ve bunun gibi kısmen modern, kısmen geleneksel ülkelere kültür ve vatandaşlık konularında yepyeni ilkeler sunulmaktadır. Bugün önümüzdeki mesele, bu yeni kimlik ve aidiyet anlayışlarının daha önceki gibi kanlı bir bedelle ödetilmemesi için gayret edilmesinin gerekliliğidir.

Bölümler Üzerine Notlar

BİRİNCİ BÖLÜM

Ayvalık'ı önce 2003 Mayıs ayında, daha sonra da 2003 Aralık ayında ziyaret ettim. Özellikle ikinci ziyaretimde Giritli Ali Onay, Midillili Ferhat Eriş ve yerel politikacı Müjdat Soylu gibi önde gelen yerel şahsiyetlerle derinlemesine görüşmeler yapma imkânı buldum. Kasabanın mimari mirası ile ilgili ayrıntılar konusunda Dimitris Psarros'un "Kidonies-Ayvali" adlı yazısından çok yararlandım (Yunanistan Ticaret Teknik Odası dergisi *Tekhnika Khronika,* Mart-Nisan 1977 sayısı). Kasabanın Yunanlı tarihiyle ilgili Georgios Sakkaris'in *Istoria ton Kydonion* adlı kitabından da çok yararlandım (ilk basımı Atina 1920; Ioannis Karamblias'ın kasabada Yunan mevcudiyetinin yok oluşu ile ilgili ekiyle birlikte yeniden basılmıştır). *Exodos I,* Ayvalık ve çevresinden kaçan Rumlarla ilgili çarpıcı ve birbiriyle tutarlı bir dizi anıyı içermektedir (özellikle bkz. s.94-104).

Bölgeye Mayıs ayında yaptığım ziyaret sırasında, 1912'lerde doğmuş, babasının bir Türk arkadaşından aldığı uyarı üzerine Ayvalık'ı apar topar terk edip Midilli'ye gelen ve hayatının büyük bölümünü burada geçirmiş olan bayan Filio Katsarou ile yaptığım uzun ve önemli bir konuşmayı muhabbetle hatırlıyorum. Agape Molyviati'nin gerçek kaçış öyküsü –ki oğlu Petros, Yunanistan Dışişleri Bakanlığı yapmıştır– ağabeyi yazar İlias Venezis tarafından *Mik-*

rasia, Chaire adlı kitapta anlatılmıştır (Atina, Vivliopoleion tis Estias, 1974; s.50-67).

Şu anda Cunda/Moshonisi'de yaşayan Giritlilerle, özellikle de kadınlarla geniş bir alan çalışması yapan sosyal antropolog Sophia Koufopoulos'un yardım ve tavsiyelerine teşekkür borçluyum. Koufopoulos, Renee Hirschon'un editörlüğünü üstlendiği kitaba "Türkiye'de Giritli Müslümanlar" adlı bölümle yaptığı katkıda (s.209-219), "oturmak mirodyası" gibi, aslında uzun süre ıslak kalan çamaşırda kalan kokuya gönderme yapan ve sözcük anlamı "oturma kokusu" anlamına gelen bu sözlerde olduğu gibi Türkçe-Rumca ifadelerin alt-metin anlamlarıyla ilgili önemli bir konuyu ele almaktadır. Ayvalık'ta yaptığı incelemelerden önemli sonuçlar çıkaran bir başka araştırmacı da, Londra'da Türk ve Yunan müzisyenlerden oluşan Troa Nova grubunun lideri müzikolog Chris Williams'dır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün İzmir yangını ile ilgili duyguları Andrew Mango'nun biyografisinde, 346'ncı sayfada yer almaktadır.

Robert Pashley'nin Girit hatıraları, ilk kez 1837'de, *Travels in Crete* adlı kitabında yayımlanmıştı. Bu hatıralara, Johan de Baker'ın *Across Crete* adlı antolojisinde gönderme yapılmaktadır (Londra, World Discovery Guide Books, 2001). 19. yüzyıl Girit'inde dinler arası evlilikler konusunda en yetkin isim, Girit Üniversitesi'nden Profesör Theocharis Detorakis'tir. Detorakis'in *History of Crete* kitabı bu adla İngilizceye çevrilmiş ve İngiltere'de basılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

Bu bölümdeki malzemenin bir kısmı 2003 sonlarında Yunanistan Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde, Aleksander S. Onasis Vakfı'ndan aldığım bir burs sayesinde arşiv müdürü bayan Fotini Thomai ve meslektaşı Yannis Bengos'un takdire şayan yardımları sayesinde yapabilme şansına eriştiğim araştırma sayesinde toplandı. Lozan Konferansı'na giderken yapılan yazışmalara dairçok ilginç belgeler 1922 yılına ait 173 no.lu dosyada bulunmaktadır. Bu belgelerin hayati önemi haiz olanlarından bazıları Nansen'in İstanbul'dan Londra'da bulunan Venizelos'a yazdığı 10 Ekim tarihli mektubu, Venizelos'un Lord Curzon'a yazdığı ve Mudanya Ateşkes şartlarından sert bir dille şikâyet ettiği 13 Ekim tarihli mektup; Londra'da bulunan Venizelos'un 17 Ekim'de Yunan hükümetine yazdığı Müslümanların Yunanistan'dan tek taraflı olarak çıkartılmasını öneren mektubu; 30 Ekim'de Londra'daki Yunan Elçiliği'nden Lord Curzon'a

yazılan ve Lord Curzon'un dikkatini gizli bir Türk-Bulgar anlaşmasına çekmek isteyen mektup; Yunan Dışişleri Bakanı Nikolaos Politis'in Ekim sonlarında Nansen'e yazdığı ve İstanbul'un nüfus mübadelesine dahil edilme önerisine şiddetle karşı çıktığı mektup ve Nansen'den Yunan Dışişleri Bakanlığı'na yazılmış, nüfus mübadelesi konusunda Yunanistan'ın konumunda açıklık talep eden 22 Ekim tarihli mektubu.

Bir diğer olağandışı kaynak, evlilik yoluyla dahil olduğu İngiliz toprak sahibi asilzade ailenin renkli yaşamını yazıp kendi imkânlarıyla yayınlayan bu ailenin son fertlerinden Bayan Barbro Noel-Baker'ın zevkli anıları. 2003 yılında bana sunduğu yardım ve gösterdiği misafirperverlikten ötürü kendisine minnettarım. Bayan Barbro Noel-Baker özellikle, kendi kitabında büyük bölümünü hiç değiştirmeden kullandığı Philip Noel-Baker'ın günlüklerini incelememe izin verdi.

Nansen'in oynadığı rol ve Nansen'in kişiliği için Roland Huntford'un biyografisinin 71. sayfasına bakınız. Norveçli yazar Berit Tolleshaug son zamanlarda yayınlanan çalışmasında memleketlisinin ahlaki açıdan değerlendirmesini ayrıntılı olarak yapıyor: *En Norsk Helt i En Gresk Tragedie?* (Bir Norveçli Kahraman mı, yoksa bir Yunan Tragedyası mı?)

New York Kent Üniversitesi'ni mükemmel bir Bizans ve Modern Yunanistan tarihi merkezi haline dönüştüren Profesör Harry Psomides, Yunanistan'ı etkilediği kadarıyla Lozan Konferansı'nın öncesi ve sonrasında uluslararası diplomasi üzerine çalışmaları olan bu konuda tanınmış bir isimdir. Birçok yararlı makalesinden biri de "Mudanya Mütarekesi ve Doğu Trakya" adlı makalesidir (*Journal of Modern Hellenism,* Kış 2000-2001; s.1-67). Doğu Trakya'dan sivil halkın kaçışı Ernest Hemingway tarafından *Toronto Daily Star*'ın 22 Ekim 1922 tarihli nüshasında çok çarpıcı bir habercilikle anlatılmıştı. Bölgeden bu ve benzeri haberler *By-Line* da bulunabilir (der. William White, Londra, 1967).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Samsun'a 2003 Temmuz'unda, Drama'ya önce 2004 Ağustos'unda, sonra bir kez daha 2004 Ekim'inde gittim. Adını andığım kişiler dışında birçok sıradan Dramalının da yardımını ve misafirperverliğini gördüm. Bunların içinde özellikle bir genç gazeteci, Isaac Karipides'i ve geniş ailesini belirtmem lazım. Her Pontuslu ailenin mucizevi bir hayatta kalma hikâyesi olduğu varsayımı, Dra-

ma'nın içinde ve dışında birçok kişiyle yaptığım sohbetlere ve 2005 yılında Grebena bölgesinde yürüttüğüm alan çalışmasına dayalıdır. Herhalde Karadenizli Rum aileleri hakkında en çok bilinen hayatta kalma hikâyesi Thea Halo'nun *Not Even My Name* adlı kitabında anlattığı hikâyedir (New York, Picador, 2000). Bayan Halo'nun ailesinin trajik sonuçlarına katlandığı Yunanlıların Anadolu seferini "kendilerine ait olanı geri alma" olarak değerlendirmesine katılmayanlar dahil geniş kitlelerce okunması gereken güçlü ve dokunaklı bir anlatımı var bu kitabın.

20. yüzyılın başında Samsun ve civarında yaşanan düzensiz savaşı ve her iki tarafın birbirine karşı kullandıkları insanlık dışı yöntemleri ele alan tarafsız bir değerlendirme, Yunanistan'a yollanmalarından önce ve sonra Karadeniz bölgesinin Türkçe konuşan Hıristiyanlarını, olağanüstü büyüleyici kitabında anlatan siyaset bilimcisi Nikos Marantzidis'in değerlendirmesidir. Kitabın adı hem Türkçe, hem Yunanca olarak yazılmıştır ve *Yaşasın Milllet, Zito to Ethnos*'dur (İraklion, Panepistemiakos Ekdosis Kritis, 2001). Yazar, sayfa 39-83'te sözü geçen Hıristiyanların yerinden edilmelerinden hemen öncesini ele almaktadır.

Drama bölgesinde yaptığım seyahatler sırasında öğretmen Vassilis Hadzitheodorides'in çalışmaları içinde en etkili olanı, 2001 yılında Drama'da basılan, *I Drama tou 20 ou Aiona, Anadromi sto Choro, sto Chrono kai stous Anthropous* (20. Yüzyılda Drama: Mekâna, Zamana ve İnsanlara Geriye Dönerek Bakış) adlı eserdir. Kardeşi Theophylaktos'un *To Perasma* adlı Atina, 1997 basımlı bir kitabı var. Karadeniz'den çıkıp çok meşakkatli bir yolculuk sonrası Hadzitheodorides'lerin ve başka yirmi dört ailenin yerleştikleri Drama'nın kuzeyindeki köylerine adanmış 300 sayfa dolusu sevgi emeği bir kitap.

Bir başka araştırmacı öğretmen Savvas Papadopoulos'un, ecdadının geldiği Karakurt kasabasının etnografik yapısı ve folkloru ile ilgili en az üç ciltlik ayrıntılı çalışması var. Bu eserler (Selanik, Maiandros, 1982 ve 1984) gömü törenlerinden evlilik törenlerine, halk söylencelerine, şifalı otlara ve toplum yaşamının daha birçok yönüne ilişkin çeşitli konuları, inanılmaz bir ortak bellek anlatım yeteneğiyle okurlara sunmakta. Padopoulos'un, Drama'nın güneyinde Karakurt'luların kurduğu köyü anlatan *Mavrovatos* adlı daha kısa bir kitabı da var.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kapadokya Hıristiyanlarının mübadeleye beklenmedik şekilde dahil edilmelerinin sonuçlarını ve Anadolu'nun bu garip güzellikteki coğrafyasında Ortodoks Hıristiyan yaşamını, en zengin yerleşim yerlerinden biri olan eski Sinasos, yeni Mustafapaşa'da açıkça görmek mümkün. 2004 Ekim'inde, Lozan Mübadilleri Vakfı, Spiros Isopoulos'un başkanı olduğu Yunanistan'daki "Sinasoslular Derneği" ve belediye başkam Mustafa Özer'in de işbirliğiyle bu kasabada müthiş yararlı ve bilgilendirici bir toplantı yaptı.

Atina Ulusal Araştırma Enstitüsü'nden (*Ethniki İdryma Erevnon*) Dr. Evangelia Balta'nın bu konudaki yazıları, mübadeleden önce ve sonra Kapadokya Hıristiyanlarını araştıran herkes için zorunlu okuma niteliğindedir. Ayrıca, bu kasabanın insanlarının acılarla dolu ayrılışlarından kısa bir süre sonra Atina'da yayınladıkları *Sinasos I* adlı kitap da bu konunun olmazsa olmazları arasındadır.

Patrik'in makamını korumasıyla sonuçlanan Lozan'daki pazarlıkların ince ayrıntıları için bu konudaki sayılı otoritelerden biri olan Profesör Harry Psomiades'in kitabına bakmak gerekir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Ortodoks Kilisesi'nin geleceğine dair resmi görüşe, hem resmi Türk diplomasi telgrafları kayıtlarında (*Lozan Telgrafları*) hem de Rıza Nur'un hatıralarında rastlamak mümkündür.

Londra Heythrop Koleji'nden Dr. Anthony O'Mahoney de, Papa Eftim ve "Türk Ortodoks Kilisesi" ve laik Türkiye'de din ve devlet ilişkisi üzerine birçok makale yazmış ve çeşitli konferanslarda sunum yapmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Anthony Bryer ve diğerlerinin (Aldershot, İngiltere 2002) *The Post Byzantine Monuments of the Pontus* kitabı binalar kadar insanlar ve kültürler hakkında da önemli bir bilgi kaynağıdır. Anthony Bryer'ın kendisi ve Pontusla ilgili tüm çalışmaları hakkında da aynı şeyi söyleyebiliriz.

Modern Türkçe ismiyle Trabzon'da 2003 Temmuz'unda bir hafta kaldım. Ayrıca Hıristiyan ve gizli Hıristiyan yaşamın izlerinin de sürülebileceği Trabzon hinterlandında, Gümüşhane'de, İmera'da ve Kurum'da (Kromni) dolaştım. Bu bölgedeki Rum Hıristiyan topluluklarının ekonomik canlılığına, kültürel zenginliğine ve eğitimdeki başarılarına ait bilgiler için Peder Aleksander Fostiropoulos ve geniş ailesinin derin ve duygusallıktan uzak anlatımlarına çok şey

borçluyum. Aslında Peder Aleksander'a bundan daha fazlasını da borçluyum. Işıl ışıl gözleriyle neşeli, nüktedan konuşkan amcası doksan iki yaşındaki George Siamanidis hem çok değerli bilgiler verdi hem de bana harika bir arkadaş oldu.

Kalamarya'daki *İstoriko Archeio Prosfygikou Ellinismou*'da çalışan Maria Koukou'ya da dört sözlü tarih tanıklığının, George Chrysopoulos, Anna Chrisopoulou, Yannis Yakoustides ve Spiros Yakoustides'in tanıklıklarının çevirisi için gerçekten çok müteşekkirim.

Topluluklarının Karadeniz'deki varlığının son dönemi dahil Karadeniz Rumlarının kültürel ve siyasi tarihinin Yunan bakış açısından güçlü bir anlatımı için Christos Samouilidis'in, *Istoria tou Pontiakou Ellinismou* (Atina, Livanis 2002) adlı sevgiyle yazılmış geniş kapsamlı ciltlerine bakılabilir. Bir zamanlar gizli Hıristiyanlığın merkezi durumunda olan Kromni vadisi için önemli bir referans kitabı, adı kısaca *Kromni* olan George Fortinidis'in çalışmasıdır (Kalamarya Kromniotlar Cemiyeti tarafından [*Adelfotis Kromnaion Kalamarias*] 1994'te yayınlandı).

Agathangelos Fostiropoulos'un *I Imera tou Pontou* (yeniden basım Olympos, 2002) adlı kitabı kadar Panayiotis Tanimanidis'in *I Imera*'sı ve Dimitris Fillizis'in *Oi Teleftaies Meres tis Trapezoundas* (Trabzon'un Son Günleri) adlı kitapları da çok değerli emek ürünleridir (her iki kitap da Selanik, Kyriakidis Kardeşler tarafından yayınlandı).

Merimna Pontion Kyrion adlı ortak çalışmada, Trabzonlu hanımlar ayrılışlarından öncesini ve sonrasını anlatıyorlar (Selanik, Kyriakidis Kardeşler). Bu kitap için Pontusla ilgili saygın bilgi pınarı Bayan Anna Theofylaktou'ya müteşekkirim.

Karadeniz Rumları, özellikle de kendi köklerinin bulunduğu gizli Hıristiyanlar hakkında çok verimli ve ateşli eserler veren bir yazar da George Andreadis'tir. Bazı kitapları kurgusal olmayan eserlerdir; bazıları da gerçek hikâyelere dayalı romanlardır. Eserleri arasında Karadeniz'deki karışıklıklar sırasında Yunanistan ile Türkiye arasında ayrılıp sonra yeniden bir araya gelen kardeşlerin hikâyesinin anlatıldığı *Tamama* (Selanik, Gordios) ve İngilizceye *The Crypto-Christians* adıyla çevrilmiş olan *Oi Klostoi (Selanik, Kyriakidis Kardeşler, 1995)* vardır. *Tamama* adlı kitabı, Yeşim Ustaoğlu'nun *Güneşe Yolculuk* filminin esin kaynağını oluşturmuştur.

Gizli Hıristiyanlar üzerine en kapsamlı kitap, Profesör Kostas Fotiadis tarafından yazılmış ve Almanca olarak yayınlanmıştır.

ALTINCI BÖLÜM

Dr. Aleksis Aleksandris *Archeion Pontou*'da (1982) yayınlanan bir makalesinde, nüfus mübadelesi tarihinde çok trajik bir hikâyenin en kapsamlı anlatımına yer vermektedir: Karadeniz limanlarından hasta mültecileri taşıyan gemilerin 1923 başlarında İstanbul limanlarına varışı ve o sırada orada bulunan Müttefik işgal kuvvetlerinin yayılan salgın hastalıkla baş edememesini anlatan hikâyedir bu. Yunanistan'da ortaya çıkan insani krizle baş etmeye çalışan Amerikan ve diğer hayırsever teşkilatların çalışmaları için özellikle Ohio State University'den Dr. Dimitra Yiannouli'nin eserlerinden yararlandım. Anna Karabetsou ve Saroula Skyfti'nin anıları Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nin arşivlerinden alınmıştır ve *Exodus I*'de yer almaktadır.

Louis Cassimatis'in *American Influence in Greece, 1917-1929* (Kent, Ohio ve Londra, Kent State University Press, 1988) adlı eseri, Yunanistan'da girişilen insani yardım ve göçmen yerleştirme misyonunun diplomatik arka planını anlatan çok önemli bir çalışmadır. Kitabın, bir tarafta Amerikan hükümetiyle diğer tarafta İngiltere'nin hükümranlığındaki Milletler Cemiyeti arasındaki gerilimlere ışık tutan 6-8'inci bölümleri özellikle çok yararlıdır.

İngiliz yardım teşkilatı *Save the Children* (daha önceki adı 'Save the Children Fonu'), bir zaman Yunanlı mültecilere gönüllü yardım götüren başlıca örgüt niteliğindeydi. STC'nin Londra merkezinden Miss Pippa Ranger, teşkilatın 1923-1924 Yunanistan çalışmalarının arşiv kayıtlarını bana açmakla çok yardımsever davrandı. Bu kayıtlar arasında, bu alandaki başlıca yardım örgütleri arasında dolaşımı sağlanan Yunanistan'a getirilmiş evsiz insanlar hakkında 'durum raporları' yer alıyordu. Dosyalarda ayrıca, SCF alan çalışanlarının Londra'daki merkeze çektikleri ve Yunanistan limanlarının yeni gelenlerle iyice dolup taştığını, üç kış geçtiği halde kötü hava koşullarının iç bölgelere göçmen transferini olanaksız kıldığını umutsuzluk içinde haykıran telgrafları vardır.

Türk-Yunan savaşı mağdurlarına ulaştırılan uluslararası yardımları ele alan bir başka yararlı kaynak, Robert Daniel'in *American Philanthropy in the Near East, 1920-1960* (Ohio University Press, 1970) adlı eseridir. Ayrıca, Esther Pohl Lovejoy'un American Women's Hospitals'daki çalışmasını anlattığı *Certain Samaritans* (New York, MacMillan, 1933) adlı zevkli, açık yürekli, insancıl ve kırılgan anlatımlı kitabından çok fazla yararlandım.

YEDİNCİ BÖLÜM

Henry Morgenthau *I Was Sent to Athens* adlı kitabının Altıncı Bölümü'nde Selanik'e gelişini ve daha sonra Yunanistan'da prokonsül ve arabulucu olarak yaptığı çalışmaları anlatır. Bu kitabın geri kalan kısmı, nüfus mübadelesinin dayanağını oluşturan ve göçmen yerleşim fonlarının alınmasında Yunanistan Müslümanlarının ülkeden çıkarılmasını neredeyse bir ön şart olarak öne süren gerek uluslararası gerekse iç politikaların oldukça rahat okunan, ama aym zamanda da ufuk açıcı bir anlatımını sunan canlı, öz güven dozu yüksek anılardan oluşmaktadır.

Müslüman mübadiller gemiyle uzaklaşırken Hıristiyan göçmenlerin ayak bastığı Selanik şehrini hayal etmek isteyen herkes için, Mark Mazower'in 2004 yılında çıkan ve Selanik tarihini anlatan parlak çalışması *City of Ghosts* adlı kitabını okumak artık farz olmuştur. Müslümanların şehirden çıkarılışları ile gelen Hıristiyanların şehre intibak etmeleri sırasıyla 17. (s.332-335) ve 18. (s.356-370) bölümlerin odak noktasını oluştursa da, Osmanlı Müslümanlarının bıraktıkları, Anadolu Hıristiyanlarının kendilerinin kıldığı Selanik şehrini anlamak için kitabın tümü çok değerli bir kaynaktır. Selanik'te Müslüman yaşamının başlıca kaynaklarından biri Reşat Tesal'ın *Selanik'ten İstanbul'a* adlı anılarının toplandığı kitaptır (İstanbul, 1998).

Gerek bu bölümde gerekse bir sonraki bölümde ele aldığım 'sıradan' Müslüman mübadillerin anılarıyla ilgili kaynakları, dolaylı ya da dolaysız olarak mübadelenin yorulmaz belge toplayıcısı dürüst ve çalışkan gazeteci İskender Özsoy'a borçluyum. İskender Özsoy beni iki Yunanistan doğumlu şahane hanımefendi, Vedia Elgün ve Raziye Oğuş ile tanıştırdı ve 2004 Haziran ayında bu hanımefendilerin İstanbul'daki evlerine gittim. Yine İskender Özsoy'un yardımıyla gelen Hıristiyanlarla ayrılan Müslümanların tuhaf birlikteliklerini bana nakleden Ramazan Ezer'i ve Silivri'ye yerleşip hâlâ Kuzey Yunanistan'daki köyünü ara sıra rüyasında gören konuşma canlısı İsa Erol ile tanıştım.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Giritli Fatma Gültekin ve Hüseyin Çetin ile 2004 Haziran'ında memleketleri Darıca'da İskender Özsoy'un yardımıyla röportaj yaptım. Anadolu'da ve Güney Balkanlar'da Bektaşilik ve gündelik dinsel törenlerde Hıristiyan-Müslüman sinkretizmi konularında bilgi sahibi olmak için başlangıç kitabı olarak

hâlâ F. W. Hasluck'ın 1929 tarihli *Christianity and Islam under the Sultans* adlı eserini aşan bir çalışma yok (yeniden basım iki cilt olarak, İstanbul, İsis Yayınları, 2000). İskender Özsoy'un vasıtasıyla bulduğum kişilerin sözünü ettikleri günümüz Kuzey Yunanistan Bektaşi tekkeleri için, Cilt II, s.424-6'ya bakınız.

Marmara Üniversitesi'nden Profesör Ayhan Aktar bu bölümü okudu ve (mutat inkârcılar hakkında) çok yararlı bazı düzeltmeler yaptı.

DOKUZUNCU BÖLÜM

1930 Türk-Yunan anlaşmasının maddeleri ve Eleftherios Venizelos'a İstanbul ve Ankara'da gösterilen olağanüstü misafirperverlik, Aleksandris'in *The Greek Minority in Istanbul* adlı kitabında, özellikle 6. bölümde çok çarpıcı bir biçimde anlatılıyor. Aleksandris ayrıca, Türk-Yunan ilişkilerindeki 1930 anlaşmasına yol açan inişli çıkışlı hadiseleri ve bu anlaşmaya Yunanistan'da gösterilen tepkiyi de aktarıyor.

Göçmen İskân Komisyonu'nun çalışmaları için en temek kaynak, GİK'in Milletler Cemiyeti'ne üç ayda bir sunduğu ve Cemiyet'in resmi gazetesinde yayımlanan raporlar. GİK çalışmalarının daha detaylı ve daha açık sözlü anlatımını, teşkilatın dört kişilik icra heyetinin 1923-1930 yılları arasında yaptığı 400 den fazla düzenli toplantıda tutulan tutanaklarda bulmak mümkün. Milletler Cemiyeti kütüphanecisi Bayan Bernhardine Pejovic'e, bu kaynaklara ulaşmamda (dosya no. 130) bana gösterdiği yardımdan dolayı çok teşekkür ederim.

Dr. Elizabeth Kontogeorgi'nin Oxford doktora tezi, Göçmen İskân Komisyonu'nun tarım alanında gerçekleştirdikleri üzerine. Vardığı sonuçlar Renee Hirschon'un editörlüğündeki *Ege'yi Geçerken* adlı kitaba katkıda yer alıyor.

Batı Trakya'da siyaset ve özellikle cemiyetler arasında varolan psikoloji için *Psychologia*'da (2004) yer alan "Ekpaidevondas to Anoikeio Allo" adlı bir makalenin sahibi Dr. Thalia Dragona'ya ve George Mason Üniversitesi'nde bu konuda harika bir doktora tezi yazan Dimo Yagcioglou'na çok şey borçluyum.

Bu duyarlı konu ile ilgili diğer bilgi veren kişilerin adı bende saklıdır.

ONUNCU BÖLÜM

Normal şartlarda birbirleriyle kolay anlaşamayacak Yunan toplumu içindeki bireylerin Ortodoks Hıristiyan inanç ve ritüelleriyle nasıl birbirine kenetlendiğini anlamak için Dr. Juliet du Boulay'in *Portrait of a Greek Mountain Village* (yeniden basım Limnos, Eğriboz, Denise Harvey, 1994) adlı klasiğine çok şey borçluyum.

Ve son olarak ilerisi için çok şey vaad eden genç siyaset bilimcisi Panos Papoulis'le birlikte Grebena bölgesine yaptığımız gezi ve bu gezi sırasında görüştüğümüz iyiliksever yerel tarihçi V.K. Anastasiades'ın anlattıkları benim için çok önemli bazı açılımlar sağlamıştır.

Bibliyografya, Kaynaklar ve Metodoloji

Bu kitabın amacı Avrupa tarihinde Türk-Yunan nüfus mübadelesi olarak bilinen bu olağanüstü ve meşum olayın ve mübadelenin her iki ülke üzerindeki etkilerinin doğrudan, dürüst bir anlatımını sunmaktı. Bu olay bir insanlık hikâyesi ve diplomasi tarihinde bir mihenk taşıdır. Anlatımımda yüksek politika ile sıradan insanların yaşam öyküleri arasında ileriye ve geriye doğru gidip gelerek hem 1923 yılında siyasetçilerin karşı karşıya kaldığı seçimleri hem de bu seçimlerin yüz binlerce Müslüman ve Hıristiyan aile üzerindeki etkilerini dile getirmeye çalıştım. Bu kitap üniversite kütüphanelerine değil genel okuyucuya yönelik yazılmıştır – bugünün şehir ve kır manzaralarıyla 1920'lerde bölgeyi şekillendiren değişiklikleri birbirine bağlarken bir hikâye anlatıcısı ve mekân kurucusu olarak magazin muhabirliği tecrübemi kullandım.

Bu bölümün hedeflerinden biri bu alanda bir ömür boyu çalışmalar sürdürmüş ve birçoğu bana çok büyük kişisel bir yakınlık göstermiş uzmanların ve bu çalışmamı şükranla yapıtlarına dayandırdığım bilim insanlarının adlarını anmaktır. Ayrıca, Türkiye limanlarında, Yunanistan dağlarında aileleri korkunç baskılar altında Ege'yi geçerken yaşadıklarını benimle paylaşmaya hazır sabırlı insanlara teşekkür etmektir.

Birçok kitapta Teşekkür ve Bibliyografya bölümleri ayrı kategoriler halinde yer alır. Bunların ilki, genelde yazarın işini kolaylaştıran tüm kişilere şük-

ran duygularının ifadesi, ikincisi ise kullanılan tüm kitapların, akademik bildirilerin ve diğer yazılı kaynakların listesidir. Benim özel durumumda bu iki başlığı birbirinden ayırmak zor; çünkü, çeşitli bakış açılarından 1923 nüfus mübadelesini ve bunun etkilerini çalışan yazarlardan birçoğu bana kişisel olarak da yardımda bulundular. Bu yüzden yazdıklarıyla yaptıkları yardımı, kişisel olarak verdikleri tavsiyelerden ve sundukları teşvikten ayırmak her zaman kolay olmuyor.

En genel yaklaşımla, nüfus mübadelesi iki açıdan incelenmiştir: onu yürürlüğe sokanların bakış açısından – başka bir deyişle bir savaş, yüksek siyaset ve diplomasi hikâyesi olarak; bir de onun sonuçlarına katlananların bakış açısından. 20. yüzyılın son çeyreğinde ikinci bakış açısı lehine birinci bakış açısına tepkiler ortaya çıktı. Bu konuyla ve bölgeyle yeni tanışanlara Avrupa tarihinin bu meşum olayını sunarken ben her iki yaklaşımdan da yararlandım.

Bir Yunanlının bakış açısından Lozan Antlaşması'nın en kapsamlı çalışması 1962'de, erken ölümünden hemen önce bir Yunanlı diplomat tarafından yapılmıştı. Daha sonra vardığı sonuçlar ve 'bürokratik' önyargılı yaklaşımı yüzünden haklı olarak eleştirilere uğramış olsa da Dimitri Pentzopoulos'un *Azınlıkların Balkan Mübadelesi ve Yunanistan Üzerindeki Etkileri* adlı eseri (Paris, Mouton, yeniden basım Londra, Hurst, 2002) nüfus mübadelesi üzerine yapılan tüm çalışmalar için vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır. Bu eser hem Yunanistan, Amerikan, İngiliz ve Milletler Cemiyeti diplomasi arşivlerine, hem de Yunan basınına, meclis tutanaklarına ve mali raporlara dayandırılan oldukça titiz bir incelemedir. Ben, Yunanistan Dışişleri Bakanlığı arşivlerini (*Archeion Ypougeiou Exoterikon*). Atina'daki Benaki müzesi denetimindeki Venizelos arşivini ve Palais des Nations'daki Milletler Cemiyeti arşivini kullanırken Pentzopoulos'un yolunu takip etmeyi başardım.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 'kutsal tarihinin' bir bölümünü oluşturan diplomasi kayıtlarının en önemlilerinden bazılarına ulaşmak zor değil: *Lozan Telgrafları* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), İsmet Paşa liderliğinde Lozan Konferansı'na katılan delegelerle Ankara Büyük Millet Meclisi arasındaki telgraf yazışmalarını içeren kayıtlar birkaç ciltte toplanmış. Bu delegasyonun iki numaralı adamı Rıza Nur'un keskin dilli hatıratı diplomatik kayıtların bir diğer kaynağı: *Hayatım ve Hatıratım* (İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1967).

1922 Kasım ayından 1923 Temmuz ayına kadar süren Lozan müzakerelerinin tüm tutanakları İngilizce olarak *Lausanne Conference on Near Eas-*

tern Affairs (HMSO) adıyla yayınlanmıştı. Londra Kütüphanesi'nden ve British Library'den kolayca ulaşılabilecek bir başka önemli kaynak ise, içinde Fridtjof Nansen'in Mülteciler Yüksek Komiseri iken sürdürdüğü çalışmalarını kapsayan raporların, Yunanistan'da Göçmen İskân Komisyonu'nun kuruluşu ile ilgili tartışmaların ve gündelik faaliyet raporlarının yer aldığı *Official Journal of the League of Nations* içindeki bilgilerdir. Göçmen İskân Komisyonunun çalışmalarının daha ayrıntılı ve daha açık sözlü kayıtlarını, bir Amerikalı, bir İngiliz ve iki ünlü Yunanlıdan oluşan dört kişilik idare heyetinin düzenli toplantı tutanaklarında bulmak mümkündür. Tek kaynak olmasa da özellikle Yunanistan açısından Lozan kararlarının alındığı ortamın geri planını öğrenmek için Michael Llewellyn-Smith'in olmazsa olmaz kitabı *Ionian Vision: Greece in Asia Minor (1919-22)*'a başvurmak gerekmektedir (bu kitabın yeniden basımı Londra, Hurst, 1998). Bu eser, Türk-Yunan savaşının ta kendisiyle bu süreçte Batılı güçlerin değişen rollerini ve Yunanistan iç politikasını derin ayrıntılarıyla birleştirerek nakleden görmüş geçirmiş bir akademisyen-diplomatın etkileyici ve titiz bir çalışmasıdır. Bay Llewellyn-Smith, 20. yüzyılın başlarında 'Yakındoğu' konusuna nasıl giriş yapacağımı araştırırken projemle ilgili bana çok yararlı tavsiyelerde bulundu.

Daha da geriye gidersek, bu dönemi çalışan her araştırmacı Arnold Toynbee'nin dev izlerini takip ederek onun *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations* (Boston, Houghton, Mifflin, 1922) (*Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, çev. K. Mustafa Orağlı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005) adlı cesur ve etkileyici kitabını bilmek zorundadır. Yerinde röportaj ile tarihsel düşüncenin güçlü bir birleşimi olan kitap, biraz da romantik Elenizm düşkünlüğünü ortaya koymak amacıyla yazılmıştı: modern Yunanistan'ın klasik antikite ile (ya da belki klasik antikitenin Batılılaştırılmış bir versiyonuyla) ilişkisi dolayısıyla Yunanlıların siyasi ve askeri kültürünün 'Doğulu' değil, 'Batılı' olması gerektiğini varsayan bir Elenizm düşkünlüğüydü sözü edilen. Kültürel determinizme karşı saldırılarında Toynbee'nin kendisi de bir miktar kültürel determinizme düşmüş olabilir. Ama bunun fazla bir önemi yoktur: Türklerin ve Yunanlıların zulmüne eşit şekilde karşı çıktığı için Toynbee, erken 20. yüzyıl Avrupa tarihini araştırırken esas itibariyle milliyetçi bir ihtirasın pençesine düşen ya da bir milletin sağlam erdemliliğini savunurken diğerinin ıslah olmaz kötülüğünü ispat etmek için çırpınanlar için de cesaret sahibi ve rahatsızlık verebilen bir tarihçi olarak ortaya çıkmaktadır.

Ne yazık ki bu tür ihtiraslar bu dönem üzerine yazan birçok kişinin yaklaşımını şekillendirmiştir ve bunlar, bölgede yaşayan ve özellikle bir tarafın kötülüğünün bıraktığı yara izini sonuç olarak ya kendi ya da aile tarihinde taşıyan insanlar arasında bağışlanabilir türden duygulardır. Bu tür ihtiraslara yabancılar kapılırsa bunu anlamak daha zordur; ama yabancıların büyük bölümünün bir dereceye kadar böyle ihtiraslara yenik düşmüş olduğu da bir gerçektir. Neredeyse tüm tarihçiler bölgedeki bitmez tükenmez çatışmaları bir ya da daha fazla tarafın kötü ve ahlaksız davranışlarına tevil ederek önyargılı davranmışlardır. Bazı özel koşullarda kadınları, çocukları ve diğer korunmaya muhtaç grupları sistematik bir biçimde terörize etmenin, öldürmenin ya da yerlerinden söküp atmanın, en iyi yaklaşımla haklı gösterilebilir, en kötü yaklaşımla anlaşılabilir bir aşırılık olduğunu (en azından bunları hiç dile getirmeyerek dahi olsa) ima etmek hemen herkesin içine düştüğü bir tuzaktır. Bu kurala karşı katı tavrını sürdüren az sayıdaki insandan biri Toynbee'dir. Hem Türkler hem de Yunanlılar tarafından yalancı ilan edilmesi, Toynbee'nin etrafındakileri rahatsız eden gerçekleri dile getirdiğinin *prima facia* kanıtıdır.

Günümüzde açık görüşlülüğün ve cesaretin etkileyici bir örneği Türk iktisatçı ve tarihçi Dr. Onur Yıldırım tarafından, *Diplomats and Refugees: Mapping the Turco-Greek Population Exchange of 1922-1934* (yayınlanmamış doktora tezi; Princeton University, 2002) (O. Yıldırım'ın doktora tezi *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü* adıyla İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından Aralık 2006 tarihinde yayınlanmıştır – ç.n.) adlı çalışmasında gösterilmiştir. Yunan, Türk ve İngiliz belgeleriyle yedi yıllık bir çalışmanın ürünü olan bu eserin en değerli yanlarından biri var olan bibliyografya üzerine getirilen eleştiridir; Dr. Yıldırım 'mevcut bibliyografya' derken, hem Türkiye'de hem de Yunanistan'daki zafer coşkusu diliyle kaleme alınmış resmi anlatımdan, acı da olsa gerekli bir çözüm olarak sunulan ve ulusları birleştirdiği savunulan nüfus mübadelesinin 'kahramanlık' yanını vurgulayan resmi kayıtlardan söz etmektedir. Bu tür anlatımlar ister istemez, Ortodoks Hıristiyanların ve Müslümanların, fikri vatanları olan yeni yurtlarına yerleşirken benzer şekilde yaşadıkları sıkıntıları, yani mübadele sonuçlarının sıradan insanlar üzerindeki etkisini es geçer. Dr. Yıldırım ile ilişkim sadece yazışma düzeyinde olsa da açık görüşlülüğünün bu konuyu çalışan tüm akademisyenlere örnek olması gerektiğini düşünüyorum.

Nüfus mübadelesinin sosyal ve kültürel etkilerini çalışan akademisyen-

ler arasında Oxford, St Peter's College'dan Dr. Renee Hirschon, bu alanın öncüsü ve yönlendiricisi sayılmasının yanı sıra bu kitabın yazılması sırasında bana dostluğunu ve tavsiyelerini cömertçe sundu. Renee Hirschon'un *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus* (Oxford, Clarendon Press, 1989; yeniden basımları New York ve Oxford, Berghahn Books, 1998) adlı kitabı bu alanda yeni ufuklar açan bir çalışma niteliğindedir (söz konusu kitap, *Mübadele Çocukları* adıyla Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından 2000 yılında yayınlanmıştır. ç.n.) 1970'lerde Pire'nin bir mahallesinde yürütülen alan çalışmasının sonuçlarına dayanan bu kitap, Anadolu Rumu kökenli bir topluluğun mübadeleden elli yıl sonra bile dinsel törenleri, aile değerleri ve görece gelişmiş kent kültürü itibariyle Yunan toplumunun geri kalanından nasıl farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

1998 Eylül'ünde Dr. Hirschon, Lozan Nüfus Mübadelesinin sonuçları üzerine, Türk ve Yunanlı akademisyenlerin (bunun yanı sıra edebiyat eleştirmenlerinin ve müzisyenlerin) katıldığı çok önemli bir konferans düzenledi. Oxford, Queen Elizabeth House'daki Mülteci Çalışmaları Programının ev sahipliği yaptığı bu konferansın sonunda Renee Hirschon'un editörlüğünü yaptığı *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey* (Berghahn Books, 2003) adlı kitap ortaya çıktı (bu kitapta İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'ndan *Ege'yi Geçerken: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* adıyla Mart 2005'te yayınlandı – ç.n.). Lozan Mübadele Sözleşmesi'ni kendi bağlamı içinde anlamak üzere yola çıkan herkese bu kitapta yer alan on sekiz makale çok yardımcı olacaktır. Ele alınan konular içinde edebiyat (Dr. Peter Mackridge ve Dr. Herkül Millas tarafından kaleme alınmış mükemmel iki makale vardır), mimari yapılar ve popüler müzikoloji alanlarında görüşler olduğu kadar siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler dallarında da makaleler yer almaktadır. 20. yüzyıl nüfus değişimleri olgusunun kısa ama entelektüel seviyesi yüksek tartışmasını izlemek için bu kitapta yer alan, Yeni Zelanda University of Canterbury'den Dr. Michael Barutciski'nin "Uluslararası Hukuk ve Siyasette Nüfus Mübadeleleri" (s.24-35) adlı makalesi en iyi başvuru kaynağıdır. Özellikle değerli bulduğum diğer katkılar ise Türk-Yunan ilişkilerinde en saygın isimlerden biri olan Baskın Oran'a, bir diğeri de bu kitabın yazıldığı sıralarda doğduğu şehir olan İstanbul'da Yunanistan başkonsolosu olarak görev yapan bilim adamı Dr. Aleksis Aleksandris'e aittir. Her iki makale kalanların, yani İstanbul Rumları-

nın, Batı Trakya Türklerinin ve mübadeleye girmeyen iki adanın sakinlerinin hikâyelerine odaklanmıştır.

Kısa bir süre içinde anladım ki, mübadele sırasında Osmanlı Hıristiyan topluluğunun (ve mübadeleden sonra bu topluluğu yeniden anarken) karakteri üzerine yapılacak bir çalışmada Dr. Paschalis Kitromilis'in eserinden çok fazla yararlanılması gerekir. Onun özellikle milliyetçiliğin çağdaş anlayışının modern Yunan milliyetçi mitlerinin yıkılışında nasıl uygulanabileceğini sergilediği parlak düşüncelerinden yararlanmak gerekir. Kendi yazıları arasında konuya mükemmel bir bakış, *Modern Yunanistan: Milliyetçilik ve Milliyet* (ed. M. Blinkhorn ve T. Veremis, Yunanistan think-tank'i ELİAMEP,1989 baskısı) içinde yer alan "Tasavvur Edilen Topluluklar ve Balkanlar'da Milli Sorunun Kökeni" adlı makalesinde mevcuttur. Ancak Dr. Kitromilidis bu konuya daha başka yollardan da büyük katkılarda bulunmuştur: Her şeyden önce, Anadolu'dan gelen Rum Ortodokslarına ait binlerce sözlü tarih tanıklığının toplandığı Atina'daki eşsiz arşivde (Kydathineon Cad., 11, Plaka), yani Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde müdür olarak çalıştığı yıllarda yaptığı çalışmalar buna örnektir. Arşivde yer alan serbest anlatımlı, ama çoğu kez müthiş dokunaklı hikâyeler mübadele öncesinde, mübadele sırasında ve sonrasındaki yaşamı anlatmaktadır. Bu anlatımlardan temsili niteliği haiz ve en çarpıcı olanlarından bazıları *İ Exodos* (1. Cilt KAAM, 1980; 2. Cilt KAAM, 1982) adı altında kitap olarak yayınlanmıştır. KAAM Müdürü olarak Prof. Kitromilidis, Osmanlı Elenizmiyle ilgili herhangi bir konunun araştırılmasında çok değerli bir kaynak olan merkezin yıllık yayın organı *Deltio Kendrou Mikrasiatikou Ellinismou*'nun yayınından da sorumluydu. Bu seride özellikle 9. Cilt, yani 'Küçük Asya Felaketi ve Yunan Toplumu'na ayrılmış 1992 özel sayısı çok yararlıdır. Dr. Mark Mazower'in, *Mülteciler, Ekonomik Kriz ve Venizelist Hegemonyanın Çöküşü, 1929-32* (s.119-134) ve Dr. Vlasis Agtzidis'in, Pontus Rumlarının Türkiye'nin Karadeniz bölgesinde ve daha sonra Sovyetler Birliği'nde yürüttükleri milliyetçi hareketleri anlatan (s.157-196) makalelerinin de yer aldığı bölge ve dönem hakkında birçok değerli tarihçinin yazısını bu ciltte bulmak mümkündür. Bu cildin önsözünü, Lozan sonrası Yunanistan'da siyaset oyunlarını anlattığı *Yunanistan'da Ölü Doğmuş Cumhuriyet, Sosyal Koalisyonlar ve Parti Stratejileri, 1922-36* adlı eşsiz ve mutlaka başvurulması gereken kitabı Profesör George Mavrogordatos yazmıştır. Nüfus mübadelesinin 'başarısına' inanmış bir kişi olarak Profesör Mavrogordatos, belki de Dr. Yıl-

dırım'ın kapsamlı bir biçimde ele aldığı 'zafer coşkusu taşıyan' anlatımlar eleştirisine konu olabilecek bir yazardır. Ancak son bölümde de açıklamaya çalıştığım gibi, hem kendi şartlarında nüfus mübadelesinin başarısına inanmak ve bundan etkilenmek mümkündür, hem de Dr. Yıldırım'ın, böylesine bir zafer coşkuculuğunun mübadelenin çok sayıda insana ödettiği bedelin küçümsenmesine yol açtığına dair tespitine katılmamak mümkün değildir.

Sözlü tarih, fotoğraf, kitap ve belgelerin toplandığı bir merkez olarak Küçük Asya Araştırmaları Merkezi çok önemlidir ama tek değildir. Bu konuda çalışan diğer önemli kurumlar, *Kentron Meizonos Ellinismou ve* Selanik'in banliyösü Kalamarya'da bulunan olağanüstü arşiv merkezi, *Istoriko Prosfygikou Ellinismou*'dur.

Türkiye'de Lozan mübadelesi tarafından etkilenmiş kişilere ait sözlü tarih çalışmaları çok daha yenidir ve çok sistematik değildir; bunun da nedenleri vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kurulduğu yıllarda yeni bir hayat tarzı kurma, yeni bir milli şuur oluşturma güdüsü o kadar güçlüydü ki, vatandaşlarının 'geçmiş yaşamları' genelde hatıralardan silinmişti. Yeni devletin kurulma aşamasında önemli olan ne varsa bunların, cumhuriyetin sınırları dahilinde ve cumhuriyetin kuruluşundan sonra yer aldığı varsayılmıştır.

Ne var ki bu boşluğu doldurmak üzere tam zamanında takdire şayan bir sivil toplum örgütü ortaya çıkmıştır: Lozan Mübadilleri Vakfı. Bu vakfın yaratıcıları Sefer Güvenç ve Müfide Pekin bu kuruluşu, mübadeleyi hatırlayan ve Yunanistan'da geçirdikleri çocukluk yıllarının ve Türkiye'ye gelişlerinin anılarını çok geç olmadan paylaşmak isteyen yaşlı Türk vatandaşlarının ilgi odağı haline getirmişlerdir. Vakıf, Yunanistan'da mübadillerin doğdukları topraklara bir dizi gezi tertiplemiş, bu gezilerde yaşlı mübadillerin ya da onların çocuklarının doğdukları köyleri ziyaret etmelerini, Lozan mübadelesinin acılı sonuçlarının bir kısmını Yunanlı kader arkadaşlarıyla paylaşmalarını sağlamıştır. Lozan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi'nin kültürel, tarihsel ve estetik sonuçlarıyla ilgilenen akademisyenleri, mübadilleri ve ilgi duyan herkesi bir araya getiren Lozan Mübadilleri Vakfı, yeni tip bir bilimsel ve insani topluluk yaratmayı başarmıştır; ben de bu topluluğu izleme şansı elde etmiş olan kişilerden biriyim. Vakfın özellikle 2003 Kasım ayında organize ettiği sempozyum anılmaya layık bir faaliyettir; bu sempozyumda ben, ne Yunanlı, ne de Türk olan çok az sayıdaki katılımcıdan biriydim. Türkiye'nin en cesur tarihçilerinden biri olarak haklı bir üne sahip Profesör Halil Berktay bu konferansta yap-

tığı olağanüstü sunuşunda, etnik ve milli toplulukların kendi çektikleri acının hatırasını beslerken, üyelerinin sebep oldukları acıyı sistematik bir biçimde nasıl reddettiklerini çok net ve güçlü bir şekilde ortaya koydu. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Türk tarih yazılımında değişen tarzları tartıştığı 2003 Kasım ve 2004 Ekim tarihli iki uzun konferans sunumundan dolayı Profesör Berktay'a çok müteşekkirim.

Benim ilgi konularıma daha da yakın bir anlayışı sağlayan 2003 Sempozyumunun diğer bir konuşmacısı Marmara Üniversitesi'nden Profesör Ayhan Aktar'dan gördüğüm yardımlara çok şey borçluyum. Özellikle iki makalesinden çok yararlandım: "Türkiye'de İktisadi Milliyetçilik: Formatif Yıllar 1912-25" (Boğaziçi Dergisi, *Review of Social and Administrative Studies,* 10, s.263-290) ve Renee Hirschon'un editörlüğünü yaptığı kitaptaki makalesi, "Nüfusun Homojenleştirilmesi, Ekonominin Türkleştirilmesi" (2003, s.79-95). Lozan Mübadilleri Vakfı'nın son çalışmaları mimarinin korunması konusunda çalışan uluslararası hareket ICOMOS'un Türk ve Yunanistan şubeleri ile birlikte yürütülmektedir. 2004 Eylül ayında Kapadokya'da, 2005 baharında Rethimnon'da (Resmo) çok verimli iki konferans gerçekleştirdiler. Yunan ICOMOS'unun liderlerinden biri olan tanınmış mimar Dimitros Psarros, kendi ailesinin de anavatanı olan Ayvalık tarihi ve fiziksel çevresi üzerine bir uzmandır.

LMV'nin tek başına ya da partnerleriyle birlikte düzenlediği tüm konferans bildirileri zorlu bir transkripsiyon sürecinden sonra yayına hazırlandı. Bu konuda çalışan herkes için bu kayıtlar çok kıymetli bir kaynak. Vakıf tarafından hazırlanan *Mübadele Bibliyografyası* adlı çalışma da çok önemli. Bu çalışma, mübadeleyle doğrudan ya da dolaylı ilişkili tüm Türkçe, Yunanca ve İngilizce kaynakları (edebiyat dahil) içeriyor.

Vakıf ayrıca, Yunan devletinin kuruluşundan bu yana Yunanistan'ın Müslüman azınlığına bakışının hukukçu bilim adamı kimliğiyle ayrıntılı bir analizini yapan dostum Dr. Kostas Tsitselikis ile de birlikte çalışmalar yapmaktadır. Yunanlı politikacıların her zaman ülkelerini tek sesli ve günah çıkartılan bir devlet olarak tasavvur etmediklerini bana belgelerle kanıtlayan Kostas'a özellikle çok şey borçluyum.

Tarihe biraz daha muhafazakâr yaklaşan tarihçiler arasında kendisini yakın hissettiği konuları bir bilim adamı yaklaşımıyla ele alan Profesör Harry Psomiades'e yürekten teşekkürlerimi sunarım. Psomiades'in en önemli eserle-

ri arasında *Doğu Sorunu: Son Fasıl: Türk-Yunan Diplomasisi Üzerine bir Çalışma* (Institute of Balkan Studies, 1968) sayılabilir. Kurumlarında çalışma alanı ve destek aradığım bir sırada ELİAMEP think-tank yöneticileri Thanos Veremis ve Profesör Ted Couloumbis'in de gerek kişisel gerekse profesyonel anlamda yardımları büyük oldu.

Çağdaş Türk tarihçileri arasında mübadele sürecinin belki de genel anlamda en kapsamlı ele alınışı Profesör Kemal Arı'nın *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-25* adlı çalışmasıdır. Türkçede ulaşılabilen tüm kaynakların çok dikkatli bir incelemesine dayanan kitap ilk kez 1995 yılında Tarih Vakfı Yayınları tarafından basılmış, daha sonra en az üç baskı yapmıştır. Ben bu kitabın özellikle orta bölümünden (s.71-158), arkadaşlarım Orhan ve Murat'ın kitabı okumama sabırla yardımcı olmaları sayesinde çok yararlandım.

Ayrıca Sekizinci Bölüm'de ayrıntılı bir biçimde sözünü ettiğim Türk gazeteci ve yazar İskender Özsoy benim için olağanüstü cömert gönüllü bir çalışma arkadaşı ve mesleki anlamda dost oldu. Kitabı *İki Vatan Yorgunları,* son derece zengin ama bir o kadar da basit anlatımlı, tanıkların çoğu kez müdahale edilmeden konuştukları bir sözlü tarih sunumudur.

İzmir/Smyrna'nın yıkılışı, özellikle de şehrin büyük bölümünü yok eden İzmir yangını hakkında ileri sürülen görüşlerin tümü yoğun tartışmaya açıktır. Bu olayların en kapsamlı anlatımlarından biri, Marjorie Housepian Dopkin'in, *The Symrna Affair 1922: The Destruction of a City* adlı kitabında bulunabilir (ilk baskı *The Smyrna Affair* adıyla Harcourt Brace Jovanovich, 1971; son baskı Newmark Press, New York, 1998). Bence kitabın zayıf olan tek yanı, tetikleyici nedenlerin farklı olması gerekçesine dayandırılarak geri çekilen Yunan ordusunun şehirleri yakıp yıkma eyleminin muzaffer Türklerin yaptıklarına kıyasla daha fazla toleransla ele alınmasını öneren kısmıdır (s.14). Benim buna karşı ileri süreceğim görüş ise, ister 'anlaşılır' olsun ister olmasın, savaş suçlularının gadrine uğrayan mazlumların acısının, failleri harekete geçiren nedenlere göre ne azaldığı ne de çoğaldığıdır. Ama, her iki tarafın gerçekleştirdiği mezalime 'aynı zamanı harcamayı', 'aynı önemi vermeyi' savunan görüşleri yanlış bulmakta haklıdır Dobkin. Her ikisinin tek tek ele alınması insanlığa karşı işlenmiş suçların doğası gereğidir; soylu ya da alicenap bir tavır sergilemek isteyenler için durum farklı olamaz.

Ayrıca bana *İmparatorluk'tan Cumhuriyete: Türk Milli Kurtuluş Savaşı 1918-1923* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000) adlı beş ciltlik

eserini veren Profesör Standford Shaw'un şahsıma gösterdiği yakınlığı da belirtmeden geçemeyeceğim. Bu eser, söz konusu dönemi anlamak için gerekli muazzam sayıda diplomatik ve benzeri belgenin bir araya toplandığı çok kapsamlı bir ansiklopedik çalışma niteliğindedir. Çok ilginçtir, Profesör Shaw'un kullandığı diplomatik ve askeri tarihe ait belgenin birçoğu, kendisiyle aynı fikirde olmayan tarihçilerin anlatımında da aynen yer almaktadır; bu iki karşıt tarih anlatımı sadece olaylara ahlaki yaklaşımda farklılık gösterirler. Profesör Shaw'un, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önce ve sonra Anadolu'da yaşanan insanlık dramının neredeyse tüm kabahatini, içeride ya da dışarıda yaşayan Hıristiyanlara yüklemeye eğilimli yaklaşımını ben paylaşamıyorum. Konuştuğum Türklerde de böyle bir eğilime rastlamadım.

Profesör Shaw gibi Arnold Toynbee'nin de, Yunan askerlerinin ve başıbozuk milislerinin, 1921 baharında ve yazında özellikle İstanbul'un güneyinde giriştikleri mezalimi gözler önüne sermelerindeki cesaretlerini kutluyorum. Adına girişilen bu zalimane davranışların inkâr edilmesinin ya da üzerlerinin örtülmesinin Yunanistan'ın nihai çıkarlarına hizmet etmeyeceğini söyleyen Toynbee'nin bu iddiasına katılıyorum. Ayrıca Toynbee'nin, müttefiklerinin kötü davranışlarını inkâr ederek onlarla ortak hareket eden güçlü devletlerin sadece kendi onurlarını lekeledikleri görüşüne de aynen katılıyorum. Bunun yanı sıra, kendilerini epeyce riske atarak ülkeleri hakkında benzer görüşleri dile getirmeye hazır, ama böyle yaptıkları için de kendilerini daha az vatansever hissetmeyen cesur Türklere de hayranlık duyuyor, bu anlamda Profesör Shaw'un yanında yer alıyorum.

Osmanlı, Türk, Yunan ve Balkan Tarihi Üzerine Genel Eserler

Ahmad, Feroz, *The Making of Modern Turkey*, Routledge, Londra, 1993 (*Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995).

Campbell, Jonh ve Sherrard, Philip, *Modern Greece*, Ernest Benn, Londra, 1968.

Clogg, R., *A Short History of Modern* Greece, Cambridge University Press, 1979.

Keyder, Çağlar, *State and Class in Turkey*, Verso Books, Londra, 1987 (*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim, İstanbul, 1989).

Kinross, Lord, *Atatürk: A Rebirth of a Nation*, Rüstem, ilk basım 1964, yeniden basım Lefkoşa, 1981 (*Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1998).

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New

York, 1968 (*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998).

Macfie, A. L., *The End of the Ottoman Empire, 1908-1923,* Longman, Londra ve New York, 1998.

Mango, Andrew, *Atatürk,* Overlook Press, Woodstock ve New York, 2002 (*Atatürk: Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Füsun Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000).

Mazover, Mark, *Salonica: City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950,* Harper Collins, Londra, 2004 (*Selanik: Hayaletler Şehri Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler [1430-1950]*, çev. Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, 2004).

Pamuk, Şevket, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913; Trade, Investment and Production,* Cambridge University Press, 1987 (*Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, ed. Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003).

Shankland, David, *Islam and Society in Turkey,* Huntingdon, Eothen Press, 1999.

Stavrianos, I. S., *The Balkan since 1453,* Holt, Rinehart and Winston, New York, 1961.

Tapper, Richard (der.), *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State,* I. B. Tauris, Londra, 1991.

Wheatcroft, Andrew, *The Ottomans,* Viking, Londra, 1993.

Zurcher, Erik, *Turkey: A Modern History,* I. B. Tauris, New York, 1993, Londra, 1998 (*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Soner Gönen, İletişim, İstanbul, 1999).

Askeri, Siyasi ve Diplomatik Olaylar

Andrew, Yunanistan Prensi, *Towards Disaster,* John Murray, Londra, 1930.

Eddy, Charles B., *Greece and the Greek Refugees*, George Allen and Unwin, Londra, 1931.

Huntford, Roland Nansen, *The Explorer as Hero,* Duckworth, Londra, 1997.

Ladas, Stephen, *The Exchange of Minorities-Bulgaria, Greece and Turkey,* Macmillan, New York, 1932.

Llewellyn-Smith, Michael, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922,* Hurst, 1998.

MacMillan, Margaret, *Peacemakers: Six Months that Changed the World,* John Murray, Londra, 2001.

Mears, E. G., *Greece Today-The Aftermath of the Refugee Impact*, Standford, Standford University Press, 1929.

Morgenthau, Henry, *I Was Sent to Athens,* Garden City, New York, 1929.

Noel-Baker, Barbro, *An Isle of Greece – The Noels in Euboea,* kendi basımı, Procopi, 2002.

Pallis, A. A., *Greece's Anatolian Adventure- and After,* Methuen, Londra, 1937.

Pentzopoulos, Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece,* Hurst, Londra, 2002.

Toynbee, Arnold, *The Western Question in Greece and Turkey,* Londra, 1922 (*Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, çev. K. Mustafa Orağlı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005).

Mübadeleden Önce ve Sonra Anadolu'daki Rum Cemaati

Anagnostopoulou, Sia, *Mikra Asia, 19os Aionos-1919, Oi Ellinorthodoxes Koinotites,* Ellinika Grammata, Atina, 1997.

Augoustinos, G., *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century,* Ohio University Press, 1992.

Gondicas, D vw Issawi,C (der.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics Economy and Society in the Nineteenth Century,* The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1999. (Bu kitap özellikle şu değerli makaleleri içermektedir: *The Greek Census of Anatolia and Thrace [1910-1912], A Contribution to Ottoman Historical Demography,* Alexis Alexandris; *The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament 1908-1918,* Catherina Boura; *A Millet Within a Millet, the Karamanlides,* Richard Clogg; *The Helenic Kingdom and the Ottoman Greeks: The experiment of the Society of Constantinople,* Thanos Veremis.)

Noutsos, P., *The Role of the Greek Community in the Genesis and Development of the Socialist Movement in the Ottoman Empire: 1876-1925,* Zurcher E. ve Tuncay, M, (ed.)'ın *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923* adlı eseri içinde, British Academic Press, 1994.

Pelagidis, Sthatis, O *Ellinismos tis Mikras Asias kai tou Pontou,* Malliaris, Selanik, 2001.

Salamone, Stephen, *The Genesis of a Rural Greek Community and its Refugee Heritage,* New York, Boulder, East European Monographs, (Colombia University Press dağıtımı), 1987.

Makaleler ve Akademik Tebliğler

Balta, Evangelia, "Oi Prologoi ton Karamanlidikon Vivlion, Pigi yia tin Meleti tis Ethnikis Syneidisis ton Tourkofonon Orthodoxon Plithismon tis Mikras Asias", *Mnimon*, sayı 11, 1987.

Mackridge, Peter, "Turco-Greek Inscription at Urgup in Cappadocia", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 13, 1989, s.286-289.

Jaquith, HC, "America's Aid to 1.000.000 Near Eastern Refugees". *Current History*, XXI cilt, sayı 3 içinde.

Kitromilides, P., "Greek Irredentism in Asia Minor and Cyprus", *Middle Eastern Studies*, 6. cilt, sayı 1, 1990, s.3-17.

Kritikos, George, "State Policy and Urban Employment of Refugees: The Greek Case (1923-30)", *European Review History* içinde; 7. cilt, sayı 2, 2000; s.189-206.

Markham, Violet, "Greece and the Refugees from Asia Minor", *The Fortnightly Review* içinde; cilt CXVII, Şubat 1925; s.176-184.

Petropoulos, John A. "The Compulsory Exchange of population: Greek-Turkish Peacemaking, 1922-1930", *Byzantine and Modern Greek Studies* içinde; cilt 2, 1976; s.135-160.

Polyzoides, Asamantios, "Greece in the Agonies of Revolutionary Conflict", *Current History* içinde; cilt XXI, sayı 3, Aralık 1924.

Şerif, Muzaffer, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle Eastern Studies* içinde; cilt 2, 1971; s.197-211.

Voutira, Effie, "Pontic Greeks today: migrants or refugees?", *Journal of Refugee Studies 4* içinde. 1991; s.400-420.

Yiannouli, D., "Greeks or 'Strangers at Home': The Experiences of Ottoman Greek Refugees during their Exodus in Greece, 1922-1923", *Journal of Modern Greek Studies* içinde; cilt 13, sayı 2, 1995; s.271-287.

Yiannouli/Giannouli Dimitra, "American Philanthropy in Action: The American Red Cross in Action, 1918-1923", *East European Politics and Societies* içinde; cilt 10, sayı 1, 1996; 108-132.

Dizin

1804 Sırp isyanı 7
19. yüzyıl burjuvazisi 29
1912-13 savaşları 9
1918 Mütarekesi 96
1920 Misak-ı Milli 114
1922 yangını 223
1947-49 iç savaşı 261
1967-1974 askeri diktatörlüğü 261
2004 Olimpiyat Oyunları 2

aidiyet kaynağı 17
Ali Paşa (Arnavut lideri) 190, 220
  Müslümanları 220, 221
Amerikan Göçmen Komitesi (AGK) 174
Amisos 76, 87, 91
Amur nehri 143
ana dil 13, 14, 29, 37, 41, 81, 98, 101, 169, 199, 211, 216, 231, 256
ana vatan 194, 197, 200, 202
Anadolu
  göçmenler 180, 182, 269
  Hıristiyanları 19, 21, 22, 35, 61, 68, 106, 156, 165, 188, 204, 265, 267, 294
  kökenli göçmen 15
Ankara
  hükümeti 62, 64-66, 69, 73, 103, 117, 118, 195, 255
antik Yunan 76
Arnavut 18, 28, 37, 190, 201, 220, 227, 283
  işçi 283
  Ortodoks 18
Arnavutça 13, 16, 231, 275
Asuri 165
Atatürk, Mustafa Kemal 24, 25, 215, 244, 254, 257, 273, 274
Athos Dağı 114
Atina
  Başpiskoposu 34, 40
  hükümeti 152, 155, 173, 236, 239, 254
  siyaseti 282
  Yunancası 86
Attika sahilleri 165
Avrupalı
  güçleri 136, 158, 174, 190
  Kuzey Avrupalı 283
Ayvalık 23, 24, 26-31, 35-37, 39, 40-42, 44, 82, 103, 214, 273, 287, 288, 304
  Giritlileri 37
  Müslümanları 36
  Rum cemaati 26
azınlık 14, 47, 52, 58, 67, 102, 107, 112, 114, 193, 224, 226, 230, 253, 255, 267, 284
  mensubu 230, 267
  okulu 255
Aziz Minos Kilisesi 161

bağımsızlık savaşı 280
Balıklı Rum Hastanesi 153
Balkan
  devletleri 9
  Hıristiyanları 200
  Oyunları 234
  savaşları 9, 31, 42, 48, 84, 87, 97, 194, 199, 275
  ülkeleri 154, 155, 231
  Yarımadası 262

Balkanlar 8, 9, 18, 31, 42, 48, 63, 84, 85, 183, 194, 200, 205, 209, 211, 223, 231, 236, 244, 260, 275, 302
Bartholomeos I (Patrik) 103
Batı Pontus 127, 128, 130, 132
  kökenli Rum 127
Batı Trakya 58, 60-62, 65, 66, 88, 114, 115, 124, 153, 154, 171, 172, 178, 236, 245-248, 252-255, 285, 295, 302
Batı Trakyalı 88, 236, 253, 254
  Müslüman 236, 253, 254
Batı Yunanistan limanları 93
Bektaşi 217-220, 295
  ibadetleri 219
Bektaşilik 218, 220, 294
Berry, Gordon 160
Birinci Balkan Savaşı 60
Birinci Dünya Savaşı 10, 11, 48, 49, 60, 79, 105, 107, 108, 128, 147, 158, 176, 179, 180, 244
Bizans 7, 16, 18, 69, 88, 106, 129, 289
  devri 129
Bizans İmparatorluğu 7, 106
Bolşevik 96, 151, 274
Bolşevik Devrimi 96
Bristol, Mark (Amiral) 157
Bryer, Anthony 136, 291
Bulgar 8, 9, 18, 57, 60, 84, 91-93, 189, 205, 206, 267
  kimliği 57
  Bulgar Mihver kuvvetleri 91
  Bulgaristan-Yunanistan nüfus mübadelesi 60
burjuva yaşamı 125
Büyük Perhiz ibadeti 138
Büyük Yunanistan hayali 61
Byron, Lord 190

cemaat 93, 102, 103, 105, 114, 142, 145, 152, 172, 187, 251, 252, 254, 275, 284
  duygusu 275
  kimlikleri 93
  varlığı 141, 251
Cenevre 51, 170
Certain Samaritans 167
Chateau oteli 105
Chifa şehri 143
Cruikshank, Marian 169
cumhuriyet
  ülküsü 224
  yöneticileri 230
Cunda 28, 29, 37, 38, 288
  Giritlileri 37
Curzon, Lord 49, 50, 52, 56, 57, 59, 65, 66, 106-108, 113, 116, 118, 121, 124, 153, 288, 289

Çar 51, 95, 128, 129, 144
  egemenliği 95
  yanlısı 51
  yönetimi 95
Çarlık
  dominyonları 96
  ordusu 10, 143
  Rusyası 67, 127, 147
Çerkes haydutlar 206
çeteciler 130
çeteler 42, 79, 199
çift taraflı nüfus ihracı 235
Çok Partili Sistem

225
dede 217, 219
devletçilik 286
devrim 50, 125, 144, 236
  yukarıdan devrim 220

devrimci
değişim 220
hareket 129
dış borç 225
diaspora 159
dil devrimi 253
dini
azınlık 114, 136, 137
muhafazakârlık 9
direniş hareketi 270
Doğu Akdeniz 7, 170
Doğu Hıristiyan dünyası 113, 278
Doğu Hıristiyan Kiliseleri 103
Doğu Pontus 127, 128
Doğu Trakya 54-58, 62, 67, 71, 88, 115, 171, 205, 210, 216, 289
Rumları 56
Doğu-Roma İmparatorluğu 18
Doğulu
Hıristiyan 110
dopioi 260
Doxiadis, Apostolos 159
dönme 227
Drama 29, 75, 87-90, 92, 93, 95, 97-99, 222, 283, 289, 290
Dulles, Allen 174, 176, 177
Dulles, John Foster 174
Dünya Bankası 69
Düsseldorf 92
düzensiz ordu 42, 76, 80, 84, 128

ecdat toprağı 14
Edinburg 126
Ege adaları 60, 93, 167, 175
Eğriboz adası 52
Eleftheriadis ailesi 138
Elen
dünyası 3, 181
kültürü 119
toplumu 264
Elenizm ülküsü 267
Elenleştirme 172
Elenofobi-Türkofobi 23
Elizabeth (İngiliz kraliçesi) 82
Ellines (Yunanlı) 19
emperyal rejim 17
Epirus 235
Erdoğan, Recep Tayyip 277
Ermeni 6, 15, 128, 136, 156, 157, 165, 221, 229, 230
cemaatleri 181
cumhuriyeti 123
egemenliği 130
felaketi 181
göçmen 78, 161
kadın 81
mahalleleri 25
meselesi 161
mülteci 116
nüfus 10, 123
Ortodoks Hıristiyan 180
topluluğu 181
trajedisi 160
etnik
azınlık 230
bağ 9, 61
kimlik 17, 101, 120, 253, 257
evrensel laik eğitim 6
Exotiha 138

Falakros 90
Faliron 161
faşist 92
fes 220
Filippides, Chrysanthos (Başpiskopos) 128
Fillizis, Dimitris 131-133, 292
Florakis, Harilaos 263
Fostiropoulos bankası 143, 146
Fostiropoulos, Hadziyangos 143

Frankfurt 92
Fransa 6, 17, 49, 54, 59, 107, 116, 124, 157, 176, 178, 180, 277
Fransız sömürgeci birlikleri 147
Freud, Sigmund 211

Galata 120
Galler bölgesi 76
gayri-Elen 283
gayri-milliyetçi 264
Geldof, Bob 50
George (Prens) 33, 34, 47
Germanos (Piskopos) 84, 85, 128, 130
GİK 179, 180, 295
Girit 28, 29, 31-35, 37-40, 42, 44, 47, 48, 118, 143, 161, 163, 169, 185, 193, 214-216, 223, 231, 235, 268, 273, 288
  adası 38, 40, 161, 169, 268
  dağları 32
  limanları 35
  Müslümanı 32, 34, 37, 38
  Rumcası 28, 29
Giritli 31, 33-37, 40, 48, 57, 71, 153, 170, 189, 214, 216, 239, 287, 288, 294
  köken 214
  Müslüman 31, 33, 153, 239, 288
  Rumcası 216
  topluluğu 37
gizli
  Hıristiyan 134-141, 190, 191, 291, 292
  kilise 135
göçmen
  aile 58, 98, 221, 237, 239, 260
  faktörü 237
  iskânı 223, 224
  -yerli kan davaları 261
Göç İskân Komisyonu (GİK) 179, 203, 239, 241, 242, 243, 295, 299
Göç İskân Komitesi 186
Göçmenler Yüksek Komisyonu (GYK) 170-172
göçmenlerin
  iskânı meselesi 170
  yerleşimi 240
Grand Rue de la Pera 151
Greenland 50
Gürcü lehçeleri 165

Hacı Bektaş Veli 220
Hadzitheodoridis, George 93, 94
haham 3
halifelik 112, 224
halk dini 211, 218
Halk Fırkası 224
Halkida 238, 238, 239
Hanya 41, 163, 193, 248
  limanı 193
Harding, Warren 158
Haskell, William 177, 178
Hasluck, F. W. 218, 219, 295
Havarilerin İşleri 55
hayali cemaatler 271
Hemingway, Ernest 54, 55, 88, 171, 289
Hıristiyan
  ağa 84
  aile 6, 134, 203, 297
  azınlık 70, 86, 110, 128, 228, 275
  cemaat 38, 226
  göçmen 55, 62, 83, 169, 294
  göçü 229
  miliyetçilik akımı 186
  mübadil 203
  mülteci 35, 157, 196
  nüfus 15, 33, 36, 69, 72, 128, 226
  Osmanlılar 39
  Rum 30, 109, 136, 138, 148

Sinasos 104
Ortodoks 85, 103, 105, 126, 127, 131, 132
başpiskoposluğu 85
cemaat 131
Hıristiyan-Müslüman
çatışmaları 101
dayanışması 42
dostluğu 204
gerilimi 32
ilişkileri 31, 85
nüfus mübadelesi 4
Hıristiyanların siyasi statüsü 33
Hıristiyanlaştırılması süreci 15
Hirschon, Renee 283, 288, 295, 301, 304
homo sovieticus 274
Hüseyin Rauf 106, 117, 123-225, 229

IMF 69, 174
Ioannidou, Eleni 138
Ionia gemisi 167, 168
Irak
Kuzey Irak 116, 246
petrolü 117

iç savaş 91, 148, 243, 260, 262, 264, 266, 269
ideolojik
bölünme 261, 263
savaş 264
İdi Amin 67
İkinci Dünya Savaşı 91, 92, 230, 269
ikona 122, 135
imparatorluğun gayrimüslim tebaası 6
İncil 25, 55, 126, 219
İngiliz
aristokratı 105
bürokrat 137
delegasyonu 113, 165
emperyalizmi 264
İngiliz-Fransız-Rus İtilafı 31
İnönü, İsmet 25, 49, 50, 106-109, 112, 113, 117, 118, 121, 123, 124, 224, 233, 234, 245, 298
insan kaçırma 263
insanlık dramı 12, 22, 24, 52, 116, 152, 188, 207, 306
İslâm 15, 16, 25, 29, 32, 33, 104, 123, 134-137, 141, 142, 200, 211, 217, 218, 220, 227, 276
bilginleri 25
dini 32, 33, 104, 123, 211
mimarisi 29
İspanya 187
İstanbul
cemaati 103
limanı 78
İstanbul Ortodoks Patrikliği 120
İstanbul Patrikhanesi 17, 120
İstanbul Rum azınlık mensupları 114
İstanbul Rum Ortodoks 123
İstanbul Rumları 70, 72, 73, 103, 111, 112, 114, 166, 181, 231, 236, 245-247, 251, 301
İstiklal Caddesi 151
İsviçre 51, 53, 72, 73, 77, 85, 101, 105, 142, 186, 234
ithalat rejimi 229
İtilaf Devletleri 53, 56, 59, 72, 157
İttifak devletleri 129
İttihat ve Terakki Komitesi 180
İzmir 11, 24-26, 34, 38, 39, 43, 48, 52, 66, 76, 82, 103, 156, 157, 161, 163, 167, 181, 185, 186, 208, 223, 225, 229, 288, 305
felaketi 167
liman şehri 76
Rumları 26
yangını 25, 288, 305

Japonya 49, 59
jenosit 282
Jön Türk hareketi 186
Jöntürkler 9

Kafkaslar 209, 223
Kafkasya 5, 200
Kandiye limanı 193
Kapadokya 3, 5, 103-105, 118-123, 235, 273, 291, 304
  Hıristiyanları 104, 119-122, 291
  köyleri 5
Kapadokyalı 118, 119, 122
  Hıristiyanları 122
  Ortodoks 118
Karabetsou, Anna 161, 162, 293
Karadeniz
  bölgesi 11, 77, 85, 87, 128, 290, 302
  göçmenleri 83, 90
  Hıristiyanları 85
  İç Karadeniz bölgesi 88
  Ortodoks Hıristiyanları 79
  Rumları 13, 91, 92, 95, 96, 282, 292
Karadenizli 86, 89, 90, 93, 98, 260, 269, 282, 283, 290
  göçmen 269
  köken 90
  lobiciler 283
  Rumlar 93, 282
  Türkler 282
Karakurtlu mülteci 96, 97
Karamanlı 202
Karamanlides 121
Karamano, Yannis 242
Karavangelis, Germanos (Ortodoks piskopos) 84
kardeşlik sempozyumu 132
karma komisyon 179, 192, 245
Kavala 3, 97
  limanı 193
Kemalist
  devlet 268
  devrim 274
  elit 275
  proje 268
  Türklük 252
Kıbrıs 102, 254, 280, 281
  krizi 254
  sorunu 102, 280, 281
Kidonies-Ayvali 287
kimlik 17, 51, 201, 274, 286
Kitabı Mukaddes 110
kitlesel
  sürgün 81
  tutuklama 261
Kokkinia
  banliyösü 283
  halkı 283, 284
kolektif
  bellek 31, 40, 79, 87, 90, 206
  hafıza 280
  kimlik 220
Komnini mahallesi 88
komünyon 139
Kondylis, Yannis (General) 243
Konstantin (Patrik)245
Konstantin (Kral) 48
Konstantinople 3
Korfu Adası 180
Kouchner, Bernard 50
Kozani (Kozana) 191, 195
Kritika konuşan Osmanlılar 37
Kritika meselesi 37
Kromni 135, 140, 291, 292
Kromni Vadisi 135
küçük farklılıkların narsizmi 211
kültürel kimlik 5, 190

Küreselleşmenin Viktoryen versiyonu 7
Kürt 225, 272, 285
aşiret liderleri 272
aşiretleri 225
politikacı 285
Marksist Kürt grupları 272
Kürtçe 285

Labanovo köyü (Simandro) 199
laik 105, 106, 120, 122-225, 252, 272, 275-278, 291
devlet 120, 279
milliyetçilik 225
Lausanne 109, 298
Lefkada Adası 92, 93
Leman Nehri 105
Lenin, V. İliç 48, 147
Les Misérables 145
Levant 37
liberal 5, 67, 113, 200, 254
Batılı 5, 67
entelektüel kesim 285
Venizelos kampı 237
liberal cumhuriyetçi 237, 266
seçkinler 237
Livadi 142
Lloyd George 113
Londra 56, 58, 61, 66, 164, 171, 177, 181, 225, 241, 243, 259, 288, 289, 291, 293, 298, 299
Lozan
Antlaşması 13, 18, 19, 124, 170, 178, 192, 226, 235, 236, 246, 252, 255, 261, 266, 271, 274, 275, 279, 285, 298
Barış Konferansı 106
başarısı 273
görüşmeleri 105, 154, 233
ideolojisi 282
ilkesi 284
Konferansı 13, 105, 112, 116, 185, 224, 288, 289, 298
mübadelesi 29, 303
Mübadilleri Vakfı 196, 291, 303, 304
müzakerecileri 154, 257
müzakereleri 106, 121, 124, 298
projesi 270
rejimi 272, 279
ruhu 254
Şartı 236
toplantıları 123
-sonrası cumhuriyetçi düzen 286

Macaulay, Rose 126
Macronissi adası 168
Makedonya 18, 55, 59, 61, 62, 84, 128, 182, 186, 189, 191, 200, 201, 202, 213, 231, 241, 268, 278
Manchester Guardian gazetesi 153
Markos (General) 269
Megali İdea 106
Megalo Sirini köyü 259
Meletios IV. (Patrik) 112
memleket 104, 215
Mesih 227
Metaksakis, Meletios (Başpiskopos) 278
Metaksas, Ioannis (General) 261, 267, 268
Metaksas rejimi 268
Mezhep kavgaları 32
Midilli 23, 29, 30, 31, 41-44, 52, 60, 83, 175, 231, 248, 287
Müslümanları 23, 41, 44
Türkleri 42
Midillili 23, 45, 287
Ferhat 287
Mikrasiatiki I 238, 248

Milletler Cemiyeti 51, 53, 68, 69, 146, 155, 159, 166, 170-174, 177-179, 181, 182, 241-243, 246, 286, 293, 295, 298
milliyetçi 18, 19, 30, 39, 41, 55, 63, 65, 67, 69, 73, 79, 84, 85, 110, 118, 154, 155, 194, 200, 201, 203, 224, 231, 234, 250, 254, 258, 270, 275, 281-283, 285, 286, 299, 302
  delegasyon 73
  romantik Türk milliyetçileri 211
  Yunan görüşü 41
  Yunan tarihi 194
milliyetçilik 207, 286
  çağı 19
  Hıristiyan miliyetçilik akımı 186
Minas 219
Minnie Mills 25
Misak-ı Milli 115
modern Avrupa tarihi 233
modern Türk milliyetçi ideoloji 252
modern Türk ulus-devleti 270
Modern ulus-devlet 271
modern ulusçuluk 17
modern-öncesi köylü toplum 273
modernite 5
modernleşme 6, 20, 220, 276
Molla Süleyman 135, 136
monarşi 266, 267
  yanlıları 266
Monastiraki semti 2
Mora 165, 237, 271
Moralı 189
Morgenthau, Henry 180-182, 186-188, 239, 241, 294
Moshonisi 28, 288
muhafazakâr
  Müslüman dini 252
  Müslümanlar 218
Musevilik 227
Mussolini, Benito 244
Musul 107
mübadele 3, 5, 36, 43, 47, 49, 59, 61, 66-70, 88, 104, 109, 111, 114, 124, 153, 154, 171, 172, 190, 191, 198, 200, 202, 207, 221, 235, 245, 270, 281, 300-302, 304, 305
  Anlaşması 153
  çocukları 5
  İmar ve İskân Vekaleti 207
mübadil 35, 193, 207, 218, 227
mülteci 2, 25, 48, 49, 61, 66, 69, 83, 125, 135, 152, 160, 161, 167, 238, 301
  Hıristiyan 35, 157, 196
  dalgası 49
  sorunu 48, 69
Müslüman
  azınlık 61, 252, 285, 304
  cemaat 189, 252
  göçmen 15, 209
muhacir 31
  nüfus 8, 15, 20, 33, 42, 58, 59, 61, 70-72, 89, 91, 115, 199
  vatandaş 252
Müslüman Türk 8, 30, 42, 52, 82, 127, 134, 200, 209, 220, 229, 230, 274
  kimliği 220
  nüfus 30, 209
  -Hıristiyan dostluğu 39
  -Selanikliler 194
Müslümanların zorunlu tahliyesi 62
Müttefik
  işgali 53, 64, 78, 83, 120
  siyasetçi 117

Nansen, Haris Fridtjof 49-54, 56, 58,

59, 62-65, 68-73, 109-111, 159, 170-179, 181, 288, 289, 299
Nazi karşıtı direniş 260
Naziler 227
Neapolis 199
Near East Relief (NER) 159-161
Nebraska 168
New York Times 109, 118
Nicolson, Harold 48, 113
Niemeyer, Sir Otto 181
Nif (Kemalpaşa) 161
Nightingale, Florence 152
Nikolayevich, Nikolai (Grand Dük) 129
Nobel Barış Ödülü 111
Nobel Ödül Komitesi 111
Noel-Baker, Philip 51, 52, 54, 65, 68, 289
nom de guerre 92
Norman, Montagu 181

Odra 219
Oğuş, Raziye 227, 228, 294
Omaha 168
Onay, Ali (Giritli) 37, 38, 39, 44, 287
Orbay, Hüseyin Rauf 106, 224, 225
orta sınıf 228
Ortadoğu 105, 284
Ortodoks Hıristiyan
ahalisi 118
azınlık 20
inancı 263
kültürü 87
Yunanlılığı 277
Ortodoks
inanç 39
Kilisesi 17, 118, 120, 278, 284, 291
papaz 120
Patriği 285
Patrikhanesi 103, 111, 278
tebaası 18
Yunan devleti 20
Yunan mahallesi 88
Rum 11, 31, 86, 91, 105, 137
cemaati 105, 137
Ortodoksların Patrik 112
Oryantal 37, 244
Osmanlı
cemaatleri 135
Devleti 21, 278
dönemi 21, 37, 87, 102, 186, 226
dünyası 8, 9, 11, 18, 31, 85, 124, 218, 286
Hıristiyan 117, 119, 155, 160, 181, 247, 275, 302
Hıristiyan köylüsü 119
Hıristiyanlığı 181
Makedonyası 8, 17, 84
eski Osmanlı modeli 6
mülkü 17
Müslümanı 19, 32, 37, 66, 76, 90, 205, 231, 248, 256, 274, 294
ordusu 9, 10, 31, 32, 96, 129, 137
sistemi 6, 16, 112, 178
toplum yapısı 17
toplumu 104, 124, 127
toprağı 6, 8, 53, 59, 66
eski Osmanlı toprakları 200
Yahudi 16
yönetimi 16, 24, 32, 95
Osmanlı Bankası 94, 145
Osmanlı-Rum
dünyası 28
Ortodoksları 20
Osmanlı Rumları 8, 10, 31, 42, 108, 121, 229
-sonrası 80
-Türk otoritesi 272

özgürlükçü anayasa 186
Özsoy, İskender 209-214, 216, 218, 219, 227, 294, 295, 305

pan-Hıristiyan
ittifakı 9
koalisyonu 9
Panayotides, Panos 133
Pangalos, Theodore (General) 242, 243, 245, 246
Pangalos rejimi 242, 243
Panorama 148
Papa Eftim 120, 122, 123, 291
Papadopoulos, Michael 75
Papadopoulos, Savvas 95, 97, 98, 290
Papakonstantinou, Michalis 195
Papandreou, George 253
papaz 3, 82, 165, 196, 213
Paris 56, 70, 170, 182, 233, 298
Pashley, Robert 33
Paskalya 139, 278
şenlikleri 278
Patras limanı 165
Patrik 103, 105, 111-114, 122, 236, 245, 278, 291
Patrikhane 112, 113, 121, 122, 245
denetimi 121
patriyot 217
Pavlus (havari) 160
Pera Palas 58
Pire 52, 73, 83, 92, 147, 152, 161, 162, 164, 175, 241, 269, 283, 301
limanı 52, 92, 152, 161, 164, 175, 283
piskopos 27, 28, 39, 85, 128, 129, 130
politik sınıf 285
Politis, Nikolaos 69, 71, 72, 174, 289
Pomakça 101, 254, 255
Pontus 86, 89, 92, 95, 98, 119, 127, 129, 130, 133, 134, 136, 138, 141, 143, 145, 164, 205, 261, 273, 282, 291, 302
bölgesi 134, 136
Helenleri 134
kökenli Yunanlılar 86
lehçesi 143
mirası 89
Rum 86, 92, 98, 119, 129, 130, 134, 138, 141, 205, 282, 302
cemaati 134
devleti 129, 130
dili 134, 141
kökenli 134
lehçesi 92
müziği 92
Rumcası 98, 119
Rum dünyası 88
Pontuslu
dil 95
lobiciler 282
Rum 98, 99, 141, 148, 260, 269, 282
Poros 162
Prevelakis, Pandelis 34
Procter 175, 176
Procter James (Albay) 51, 175
Protestan 17
Psarros, Dimitris 287

Red Cross Courier 159
resmi karşıtlık 280
Resmi Yunan tarihi 31
Resmo 37, 38, 169, 170, 304
Rıza Nur 106, 110, 113, 114, 291, 298
Roma Katolik kilisesi 118
Roman 101, 254
Romanov monarşisi 129
Romios (Rum) 18

Ruhban Okulu 152
Rum
ahali 26, 27, 54, 55, 57, 114
aile 103, 119, 135, 205, 208, 290
Ayvalık 28
azınlık 7
burjuvazisi 126
cemaati 26, 102, 114, 127, 128, 130, 132, 166, 181, 251, 254
Cemiyeti 133
çete 10, 84, 89
evleri 35, 36
faktörü 7
göçmen 78
hastanesi 166
heyeti 130
Hıristiyanlar 30, 35
kadını 23, 75, 205
Kızıl Haç Hastanesi 131
köyü 77, 84
lehçesi 119
manastırları 127
mülkleri 247
mülteci 34, 115, 172, 194
nüfus 12, 71, 72, 108, 111, 117, 126
okulları 138, 153, 252
Ortodoksisi 122
Patrikhanesi 17, 120, 122
tebaası 108
topluluğu 83, 114, 117
Trabzon 131
yerleşimleri 39
Ortodoks 7, 10, 13, 18, 20, 35, 66, 69, 77, 82, 104, 105, 118, 119, 122, 124, 127, 153, 189, 205, 209, 235, 245-247, 283, 285, 302
cemaat 127, 209
Hıristiyan 10, 124
nüfus 77
Ortodoks Patriği 119, 122
Ortodoks Patrikhanesi 119, 235
ruhban sınıfı 283
tebaası 7, 205
ziyaretçi 105
-Türk veya Hıristiyan-Müslüman grup 139
Rumca 18, 36, 37, 134, 138, 139, 141, 142, 149, 215, 220
konuşan Hıristiyan 141
Rus 8, 29, 80, 84, 95, 96, 126, 129, 132, 137, 138, 143, 144, 146, 171
Çarlığı 143, 144
denetimi 95
idaresi 129
İmparatorluğu 137, 138
Rusya 8, 9, 10, 50-53, 76, 79, 85, 111, 125, 128-130, 134, 137-139, 142-144, 147, 148, 180, 205
Güney Rusya 144
İmparatorluğu 8

Sabetay Sevi 227
sadakatsiz 123, 129, 264
vatandaşlar 123
sağ kanat 263, 266
sağ-sol 261, 262
sağcı Kıbrıs Rumları 281
Sakız 52, 143, 163
Sakızlılar 163
Salamanca 271
Salter, Sir Arthur 182
Samsun 75-79, 81, 82-88, 90-94, 99, 127, 128, 152, 164, 222, 289, 290
göçmenleri 93
Limanı 75, 78, 82, 86, 93, 127, 152
Saroula Skyfi 163
Savaşın Çocukları 40

Savvas (Papadopoulos) 90, 95, 99
Selanik 3, 5, 9, 93, 97, 99, 115, 134, 135, 138, 141, 143, 145, 147, 160, 161, 185-189, 191-193, 203, 205-207, 210, 213, 226, 227, 239, 242, 245, 248, 267, 269, 290, 292, 294, 303
  Limanı 52, 92, 152, 188, 193, 203, 206
  rıhtımı 160
  sahili 141
Selanikli 97, 189, 194, 227, 228, 230
  dönme 227, 230
  Müslümanlar 189, 194
Seyr-i Sefain İdaresi 207
Sırbistan 7, 8, 9
Sırp 9, 18, 67
Sırp Ortodoks 18
Sırpça 16, 231
Silivri 56, 198, 217, 294
simpatriyot 217
Sinasos 104, 291
Sinop Limanı 127
Siros Adası 93, 160
Sisam adası 83
Sitia 215
siyasi
  elit 230, 279
  propaganda 273
Siyonist 187
Slav 37, 255, 264, 268
  etkisi 268
  kökenli 255
Slav Makedon 264
  devleti 264
Slavca 104, 275
Smyrna 3, 305
Smyrni 25
soğuk savaş 174, 260
Sovyet Rusya 126, 225
Sovyetler Birliği 123, 229, 277, 302
Sovyetler bloğu 264
Soylu, Müjdat 45, 287
Stambolitsky, Aleksander 115
Standard Oil tenekeleri 164
Stasny, Olga 168
Sterghiadis, Aristidis 26
stratejik azınlıklar 60
Stylianos 92
Suda limanı 163
Sümela Manastırı 139, 140
Sünni 211, 220, 227, 271, 276
  inanç 276
  İslâm 211, 220, 271, 276
  Müslümanlar 227
sürgün 140, 233, 245, 264, 272

şarap mahzeni 211
Şehirli göçmen 240, 242
şeyh 217

Takrir-i Sükûn Kanunu 225
Taksiarhis 29
Talat Paşa 181
Tebriz 127
Tek partili devlet 229
Tek yanlı ihraç 67
tek-kültürlü 284
tekke 219
Terakkiperver Halk Fırkası 225
The Grand Bretagne 168
The Times gazetesi 164
The Towers of Trebizond (Trabzon Kuleleri) 126
Theofylaktos 90, 91, 93, 95
Topal Osman 128, 130, 131
Toronto Daily Star 55, 289
Tourkoi 254
Tourkoyenis 254

Toynbee, Arnold 286, 299, 306
Trabzon 3, 78, 88, 125-132, 135-138, 140, 141, 144-146, 153, 186, 291, 292
Trabzon Rumları 127, 130
Trabzonlu Rumlar 132, 149
Trakya 15, 54, 55, 57, 59, 60, 62, 71, 72, 101, 111, 114, 115, 171, 172, 178, 189, 217, 222, 249, 252, 253, 255, 289
göçmenleri 111
Müslüman ahalisi 114
Müslümanları 101, 245, 247, 253
Trapezounda 126
Trapezous 126
Trebizond 126
Tristino, Lloyd 207
Turhan Tayan 197
Turkospori (Türk tohumu) 35
Tuzlalı Rum Ortodoks aile 210
Türk
delegasyonu 106, 110, 112-114, 116, 153
düşmanlığı 117
hükümeti 13, 64, 78, 102, 109, 118, 120, 193, 203, 208, 247, 248
Kızılayı 192
liderleri 43
Lirası 192
milliyetçi düşüncesi 41
milliyetçi hareketi 131
milliyetçi ideolojisi 229
milliyetçileri 32, 65, 69, 77, 102, 114, 120, 130, 151, 155
romantik Türk milliyetçileri 211
milliyetçiliği 28, 32, 41, 65, 69, 77, 102, 114, 120, 126, 130-132, 151, 155, 187, 229, 252, 253, 275, 276
milliyetperverleri 112, 119
müzakerecileri 154
Ocakları 234
ordusu 11, 24, 26, 27, 34, 52, 64, 66, 75, 77, 114, 255
Ortodoks Kilisesi 120, 121, 291
tarihçileri 66, 156, 157, 181, 305
ulus devleti 250
ulusal güçleri 56
ulusunun kökenleri 230
ulusunun ülküsü 231
ve Yunan diplomasisi 115
ve Yunan hükümetleri 71, 283
Türk Sesi 208
Türk-Ermeni çatışması 96
Türk-Girit topluluğu 39
Türk-Kürt ilişkileri 272
Türk-Ortodoks 120
Türk-yanlısı tarihçi 80
Türk-Yunan
anlaşmazlığı 280
ayrılığı 12
çatışmaları 34, 143
ilişkileri 43, 98, 102, 153, 198, 235, 251, 253, 295, 301
karşılaşması 96
karşıtlığı 281
mübadelesi 110
müşterek hakimiyeti 8
nüfus mübadelesi 22, 65, 121, 123, 126, 171, 227, 297
pazarlığı 123
savaşı 35, 55, 82, 96, 190, 206, 209, 224, 293, 299
sorunu 113
Türkçe konuşan Hıristiyanlar 123, 235, 290
Türkiye
burjuvazisi 229
Büyük Millet Meclisi 106, 124, 207, 246, 298

karşıtı propaganda 156, 157
Türkleştirilmiş 61
Türklük 19, 201, 211, 230, 274, 285
bilinci 274
duygusu 273
Türkofon Hıristiyanlar 118, 204
Türk-Yunan ilişkileri 246

Uganda 67
Ukraynalı işçi 283
ulus-devlet 20
ideolojisi 20
ulusal bilinç 247
ulusal kimlik 5, 17
ulusal kimlik kavgası 17
ulusal sınır 60
ulusçuluk 17
uluslararası 'problem çözücüler 181
uluslaşma süreci 18, 271
UNHCR 51
Uzlaşan Rumlar 121

Üçlü Borçlanma planı 177
üniter Osmanlı devleti 10
Ürgüp 122

Vafiades, Markos 269
Vaftiz Yortusu 278
Vaftizci Yahya 135
Vahdettin (Sultan) 73
varlık vergisi 230
Vassilis (Hadzitheoridis) 90-95, 290
vatan 92, 215, 236, 270, 273
Vatandaş, Türkçe Konuş! 231
vatansever 154, 270, 283, 306
Venedik 32, 37, 41
idaresi 37
Venezis, İlias 23, 28, 287
Venizelizm 190
Venizelos, Eleftherios 40, 47, 111, 233, 295
Venizelos yanlıları 266, 267
Venizelosçu 267, 278
Veria (Karaferye) 191
Versay Konferansı 129
Volga yöresi 51

Washington 157, 158, 170, 176, 177, 180
Wigram, W. A. (Peder)165

yabancı 4, 20, 21, 69, 107, 147, 155, 202, 203, 217, 224, 228, 229, 233, 240, 242, 252, 262, 263, 269, 286
düşmanı 228
düşmanlığı 242
Lejyon'u 201
Yahudi 6, 7, 17, 157, 180, 181, 186, 187, 189, 267, 274
Alman 180
haham 186
mahallesi 187
seçmen 267
Yakın Doğu 13, 156
Hıristiyanları 156
Yakoustides, Spiros 138, 139, 292
Yakoustides, Yannis 139, 141, 292
Yanya 3, 227, 248
yarı gâvur 35, 216
Yeni Ekonomik Politikası 147
yeni vatanlar 86, 192, 195, 212, 226
yerleştirme 3, 49, 174, 176, 242, 243, 293
yerli nüfus 211
yerliler 35, 210-212, 216, 220, 260, 261
Yıldırım, Onur 193, 207, 223, 300
Yorulmaz, Ahmet 39, 40, 41

Yunan
ailesi 265
askerleri 42, 43, 306
camiası 86
çete 42, 43, 44, 92
çete reisi 92
çeteci 42, 43, 44
çıkarları 8
delegasyonu 129
denetimi 48
devleti 7, 9, 19, 41, 102, 106, 154, 235, 249, 252, 264, 277, 278, 304
devleti kimliği 19
donanması 42, 78
dünyası 52, 115
eğitim sistemi 284
gemiler 78
halkı 154
hükümeti 13, 26, 52, 59, 64, 65, 71, 72, 77, 102, 153, 158, 159, 166, 172, 178, 185, 189, 194, 239, 242, 247, 251-253, 255, 288
ırkı 264
idaresi 34, 38, 186
isyanı 32
işgali 85, 107
kilisesi 185, 263, 278
Komitesi 175
Yunan Komünist Partisi 264
komünistleri 269
köyü 81
medeniyeti 268
milleti 57, 264
milliyetçi söylemi 33
milliyetçileri 32, 253
milliyetçiliği 31, 38, 187, 252
modern Yunan devleti 280
modern Yunan Krallığı 277
modern Yunan tarihi 261, 266, 289
modern Yunan ulus-devleti 270
ordusu 11, 20, 23-26, 38, 39, 41-43, 47, 48, 52, 54, 55, 57, 63, 65, 66, 71, 79, 82, 145, 155, 157, 181, 223, 233, 245, 255, 269, 305
yayılmacılığı 181
Ortodoks 199, 278
ruhban sınıfı 278
Yunanca
Girit lehçesi 36
eski Yunanca 86
Yunanistan
Eski Yunanistan 237
göçmenleri 174, 225
hükümeti 47, 159, 164, 174, 177, 179, 180, 182, 207
kırsal nüfusu 262
Kuzey Yunanistan
Kuzey Yunanistan Müslümanları 194
Kuzey Yunanistanlı 217, 219
Kuzey Yunanistanlı Bektaşi 219
Komünist Partisi (KKE) 268
Trakya'sı 105, 190, 235
vatandaşları 270, 271
kimliği 134
kimlikleri 32
Yunanlı Ortodoks Hıristiyan 191
Yunanlılık 19, 273, 277
modeli 273

Zahariades, Nikos 269
Zana, Leyla 285
Zappeion Binası 160
Zerdüşt 274
zorunlu mübadele 13, 20, 47, 49, 63, 69, 111, 124
zorunlu nüfus mübadelesi 49, 71, 111, 247, 281

Modern dünyamızda çok sayıda insanı ilgilendiren ancak son yıllara kadar fazla bilinmeyen bir dönüm noktası: "Yanlış" dine mensup olduğu gerekçesiyle Ege'nin bir kıyısından ötekine savrulan yaklaşık iki milyon insan. 30 Ocak 1923'te imzalanan "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" gereğince Yunanistan'da yerleşik Müslümanlar Türkiye'ye, Türkiye'de yerleşik Ortodoks Rumlar Yunanistan'a gönderildi. Gidenler arasında ana dili Yunanca olan ve hiç Türkçe bilmeyen Girit ve Trakya Müslümanları olduğu kadar ana dili Türkçe olan ve hiç Yunanca bilmeyen Anadolu Hıristiyanları da vardı.

Zorunlu nüfus mübadelesi devletler hukuku ve diplomasi tarihi bağlamının dışında bir de insanlık tarihi açısından okunmalı. Bruce Clark, *İki Kere Yabancı* kitabında bu trajik olaya insan açısından bakıyor. Her iki yakada gerçekleştirdiği çok sayıda görüşmeden çıkarak şu soruya cevap vermeye çalışıyor: Bu insanlar etnik-dinsel insan mühendisliği sırasında neler hissettiler ve şu anda bu olayı nasıl değerlendiriyorlar? Hem doğdukları yerlerde, hem yeni vatanlarında "yabancı" olmak ne anlama geliyor? Yazarın, mübadelenin içinde yer aldığı tarihsel döneme ait sunduğu değerli belgelerin yanı sıra birinci ve ikinci kuşak mübadillerle yaptığı görüşmeler sonunda çizdiği dünya son derece çarpıcı. Bu kitapla "zorunlu nüfus mübadelesi" konusuna çok değerli yeni arşiv malzemesi de eklenmiş oluyor.

Clark modern Türkiye ve Yunanistan'ı çok yakından tanıyor. Yazar iki tarafa da eşit uzaklıkta durarak bu tarihi olayın bütün olgularını göz önüne seriyor. Kitap hem zekice yazılmış hem de bütün tarihi olaylar yabancı okurların da anlayabileceği bir şekilde sunulmuş.

Norman Stone, *Literary Review*

Mükemmel bir kitap... Clark'ın etnik, dini, tarihive siyasi gerilimler konusundaki yorumları eksiksiz. Yazarın Lozan Anlaşması'na yaklaşımı adil ve duygusallıktan uzak. Karmaşık konular anlaşılır bir dille sunuluyor. İki Kere Yabancı *mutlaka yazılması gereken bir kitaptı. Türkiye ve Yunanistan'la ilgilenen herkesin okuması gereken bir kitap.*

John de Falbe, *Daily Telegraph*

DÜN-BUGÜN

KAPAK FOTOĞRAFI: **VARDAR BÖLGESİ'NDE MÜSLÜMAN BİR SIĞINMACI AİLESİ, 1923-24 YILLARI**
ESAT HALİL ERGELEN KOLEKSİYONU

ISBN 978-605-399-060-4

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI